

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНЕ НЕКОМЕРЦІЙНЕ ПІДПРИЄМСТВО
«ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЇВСЬКИЙ АВІАЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ»

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

КОСІЛОВА Ольга Іванівна

УДК 342.72/.73:316.4(477+100)

ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ
ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА: ДОКТРИНАЛЬНО-
ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ
СУЧАСНОСТІ

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних
досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших
авторів мають посилання на відповідне
джерело _____ О. І. Косілова

*Дисертація є ідентичною іншим примірникам дисертації Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Д 26.062.21 к.ю.н., доц. _____ А. Ю. Замула*

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Косілова О. І. Конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод людини та громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» – Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут», Київ, 2025.

У дисертації розглядаються актуальні питання конституційно-правового забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина. У роботі проаналізовано доктринальні вчення про політичні права і свободи вітчизняних та зарубіжних дослідників. Чільне місце займають дослідження німецьких правознавців та аналіз нормативно-правових актів ФРН.

Зокрема, в роботі здійснено комплексний аналіз політичних прав та свободи людини і громадянина, проаналізовано основні теоретико-доктринальні правові підходи щодо виникнення, розвитку та сучасного трактування політичних прав і свобод. Чільне місце у дослідженні відведено аналізу основоположних людських цінностей та принципів права, таких як людська гідність, рівність та свобода.

У роботі обґрунтовано, що людська гідність є першопричиною та основою всіх конституційних прав та свобод, це є засаднича правова та людська цінність, яка реалізується в інших правах та свободах. Рівність та свободи визначено як взаємопов'язані морально-правові цінності та принципи права, які займають чільне місце в нормативно-правовому закріпленні та регулюванні політичних прав та свобод.

Політичні права та свободи аналізуються у тісному взаємозв'язку з усією системою конституційних прав та свобод; у дослідженні обґрунтовано універсальний характер політичних прав і свобод, визначено та

проаналізовано міжнародно-правові стандарти у сфері їх нормативного закріплення та реалізації. Політичні права і свободи аналізуються у контексті їх загально-правового розвитку, досліджується їх правова природа та сутність. Зокрема, обґрунтовується негативний характер політичних прав і свобод, їх особливе місце у системі конституційних прав і свобод людини та громадянина. Чільне місце у роботі відведено дослідженню еволюції та розвитку політичних прав і свобод. Обґрунтовано що політичні права і свободи за часом виникнення належать до першого покоління прав людини, так само як і громадянські права і свободи.

У роботі здійснено аналіз критеріїв диференціації прав і свобод людини і громадянина, визначено специфіку та можливості їх реалізації в Україні та країнах ЄС. Особливу увагу було приділено нормативно-правовому регулюванню та реалізації політичних прав і свобод у ФРН. Обґрунтовано положення що політичними правами та свободами повною мірою володіють дієздатні громадяни віком від 18 років, але для кожного з політичних прав і свобод можна виділити окремі критерії що можуть обмежувати повноту їх реалізації.

Важливу роль у забезпеченні реалізації політичних прав і свобод відіграє демократія як формі державно-правового режиму. Проаналізовано основні види демократії та особливості їх реалізації у сучасних державах. Забезпечення демократичності управління державною та демократію як основоположний принцип реалізації влади у державі визначено як основу для реалізації усієї повноти політичних прав та свобод, обґрунтовано тісний взаємозв'язок та вплив демократії на реалізацію політичних прав і свобод. Доведено, що в умовах обмеженої демократії, неможливості повноцінної реалізації політичних прав і свобод, нелегітимності державної влади обґрунтованим та правомірним може бути реалізація права на опір та повстання. І навпаки, в умовах розвинутої демократії, доцільно

використовувати інструменти захисної (озброєної) демократії, яка повинна вміти захистити сама себе від нелегітимного втручання та загрози її знищення.

У роботі здійснено комплексний аналіз різних підходів щодо визначення критеріїв класифікації політичних прав і свобод вітчизняних та зарубіжних дослідників; використано теоретико-правовий підхід щодо класифікації прав і свобод людини і громадянина за функціями прав, який використовується німецькими дослідниками. Встановлено, що такий підхід є новим для української доктрини права, у зв'язку з цим дослідниця зосередила свою увагу на більш глибокому його дослідженні та поклала в основу свого дослідження, зокрема, здійснила аналіз системи політичних прав і свобод за функціями прав. Авторка виділила декілька груп політичних прав і свобод, які можна диференціювати за функціями прав: права на участь, захисні політичні права та політичні права рівності (свободи). Авторка аналізує кожен з названих груп політичних прав, виділяє їх складові політичні права та здійснює їх аналіз. Так, до прав на участь авторка відносить виборче право, референдне право, право на доступ до публічної служби. До захисних політичних прав авторка відносить право на повстання та опір. До політичних прав рівності (свобод) авторка відносить свободу об'єднань, свободу зборів, свободу вираження поглядів та інформацію.

Окреме місце у дослідженні займає ґрунтовний аналіз теоретичних та практичних аспектів обмеження прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, здійснено аналіз загальних універсальних міжнародних критеріїв для обмеження прав і свобод людини і громадянина, а також окремо досліджено критерії та підстави обмеження політичних прав і свобод. Глибоко проаналізовано особливості реалізації права на свободу об'єднання у політичні партії в Україні та ФРН, визначено підстави для обмеження цього права в обох країнах.

Важливу роль у забезпеченні політичних прав і свобод людини і громадянина авторка вбачає у діяльності органів державної влади, органів

місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. У роботі визначено зміст та сутність інституційної спроможності органу влади та місцевого самоврядування, обґрунтовано тісний взаємозв'язок інституційної спроможності органів державної влади, місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства із політичною безпекою держави. Авторка досліджує сутність політичної безпеки держави та удосконалює існуюче у науковій літературі визначення поняття «політична безпека держави», а також «громадянського суспільства»; визначає індикатори політичної безпеки держави. У роботі проаналізовано компетенції органів державної влади, місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства з позицій їх інституційної спроможності щодо нормативного забезпечення, реалізації, захисту політичних прав і свобод; здійснено аналіз їх діяльності із урахуванням особливостей нормативно-правового регулювання та правореалізації у сучасних умовах.

Заклучна частина роботи присвячена аналізу можливостей та проблем реалізації політичних прав і свобод в умовах викликів сучасності в сучасній Україні. Зокрема, було здійснено аналіз особливостей реалізації політичних прав і свобод в умовах трансформації виборчої системи в Україні; в умовах децентралізації державної влади. Серед проблем реалізації політичних прав і свобод у сучасній Україні авторка виділяє політичну корупцію та визначає її як одну з серйозних загроз реалізації політичних прав і свобод. Серед викликів сучасності, які ускладнюють повноцінну реалізацію політичних прав і свобод у сучасній Україні дослідниця визначає воєнний стан, через який відбуваються обмеження значної частини прав і свобод, зокрема й у політичній сфері. Автор аналізує ці обмеження та прогнозує можливі їх наслідки. В роботі здійснено аналіз нормативно-правової бази у сфері забезпечення політичних прав і свобод, визначено проблемні напрямки та правові прогалини, які потребують їх належного опрацювання та вдосконалення. Досліджено позитивний та

негативний вплив технологій штучного інтелекту на реалізацію політичних прав і свобод.

Ключові слова: політичні права і свободи, конституційне право, людська гідність, демократія, озброєна демократія, право на опір, класифікація прав, нормативно-правове забезпечення, інституційна спроможність, громадянське суспільство, політична безпека, обмеження прав, воєнний стан, виборча система, доктринальні підходи, правова природа політичних прав, Федеративна Республіка Німеччина, право на участь, захисні політичні права, права рівності, право на свободу об'єднання, конституційні цінності, III.

ABSTRACT

Kosilova O. I. Constitutional and Legal Safeguards for Political Rights and Freedoms of Individuals and Citizens: Doctrinal and Legal Approaches in the Context of Contemporary Challenges. – Qualification scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Legal Sciences in the specialty 12.00.02 «Constitutional Law; Municipal Law» – State non-commercial company «State university «Kyiv aviation institute», Kyiv, 2025.

This dissertation addresses pressing issues of constitutional and legal safeguards for the political rights and freedoms of individuals and citizens. The study analyzes doctrinal approaches to political rights and freedoms developed by both Ukrainian and foreign scholars, with a special emphasis on the research of German legal theorists and the legal acts of the Federal Republic of Germany.

The work presents a comprehensive analysis of political rights and freedoms, including the main doctrinal and theoretical approaches to their emergence, development, and contemporary interpretation. A central place is given to the study of fundamental human values and legal principles, such as human dignity, equality, and liberty.

The dissertation argues that human dignity serves as the foundation and source

of all constitutional rights and freedoms. It is recognized as a fundamental legal and human value, realized through other rights and freedoms. Equality and liberty are defined as interconnected moral and legal principles that occupy a central role in the legal framework and regulation of political rights and freedoms.

Political rights and freedoms are analyzed in close connection with the general system of constitutional rights and freedoms. The research substantiates their universal character and examines international legal standards regarding their normative recognition and implementation. Political rights and freedoms are explored in the broader context of legal development, with special attention to their legal nature and essence. The dissertation substantiates the negative character of these rights and their classification as part of the first generation of human rights, alongside civil rights and freedoms.

The study analyzes the criteria for differentiating human and civil rights and freedoms, including their specificity and practical application in Ukraine and EU member states. Particular attention is given to the legal regulation and implementation of political rights and freedoms in the Federal Republic of Germany. It is argued that full political rights are held by legally capable citizens over the age of 18; however, each specific right may have unique limitations that affect its full realization.

Democracy, as a political and legal regime, plays a crucial role in ensuring political rights and freedoms. The work analyzes the main forms of democracy and their implementation in modern states. Democratic governance and democracy as a foundational principle of state authority are presented as key to the realization of political rights and freedoms. The research emphasizes the strong interdependence between democratic principles and the effective implementation of political rights. It is asserted that in conditions of limited democracy or illegitimate government, the exercise of the right to resistance and uprising may be justified. Conversely, in developed democracies, mechanisms of «militant democracy» should be used to defend the constitutional order from illegitimate threats.

The dissertation offers a detailed analysis of various approaches to the classification of political rights and freedoms by both Ukrainian and foreign scholars. A functional classification approach—used in German legal theory—is adopted and substantiated as a new and valuable method for Ukrainian legal scholarship. The study categorizes political rights and freedoms into the following functional groups: participatory rights, defensive political rights, and equality-based political freedoms. Each group is thoroughly analyzed, with individual rights identified and explored.

Participatory rights include voting rights, referendum rights, and access to public service. Defensive rights encompass the right to resistance and rebellion. Equality-based political freedoms include freedom of association, freedom of assembly, freedom of expression, and access to information.

A separate section is devoted to the theoretical and practical aspects of restricting human and civil rights and freedoms. It includes an analysis of universal international criteria for limitations, as well as specific legal grounds for limiting political rights. The work provides a deep examination of the legal regulation of freedom of association in political parties in both Ukraine and Germany and identifies the grounds for its restriction in each legal system.

The author highlights the significant role of state authorities, local self-government, and civil society institutions in safeguarding political rights and freedoms. The dissertation defines the concept and essence of institutional capacity and substantiates the correlation between the institutional capacity of public authorities and the political security of the state. The study refines the definition of «political security of the state» and «civil society,» identifying key indicators of political security. It assesses the competencies of public institutions from the perspective of their legal capacity to guarantee, implement, and protect political rights and freedoms under current legal frameworks.

The final part of the dissertation focuses on the challenges and opportunities for realizing political rights and freedoms in Ukraine today. It analyzes the

implementation of political rights in the context of electoral reform, decentralization, and martial law. Political corruption is identified as a serious threat to the realization of political rights and freedoms. Among the modern challenges hindering their effective implementation, the author highlights martial law, which imposes broad restrictions on rights—including in the political sphere. These limitations are examined along with their projected consequences.

The study also evaluates the current legislative framework regulating political rights and freedoms, identifies legal gaps, and proposes necessary improvements. The positive and negative impacts of artificial intelligence technologies on political rights and freedoms are examined, with attention to both opportunities and risks.

Keywords: political rights and freedoms, constitutional law, human dignity, democracy, militant democracy, right to resistance, classification of rights, normative and legal framework, institutional capacity, civil society, political security, restriction of rights, martial law, electoral system, doctrinal approaches, legal nature of political rights, Federal Republic of Germany, right to participation, defensive political rights, rights of equality, right to freedom of association, constitutional values, artificial intelligence (AI).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Косілова О. І. Правозахисні функції громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10. С. 10–13. ISSN 2663-5321. DOI відсутній. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2011/10_2011.pdf
2. Косілова О. І. Особливості взаємодії громадянського суспільства та держави в умовах розвитку конституціоналізму в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 4, т. 1. С. 40–43. ISSN 2663-2799.
URL: <http://www.lj.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya?id=23>
3. Косілова О. І. Політична безпека держави: теоретичний та структурно-функціональний аспект. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 1(23). С. 106–115. ISSN 2707-7276.
URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi>
4. Косілова О. І. Індикатори політичної безпеки держави. *Наука і правоохорона*. 2018. № 2(40). С. 273–279. ISSN 2072-8670.
DOI: 10.36486/np. URL: <http://naukaipravoohorona.com/ua/journal.php?year=2018&number=2&lang=ukr>
5. Косілова О. І. Виборча система як елемент політичної безпеки: політико-правовий аспект. *Наука і правоохорона*. 2018. № 3(42). С. 73–81.
ISSN 2072-8670. DOI: 10.36486/np. URL: <http://naukaipravoohorona.com/ua/journal.php?year=2018&number=3&lang=ukr>
6. Косілова О. І. Нормативна закріпленість принципу універсальності прав людини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 32–35. ISSN 2524-0374. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-uncategorised/111-3-2019-ukr>

7. Косілова О. І. Конституційні права та свободи: україно-німецький правовий дискурс. *Юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 70–75. ISSN 2664-6277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2018_4_13
8. Косілова О. І. Право політичної співучасті громадянина як члена демократичної спільноти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. Т. 30(69), № 5. С. 42–47. ISSN 2710-4664 DOI: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2019.5/08>
9. Косілова О. І. Класифікація основних прав і свобод людини і громадянина за функціями прав у правовій системі Німеччини. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4(46). С. 389–393. ISSN 2072-8670. DOI: 10.36486/np. URL: http://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2019_4.pdf
10. Косілова О. І. Особливості політичної корупції в Україні. *Наука і правоохорона*. 2019. № 1. С. 296–304. ISSN 2072-8670. DOI: 10.36486/np. URL: http://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2019_1.pdf
11. Косілова О. І. Право на людську гідність у системі конституційних прав України та Німеччини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 1(112). С. 27–32. ISSN 1728-2195 DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2020/1.112-11>. URL: <http://visnyk.law.knu.ua/ua/baza-nomeriv/734-pravo-na-lyudsku-hidnist-u-systemi-konstytutsiynykh-prav-ukrayiny-ta-nimechchyny>
12. Косілова О. І. Тлумачення ст. 21 Конституції України у контексті європейської правової доктрини. *Інформація і право*. 2020. № 2(33). С. 23–31. ISSN 2616-6798. URL: <http://ippi.org.ua/kosilova-oi-tlumachennya-statti-21-konstitutsii-ukraini-u-konteksti-%D1%94vropeiskoi-pravovoi-doktrini-st>
13. Косілова О. І. Право на гідність у системі прав і свобод людини і громадянина. *Наука і правоохорона*. 2020. № 1. С. 94–101. ISSN 2072-8670. DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2020.1\(47\)](https://doi.org/10.36486/np.2020.1(47)) URL: http://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2020_1/11.pdf

14. Косілова О. І. Тлумачення права на гідність у правовій доктрині та практиці Федерального конституційного суду Німеччини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31(70), № 2, ч. 1. С. 41–46. ISSN 2710-4664.
DOI: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-1/08>
15. Косілова О. І. Правова природа політичних прав та свобод. *Наука і правоохорона*. 2020. № 2(48). С. 94–101. ISSN 2072-8670.
DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2020.2\(48\)](https://doi.org/10.36486/np.2020.2(48))
URL: http://naukaipravoochorona.com/journal/ukr/2020_2.pdf
16. Косілова О. І. Теоретичні та практичні аспекти обмеження прав і свобод: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Інформація і право*. 2020. № 3. С. 26–33. ISSN 2616-6798.
URL: <http://ippi.org.ua/kosilova-oi-teoretichni-ta-praktichni-aspekti-obmezheniya-prav-i-svobod-vitchiznyanii-ta-zarubizhnii>
17. Косілова О. І. Обмеження політичних прав та свобод: нормативні підстави, механізм реалізації. *Вісник КНУ. Юридичні науки*. 2020. № 3(114). С. 18–24. ISSN 2520-2282. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2020/3.114-4>
URL: <http://visnyk.law.knu.ua/ua/baza-nomeriv/764-obmezheniya-politychnykh-prav-i-svobod-normatyvni-pidstavy-mekhanizm-realizatsiyi>
18. Косілова О. І. Право на свободу об'єднання у політичні партії у ФРН: міжнародні стандарти, підстави втручання, межі обмеження. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 3–8. ISSN 2664-6323. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.2.1>
19. Косілова О. І. Правове забезпечення конституційних прав і свобод: адміністративно-правовий аспект. *Інформація і право*. 2021. № 1(36). С. 134–141. ISSN 2616-6798. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2021_1_20
20. Косілова О. І. Політична участь як форма реалізації політичних прав: теоретико-правовий дискурс. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. № 2(50). С. 127–133. ISSN 2078-1431.

DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.№2\(50\).242896](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.№2(50).242896)

21. Косілова О. І. Нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2021. № 3. С. 176–183. ISSN 2616-6798.

DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3\(38\).243823](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3(38).243823)

22. Косілова О. І. Адміністративно-правове забезпечення політичних прав і свобод органами місцевого самоврядування. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 20. С. 37–41. ISSN 2414 – 4207. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.20.08>

23. Косілова О. І. Інструменти адміністративно-правового забезпечення реалізації політичних прав громадян України. *Інформація і право*. 2021. № 1 (36). С. 45–50. ISSN 2616-6798.

DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.1\(36\).238323](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.1(36).238323)

24. Косілова О. І. Забезпечення політичних прав і свобод Верховною Радою України: конституційно-правовий аналіз. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 3(12). С. 35–44. ISSN 2617-4154

DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-3\(12\)-2023-35-43](https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(12)-2023-35-43)

25. Косілова О. І. «Озброєна демократія» – засіб проти авторитаризму? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 78–82. ISSN 2524-0374. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/16> DOI:

26. Косілова О. І. Теоретико-правовий аналіз прав на опір та повстання: умови їх легітимації. *Наука і правоохорона*. 2023. № 3(61). С. 83–92. ISSN 2072-8670. DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2023.3\(61\)](https://doi.org/10.36486/np.2023.3(61))

URL: https://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2023_3.pdf

27. Косілова О. І. Міжнародні стандарти політичних прав людини. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 4(32). С. 404–413. ISSN 2786-5853. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-4\(32\)-404-413](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-4(32)-404-413)

URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/10478>

Статті в іноземних виданнях:

1. Fedotova H., Kosilova O., Kobets M. Protection of Life and Health of Citizens in The Sphere of Production and Circulation of Medicines and Medical Products: a Legal Aspect. *Journal of History Culture and Art Research*. 2020. Vol. 9, No. 1. P. 30–48. Web of Science Core Collection.

Особистий внесок автора: формулювання теоретичних засад правового захисту життя і здоров'я громадян у сфері обігу лікарських засобів; аналіз чинного законодавства України; порівняльне узагальнення правових моделей захисту пацієнтів у європейському просторі – 0,44 др. арк.

ISSN: 2147-0626. DOI:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i1.2533>

2. Kosilova O., Kravchenko M., Otradnova O., Solodovnikova K., Fedotova H. Public-law dimension of the right to expected life in Ukraine and Germany. *The Asian International Journal of Life Sciences (ASIA LIFE SCIENCES)*. 2019. Supplement 21(1). P. 493–508. Scopus.

Особистий внесок автора: проведення порівняльно-правового аналізу тривалості очікуваного життя як об'єкта публічно-правового регулювання у Німеччині та Україні; розробка авторської моделі правового забезпечення цього права в українському контексті – 0,22 др. арк.

ISSN: 0117-3375.

3. Kosilova O. I., Kravchenko M. G., Fedirko I. P. The right for freedom uniting in political parties: experience of Ukraine and the federal republic of Germany. *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*. 2022. Vol. 9, No. 1. P. 1–17. Web of Science Core Collection.

Особистий внесок автора: здійснено теоретико-правове обґрунтування свободи об'єднання в політичні партії як складової політичних прав людини; проведено порівняльний аналіз нормативно-правового регулювання в Україні та Німеччині щодо створення та діяльності політичних партій; розроблено пропозиції щодо удосконалення українського законодавства у

сфері реалізації права на свободу політичного об'єднання з урахуванням європейських стандартів– 0,40 др. арк.

ISSN: 2050-103X (Print), 2050-1048 (Online). DOI: 10.1504/IJHRCS.2022.119446.

4. Kosilova O. I., Rozghon O. V., Solodovnikova K. K., Stolbovyi V. M., Barabash O. O. Observance of human rights in the use of AI as technology. *Law, State and Telecommunications Review*. 2022. Vol. 14, No. 2. P. 38–67. Scopus.

Особистий внесок автора: здійснено дослідження правових ризиків використання штучного інтелекту щодо дотримання прав людини; аналіз міжнародних стандартів та національного законодавства; формулювання етично-правових підходів до регулювання ІТ-систем – 0,42 др. арк.

ISSN: 2050-103X (Print), ISSN: 2050-1048 (Online). DOI: <https://doi.org/10.26512/lstr.v14i2.41558>

5. Lykhova S. Ya., Lysko T. D., Kosilova O. I., Kyrychenko O. V., Shamara O. V. Cyber-corruption: new types of corruption offences in the digital world and their impact on criminal liability. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual Unicuritiba*. 2023. Vol. 3, No. 41. P. 135–147. Scopus.

Особистий внесок автора: визначення новітніх форм кіберкорупції; аналіз впливу цифрових правопорушень на межі кримінальної відповідальності; участь у формулюванні висновків щодо напрямів протидії кіберкорупційним загрозам – 0,18 др. арк.

ISSN: 2316-2880. DOI: <https://doi.org/10.32914/i.55.1-2.7>

6. Babikov O., Svintsytskyi A. V., Nazarov V. V., Kosilova O. I., Bozhyk V. Rights and freedoms during covert investigations: Balance between security and personal freedoms. *International Journal of Police Science & Management*. 2024. P. 1–13. Scopus.

Особистий внесок автора: теоретичне обґрунтування меж допустимості втручання у права людини під час негласних слідчих дій; аналіз національної судової практики та міжнародних стандартів; розробка рекомендацій щодо

правового балансу між безпекою і свободами – 0,18 др. арк.

ISSN: 1461-3557 (Print), 1478-1603 (Online). DOI: 10.1177/14613557241259865.

**Праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації**

1. Косілова О. І. Еволюція функцій держави в умовах глобалізації. *Сучасні держава і право: теорія і практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ірпінь, 7 груд. 2012 р.)*. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2012. С. 269–271.
2. Косілова О. І. Людина у правовому вимірі сучасної української держави. *Людина і держава – плебологічний вимір: п'ята (ювілейна) Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 жовт. 2012 р.)*: матеріали доповідей та виступів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. Вип. 5. С. 270–272.
3. Косілова О. І. Конституціоналізм як режим взаємовідносин громадянського суспільства і держави. *Дні науки філософського факультету: міжнар. наук. конф. (Київ, 16–17 квіт. 2013 р.)*: матеріали доповідей і виступів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. Ч. IX. С. 352–354.
4. Косілова О. І. Інститут омбудсмана в механізмі правового захисту прав і свобод особи – світовий досвід та Україна. *Проблеми юриспруденції: теорія, практика, суспільний досвід: матеріали міжнар. юр. наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 8 жовт. 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 82–87.
5. Косілова О. І. Розуміння свободи у працях Б. Константа. *Актуальні проблеми юридичної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Дванадцяті осінні юридичні читання» (Хмельницький, 8–9 листоп. 2013 р.)*. У 2 ч. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права, 2013. Ч. 1. С. 42–44.
6. Косілова О. І. Конституційно-правові основи формування громадянського суспільства в Україні. *Роль права та закону в громадянському суспільстві: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 лют. 2014 р.)*. У 2 ч. Київ: Центр прав. наук. досліджень, 2014. Ч. 1. С. 35–37.

7. Косілова О. І. Права і свободи людини і громадянина як об'єкти конституційно-правових відносин. *Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права*: міжнар. наук.-практ. конф. (Братислава, Словаччина, 19–20 верес. 2014 р.). Bratislava: Fakulta prava, Paneuropska Vysoka Skola, 2014. С. 203–206.
8. Косілова О. І. Роль недержавних правозахисних організацій в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Права людини і громадянське суспільство в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 21 листоп. 2014 р.). Київ: Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2014. С. 14–20.
9. Косілова О. І. Децентралізація публічної влади в Україні в контексті євроінтеграції. *Проблеми правової реформи і розбудови громадянського суспільства в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17–18 жовт. 2014 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2014. С. 27–30.
10. Косілова О. І. Конституційно-правові основи формування громадянського суспільства в Україні. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 лют. 2014 р.). У 2 ч. Київ: Центр прав. наук. досліджень, 2014. Ч. 1. С. 35–37.
11. Косілова О. І. Еволюція ідей про безпеку у світовій політико-правовій думці. *Закарпатські правові читання*: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21–23 квіт. 2016 р.). Ужгород: ПП «АУТДОР_ШАРК», 2016. Т. 1. С. 44–48.
12. Косілова О. І. Роль інституцій громадянського суспільства у забезпеченні національної безпеки держави. *Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 трав. 2016 р.). У 3 т. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. Т. 1. С. 151–153.
13. Косілова О. І. Політична безпека як складова національної безпеки держави. *Дні науки філософського факультету*: матеріали міжнар. наук. конф.

(Київ, 20–21 квіт. 2016 р.). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. Ч. 9. С. 202–204.

14.Косілова О. І. Сучасні виклики та загрози політичній безпеці України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 255–258.

15.Косілова О. І. Формування громадянського суспільства як передумова забезпечення соціально-політичної стабільності в Україні. *Дні науки філософського факультету – 2017*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 25–26 квіт. 2017 р.). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. Ч. 8. С. 159–161.

16.Косілова О. І. Державне управління у сфері забезпечення національної та державної безпеки: теоретичні аспекти. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань в Україні*: матеріали ІХ всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 8 груд. 2016 р.). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2016. С. 44–46.

17.Косілова О. І. Реалізація принципу верховенства права у забезпеченні політичної безпеки держави. *Закарпатські правові читання*: матеріали Х міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 19–21 квіт. 2018 р.). Ужгород: РІК.У, 2018. Т. 1. С. 69–74.

18.Косілова О. І. Сепаратизм в Україні як загроза національній та політичній безпеці. *Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку*: зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. (Острог, 1 груд. 2017 р.) / за заг. ред. М. С. Романова. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2017. С. 62–64.

19.Косілова О. І. Роль індикаторів у визначенні викликів та загроз політичній безпеці держави. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки та оборони України*: матеріали ІІ міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2018 р.). Київ: ФОП Кандиба Т. П., 2018. С. 293–294.

- 20.Косілова О. І. Політична участь як форма реалізації політичних прав: особливості у ФРН та в Україні. *Основні права людини: розуміння та виклики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10 груд. 2019 р.). Київ: Видавн. дім «Гельветика», 2019. С. 37–40.
- 21.Косілова О. І. Обмеження права на створення та діяльність політичних партій: досвід ФРН та України. *Глобалізаційні виклики сучасності*: матеріали регіон. наук.-практ. семінару (Дніпро, 17 черв. 2020 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 29–32.
- 22.Косілова О. І. Політичні права і свободи людини та громадянина: еволюція й розвиток, сучасне тлумачення. *Розвиток науки і техніки: проблеми та перспективи*: зб. тез всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з нагоди відзначення Дня науки – 2020 в Україні (Київ, 21 трав. 2020 р.). Київ: ДНДІ МВС України, 2020. С. 286–291.
- 23.Косілова О. І. Е-урядування як інструмент забезпечення та реалізації прав та свобод громадян. *Економічні свободи та інституції: правове регулювання та ефективність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 22–23 жовт. 2020 р.) / за заг. ред. М. В. Савчина, М. В. Менджула, В. М. Рошканюка. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 80–86.
- 24.Косілова О. І. Критерії пропорційності обмежень прав людини та верховенства права в умовах пандемії. *Права людини у «ковідному» світі*: зб. тез міжнар. наук. конф. (Харків, 14 трав. 2021 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2021. С. 105–112. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/>
- 25.Косілова О. І. Особливості забезпечення права на громадянство на тимчасово окупованих територіях. *Закарпатські правові читання: право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів*: матеріали XV міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 27 квіт. 2023 р.). Ч. 1. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 146–149. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/193>

- 26.Косілова О. І. Забезпечення права на гідність в умовах воєнного стану. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє*: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (Ірпінь, 25 трав. 2022 р.). Ірпінь: Держ. податк. ун-т, 2022. С. 136–140.
- 27.Косілова О. І. Універсальність основних прав людини. *Всеукраїнська юридична науково-практична конференція* (Тернопіль, 30 листоп. 2023 р.): тези наук. доп. Тернопіль: Західноукраїнський нац. ун-т, 2024. С. 89–95.
- 28.Косілова О. І. Цифровізація політичних процесів: виклики, можливості та роль штучного інтелекту в Україні. *Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції*: зб. наук. праць XII всеукр. наук.-практ. конф. (Житомир, 5 груд. 2024 р.). Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка, 2025. С. 97–101.
URL: <http://eprints.zu.edu.ua/42969/>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ ВИМІРЮВАННЯ, СКОРОЧЕНЬ	24
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	
1.1. Конституційні права та свободи людини та громадянина: наукові підходи, сфери взаємодії та протиставлення	44
1.2. Універсальність прав людини та їх політичний вимір	48
1.3. Право на людську гідність як основоположне право в системі конституційних прав і свобод	77
1.4. Рівність і свобода як ціннісні та сутнісні засади політичних прав і свобод	92
Висновки до розділу 1.	102
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ: ДОКТРИНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ	
2.1. Генеза політичних прав і свобод	110
2.2. Правова природа та сутність політичних прав та свобод людини і громадянина	113
2.3. Компаративний аналіз концепції свободи в системі політичних прав і свобод: досвід України та Федеративної Республіки Німеччини	129
2.4. Сучасні підходи до класифікації основних прав і свобод людини і громадянина	140
Висновки до розділу 2.	156
РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ	
3.1. Право політичної співучасті та свободи громадянина як члена демократичної спільноти	161
3.2. Захисні політичні права	186
3.3. Політичні права рівності/свободи	216
Висновки до розділу 3.	234

РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

4.1. Вітчизняний та зарубіжний досвід обмеження прав і свобод	240
4.2. Нормативні підстави та механізм реалізації обмеження політичних прав та свобод:	250
4.3. Право на об'єднання у політичні партії в Україні та ФРНі: порівняльно-правовий аспект	266
Висновки до розділу 4.	285

РОЗДІЛ 5. ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД В УКРАЇНІ

5.1. Інституційна спроможність держави, політична безпека держави та індикатори політичної безпеки	288
5.2. Інституційна спроможність Верховної Ради України у сфері забезпечення політичних прав і свобод	297
5.3. Інституційна спроможність Президента України у сфері забезпечення політичних прав і свобод	312
5.4. Інституційна спроможність органів виконавчої влади у сфері забезпечення політичних прав і свобод	324
5.5. Інституційна спроможність органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення політичних прав і свобод	337
5.6. Інституційна спроможність інститутів громадянського суспільства у сфері забезпечення політичних прав і свобод	348
Висновки до розділу 5.	368

РОЗДІЛ 6. РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ В УКРАЇНІ

6.1. Реалізація політичних прав і свобод в умовах трансформації виборчої системи в Україні	372
6.2. Реалізація політичних прав і свобод в умовах децентралізації державної влади	386
6.3. Обмеження політичних прав і свобод в Україні в умовах збройної агресії РФ проти України	398
6.4. Політична корупція як загроза реалізації політичних прав і свобод	408
6.5. Вплив штучного інтелекту на реалізацію політичних прав і свобод людини і громадянина в Україні	422

6.6. Проблеми нормативно-правового забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан	436
Висновки до розділу 6.	449
ВИСНОВКИ	454
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	473
ДОДАТКИ	525

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ ВИМІРЮВАННЯ, СКОРОЧЕНЬ

AI / ШІ – штучний інтелект

ВККСУ – Вища кваліфікаційна комісія суддів України

ВКУ – Виборчий кодекс України

ВРУ – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд

ГПО – громадські правозахисні об'єднання

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини

ЗМІ – засоби масової інформації

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

КУ – Конституція України

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

НГО – неурядові громадські організації

НПА – нормативно-правовий акт

ОМС – органи місцевого самоврядування

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОТГ – об'єднана територіальна громада

ПА ОБСЄ – Парламентська асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі

РЄ – Рада Європи

ФКС ФРН – Федеральний Конституційний Суд Федеративної Республіки Німеччина

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦВК – Центральна виборча комісія

ЦНАП – центр надання адміністративних послуг

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність теми дослідження політичних прав і свобод як ключового елементу процесу демократизації ґрунтується на кількох аспектах: насамперед, політичні права та свободи є основою для побудови демократичної держави що є важливим для країн, які перебувають на етапі демократизації або прагнуть зміцнити свої демократичні інститути. У сучасному світі питання захисту політичних прав набуває особливої важливості через виклики, пов'язані з авторитарними режимами, загрозами свободі слова, правам людини та участі громадян в управлінні державою.

Стан політичних прав і свобод безпосередньо впливає на стабільність держави, її політичний режим та демократичні процеси. Тому дослідження цієї теми є важливим для розуміння того, як зміцнення політичних прав може сприяти стабільності та демократичному розвитку країни. Політичні права, які пов'язані з активною участю громадян в управлінні державою, також впливають на рівень політичної культури та свідомості населення. Це робить тему особливо актуальною в контексті формування громадянського суспільства та зміцнення взаємодії між особистістю і державою.

Сучасний світ потребує переосмислення класичних підходів до політичних прав, щоб забезпечити їх дієвість у нових реаліях глобалізації та технологічної революції. Складний геополітичний стан та глобальні виклики, пов'язані з безпекою, міграцією та збереженням національної ідентичності підсилюють значущість політичних прав і свобод. Особливо важливим постає питання захисту політичних прав у періоди воєнного стану, коли обмеження прав і свобод може бути необхідним для забезпечення національної безпеки. Проте навіть у таких умовах політичні права не повинні втрачати свого значення, адже вони є ключем до формування сильної демократії та політичної стабільності. Актуальність теми підкреслюється також її зв'язком з

особистими правами та свободами. Повага до людської гідності та захист прав людини є важливими складовими конституційного права, що дозволяє глибше зрозуміти сутність демократичних процесів.

Процеси глобалізації та посилення тенденцій до універсалізації прав, створення нових міждержавних утворень та союзів поступово стирають межі між різними конституційно-правовими статусами особи, розширюють перелік загальнолюдських прав і сприяють виникненню нових видів прав та свобод. Каталог прав людини, закріплений у багатьох міжнародно-правових документах та вітчизняному законодавстві, відображає ці зміни. Нині права і свободи набувають нових рис, зокрема універсальності, невідчужуваності та невід'ємності, вони також виражають приватну автономію, свободу особи та гарантованість.

Необхідність подальшого дослідження конституційно-правового забезпечення політичних прав і свобод в Україні зумовлена глобалізаційними зрушеннями, зміною геополітичних орієнтирів та входженням України до ЄС. Це вимагає наближення законодавства України до європейських стандартів. Актуальними є й інші виклики сучасності, такі як воєнний стан, цифровізація держави та трансформація правової системи загалом. Важливим є науковий аналіз політичних прав і свобод у контексті порівняння з ФРН — однією з найбільш впливових країн ЄС, оскільки вступ до цього об'єднання є головним зовнішньополітичним вектором розвитку України.

У дисертаційному дослідженні проаналізовано теоретичні основи політичних прав і свобод, їх природу та сутність, а також зв'язок із іншими правами людини, зокрема правом на гідність. Проаналізовано філософські та юридичні концепції, які визначають універсальний характер цих прав і підкреслюють їхню важливість для демократичного суспільства. Обґрунтовано принципи невідчужуваності, невід'ємності та універсалізму політичних прав, що дозволяє краще зрозуміти їхню роль у захисті особистих і громадянських свобод.

Особливу увагу приділено конституційно-правовому забезпеченню політичних прав і свобод. Досліджено національне законодавство України та міжнародні документи, що регулюють ці права. Особливий акцент зроблено на механізмах захисту політичних прав національними та міжнародними судовими інституціями.

У рамках дослідження розглянуто роль органів публічної державної влади, зокрема Президента України, Верховної ради України, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у забезпеченні та реалізації політичних прав.

Проаналізовано виклики та обмеження політичних прав. Одним із ключових аспектів є аналіз обмежень політичних прав в умовах кризових ситуацій, таких як війна або надзвичайний стан. Досліджено межі допустимих обмежень, які встановлюють державні органи, намагаючись зберегти баланс між безпекою держави та захистом прав людини. Проаналізовано інші виклики сучасності, які ускладнюють/унеможливають реалізацію політичних прав і свобод, зокрема таких як політична корупція, трансформація виборчої системи, децентралізація влади, правові прогалини та колізії в законодавстві, тощо.

Дисертація акумулювала науковий матеріал, який послужив її дослідницькою основою і сприяв подальшому розвитку юридичної науки. Теоретичну основу дисертації складають праці вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі теорії держави і права, конституційного і міжнародного права, філософії права.

Проблема конституційно-правового забезпечення політичних прав уже тривалий час перебуває в центрі уваги науковців. Попри наявність окремих досліджень, комплексного теоретико-правового аналізу цієї проблеми досі не здійснено. Тому важливо провести системне дослідження доктринальних і правових підходів до конституційного забезпечення політичних прав в умовах

сучасних викликів, враховуючи конституційні принципи права та основні цінності.

При цьому в основі дослідження лежать конституційні принципи права та цінності як основоположні засади регулювання прав людини. Сукупність цих факторів визначила необхідність проведення дисертаційного дослідження, зважаючи на доктринальну значущість та недосконалість нормативно-правового регулювання політичних прав і свобод людини та громадянина.

Теоретичну основу представленої дисертаційної роботи становлять дослідження, напрацювання представників вітчизняної і зарубіжної юридичної науки різних історичних періодів у галузі конституційного права, теорії держави та права, інших галузей права. Зокрема, серед українських дослідників яких слід назвати, праці: В. Б. Авер'янова, Н. О. Армаш, М. М. Антонович, Ю. Г. Барабаша, О. В. Батанова, О. В. Баштанника, С. В. Болдирєва, В. М. Букача, А. В. Гайду, Ю. С. Ганжурова, С. П. Головатого, В. В. Головченко, М. І. Горлача, Н. О. Горобець, О. В. Грищук, О. Г. Данильяна, І. І. Дахової, Г. Г. Забарного, Т. М. Заворотченко, Є. Ю. Захарова, Г. І. Зеленько, У. В. Ільницької, Н. В. Камінської, В. М. Кампо, А. Б. Качинського, В. Б. Ковальчук, А. М. Колодій, Я. І. Ленгер, С. І. Максимов, М. І. Мельник, Р. С. Мельника, І. В. Музики, О. І. Наливайка, А. Ю. Олійника, С. В. Осауленко, П. М. Рабіновича, З. В. Ромовська, М. В. Савчина, Т. М. Слінько, М. І. Смоковича, О. В. Совгирі, Р. О. Стефанчука, В. Л. Федоренко, Г. О. Христової, А. О. Янчука та інших.

Серед зарубіжних дослідників слід виділити праці: Г. А. Алмонда (Gabriel Abraham Almond), А. Дж. Банутсос (Andreas G. Banoutsos), Е. Барендта (Eric Barendt), К. Дж. Кемпбелла (Kenneth J. Campbell), А. В. Дайсі (A.V. Dicey), В. Істерлі (William Easterly), М. Ел. Гоел (M.L. Goel), С. Гантінгтона (Samuel Huntington), Ел. В. Мілбрат (L.W. Milbrath),

Р. О'Коннелл (Rory O'Connell), Дж. Раз (Joseph Raz), А. Шайо (András Sajó), С. Верби (Sidney Verba) та інших.

Окрему групу наукових джерел дисертації складають роботи німецьких вчених: Р. Алексі (Robert Alexy), Г. Білефельдта (H. Bielefeldt), Б. Вільмеса (Bernhard Wilmes), Ф. Еппіга (Eppig F.), Г. Гойтера (G. Geuther), Г. Д. Яраса (Hans D. Jaras), Г. Г. Руппа (Hans Heinrich Rupp), Г. Г. фон Арнім (Hans Herbert von Arnim), Ф. Гуфен (F. Hufen), Й. Ізензе (J. Isensee), Й. Іпсен (J. Ipsen), Я. Шапп (Jan Schapp), Ю. Кюлінга (Jürgen Kühling), М. Кеніга (M. Koenig), О. Бьом (Otto Böhm), Д. Катгедер (Doris Katheder), Б. Пірот (B. Pieroth), Т. Кінгрін (T. Kingreen), Б. Шлінк (B. Schlink), Р. Пошер (R. Poscher), Рольф Шмідт (Rolf Schmidt), Б. Шлоєра (B. Schloer), Й. Шустера (J. Schuster), Р. фон Мольт (R. von Mohl) та інших.

Під час підготовки дослідження авторка використовувала документи Європейського суду з прав людини, офіційну інформацію Конституційного Суду України, Верховного Суду, Федерального конституційного суду Німеччини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема і зміст дисертаційного дослідження узгоджується із проведеною науково-дослідною роботою, яка здійснювалася в науково-дослідній частині Інституту права, Київського національного університеті імені Тараса Шевченка «Розробка системного вчення про основні права людини з метою втілення в Україні європейських правових цінностей у контексті розбудови громадянського суспільства» (номер державної реєстрації 19 БФ042-01). Авторка дослідила зміст та сутність права на людську гідність як основоположного права в системі прав і свобод людини і громадянина; зарубіжний досвід нормативного закріплення та тлумачення права на людську гідність у нормативних джерелах та висновках Федерального Конституційного Суду Німеччини та Конституційного суду України. Значну увагу авторка приділила дослідженню політичних прав і свобод: їх правовій

природі, генезі, нормативному закріпленню, нормативним підставам, межах та обґрунтуванню обмежень політичних прав і свобод.

Тема і зміст дисертаційного дослідження узгоджується із Планом наукових досліджень Державного податкового університету в межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права «Забезпечення дії права в процесі реалізації державної політики» (номер державної реєстрації: 0117U006224). Авторка дослідила особливості реалізації принципу верховенства права в діяльності органів державної влади; державну владу в її інституціональному розумінні; особливості реалізації принципу верховенства права в діяльності органів державної влади; співвідношення держави та громадянського суспільства.

Тема і зміст дисертаційного дослідження узгоджується також із Планом наукових досліджень Державного податкового університету в межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права «Трансформація правової системи України в умовах воєнного та післявоєнного стану» (номер державної реєстрації 0123U104293). Авторка дослідила особливості реалізації політичних прав і свобод людини в умовах воєнного стану та запропонувала шляхи удосконалення відповідних відносин.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб на підставі системного аналізу наукових і нормативних джерел здійснити аналіз конституційно-правового забезпечення політичних прав людини і громадянина, проаналізувати доктринально-правові підходи до розуміння політичних прав і свобод в умовах викликів сучасності.

Для реалізації мети дослідження потрібно було вирішити такі завдання:

- виокремити основні парадигми концептуального теоретико-правового аналізу конституційних прав і свобод людини і громадянина, політичних прав і свобод;
- проаналізувати політичні права і свободи з позицій універсальності;

- розкрити роль права на гідність як основоположного принципу системи політичних прав;
- дослідити зміст та сутність конституційних прав та свобод людини та громадянина, визначити їх сфери взаємодії та протиставлення;
- дослідити правову природу політичних прав і свобод;
- проаналізувати генезу політичних прав і свобод;
- дослідити сучасні підходи до класифікації основних прав і свобод людини і громадянина;
- здійснити класифікацію політичних прав і свобод за функціями прав;
- розкрити зміст та сутність права на політичну співучасть (участь) та його складові;
- дослідити зміст та сутність захисних політичних прав та його складові;
- проаналізувати зміст та сутність політичних прав рівності/свободи) та його складові;
- проаналізувати нормативні підстави, механізм реалізації обмеження політичних прав та свобод;
- проаналізувати особливості реалізації права на свободу об'єднання у політичні партії в Україні та ФРН;
- дослідити особливості забезпечення політичних прав Верховною Радою України, Президентом України; органами виконавчої влади; органами місцевого самоврядування;
- проаналізувати роль інститутів громадянського суспільства у реалізації політичних прав і свобод;
- дослідити особливості реалізації політичних прав і свобод в умовах трансформації виборчої системи в Україні;
- дослідити особливості реалізації політичних прав і свобод в умовах децентралізації державної влади;

- проаналізувати явище політичної корупції як загрозу реалізації політичних прав і свобод;
- дослідити обмеження політичних прав і свобод в Україні в умовах воєнного стану;
- дослідити ризики використання технологій штучного інтелекту при реалізації політичних прав і свобод.

Об’єктом дослідження є базові суспільні відносини, що виникають в процесі конституційно-правового забезпечення політичних прав людини і громадянина.

Предметом дослідження є конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод (доктринальні підходи до їх розуміння, генеза та функціональні характеристики) в умовах сучасних викликів в Україні.

Методи дослідження. У дисертаційному дослідженні обґрунтовується позиція методологічного плюралізму у юриспруденції. З огляду на це визнається можливість використання різних методів, що сприятиме знаходженню загального знаменника, за наявності якого формується гіпотетична можливість реалізації прогресу наукового знання за рахунок синергетичного ефекту поєднання методологічних сильних сторін. На підставі запропонованого автором аксіологічно-інформаційного підходу передбачається застосування низки наукових методів. *Аксіологічно-правовий підхід* дозволив комплексно проаналізувати роль та місце політичних прав і свобод у системі конституційних прав; визначити роль основоположних принципів та цінностей права, таких як гідність, рівність, свобода у формуванні та забезпеченні системи політичних прав і свобод (Розділ 1, підрозділи 1.3. і 1.4.).

Світоглядну основу дослідження становлять загальні методи: діалектичний, синергетичний, системний. *Діалектичний метод* використано для дослідження взаємозв’язків між категоріями прав і свобод людини в межах загальнотеоретичного аналізу (підрозділи 1.1, 1.2.). *Синергетичний*

підхід сприяв висвітленню динаміки розвитку політичних прав і свобод, зокрема їх еволюції (Розділ 2, підрозділ 2.1.). *Системний метод* був ключовим у пізнанні явищ права та держави. Системний метод було застосовано для розгляду політичних прав і свобод як частини системи конституційних прав і свобод, аналізу структурних, ієрархічних та функціональних зв'язків у системі конституційних прав і свобод людини. Його застосування дозволило: дослідити різні критерії класифікації прав і свобод людини (підрозділ 2.4.); вивчити структуру, функціональні зв'язки й ієрархію системи конституційних прав і свобод (підрозділ 2.2.); визначити роль органів державної влади та місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства у забезпеченні політичних прав (підрозділи 5.2.–5.6.).

Серед спеціально-юридичних методів були застосовані, серед іншого, *історико-правовий*, було використано для дослідження еволюції політичних прав і свобод, їх становлення та розвитку в історичному контексті (підрозділ 2.1), *формально-юридичний* сприяв ідентифікації прогалин і колізій у правовому регулюванні політичних прав і свобод: у підрозділі 4.2. було визначено нормативні підстави та механізми реалізації обмежень політичних прав; у підрозділі 4.4. аналізувались особливості правового регулювання обмежень у контексті воєнного стану.

Порівняльно-правовий метод дозволив проаналізувати політичні права і свободи з позицій глобальних тенденцій розвитку права та правових систем у напрямку їх універсалізації (підрозділи 2.3., 4.3.); дослідити особливості правового регулювання політичних прав у правових системах України та Німеччини (підрозділи 2.3., 4.3.).

Доктринально-правовий метод використовувався для системного аналізу політичних прав і свобод. Його застосування дозволило дослідити законодавчі акти, зокрема Конституцію України, міжнародні договори,

рішення Конституційного Суду України та практику європейських країн (Розділи 1 і 2, підрозділи 1.1., 2.2.).

У роботі також було застосовано *міждисциплінарний підхід*, який поєднував правові, філософські, соціологічні й політичні аспекти, використовувався для розкриття сутності політичних прав і свобод у контексті сучасних викликів (Розділ 6). Зокрема, у підрозділі 6.1. досліджено вплив трансформації виборчих систем на реалізацію політичних прав і свобод; у підрозділі 6.2. досліджено особливості реалізації політичної влади в умовах децентралізації державної влади; у підрозділі 6.4. проаналізовано стан реалізації політичних прав і свобод в умовах воєнного стану та їх обмеження; у підрозділі 6.5. досліджено вплив штучного інтелекту на реалізацію політичних прав. Інституційний аналіз застосовувався в межах п'ятого розділу, зокрема у підрозділі 5.1., для визначення індикаторів політичної безпеки держави та оцінки інституційної спроможності органів влади. *Соціологічний підхід* використовувався для оцінки діяльності інститутів громадянського суспільства (підрозділ 5.6.). Це дало змогу з'ясувати рівень довіри громадян до інститутів влади та ефективність їхньої взаємодії з суспільством.

Інформаційна база дослідження охоплює нормативно-правові акти України, міжнародні документи, судову практику (Конституційний Суд України, ЄСПЛ, Федеральний конституційний суд ФРН), наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, аналітичні матеріали, статистичні дані та електронні джерела.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим в Україні комплексним правовим дослідженням, у якому проаналізовано правову природу політичних прав і свобод людини і громадянина, їх конституційно-правові засади реалізації в контексті німецької правової доктрини та інших провідних європейських правових шкіл, їх розвиток та еволюцію; здійснено класифікацію та правовий аналіз політичних

прав та свобод за новим для українських дослідників підходом їх класифікації – за функціями прав, що ґрунтується на німецькій правовій доктрині; теоретичні та практичні аспекти обмеження політичних прав і свобод; інституційну спроможність органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства у сфері забезпечення політичних прав і свобод, а також особливості реалізації політичних прав і свобод в умовах викликів сучасності: воєнного стану, трансформації виборчої системи, децентралізації державної влади, боротьби з корупцією, розвитку технологій штучного інтелекту тощо.

На захист виносяться нові наукові висновки і пропозиції, що сформульовані відповідно до поставленої мети та завдань дослідження:

уперше: в українській правовій науці обґрунтовано класифікацію політичних прав і свобод за функціями прав з огляду на комплексне дослідження німецької правової доктрини та поглядів вітчизняних учених у цій галузі, а саме: права політичної співучасті (виборче право, референдумне право, право на доступ до публічної служби); захисні політичні права (права на опір та повстання, право петицій); політичні права рівності та свободи (свобода об'єднань, свобода зборів, свобода вираження поглядів та інформації);

– обґрунтовано, що право на політичну участь є похідним від права на людську гідність, яке є основоположним правом в системі політичних прав;

– сформульовано авторське визначення терміну «політична участь»/ «співучасть» як однієї з форм реалізації політичних прав, що належить громадянам демократичної держави, полягає у впливі особи на здійснення державної політики, прийняття значущих рішень суспільно-політичного розвитку, формування та контроль органів державної влади;

– встановлено, що відповідно до класифікації прав і свобод за функціями прав німецькими дослідниками, політичні права і свободи загалом визначаються як права співучасті;

- проаналізовано термін «свобода» за німецькою правовою доктриною та встановлено, що основні права розглядаються як способи (виміри) вільного розвитку особистості. Встановлено, що у німецькому праві відсутнє чітке розмежування на «права і свободи», як це є в Україні, а Конституція ФРН у формі основних прав стала «букетом» багатьох свобод; таким чином, можна визначити, що права у німецькій правовій доктрині є водночас свободами;
- встановлено, що на думку німецьких дослідників, рівність як принцип права та фундаментальна цінність реалізується через окрему групу прав: прав рівності, які становлять особливу групу прав, які на відміну від прав на свободу (захисні права) та права на отримання благ, які в першу чергу забороняють або визначають конкретну поведінку держави, передусім спрямовані та вимагають чітко визначених дій органів державної влади;
- встановлено, що правомірна реалізація політичних прав може бути обмежена лише за умови дотримання загальних умов втручання в основні права людини; на відміну від особистісних (громадянських) прав та свобод, які є невідчужуваними, більшість з визначених політичних прав та свобод можуть обмежуватися. Обмеження щодо реалізації політичних прав приватних осіб можуть запроваджуватися або на користь гарантування прав інших приватних осіб, або на користь забезпечення функціонування держави. Запропоновано пропозиції до вдосконалення законодавчих механізмів забезпечення політичних прав в умовах трансформації правових систем;
- здійснено системний аналіз впливу воєнного стану на реалізацію політичних прав і свобод в Україні в умовах збройної агресії з боку російської федерації;
- здійснено ґрунтовний аналіз впливу технологій штучного інтелекту на реалізацію політичних прав і свобод, зокрема права на участь у виборах, свободу вираження поглядів та право на приватність в умовах цифрової трансформації суспільства;
- обґрунтовано необхідність правового регулювання використання ШІ у

виборчому процесі, включаючи мікротаргетинг, захист персональних даних та запобігання дезінформації;

- запропоновано концепцію балансування між перевагами використання ШІ в політичних процесах і гарантіями дотримання прав людини, з урахуванням міжнародних стандартів (GDPR, Європейська етична хартія щодо ШІ);

удосконалено:

- визначення політичних прав і свобод людини і громадянина як прав, які гарантують індивідуальну свободу та участь в політичному процесі суспільства, які є необхідними для забезпечення громадянських свобод і демократії;

- визначення терміну «політична безпека» як комплексу заходів, спрямованих на збереження конституційно-легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення та конструктивної політики;

- розуміння змісту поняття «озброєна демократія», що стосується збірки законів, делегованого законодавства та судових рішень, які обмежують певні права та свободи в демократичному суспільстві з метою захисту існування держави, демократичного характеру її інститутів, захисту конституційного ладу;

- теоретичні підходи до змісту права на людську гідність, яке можна узагальнено визначити як природне право особи, що не залежить від соціального, расової, національної чи іншої приналежності, надається людині від народження та діє після смерті, базується на усвідомленні особою власної цінності та автономії що реалізується у вільному самовираженні у суспільстві;

набули подальшого розвитку:

- дослідження політичних прав громадян як неодмінної умови функціонування всіх інших видів прав, що становлять органічну основу системи демократії і виступають як цінності, якими влада повинна

обмежувати себе і на які повинна орієнтуватися. Це дозволило розглядати право громадян на участь в управлінні державою, на участь в діяльності політичної системи не як самодостатні, а як засоби здійснення загальнонародного права на владу;

— компаративний аналіз правової доктрини ФРН та вітчизняного досвіду реалізації прав і свобод, що дозволило встановити наріжну відмінність, яка полягає зокрема у тому, що у доктрині права та судовій практиці ФРН однією з основних проблем виступає питання виваженості пріоритетів основних прав на свободи, визначення їх меж (конкуренція основних прав на свободу між людьми), а в Україні здебільшого йдеться про пошуки шляхів гармонізації взаємовідносин особистості з державою; з'ясовано, що в німецькому праві дана категорія трактується як внутрішня властивість людини, що не лише декларується, а й підкреслюється, а держава виступає зовнішнім інструментом для її реалізації (гарантії, захист тощо);

— дослідження політичної свободи, що відображає одну з базових ознак особистої свободи: людина як розумна істота, носій політичної свідомості і політичної волі, має право діяти як самостійний і вільний учасник політичного процесу;

— науковий аналіз Конституції України та інших нормативно-правових актів, у яких закладено фундаментальну ідею про те, що природні, невід'ємні і невідчужувані права та свободи людини мають набувати вирішального значення у взаємовідносинах людини із державною владою.

— сучасного доктринального підходу в українському праві дозволив стверджувати, що тут не йдеться про природну свободу людини, натомість підкреслюється, що свобода є певним каркасом, в межах якого людина реалізує можливості юридично-значущої поведінки;

— узагальнення основних свобод особи, закріплених в Основному Законі ФРН, яку можна класифікувати як: класичні свободи людини, такі як вільний розвиток, фізична цілісність, свобода совісті, вираження поглядів, мистецтва

та науки, свобода асоціацій, свобода пересування, правова рівність; економічні свободи, такі як свобода договорів, гарантія права власності та спадщини, свобода професій; політичні права на участь, такі як виборче право, свобода зібрань, свобода преси, свобода петицій, свобода створення політичних партій, доступ на державні посади; основні судові права, такі як доступ до судів, незалежність судів, гарантії судового захисту, право на судовий розгляд справи, заборона виняткових судів та свавільних арештів, а також принцип «ніякого покарання без закону» та принцип рівності сторін у судовому процесі;

- теоретичні підходи до розуміння Федерального конституційного суду, згідно з порядком Основного закону, держава отримує свою легітимність винятково тому, що вона конкретно служить народу;

- понятійно-термінологічний апарат шляхом уточнення змісту такого поняття як «інституційна спроможність органів державної влади у сфері забезпечення політичних прав і свобод громадян» під яким варто розуміти здатність вказаних органів забезпечувати належне прийняття організаційних, нормативних та інших заходів для належної реалізації відповідно до принципів верховенства права, взаємної відповідальності людини та держави, забезпечення балансу інтересів більшості та меншості, підзвітності та взаємоконтроль між органами державної влади та органами місцевого самоврядування;

- розуміння ролі прав людини на опір та повстання як результату багатовікової боротьби людей різних континентів за свої права і свободи, що легалізує право конкретного народу в конкретний час, за конкретних підстав чинити опір деспотичній владі і будь-яким спробам узурпації влади з метою захисту або поновлення конституційного ладу. Доведено, що ці права є природніми правами людини, метою їх реалізації не обов'язково є повалення чи насильницька зміна конституційного ладу, але й його збереження;

- теоретико-методологічні підходи до обґрунтування найдієвішого

механізму захисту права на народний суверенітет через інститут відкликання представників влади народом. Результати аналізу міжнародних правових актів, конституцій зарубіжних країн та України, теоретико-правових досліджень засвідчили, що права народу на опір та повстання є підставою для визнання таких прав ефективною гарантією забезпечення народного і державного суверенітету;

– визначення особливостей політичних прав та свободи у порівнянні з іншими групами прав, серед яких соціально-економічні, культурні є особливий склад учасників політичних правовідносин, де загальними вимогами до суб'єктів цих правовідносин є зокрема, наявність громадянства України, досягнення певного віку (18 років), дієздатність. Аналіз законодавства України в частині реалізації кожного виду політичних прав передбачає дотримання додаткових вимог (цензів), таких як вік, фіксований термін проживання на території держави, володіння державною мовою тощо. Зокрема це стосується виборчого права та права доступу до державної служби.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження, сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані у:

- *науково-дослідній роботі*: у подальших наукових розробках актуальних проблем правової природи політичних прав і свобод, особливостей їх конституційно-правового забезпечення, зокрема в умовах трансформації правової системи, цифровізації державного управління, воєнного стану та повоєнного відновлення України;

- *правотворчості*: при вдосконаленні чинного законодавства України, зокрема Конституції України, Законів України «Про місцеве самоврядування», «Про політичні партії в Україні», «Про всеукраїнський референдум», «Про громадські об'єднання», а також при розробці та прийнятті нових нормативно-правових актів щодо забезпечення політичних прав і свобод громадян в умовах глобальних викликів і демократичних

реформ;

- *правозастосуванні*: для уніфікації практики застосування норм чинного законодавства з питань реалізації та конституційно-правового забезпечення політичних прав і свобод, зокрема у діяльності Конституційного Суду України, Верховного Суду, Центральної виборчої комісії, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, які займаються захистом політичних прав;

- *освітньому процесі*: при підготовці навчальних посібників, підручників та навчально-методичних матеріалів, а також при викладанні навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Муніципальне право України», «Виборче право», «Міжнародне право прав людини», «Філософія права», а також спеціалізованих курсів з питань конституційно-правового регулювання політичних прав і свобод;

- *правозахисній та правопросвітницькій роботі*: для вдосконалення механізмів моніторингу дотримання політичних прав громадян, розробки рекомендацій щодо забезпечення ефективної реалізації виборчих прав, права на мирні зібрання, свободи об'єднань та інших демократичних прав; для розвитку стратегій національної безпеки – у частині правового забезпечення політичної безпеки держави, аналізу ризиків і загроз для політичних прав громадян, а також у сфері правового регулювання обмежень політичних прав в умовах надзвичайного та воєнного стану.

Результати дисертаційного дослідження використано: в освітньому процесі Дніпровського гуманітарного університету (акт про впровадження № 2 від 25.02.2025); Білоцерківського національного аграрного університету (довідка про впровадження № 01-12/91 від 24.02.2025); Житомирського державного університету ім. Івана Франка (довідка про впровадження від 27.02.2025); в науково-дослідній діяльності Державного науково-дослідного інституту МВС України (акт про впровадження № 26/163 від 12.02.2025); Державного податкового університету (акт

про впровадження від 04.03.2025); в освітньому процесі кафедри міжнародного та європейського права Факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету (довідка про впровадження № 15/467 від 02.10.2024); в практичній діяльності: Конституційного Суду України (довідка про впровадження від 13.03.2025); ГО «Захист прав фізичних та юридичних осіб» (довідка про впровадження від 20.02.2025).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане здобувачем особисто; усі результати цієї роботи, а також сформульовані в ній висновки, пропозиції та рекомендації обґрунтовано на основі власних авторських досліджень. Для аргументації деяких висновків у роботі використано праці інших науковців, на які зроблено посилання. З колективних наукових праць у дисертаційній роботі використано лише авторські ідеї та положення. Особистий внесок автора у працях у співавторстві конкретизовано у списку опублікованих праць.

Апробація результатів дослідження. Найважливіші положення, висновки та результати дисертаційної роботи оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських та міжвідомчих науково-практичних конференціях, зокрема: «Сучасні держава і право: теорія і практика» (Ірпінь, 2012); «Дні науки філософського факультету» (Київ, 2013, 2016, 2017); «Актуальні проблеми юридичної науки» (Хмельницький, 2013); «Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту» (Братислава, 2014); «Права людини і громадянське суспільство в Україні» (Київ, 2014); «Закарпатські правові читання» (Ужгород, 2016, 2018, 2023); «Стан та перспективи реформування сектору безпеки та оборони України» (Київ, 2018); «Освіта і наука у сфері національної безпеки» (Острог, 2017); «Актуальні питання державотворення в Україні» (Київ, 2016); «Основні права людини: розуміння та виклики» (Київ, 2019); «Глобалізаційні виклики сучасності» (Дніпро, 2020); «Права людини у «ковідному» світі» (Харків, 2021); «Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє» (Ірпінь, 2022); «Всеукраїнська юридична

науково-практична конференція» (Тернопіль, 2023); «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції» (Житомир, 2024).

Публікації. Основні положення та наукові результати дослідження викладено в 61 наукових працях, зокрема у 27 наукових фахових виданнях України з галузі науки, з якої підготовлено дисертацію, 6 статтях у зарубіжних наукових виданнях, 2 з яких у виданнях, що проіндексовані в базі даних Web of Science Core Collection, 4 в базі даних Scopus. Крім того, серед публікацій, які додатково відображають наукові результати дисертації, 28 тез доповідей у матеріалах науково-практичних конференцій різного рівня.

Структура та обсяг дисертації. Структура та обсяг дисертації визначені метою та завданнями дослідження. Дисертаційна робота написана українською мовою. Стил викладення матеріалів, наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечує доступність їх сприйняття і відповідає логіці проведеного наукового дослідження.

Дисертація складається з анотацій, вступу, шести розділів, логічно об'єднаних у двадцять шість підрозділів, висновків до підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків, містить наукові положення, що мають наукову новизну, істотне практичне та теоретичне значення в галузі юридичної науки. Загальний обсяг роботи становить 537 сторінок, з яких обсяг основного тексту – 447 сторок, список використаних джерел займає 52 сторінки і налічує 439 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1.1. Конституційні права та свободи людини та громадянина: наукові підходи, сфери взаємодії та протиставлення

Права та свободи людини є однією з найбільш важливих правових категорій, які перебували у центрі уваги дослідників ще з часів Античності. У сучасній юридичній науці права і свободи людини також займають одне з найважливіших місць, вони є основоположними категоріями для визначення соціального і правового статусу особи, відображають рівень її соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Права і свободи людини закріплені та гарантовані конституціями кожної держави, їх реалізація становить основу для всебічного задоволення інтересів та потреб кожної особи.

Слід згадати, що саме поняття «права людини» з'явилося в епоху буржуазних революцій. Зокрема, перше тлумачення понять права людини та права громадянина було здійснено у Декларації прав людини і громадянина від 14 липня 1789 року у Франції. У цьому історичному документі, який ліг в основу наступних міжнародно-правових документів та конституцій, було закріплено основоположні цінності, що визначали конституційно-правовий статус особи.

Як зазначає А. Колодій, попередниками терміну «права» (англ. rights) були терміни «вольності» (liberties) та «привілеї» (анг. franchise) [188, с. 268]. «Основні права і свободи визнаються нині надпозитивними цінностями, які становлять фундамент конституціоналізму і сучасних конституцій», – зазначає український конституціоналіст М.В. Савчин [307, с. 141]. Зміст цих тверджень відображено в тексті Основного Закону

України у ст. 3: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека в Україні визначені як вища соціальна цінність, а права і свободи людини та їхня гарантія визначають сенс і спрямування діяльності держави. Затвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави» [103].

В юридичній літературі найчастіше виділяють дві основні групи прав і свобод особи: природні права, тобто такі, які належать людині від народження і визнаються невідчужуваними, та громадянські права, тобто права, які визначають стійкий правовий зв'язок особи і держави й виявляються у взаємних правах та обов'язках. До категорії громадянських прав передусім належать політичні права та свободи. Природні, або загальні права людини засновані на принципах рівності, свободи і справедливості, є універсальними для всіх категорій осіб [184, с. 64].

Одним з найбільш поширених підходів до класифікації прав і свобод у сучасній юридичній науці є їх розмежування на права і свободи людини і громадянина. Інколи ці терміни вживаються як альтернативні, інколи як близькі за змістом.

Права людини реалізуються в будь-якому громадянському суспільстві й існують незалежно від державного визнання та закріплення в законі, тоді як права громадянина охоплюють сферу правовідносин індивіда з державою, яка характеризується, насамперед, наявністю громадянства. М.В. Савчин

зазначає: «Основні права притаманні будь-якій людині. Основні права становлять фундаментальну конституційну цінність; саме гарантії основних прав і свобод є змістом конституційної держави та критерієм легітимності дій органів держави» [306, с. 142].

П.М. Рабінович вважає, що основні права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для

всіх людей [266, с. 12].

В.П. Колісник та Ю.Г. Барабаш ототожнюють конституційні та основні права: «Конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина – це невід’ємні права і свободи, які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають найвищий юридичний захист» [95, с. 95].

Права і свободи особи є одним з центральних елементів її конституційно-правового статусу. Поділ прав і свобод за суб’єктами на права і свободи людини і громадянина у конституційній теорії та практиці нерідко ототожнюються з поділом на особисті та політичні права. Як зазначає В.П. Шаповал, дуалізм особистих та політичних прав і свобод як прав людини і громадянина має важливе загальнополітичне і конституційне значення. На основі аналізу розмежування цих прав і свобод та з урахуванням практики їх реалізації можна зробити висновки щодо характеру співвідношення суспільства і держави у конкретній країні, природи існуючого тут політичного режиму [344, с. 113].

Український науковець, конституціоналіст М.В. Савчин вважає, що закріплення найважливіших положень щодо визнання пріоритету прав і свобод людини щодо державних та інших інтересів, а також визнання людини, її життя і здоров’я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, розміщення у спеціально присвяченому правам людини II розділі Конституції України майже третини статей від загальної їх кількості, свідчить про достатньо високий рівень визнання і формування конституційного статусу людини та громадянина в Україні [306, с.124].

Для реалізації поставленої мети необхідно з’ясувати зміст категорії «людина» та «громадянин». У найбільш широкому розумінні людина – жива, наділена інтелектом істота, суб’єкт суспільно-історичної діяльності і культури.

Синонімами поняття «людини» є особа, особистість, індивід, поняття що підкреслюють певні соціально-культурні особливості та природні здібності особи. Тоді як громадянин – це житель певної території держави або країни. Громадяни в кожній країні становлять найчисленнішу категорію населення та наділені правами і свободами в найбільш широкому обсязі. Ця приналежність є юридично закріпленою. Таким чином, ми погоджуємося з думкою українських науковців В.М. Бесчастного, О.В. Філонова, В.М. Субботіна, С.М. Пашкова, що права людини впливають з самої природи людини, тоді як права громадян визначаються фактом громадянства [148, с. 20].

Отже, права людини, або права кожного – це такі основоположні права, які не передбачають обмежень щодо кола осіб (адресатів). Права особи безпосередньо пов'язані зі свободами.

Українська дослідниця М.М. Антонович зазначає, що родове поняття «права людини» поділяється на видові поняття за різними критеріями, і різні терміни використовуються для специфікації цього поняття. Зустрічаємо терміни «права людини» і «права громадянина». Природно, викликає подив, коли ці поняття використовуються в сполученні «права людини і громадянина», так, ніби громадянин не є людиною. З іншого боку, очевидно, що поняття «права людини» та «права громадянина» не є синонімами, оскільки не кожна людина має громадянство за внутрішньодержавним правом, а, отже, не користується деякими правами, які надаються тільки громадянам певної держави [147, с. 23].

Аналіз вітчизняної юридичній літературі засвідчує, що під правами людини найчастіше розуміють особисті права людини, які визначають як громадянські [95, с. 95- 97]. До них як правило відносять: право на життя (ст. 27), на вільний розвиток особистості (ст. 23), повагу гідності (ст. 28); право на особисту недоторканність (ст.29); право на недоторканність житла (ст. 30), право на свободу думки і слова (ст.34), світогляду та віросповідання (ст. 35);

право на свободу пересування (ст. 33), вільний вибір місця проживання (ст. 33); право на справедливий неупереджений суд та правову допомогу (ст. 55); право захищати своє життя і здоров'я від протиправних посягань (ст. 55), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43) тощо [103].

Таким чином, можемо констатувати, що в українській юридичній літературі громадянські права визначаються як особисті (або людські), тобто такі, що поширюються на всіх людей, незалежно від національності, мови, статі, походження, конституційно-правового статусу тощо.

Як зазначають науковці, права людини і громадянина необхідно розглядати як дві взаємопов'язані категорії, які формують основи демократичного суспільства. Це розмежування є критично важливим для забезпечення балансу між індивідуальними свободами та інтересами держави. В умовах сучасної України важливим є також питання гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, що дозволить забезпечити вищий рівень захисту прав громадян у контексті євроінтеграції.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що поняття «права людини» вживається у широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні права людини охоплюють весь спектр, найширший комплекс прав і свобод особи та їх види. У вузькому значенні, під правами людини розуміються тільки ті права, що не надаються, а лише охороняються і гарантуються державою, діють незалежно від їх конституційно-правового закріплення і державних кордонів. Цей підхід дозволяє зрозуміти основи сучасного конституційного права і підкреслює важливість захисту прав людини на всіх рівнях.

1.2. Універсальність прав людини та їх політичний вимір

Однією з ключових тенденцій сучасного розвитку правових систем є глобалізація розвитку та стандартизація прав людини. Під міжнародними стандартами з прав людини прийнято розуміти визнані міжнародним

співтовариством і закріплені в універсальних регіональних документах правові норми, що закріплюють всі необхідні права, а також їх забезпечення на практиці і захист [159, с. 67]. Ці процеси тісно пов'язані також з універсалізацією сфери прав людини. Права людини є предметом дослідження багатьох українських та зарубіжних вчених. Права людини є універсальними за своєю природою. Ця універсальність виявляється в декількох аспектах. У трансцендентальному аспекті — це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору та історичного часу. Проте в такому сенсі права людини виступають як дуже широка абстракція, що має значення регулятивної ідеї, але важко застосовується на практиці.

Глобалізаційні процеси посприяли універсалізації прав людини, що є одним із основних викликів сучасності. Як зазначає С. Максимов, врахування цього аспекту дуже важливе для обґрунтування безумовності прав людини, але він має бути доповнений історичним підходом, у межах якого права людини вважаються «синхронно-історичними», тобто всі люди, що живуть сьогодні, їх мають. Поєднанням цих двох підходів є виокремлення такого аспекту універсальності прав людини, який підкреслює значущість прав людини, досягнення яких є метою в масштабах усього світу. Тобто права людини розглядаються як прояв певного ідеального виміру сучасного порядку, ідеал в умовах глобалізації [164, с. 116-117]. Ця універсальність проявляється через визнання прав людини як фундаментальних цінностей, які не залежать від національних кордонів, політичних режимів чи економічних систем. Проте, варто підкреслити, що універсальність прав людини має й свої межі, адже конкретне їх застосування залежить від національного законодавства.

У контексті універсалізації прав людини важливо відзначити, що міжнародні стандарти стають основою для формування правових систем багатьох країн, зокрема України. Вплив міжнародного права на національне законодавство проявляється через інтеграцію міжнародних норм у національні

правові системи. Це можна побачити на прикладі Конституції України, яка включає положення про права людини, що відповідають міжнародним стандартам, зокрема, стаття 21 Конституції України говорить: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» [103].

Універсальність основних прав людини достатньо чітко впливає із аналізу ст. 1 Загальної декларації прав людини, згідно з якою усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства [63]. Універсальність основних прав як правова категорія означає їх однаковість для конституційного ладу будь-якої держави. На наш погляд, характеристика універсальності як однієї із фундаментальних ідей на яких заснована система основних прав людини можлива лише за умови вірного визначення акцентів її функціонування.

Аналізуючи українську юридичну літературу присвячену дослідженню основних прав людини в Україні [54; 177; 316] можна побачити, що основна увага українських дослідників присвячена: а) аналізу нормативного регулювання окремих прав людини з позиції міжнародного права та вітчизняного законодавства; б) з'ясуванню з позиції філології, логіки, медицини, психології сутності різноманітних юридично визначених категорій, які використовуються для конкретизації тих чи інших прав людини. Наприклад, при аналізі права на життя людини ґрунтовно досліджується сама категорія «життя людини». Або при аналізі свободи пересування дослідники досконало з'ясовують сутність категорії «свобода» [40]; в) побудові теоретичних конструкцій окремих прав людини [87; 269] та ін.

Міжнародні стандарти прав людини є універсальними, оскільки вони визнані та прийняті всіма країнами-членами ООН. Ці стандарти базуються на загальних принципах гідності, свободи та правосуддя для всіх людей, незалежно від їхньої раси, релігії, соціального статусу тощо. Це дозволяє забезпечити захист прав людини на міжнародному рівні і сприяти зміцненню

міжнародного співробітництва.

Для універсалізації прав людини як таких, повинні відбуватися певні події, наприклад виникнення різних соціальних та/або політичних викликів чи фактичне поширення таких прав. Зокрема, після політичних дій тоталітарних режимів (нациський, радянський тощо), які порушували права людини, не можуть визнаватися легітимними. Фактичне поширення відбувається завдяки історичного, когнітивного і функціонального поширення. Як зазначає К.-О. Апель існують три типи універсалізації: історична (темпоральна), когнітивна та функціональна. Під історичною (темпоральною) універсалізацією прав людини слід розуміти не тільки певний прогрес у сприйнятті свободи, а й політичні стандарти виправдання [8, с. 115].

Під темпоральною, або історичною, універсалізацією прав людини слід розуміти не тільки певний прогрес у сприйнятті свободи, а й політичні стандарти виправдання. Після жорстокостей нацистів та інших тоталітарних режимів не може бути шляху назад до визнання легітимними політичних дій, які порушують права людини. Когнітивне поширення прав людини означає поширення знання про права людини, внаслідок чого всі політичні дискусії на міжнародній арені починаються (нехай навіть лише на словах) навколо прав людини.

Функціональна універсалізація прав людини пов'язана з корисністю їх захисту в практичному плані. Правові системи ґрунтуються на свободі, тому будь-яка правова система працює краще, якщо вона поважає принаймні деякі права людини. Ці фактичні аспекти створюють позитивний моральний фон [8, с. 115-116].

Концепт універсальності прав і свобод людини ґрунтовно розроблено у працях німецьких дослідників. Визначаючи фізичну особу як суб'єкта основних прав, послідовно і логічно обґрунтовується фундаментальна ідея, що держава та конституція, а отже і система законодавства не є самоціллю. Вони існують заради людини. Саме людина «є вирішальною точкою відліку для

основних прав, які гарантуються конституцією» [413, с.1130]. На наш погляд, саме такий підхід дозволяє вибудувати вірну ієрархію цінностей у вченні про основні права людини в Україні. Саме такий підхід спрямовує нас у напрямку системного втілення в Україні концепції «людиноцентризму», тобто такого підходу до людини та належних їй прав і свобод за якого їх утвердження та забезпечення буде основним обов'язком держави. За таких умов основні права людини дійсно будуть як зазначає М. Кюнїх: «морально обґрунтованими вимогами свободи і автономії, які належать кожній людині»[403].

Спробою подолати крайнощі як універсалізму, так і партикуляризму є підхід, що розробляється сучасною комунікативною філософією права з позицій етики дискурсу (К.-О. Апель, Ю. Габермас) [8, с. 115-117]. Згідно з цим підходом права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе тими нормами, на основі яких можливе мирне співіснування індивідів та різних культур і навіть їх співробітництво в умовах виникнення глобальних проблем. Така постановка питання дозволяє розв'язати, здавалося б, непримириме протиріччя між позиціями універсалізму прав людини і плюралізму культурної своєрідності, коли право на культурну ідентичність розглядається як значуще для всіх людей індивідуальне право [8, с. 120].

Дж. Раз пропонує раціонально-ціннісний підхід до виправдання універсальності прав людини: «Права не виникають з необхідністю із прав. Вони виникають із міркувань, як досягнути цінностей життя» [424, с. 10].

Цікавий підхід щодо визначення категорії «права людини» запропонував німецький вчений Р. Алексій, який виділяє п'ять характеристик, які складають його зміст. По-перше, вони застосовуються універсально, тобто носієм цих прав є кожна людина. Суб'єктів забезпечення прав людини - зобов'язаних - визначити не так просто. Право на життя зобов'язує кожного поважати це право, тобто кожную людину, а також держави і організації. Виключенням загального підходу є право на участь у політичному прийнятті

рішень: це право зобов'язує державу, громадяни якої є власником цього права [355, с. 15-18].

Вимога універсальності основних прав є певним продовженням ідеї рівної цінності кожної людини. Інакше кажучи сама ідея універсальності прав людини вимагає відмовитися від диференційованого підходу до основних прав людей. Універсальність означає те, що основні права людини належать кожному у рівній мірі. Отже, виключеними є привілеї або обмеження у реалізації основних прав людини за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, статі, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Як справедливо зазначають німецькі дослідники, кожна людина, по-перше, має право посилатися на відповідні основні права при захисті належних їй приватних інтересів. Універсальність основних прав людини вимагає визнання людством ідеї того, що кожна людина є носієм основних прав [435].

Основні права кожної людини на планеті включають: право на повагу до людської гідності, рівність перед законом, гарантії права власності, свободу висловлювання та інформації, свободу віросповідання, право на життя та фізичну недоторканність, а також.

На нашу думку, запропонований перелік основних прав має значну практичну цінність. Це пов'язано з тим, що в багатьох джерелах міжнародного права відсутнє чітке визначення основних прав людини. Зазвичай ці права розглядаються у зв'язку з іншими категоріями, такими як політичні, економічні, культурні тощо. Яскравим прикладом цього є Загальна декларація прав людини [63], де права людини не поділяються на окремі групи, а основні права подаються разом із політичними, громадянськими та іншими видами прав.

Отже, для практичної реалізації універсальних прав необхідно запровадити позитивні правові норми, спрямовані на ефективну інституціоналізацію захисту прав кожної людини. Це дозволяє перейти від

універсальності як морального імперативу до універсальності як закріпленого юридичного факту.

Ще одним важливим аспектом реалізації універсальності основних прав людини є те, що, за переконанням німецьких дослідників, ця властивість повинна поєднуватися з ідеями рівності та неподільності основних прав [418, с.435]. Отже, універсальність, принцип рівності та принцип неподільності основних прав людини формують фундаментальну ідейну основу.

Універсальність основних прав людини передбачає їхню неподільність, що означає необхідність комплексної реалізації цих прав. У німецькій науковій літературі окреслюється чіткий перелік суб'єктів, відповідальних за утвердження та забезпечення основних прав людини. До таких суб'єктів належать держава, інститути громадянського суспільства та кожна окрема людина [355, с. 22].

Утвердження та забезпечення універсальності основних прав людини в Україні є послідовним продовженням ідеї «служіння» держави людині. Наразі саме Українська держава виконує роль основного гаранта цих прав. Вона забезпечує їхню реалізацію не лише як моральну вимогу, звернену до громадянського суспільства, його інститутів та кожної окремої особи, а й через їх закріплення у законодавстві України. Відтак, після нормативного оформлення в українському праві, ідея універсальності основних прав людини набуває обов'язкового характеру та стає реально діючою.

Країни, які вступили до ООН, взяли на себе моральне зобов'язання гарантувати повне дотримання прав людини у межах своїх національних правових систем. Інакше кажучи, усі держави зобов'язані морально та юридично ратифікувати міжнародні договори з прав людини та забезпечувати дотримання відповідних стандартів на своїй території. Як наслідок, основоположні права людини, такі як заборона катувань і рабства, нині визнані частиною міжнародного звичаєвого права, що робить їх обов'язковими для всіх держав і підтверджує їх універсальність у правовому

сенсі [430].

Отже, виключається можливість примусового нав'язування будь-якій державі прийняття рішень, оскільки це суперечить принципу державного суверенітету. У цьому контексті забезпечення універсальності основних прав людини покладає на державу не юридичний, а моральний обов'язок перед власним народом і міжнародним співтовариством. Щодо України, слід зазначити, що принцип утвердження та забезпечення прав і свобод людини закріплений на конституційному рівні. Відповідно до абзацу другого ст. 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямування діяльності держави. Таким чином, забезпечення та утвердження прав і свобод людини виступає основним конституційним обов'язком держави [103].

Система забезпечення гарантій реалізації прав і свобод особи і громадянина діє як єдиний механізм, структуру якого становлять державні та недержавні органи. Зокрема, у Конституції України чітко визначено систему органів та осіб, які мають захищати права і свободи людини та громадянина. Це Президент України як гарант прав і свобод людини і громадянина (ст. 102), Верховна Рада України як єдиний законотворчий орган, що визначає права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод (ст. 22), Кабінет Міністрів України як виконавчий орган, що вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина (ч. 2 ст. 116), місцеві державні адміністрації, які забезпечують додержання прав і свобод громадян на визначеній території (ч. 2 ст. 19), система судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів (ст. 125), прокуратура, адвокатура, інші правоохоронні органи України. Особливе місце в системі державних органів посідає Конституційний Суд України, що має виключне право здійснювати офіційне тлумачення Конституції та законів України, робити висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів, щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про

усунення Президента України з поста в порядку імпічменту (ст. ст. 150, 151); та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ч. 17 ст. 85 Конституції) [103].

На наш погляд, необхідно конкретніше зупинитися на тому, у чому ж виявляється гарантування універсальності основних прав людини кожним із названих суб'єктів права. Розпочати пропонуємо із держави. Підставою гарантування та забезпечення державою універсальності основних прав людини є позитивний юридичний факт. Його суть полягає у тому, що будь-яка держава вступаючи до міжнародних організацій, а насамперед до ООН, ратифікуючи міжнародні договори у сфері прав людини бере на себе моральний обов'язок щодо спрямування всіх своїх зусиль на утвердження і забезпечення прав людини, а зокрема такої важливої їх характеристики як універсальність. Говорити саме про моральний, а не юридичний обов'язок держави щодо забезпечення універсальності прав людини ми змушені тому, що держава має суверенний імунітет, який визнаний на рівні Статуту ООН [318].

Отже, на конституційному рівні в Україні визнано те, що Українська держава має спрямувати всі свої зусилля на утвердження і забезпечення прав і свобод людини. На наш погляд, виконання цього конституційно визначеного завдання Української держави неможливо поза межами системного втілення на практиці концепції «людиноцентризму». «Людиноцентризм» має стати ідейною основою функціонування Української держави. Ідеологія «людиноцентризму» або «людино-орієнтована» ідеологія, полягає у тому, що держава має «служити» інтересам громадян, тобто діяти заради і в ім'я приватних осіб шляхом всебічного забезпечення пріоритету їх прав, свобод та інтересів у публічній сфері [172, с.157].

Суб'єктом забезпечення універсальності основних прав людини є також громадянське суспільство, передусім правозахисні організації. Говорячи про

особливість функціонування громадянського суспільства в Україні маємо відзначити, що наразі воно проходить етап свого становлення. Тривалий час українське суспільство було цілковито підкорене державі, адже радянська тоталітарна держава намагалася встановити цілковитий контроль над усіма сферами життєдіяльності суспільства та над кожною приватною особою окремо. Громадянське суспільство є суб'єктом гарантування універсальності основних прав людини. Як справедливо зазначає український дослідник Р.С. Мельник: «громадянське суспільство має стати інтелектуальним опонентом держави, покликаним доносити до влади зміст публічних інтересів, а також громадську думку щодо напрямів зовнішнього та внутрішнього розвитку країни, способів найкращого та найбільш ефективного утвердження та реалізації прав приватних осіб» [170, с.230]. Ми цілком поділяємо наукову позицію вченого про те, що як громадянське суспільство, так і держава у своєму функціонуванні мають бути націлені та зорієнтовані на утвердження та забезпечення прав людини. Права людини це те, що не дозволяє ані громадянському суспільству, ані державі перетворитися «на річ у собі» [170, с.230].

Таким чином, громадянське суспільство та держава хоча виконують різні завдання, мають різне призначення, однак спрямовані на досягнення спільної мети, якою є утвердження та забезпечення реалізації прав, свобод та законних інтересів приватних осіб. Універсальність основних прав людини є також вимогою адресованою кожній окремій людині. Перш за все це моральна вимога щодо рівного ставлення людини до іншої людини як до рівної істоти, згідно ст.1 Загальної декларації прав людини [63]. Конкретніше про сутність таких взаємин між людьми говорив І. Кант: «...стався до інших, до людства і до самого себе не як до засобу, а як до цілі» [74, с.59].

Варто зауважити, що принцип універсальності прав людини не завжди знаходить однакову реалізацію в різних державах, що зумовлено відмінностями у політичних режимах і правових системах. Зокрема, в Україні,

яка перебуває на шляху європейської інтеграції, універсальність прав людини проявляється у прагненні гармонізувати національне законодавство з європейськими правовими стандартами, відповідно до положень Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Натомість у державах з авторитарними режимами, зокрема в окремих країнах Близького Сходу або Північній Кореї, права людини можуть бути суттєво обмежені або фактично ігноруватися в межах національних правових систем.

У сучасних умовах універсальність прав людини зіштовхується з низкою викликів, серед яких визначальними є політична нестабільність у окремих державах, збройні конфлікти та війни, а також економічна нерівність. Незважаючи на проголошення Загальної декларації прав людини, факти порушення основоположних прав залишаються поширеними у світовій практиці.

В українському контексті питання захисту прав людини набуло особливої значущості у зв'язку з військовою агресією РФ проти України. Запровадження воєнного стану та відповідні обмеження окремих політичних прав спричинили дискусії щодо необхідності забезпечення оптимального балансу між гарантуванням національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини.

На міжнародному рівні права людини визнаються фундаментальною основою сучасної правової системи. Проте ефективність їх реалізації значною мірою залежить від здатності кожної держави впроваджувати ці права у національному правовому полі. Це свідчить про те, що універсальність прав людини сама по собі не гарантує їх належного забезпечення. Держави зобов'язані адаптувати свої правові системи до міжнародних стандартів, створюючи умови для практичної реалізації цих прав. Наприклад, у Європейському Союзі функціонують ефективні механізми забезпечення прав людини, серед яких важливу роль відіграє моніторинг і контроль з боку

Європейського суду з прав людини. Цей інститут є одним із ключових міжнародних інструментів захисту прав людини.

Незважаючи на існування міжнародних стандартів, забезпечення прав людини залишається залежним від специфіки політичних і правових умов окремих держав. Це свідчить про необхідність подальшої гармонізації національних правових систем у контексті глобалізаційних процесів із метою гарантування рівного захисту прав кожної особи, незалежно від її громадянства чи національної приналежності. Досвід європейських країн підтверджує, що ефективна імплементація міжнародних стандартів на національному рівні є ключовою передумовою для забезпечення універсальності прав людини.

Політичні права і свободи є однією з фундаментальних складових прав людини, забезпечуючи участь громадян у політичному житті суспільства. Якщо ми говоримо про універсальність політичних прав і свобод, то слід відзначити той факт, що людина за своєю суттю є соціальною та політичною істотою. Про це у свій час говорив ще давньогрецький філософ Аристотель, так звану «політичною твариною». Тобто прагнення людини до участі у державних справах та політиці закладено у самій природі людини. Універсальність прав людини означає, що держава бере на себе відповідальність перед своїм народом, світовим співтовариством за дотримання взятих за міжнародними договорами зобов'язань у сфері прав людини.

Концепція універсальності прав людини займає чільне місце у світовій правовій та політичній культурі. Зародившись у західних країнах, вона знайшла своє закріплення у конституціях та основних законах демократичних держав, а ідея про невідчужуваність прав людини розповсюдилась серед більшості держав світу. Сьогодні важко знайти державу, яка би в тій чи іншій мірі не визнавала пріоритетність прав людини. Універсальність прав людини полягає у тому, що вони закладені у природному праві й характерні для усіх

індивідів, тобто мають загальний характер, а не індивідуальний, який стосувався б окремих людей чи груп осіб за їхніми класовими ознаками (віросповідання, раса, етнос тощо), а також права людини мають властивість універсалізуватися. Саме універсалізація виступає напрямом правової політики стосовно прав людини в міжнародному вимірі [164, с. 115].

Сучасний дискурс політичних прав людини відбувається в контексті зародження глобального світового порядку на основі співставлення таких понять, як «універсальність» і «універсальність та типологія правових систем», закріпленні нових форм реалізації політичних прав і свобод. Універсальність політичних прав і свобод проявляється в наявності універсальних міжнародних стандартів які забезпечують універсальне тлумачення та розуміння політичних прав і свобод у різних країнах світу, а також закріплення політичних прав і свобод у внутрішньому законодавстві держав та положень міжнародних договорів. Універсальність політичних прав і свобод також проявляється у їх тісному взаємозв'язку з демократією, адже в демократичному суспільстві права і свободи людини визначають межі влади більшості. Політичні права та свободи обмежують державну владу та реалізуються через принцип конституційності, що відповідно формує подібний перелік універсальних політичних прав і свобод, а також закріплюється у конституціях держав світу подібного їх переліку.

Об'єктивною основою універсалізації прав людини виступає їх фактичне поширення, яке здійснюється у формі темпорального, когнітивного і функціонального поширення. Правові норми про політичні права людини стали виміром стану демократії, розвитку, прогресу держави. Політичні права і свободи закріплені у конституціях кожної сучасної демократичної держави (або такої, яка держави, керівництво якої робить видимість її як демократичної).

Німецький філософ права С. Кірсте ставить питання про правову політику стосовно прав людини в сучасному світі. Він звертає увагу на те, що

конституційні права як права позитивні мають подвійну легітимацію: матеріальну — через поняття природних прав людини, що знаходяться в їх основі, та процедурну — через їх демократичне визнання, в якому знаходить вияв політична автономія народу. Перша легітимація зумовлює універсальність прав людини, тоді як друга — накладає певні партикуляристські обмеження на цю універсальність через необхідність обов'язкового визнання прав людини певними соціальними спільнотами. Саме ігнорування цього обмеження може привести до так званого ціннісного імперіалізму стосовно інших суспільств, які мають власну концепцію того, що є для них благом [79, с. 191].

Відмова від нав'язування прав людини іншим народам при визнанні за ними природного обов'язку поважати природні права зумовлює, за С. Кірсте, зміщення перспективи з універсальності прав людини на їх універсалізацію [79, с. 191]. Проте головними є нормативні аспекти універсалізації прав людини, механізми їх поширення. Дослідник підкреслює, що всі люди, які обіймають відповідні посади, зобов'язані та мають природний дозвіл сприяти універсалізації прав людини. Однак працювати задля ідеї прав людини означає поважати їх під час такої спроби. Тому слушним є висновок дослідника про недопустимість силового нав'язування стандартів прав людини іншим народам: «... не можна нав'язувати права людини народу, який шляхом вільного політичного самовизначення відхиляє ідею прав людини або, як мінімум, форму права людини, яку йому запропоновано. Ми можемо намагатися вести з ними дискусію, переконувати їх і допомагати представникам меншини, які вимагають поваги до своїх прав людини. Якщо існує автократичний режим, який гнобить народ, а громадяни обстоюють свої права, ми можемо допомогти їм до певної міри, в межах їхньої політичної автономії» [79, с. 192].

Універсальність політичних прав і свобод також тісно пов'язана з демократичними принципами, що гарантують рівність громадян у доступі до

управління державою. Це відображено в багатьох міжнародних документах, таких як Загальна декларація прав людини, яка проголошує, що «кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників» [63]. Це право є основоположним для забезпечення демократичного ладу в будь-якій країні.

Політичні права і свободи закріплені в конституціях демократичних держав, як-от право на участь у виборах, право на свободу зібрань і право на доступ до публічної служби. В Україні політичні права закріплені в Конституції, зокрема в ст. 38, де зазначається: «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнських та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [103]. Важливість політичних прав у демократичних державах полягає в їх ролі у забезпеченні рівності та справедливості.

Як було вже зазначено у попередньому підрозділі, універсальність прав людини полягає у: їх загальному характері; походженні від природи; наявності прав у людини не залежить від часу та місця; закріплюються виключно законодавством; людині від них неможливо відмовитися, тому дотримання цих прав вимагається від кожного. Також, універсальність прав людини окреслюється фактом того, що вони спрямовані на закріплення значущості найважливіших цінностей людини [332].

За аналогією спробуємо визначити критерії універсальності політичних прав людини. Отже, політичні права і свободи будучи за своєю сутністю природніми правами, таким що не потребують додаткової участі держави у їх забезпеченні, є негативними, а отже, є незалежними у просторі і часі. Реалізація політичних прав і свобод закріплюється в основному законі держави та законодавчих актах, які мають конституційне значення, а отже відповідають вимогам універсальності прав. Процесуальний аспект стосується інститутів, які мають легітимну владу розв'язувати спори стосовно меж прав і

підтримувати їх дотримання. В ідеалі права людини мають здійснюватися без будь-якого інституційного втручання, проте вони здійснюються завдяки закону [164].

Універсальність політичних прав також проявляється у їх закріпленні у міжнародно-правових договорах та конвенціях. Перелік цих прав та свобод будемо детальніше аналізувати у наступних розділах. Попередньо хочемо зазначити, що до універсальних політичних прав і свобод відносимо перш за все виборче право (суб'єктивне та об'єктивне), участь у державних справах, доступ до державної служби, свобода асоціацій та зібрань тощо.

Права і свободи людини є основоположними категоріями для визначення соціального і правового статусу особи, вони закріплені та гарантовані конституціями кожної держави, відображають рівень її соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Їх реалізація становить основу для всебічного задоволення інтересів та потреб людини і громадянина. Універсальність прав людини є одним із базових принципів у сучасному світі, де відбувається стрімке зближення культурних, правових, інформаційних сфер життя.

Фундаментальні права людини, як-от заборона катувань або заборона рабства, зараз є частиною міжнародного права; вони безпосередньо обов'язкові для всіх держав, тобто є універсальними в позитивному юридичному сенсі [328].

Принцип універсальності прав людини закріплено низкою міжнародно-правових документів, до яких приєдналася й Україна. Після укладання Статуту Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) 26 червня 1945 р. права людини віднесені до сфери міжнародного права. Усі члени ООН домовилися вживати заходів щодо захисту прав людини. 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН ухвалено Загальну декларацію прав людини, яка була проголошена як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави для того, щоби кожна людина і кожний орган суспільства

прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод, забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів загального й ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів ООН, так і серед народів територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією. Загальна декларація прав людини є базисом для численних конвенцій та національних конституцій [63]. Декларація не є юридично обов'язковим документом, проте вона «відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства». Юридичних санкцій, які б змушували державу дотримуватися таких зобов'язань, не існує. Як і в інших галузях міжнародного права та міжнародної практики, єдиною санкцією, яка є в такому разі у світового співтовариства, є висловлення недовіри тим державам, які ухиляються від взятих на себе зобов'язань [175]. Окрім цього, Україна є стороною декількох десятків договірних актів Ради Європи, зокрема Європейської конвенції з прав людини, а також має виконувати рекомендації Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) [328]. Міжнародно-правовим нормам в українській правовій системі віддається перевага перед національними (ст. 9 Конституції України). Це зумовлює існування наднаціональної системи захисту прав і свобод людини, однією з підсистем якої є дієвий правозахисний механізм, передбачений Європейською конвенцією про захист прав людини й основних свобод.

Німецький дослідник Ж. Шустер вважає, що універсальність прав людини означає універсальність таких прав у сенсі дійсності претензії, тобто стверджується, що права людини мають застосовуватися до всіх людей в усьому світі. Водночас «справедливість для всіх людей» має два різних значення: – кожна людина може посилатися на ті ж права людини, щоби захистити свої елементарні інтереси; – кожна людина повинна визнати справедливість тих самих прав людини [423].

Перше положення, тобто суб'єктивний сенс універсальності, може бути практично реалізовано лише за умови виконання другого, між суб'єктивного

сенсу, а саме вимоги загального визнання прав людини. Реалізація другого твердження базується на моральній складовій частині: кожна людина повинна поважати права людини всіх своїх співвітчизників. Отже, універсальність основних прав фізичної особи є їхньою невід'ємною характеристикою і полягає у визнанні кожної людини носієм основних невід'ємних, невідчужуваних прав.

Реалізація принципу універсальності прав і свобод людини і громадянина в Україні нормативно відображена в тексті Основного закону нашої держави, де у ст. 3 визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи та їх гарантії визначають спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Права, свободи й обов'язки, закріплені в Конституції України, виражають об'єктивні можливості члена суспільства володіти, користуватися і розпоряджатися певними соціальними благами, а також набувати і захищати їх.

Дж. Раз вважає, що у сучасному світі людське життя визнається безумовною цінністю. Тому вирішальний внесок індивідуальних прав у виникнення світового порядку полягає в тому, щоб підкріпити його зобов'язання щодо цінності людського життя. У зв'язку з цим, додатковий вирішальний внесок прав людини у світовий порядок полягає в тому, що права індивідів посилюють тиск на держави, корпорації та міжнародні організації, які є найбільш сильними суб'єктами на міжнародній арені [424].

Дещо інший підхід до розуміння універсальності прав людини пропонує німецький дослідник Ж. Шустер. На його думку, універсальність прав людини означає універсальність прав людини у сенсі дійсності претензії, тобто, стверджується, що права людини повинні застосовуватися до всіх людей в усьому світі. При цьому, «справедливість для всіх людей» має два різних

значення: кожна людина може посилатися на ті ж права людини, щоб захистити свої елементарні інтереси; кожна людина повинна визнати справедливість тих самих прав людини [430].

Перше положення, тобто суб'єктивний сенс універсальності може бути практично реалізовано лише за умови виконання другого, між суб'єктивного сенсу, а саме, вимоги загального визнання прав людини. Реалізація другого твердження базується на моральній складовій: кожна людина повинна поважати права людини всіх своїх співвітчизників. Але, оскільки не можна сподіватися, що всі люди будуть дотримуватися цього морального принципу, зазначає Ж. Шустер, потрібні належні правові інструменти, які б гарантували загальне визнання прав людини і робили їх практично ефективними [430].

Стрімкий розвиток інформаційних технологій та глобалізація сприяють процесам універсалізації та стандартизації розуміння основних прав і свобод у світі. І хоча в юридичній науці поділ прав на «права людини» та «права громадянина» досить поширений, але з погляду важливості для суспільства права людини і права громадянина є однаково значущими, тому найбільш узагальнюючим поняттям для вираження змісту цієї правової категорії є «права людини», що підкреслює необхідність універсалізації основних прав. Під правами людини ми розуміємо певні можливості, необхідні для існування та розвитку людини.

Реалізація прав і свобод забезпечує можливість найбільш повного задоволення фізичних (природних) (право на життя, здоров'я), матеріальних (право на достатній життєвий рівень, право на підприємницьку діяльність, на працю) і духовних (право на освіту, право користуватися досягненнями культури) потреб людини.

Важливою ознакою універсальності прав є їхня невідчужуваність та можливість їх обмеження тільки за спеціальною процедурою. Міжнародні спостерігачі зазначають наявність суттєвого прогресу в Україні щодо узгодження національного законодавства з міжнародними нормами і

стандартами, а також посилення засобів правового захисту на національному рівні. Поруч із державними органами важливу роль у забезпеченні прав людини відіграють інститути громадянського суспільства, зокрема правозахисні організації.

Отже, Українська держава має служити кожній людині окрема незалежно від ознак: раси, майнового стану, ст. , політичних вподобань та будь-яких інших ознак. До переліку завдань концепції «людиноцентризму» належать: забезпечення соціально-правової трансформації суспільства і держави, результатом якої стане «перетворення» приватних осіб на громадян, вільних особистостей; звільнення приватних осіб від думки про те, що вони лише «гвинтики» державного механізму; сприяння виробленню, перш за все, норм адміністративного права, які зобов'язували б державу ефективно та послідовно «служити» інтересам приватних осіб; стати сполучною ланкою між принципом верховенства права та його реалізацією на практиці; втілити у життя ідею, сформульовану Ф. Рузвельтом, про те, що «обов'язок держави перед громадянином – це обов'язок слуги перед господарем» [171, с. 51].

Нормативне затвердження та реалізація політичних прав людини протистоять концентрації влади в корпоративних руках. Таким чином, важливість політичних прав людини полягає в утвердженні цінності людини і перерозподілі влади від впливових суб'єктів до кожної людини і будь-якої групи та асоціації, що прагне захищати інтереси кожної людини. Також необхідно наголосити на морально-ціннісному аспекті політичних прав, які за своєю сутністю базуються на праві на гідність, реалізуються завдяки принципам рівності та свободи. Права людини, й зокрема, політичні права і свободи виникають незалежно від юридичних установлень і лише визнаються в законодавстві (в широкому сенсі) як вираз моральної гідності людини. Вони спрямовані на утримання найважливіших цінностей людського життя й утвердження людини як найважливішої цінності. Участь людини в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю

органів державної влади, наявність механізму правового регулювання та забезпечення прав і свобод, інститут відкликання з державних посад народних обранців свідчить про практичну та процесуальну реалізацію ціннісних ідеалів.

Конституційні права і свободи, їх реальність і гарантованість відображають не тільки фактичне і юридичне становище людини в суспільстві, але і сутність діючої в неї демократії. Система прав і свобод людини і громадянина, зокрема політичних прав, гарантуються Конституцією України, розроблена з урахуванням відповідних міжнародних правових актів, а саме: Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейської конвенції про права людини і основні свободи (1950 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990 р.) та ін. [63; 173; 174; 58; 193].

Аналіз статей розділу II Конституції України, що визначає права, свободи й обов'язки людини і громадянина, дозволяє дійти висновку, що Основний закон України закріпив основні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини. В Україні вже створена значна нормативна база для забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина, що включає у себе такі нормативні акти: «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» (2003 р.), «Про звернення громадян» (1996 р.), «Про громадські об'єднання» (2012 р.), «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2010 р.), «Про доступ до публічної інформації» (2011 р.), «Про громадянство України» (2001 р.) та інші [255; 232; 217; 226; 224; 218], але вона ще не є достатньо повною та потребує доопрацювання і вдосконалення.

Процес формування міжнародних стандартів прав людини тісно пов'язаний з універсалізацією прав людини як закономірного результату розвитку глобалізаційних процесів у світі. Універсальні міжнародні стандарти

прав людини сьогодні є базисом для подальшого розвитку всієї системи прав людини з урахуванням поглибленого їх тлумачення та нових соціальних реалій.

Міжнародні стандарти прав людини є універсальними, їм притаманний універсалізм, який проявляється у тому, що міжнародні стандарти поширюються на всіх без винятку людей незалежно від будь-яких ознак, що відображається у нормах міжнародних договорів, конвенцій тощо. Поняття міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини часто ототожнюють з правами людини, із зобов'язаннями держав-учасниць тих чи інших міжнародно-правових договорів, з принципами міжнародного права прав людини тощо.

Дослідження даної тематики є важливою, оскільки міжнародні стандарти прав людини є основою для забезпечення захисту прав та свобод кожної людини незалежно від її походження, статусу чи релігії. Вони визначають мінімальний набір стандартів, які мають бути забезпечені усіма країнами світу, та відповідають за наказ про порушення цих прав. Дослідження питань про міжнародні стандарти прав людини допомагає підтримувати дотримання цих стандартів, виправляти порушення та розвивати нові механізми захисту прав людини.

Питання щодо міжнародних гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина раніше були об'єктом досліджень таких вчених, як Т. М. Заворотченко, В. В. Бурчи, М.В. Вітрука, А. М. Головістикова, А.В. Грабильникова, Л. Ю. Грудціна, І. В. Дробиша, А. М. Колодія. Водночас, питання щодо формування та забезпечення міжнародних стандартів політичних прав і свобод є малодослідженим і потребує додаткового наукового аналізу.

Міжнародні стандарти прав людини - це угоди і конвенції, що встановлюють універсальні стандарти та принципи для захисту прав та свобод людини на міжнародному рівні. Вони забезпечують кожній людині рівні права

та захищають від дискримінації на будь-якій підставі. Такі стандарти включають у себе права на життя, свободу, безпеку, дійсність, та недоторканність особистого життя. Вони є загальними принципами, які регулюють поведінку держав, організацій та осіб у відношенні до прав людини. Міжнародно-правові акти в галузі прав людини, як правило, розглядають як міжнародні стандарти, бо вони розробляються на підставі звичаєвих норм, що сформувалися внаслідок визнання державами юридичної сили правил поведінки, які були проголошені Генеральною Асамблеєю ООН у вигляді декларацій чи рекомендацій [313].

У сучасній юриспруденції зустрічаються різні оцінки універсальних стандартів прав людини. Прибічники універсалізму в галузі прав людини, які вважають, що міжнародні стандарти, вироблені на міждержавному рівні, застосовні до всіх без винятку держав, переважно виходять із концепції, у межах якої людина розглядається як біологічна істота, крізь призму природних, а не культурологічних чинників [189].

Т. М. Слінько зазначає, що міжнародні стандарти в галузі прав людини – це загальновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особистості і встановлюють перелік основоположних прав і свобод, обов'язок держав їх дотримуватися цих прав і свобод, а також межі можливого або припустимого їх обмеження [313]. Іншими словами, міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини можна також визначити як встановлені в договірному порядку правові норми мінімально допустимого поведіння держав з проживаючими на її території людьми.

Міжнародно-правові стандарти були створені в результаті тривалої роботи багатьох держав з метою вироблення прийнятих позицій у сфері прав людини. Держави спрямовують свою діяльність на дотримання певних універсальних цінностей, забезпечуючи повагу та захист прав людини всіма доступними засобами. Вони несуть відповідальність за виконання своїх

зобов'язань перед своїм населенням та міжнародним співтовариством у сфері прав і свобод людини і громадянина [182].

Широке визначення міжнародних стандартів прав людини пропонує І. Путраймс під якими слід розуміти систему правових норм (матеріальних і процесуальних, технологічних/технічних) і нормативних вимог, що мають різну юридичну силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), в яких узагальнюється накопичений міжнародно-правовою практикою досвід регламентації й регулювання суспільних відносин у сфері прав людини, їх реалізації та захисту, спрямованих на забезпечення суспільних відносин у сфері прав людини та їх одноманітного розуміння і застосування [263, с. 12].

Відповідно до міжнародних стандартів, то П. Рабінович пропонує класифікувати їх за такими критеріями: 1) залежно від їх онтичного статусу: номінальні, до яких належать самі лише назви прав і свобод людини, що вжиті у міжнародних актах та фактичні, до яких відносять зафіксовані у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав і свобод; 2) за простором дії: світові та регіональні; 3) за суб'єктом їх встановлення: стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, ЄС тощо [264. с. 24-25].

До основних міжнародно-правових актів, що встановлюють загальнолюдські стандарти прав і свобод особи, та стосуються правового статусу людини і громадянина і з якими узгоджуються приписи Конституції і відповідних нормативних актів України, належать: Загальна декларація прав людини (1948) [63], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) [173], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) [174], Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод з протоколами (1950) [58], Європейській соціальний стандарт (1961), Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989), Документ Копенгагенської наради – конференції з людського виміру НБСЄ

(1990) [182].

Стосовно функцій, то міжнародні стандарти прав людини мають наступні: 1) визначення переліку прав і свобод людини, які в обов'язковому порядку повинні бути визнані державами-учасниця тієї або іншої конвенції; 2) формулювання змісту прав і свобод, які повинні одержати уособлення в конституціях і законах держав-учасників конвенції. Скажімо, Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. розкриває судження достатнього життєвого рівня і дане формулювання включає в себе достатнє харчування, одяг і житло для людини та її сім'ї; 3) фіксація обмежень і заборон, пов'язаних з реалізацією прав і свобод людини; 4) встановлення зобов'язань держав по забезпеченню реалізації проголошуваних прав і свобод. Приміром, приєднавшись до Європейської Конвенції по захисту прав людини і основних свобод, Україна була зобов'язана відмінити смертну кару як вид кримінального покарання [268, с. 23-24].

Забезпечення міжнародних гарантій політичних прав і свобод можливе шляхом укладення міжнародних угод, прийняття декларацій та конвенцій, співпраці між країнами та взаємодії з міжнародними організаціями. Це також передбачає здійснення моніторингу та контролю за дотриманням цих прав і свобод, вжиття заходів у разі їх порушення, а також освіту громадян щодо їх прав і можливостей для їх захисту. Важливе значення у виробленні міжнародних стандартів прав людини відіграють міжнародні організації. В юридичній літературі висловлюються думки, згідно з якими міжнародні стандарти прав людини на універсальному рівні передусім пов'язані з діяльністю ООН. Функції та повноваження головних і спеціалізованих органів систем ООН у сфері прав людини складаються з міжнародно-правових документів про права людини та загальних рекомендацій з цієї проблеми, із здійснення моніторингу за практичною реалізацією державами взятих на себе зобов'язань, а також полягають у діяльності з надання інформації і техніко-гуманітарної допомоги [182]. Універсальні стандарти прав людини закріплені

в універсальних міжнародно-правових актах, прийнятих усіма чи більшістю країн світу, і стосуються всього населення Землі, насамперед пов'язані з діяльністю Організації Об'єднаних Націй. Універсалізм міжнародних стандартів прав людини заснований на основі Статуту ООН та деталізований у Декларації про принципи міжнародного права, ухвалену Генеральною Асамблеєю ООН 24 жовтня 1970 року [341].

Аналізуючи подожження основних міжнародних договорів та конвенцій у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зокрема, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Загальну декларацію прав людини, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенцію про статус апатридів можемо визначити найбільш поширені підходи до політичних прав і свобод, які ми можемо визначити як міжнародні стандарти політичних прав і свобод:

- ✓ право на мирні збори (ст.21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст.20 Загальної декларації прав людини; ст.11 ЄКПЛ);
- ✓ право на свободу асоціацій (ст.22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст.20 Загальної декларації прав людини; ст.11 ЄКПЛ; ст.15 Конвенції про статус апатридів);
- ✓ право брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників (ст.25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст.21 Загальної декларації прав людини);
- ✓ право голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців (ст.25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст.21 Загальної декларації прав людини; ст.3 Додаткового протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Париж, 20.III.1952);

- ✓ право допуску в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби (ст.25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст.21 Загальної декларації прав людини);
- ✓ свобода слова, свобода вираження поглядів (ст.18-19 Загальної декларації прав людини; ст. 18-19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 10 ЕКПЛ);
- ✓ право на громадянство (ст. 15 Загальної декларації прав людини; ст. 32 Конвенції про статус апатридів).

На підставі вищезазначеного можемо зробити деякі проміжні висновки. Міжнародні стандарти прав людини є універсальними, їм притаманний універсалізм, який можна розглядати у двох аспектах: по-перше, вони поширюються на всіх без винятку людей незалежно від будь-яких ознак, що відображається у багатьох правових документах (суб'єктивний критерій); по-друге, звертаючись до напрацьованої термінології, з погляду сфери дії прав (стандартів) їх також прийнято диференціювати на дві групи: універсальні та регіональні (територіальний критерій) [189, с. 98-101].

Парадигма універсальності міжнародних стандартів прав людини полягає в тому, що вони є єдиними для усіх держав, що приєдналися до відповідного міжнародно-правового акту (у разі, коли останній є джерелом їх закріплення), а вимоги, встановлювані ними, мають ідентичний ступінь імперативності незалежно від того, у якій державі вони застосовуються. Держави повинні долати відмінності між внутрішнім законодавством та доходити до міжнародних стандартів, до міжнародного рівня, і з огляду на це, міжнародні стандарти прав людини – це норми, що передбачають загальнодемократичні вимоги та обов'язки держав, які повинні з урахуванням особливостей свого суспільного ладу, національного розвитку бути втіленими в своїх системах [149, с.32]. Положення Конституцій держав про основні права і свободи людини та громадянина мають відповідати міжнародним стандартам, оскільки захист цих прав забезпечує існування суверенної,

демократичної й незалежної держави.

Основоположними діючими міжнародними правовими документами у сфері становлення та захисту прав людини та громадянина, та зокрема, у сфері політичних прав, є Загальна декларація прав людини і громадянина (ст.21), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ст.25), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ст. 5), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (ст. 7), Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (ст. 41 та 42), Європейська конвенція з прав людини, Перший додатковий протокол до ЄСПЛ (ст. 3), Міжнародний Білль про права людини, який проголошує невід'ємні права та основні свободи людини; конвенції, спрямовані на захист груп населення, які потребують особливої турботи з боку держави (Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про охорону материнства 1952 р., Конвенція про статус апатридів 1954 р. та ін.); конвенції, спрямовані на захист особи від зловживань з боку державних органів і посадових осіб, а також документи, які передбачають можливість звернення осіб з проханням про розгляд їхніх скарг (петицій) проти свого уряду в міжнародних органах (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року).

Універсальність політичних прав також проявляється через поширення міжнародних стандартів, які поступово інтегруються в національні правові системи. Наприклад, Україна, підписавши та ратифікувавши низку міжнародних договорів, зобов'язалася дотримуватися цих стандартів у своєму законодавстві. Це зокрема стосується права на свободу асоціацій та мирні збори, які захищені міжнародними актами та закріплені в Конституції України. Таким чином, політичні права і свободи, з одного боку, є невід'ємними від демократичного ладу, а з іншого боку, можуть бути обмеженими в умовах авторитаризму. Це демонструє, що універсальність

політичних прав залежить не лише від міжнародних стандартів, а й від здатності держав забезпечити ці права в рамках свого політичного режиму.

Міжнародні стандарти прав людини певною мірою обмежують суверенітет держави, вважаючи, що людина, її права і свободи мають вищу цінність, ніж держава. Політичні права людини - це права, які гарантують індивідуальну свободу та участь в політичному процесі суспільства. Політичні права також включають у себе право на свободу слова, зборів, асоціацій, та інші права, які є необхідними для забезпечення громадянських свобод і демократії. Вони є важливою складовою прав людини і допомагають забезпечити рівноправ'я громадян. Політичні права і свободи гарантують громадянам можливість висловлювати свою думку, обирати своїх представників у владу, брати участь у прийнятті рішень, а також захищати свої права та інтереси. Це є фундаментальними принципами демократії, які сприяють стабільності суспільства та розвитку країни [149, с.33-34].

Важливо зазначити, що в сучасних умовах, коли політичні системи зазнають глобальних змін, універсальність політичних прав стає критично важливою для збереження стабільності і демократії. Як показує досвід країн Європейського Союзу, міжнародні стандарти відіграють ключову роль у забезпеченні політичних прав, але їхня реалізація значною мірою залежить від національних урядів. Україна, зважаючи на свій курс на європейську інтеграцію, продовжує вдосконалювати своє законодавство в цій сфері, що є важливим кроком на шляху до гармонізації з європейськими нормами та забезпеченням політичних прав для всіх громадян. Універсальність політичних прав і свобод не може бути досягнута без забезпечення належного рівня демократії та дотримання основних прав людини. Таким чином, політичні права виступають важливим інструментом для підтримання демократичних процесів і гарантії рівності кожного громадянина

1.3. Право на людську гідність як основоположне право в системі конституційних прав і свобод

У сучасній Україні відбувається формування свідомого громадянського суспільства, переоцінка соціальних цінностей. Право на людську гідність найповніше забезпечує реалізацію правового статусу особи, детермінує межі обмеження прав людини, зобов'язує державу до створення необхідних умов для життя громадян [203, с. 90]. У випадках порушення якогось права людини чи якоїсь свободи завжди принижується її гідність.

Право на людську гідність належить до природних прав людини і становить одну з головних правових цінностей, яка слугує критерієм оцінки конституційності та законності актів, дій (або бездіяльності) державних органів і посадових осіб, фізичних та юридичних осіб. Конституції держав світу закріплюють це право у різний спосіб, так само як і по-різному визначають його. Зокрема, Конституція Іспанії проголошує людську гідність як «основу політичного порядку і соціального миру» (стаття 10.1) [98]. Основний Закон Німеччини у ст. 1 дає таку характеристику людської гідності: (1) Людська гідність недоторканна. Поважати і захищати її є обов'язком усієї державної влади. (2) Тому німецький народ визнає невід'ємні і невідчужувані права людини як основу всякої людської спільноти, миру і справедливості у світі. (3) Наступні основні права є нормами прямої дії для законодавчої, виконавчої і судової влади [104]. Угорська Конституція раніше у ст. 54 (1) визначала людську гідність як природне право, якого ніхто не може позбавити свавільно [102].

Право на людську гідність тлумачиться сучасними вітчизняними та зарубіжними дослідниками як визначальне природне право особи. Людська гідність як багатоаспектний феномен є предметом дослідження не лише правових наук, але й філософії, теології, етики тощо. Загалом, гідність людини розуміється як ідея про те, що всі люди мають однакову цінність незалежно від будь-яких особливостей (рис), таких як походження, стать чи вік. У

випадках порушення якогось права людини чи якоїсь свободи завжди принижується її гідність.

В Україні право на людську гідність розцінюється як рівнозначне та співмірне з іншими природними правами, такими як право на життя, на свободу тощо. Тоді як в інших державах, зокрема у Німеччині, право на людську гідність є найвищою конституційною цінністю та джерелом всіх інших прав людини.

З юридичного погляду право на людську гідність належить до природних прав людини і є однією з головних правових цінностей, що служить критерієм оцінки конституційності та законності актів, дій/бездіяльності державних органів і посадових осіб, фізичних та юридичних осіб. Конституційний захист гідності особи здійснюється зазвичай у формі закріплення права людини на повагу до її гідності, а також заборони катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, заборони медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Конституційні гарантії гідності особи передбачають закріплення в законодавстві різних форм і засобів її захисту, зокрема, і самою особою (від особистого фізичного захисту в разі загрози життю, здоров'ю, моральному стану, незаконного обмеження свободи до цивільно-правових і кримінально-правових засобів захисту в разі завдання моральної шкоди) [346, с. 84–85].

Українські дослідники по-різному тлумачать зміст категорії гідність. Зокрема, Н. Шукліна трактує гідність людини в загально-соціальному значенні, як сукупність різноманітних орієнтирів, соціальних і правових можливостей, а також «індивідуальної» культури держави, що визначають сутність людської гідності на певному етапі історичного розвитку цивілізації. У суто правовому значенні дослідниця трактує гідність людини як сукупність особистих прав і свобод, реалізація яких дозволяє кожній людині бути і залишатися особистістю [347, с. 220]. В. Головченко та О. Головченко

зазначають, що гідність у правовій системі – це не лише конституційний принцип, а й природне, невід'ємне право кожної людини. На основі принципу гідності формується суб'єктивне право людини на гідність [36, с. 55].

О. Гришук підкреслює, що людська гідність має подвійну природу: з одного боку, людська гідність втілює всі найкращі ціннісні здобутки людства, виражає рівень гуманістичного розвитку автономної людини як родової істоти; з іншого боку, людська гідність вчиняє прямий і безпосередній вплив на кожну людину, корегуючи її поведінку через базові цінності суспільства, формуючи її погляди на життя, а також – особисту систему цінностей і ціннісні орієнтації і, таким чином, зумовлює та формує особисту гідність кожної людини [41, с. 30].

Дослідниця вважає, що в основі людської гідності лежить приватна автономія: «Лише за наявності особливого виду контролю, який включає не нав'язаний, а усвідомлений вибір серед альтернатив, які людина розсудливо зважила під кутом зору значущості самого вибору серед доступних альтернатив» [41, с. 66-67]. Вона зауважує, що людська гідність має подвійну природу: з одного боку, людська гідність втілює всі найкращі ціннісні здобутки людства, виражає рівень гуманістичного розвитку автономної людини як родової істоти; з іншого боку, людська гідність вчиняє прямий і безпосередній вплив на кожну людину, корегуючи її поведінку через базові цінності суспільства, формуючи її погляди на життя, а також – особисту систему цінностей і ціннісні орієнтації і, таким чином, зумовлює та формує особисту гідність кожної людини [9, С.30].

М. Савчин зазначає, що: «У конституційній доктрині людська гідність розуміється дуально як цінність та суб'єктивне публічне право [4, с.111]. Дослідник також підкреслює, що Конституція України у ст.3 доволі сумбурно приділяє увагу людській гідності, оскільки характеризує її як «соціальну цінність» поряд із людиною, життям і здоров'ям людини, честю, недоторканністю та безпекою, хоча перераховані конституційні блага не є

однопорядкові щодо людської гідності, оскільки вони походять від неї або навіть можуть служити критерієм її обмеження (безпека) [4, с.112].

На підтвердження думки М. Савчина можна навести широко відоме рішення Федерального конституційного суду Німеччини у справі Лют (Lueth), яке ґрунтується на ідеї, що гідність людини знаходиться на верхівці конституційних цінностей, які обумовлюють систематику юридичного захисту та його ефективність [373].

Отже, людську гідність слід розуміти у двох значеннях: в об'єктивному – як визнання і повагу до особи з боку оточуючих, і в суб'єктивному – як усвідомлення особою свого суспільного становища [34, с. 139–140].

Слід також наголосити на тому, що чинне законодавство України хоча і приділяє значну увагу людській гідності та правам і свободам людини, не містить визначення понять гідності, як і тісно пов'язаних з нею категорій, таких як честь, ділова репутація тощо. У Постанові Верховного Суду України 27.02.2009 N 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, також ділової репутації фізичної та юридичної особи», це пояснюється тим, що вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самотійних об'єктів судового захисту [128]. У зв'язку з цим їх зміст, обсяг, сферу захисту доволі складно визначити. У вищевказаній постанові є визначення поняття «гідність» та пов'язаних з нею понять «честь», «ділова репутація». Наразі це мабуть єдиний підзаконний нормативно-правовий акт, що містить ці визначення. Зокрема, у постанові зазначено, що під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності; з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських

чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб - підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин [129].

Як зазначає німецький дослідник Б. Шлоєр, не зважаючи на відсутність нормативного визначення, поняття «гідність» (право на гідність) закріплено нормами різних галузей права у низці законодавчих актів. Дослідник зазначає, що терміни «гідність», «гідність людини», а також пов'язані формулювання «честь та гідність» зустрічаються приблизно у 70 законах. Ці закони можна поділити на такі групи: (1) громадська (публічна) безпека, кримінальна відповідальність, дисциплінарна відповідальність; (2) захист особистої честі, професійної репутації, регулювання діяльності засобів масової інформації (ЗМІ); (3) освіта (у тому числі, дошкільна освіта); (4) Захист спеціальних груп людей (дітей, біженців, людей, інфікованих ВІЛ тощо) [429, с.475].

У нормативно-правових актах України право на людську гідність закріплено в положеннях Основного Закону, нормах Цивільного та Кримінальних кодексів. Зокрема, у преамбулі до Конституції України зазначено про необхідність «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя»; у ст. 3 закріплено положення про те, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»; у ст. 21 – «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах»; ст. 28 Конституції України закріплює право кожного на повагу до його гідності та встановлює норму, за якою катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження і покарання, є грубим порушенням прав людини; у ст. 41 – «використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян»; а ст. 68 – обов'язок кожного «не посягати на права і свободи, честь і гідність

інших людей»; у ст. 105 передбачено відповідальність за посягання на честь і гідність Президента України [103].

Посягання на людську гідність захищається кримінальним законом. Зокрема, відповідно до ст. 365 ч.1–2 Кримінального кодексу України (далі ККУ) «перевищення влади або службових повноважень... якщо вони завдали істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам, інтересам юридичних осіб якщо вони супроводжувалися насильством або погрозою застосування насильства, застосуванням зброї чи спеціальних засобів або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями, за відсутності ознак катування караються позбавленням волі на термін від трьох до восьми років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на термін до трьох років» [155]. Відповідно до ст. 387 ч. 2–3 «розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, вчинене суддею, прокурором, слідчим, працівником оперативно-розшукового органу незалежно від того, чи брала ця особа безпосередню участь в оперативно-розшуковій діяльності, досудовому розслідуванні...якщо розголошені дані ганьблять людину, принижують її честь і гідність, – карається обмеженням волі на термін від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років» [155]. Норми цивільного законодавства закріплюють право на повагу до гідності та честі особи. Згідно зі ст. 201 Цивільного кодексу України (далі ЦКУ) честь, гідність і ділова репутація є особистими немайновими благами, що охороняються цивільним законодавством. Гідність та честь фізичної особи є недоторканими. Фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі. Згідно зі ст. 299 ЦКУ фізична особа має право на недоторканність своєї ділової репутації. Фізична особа може звернутися до суду з позовом про захист своєї ділової репутації [337]. Практика Конституційного Суду України має окремі рішення що опосередковано

стосуються захисту права на людську гідність. Зокрема, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/1999 [76]. У своєму рішенні Конституційний Суд України зазначає, що смертна кара як вид покарання суперечить також ст. 28 Конституції України, відповідно до якої «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [103]. У зв'язку із цим, «позитивний обов'язок держави стосовно впровадження належної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини передбачає забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поводження, зокрема і щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави» [76]. Право людської гідності також тлумачиться Конституційним Судом України у контексті забезпечення права на належний життєвий рівень. Відповідно до Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України п. 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76–VIII «Конституційний Суд України вважає, що зміни законодавства у соціальній сфері, складна фінансово-економічна ситуація, потреба в забезпеченні збалансованості Державного бюджету України не повинні призводити до порушення гідності людини, яка належить до фундаментальних цінностей, захищених Конституцією України, та становить основу системи конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина» [291].

Обов'язковою складовою людської гідності є доступ людини до

мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень. Верховна Рада України, формуючи соціальну політику держави, має гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для осіб, які потребують соціального захисту» [76]. Конституційний Суд України також зазначив, що «дотримання конституційних принципів соціальної і правової держави, верховенства права (ст. 1, ч. 1 ст. 8 Основного Закону України) обумовлює здійснення законодавчого регулювання суспільних відносин на засадах справедливості та розмірності з урахуванням обов'язку держави забезпечувати гідні умови життя кожному громадянину України» (абз. 8 підп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини Рішення від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011) [299], а також, що «основними завданнями соціальної держави є створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, сприяння самостійності і відповідальності кожної особи за свої дії, надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї» (абз. 2 підп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини Рішення від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012) [292].

Слід також зауважити, що чинне законодавство України хоч і приділяє значну увагу людській гідності та правам і свободам людини, усе ж не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту. На думку В. Кампо, В. Овчаренко та М. Савчина, проблеми права на людську гідність виникають не так у площині законодавства, як у площині його реалізації. При цьому проблеми його реалізації мають радше опосередкований, ніж безпосередній характер, наприклад, при купівлі неякісних товарів у супермаркетах, незаконному звільненні з роботи, невиклаті заробітної плати тощо [129, с. 29].

Порівняно з Україною, тлумачення права на людську гідність у Федеративній республіці Німеччина (ФРН) є більш широкими та багатоаспектними. Слід підкреслити, що нормативне закріплення права на людську гідність у ФРН відбулося після закінчення Другої світової війни. У цей час були закладені найважливіші підвалини нового порядку речей і цінностей. З огляду на це закріплення права гідності у ст. 1 Основного закону ФРН слід розцінювати як свідому реакцію на масову зневагу до людської гідності під час панування ідеології націонал-соціалізму.

Відповідно до німецької правової доктрини, причиною існування прав всіх людини є людська гідність. У ст. 1 Основного Закону ФРН зазначено: «Гідність людини непорушна. Поважати і захищати її є обов'язком всіх державних органів». Цим твердженням починається преамбула не тільки розділу основних прав, але ним пронизано весь текст Основного закону [394]. Право гідності є «основою кожної людської спільноти, миру і справедливості в світі» [390].

Німецький дослідник д-р М. Ленер, коментуючи право на людську гідність у Конституції ФРН, зазначив, що в центрі уваги ст. 1 перебуває людина, а не держава. Не людина зобов'язана захищати державу, а держава зобов'язана захищати людину [34, с. 35].

Конституція ФРН, так само як і Конституція України, не визначає, що вона розуміє під людською гідністю. Вона не окреслює сферу захисту, у якій діє гарантія людської гідності, а лише загальні принципи забезпечення та захисту людської гідності. Зокрема, у ст. 1 Конституції Німеччини визначено, що: «Людська гідність недоторканна. Поважати і захищати її є обов'язком усієї державної влади; з огляду на це німецький народ визнає невід'ємні і невідчужувані права людини як основу всякої людської спільноти, миру та справедливості у світі; наступні основні права є нормами прямої дії для законодавчої, виконавчої і судової влади» [394]. Гідність людини, як наголошує Федеральний конституційний суд у своїй прецедентній практиці, є

найважливішою цінністю та основоположним конституційним принципом, фундаментальною нормою та центральною ідеєю, закріпленою Основним законом. Основний закон передбачає, що людська гідність притаманна людині через факт її існування як людини [394].

Широковідомим у Німеччині став вислів німецького науковця, дослідника Г. Дюріга, який попереджав, що людська гідність не повинна бути перетворена на розмінну дрібну монету щоденної казуїстики, тим самим перетягуючи святилища на подвір'я [393, с. 109]. Інакше кажучи, людська гідність як така перебуває під загрозою, якщо людину перетворюють на об'єкт, принижують її до статусу простого засобу, розмінної величини [34, с. 75]. Німецький філософ Ю. Хабермас вважав, що ідея людської гідності є нормативним джерелом сучасних прав людини. Права людини мають служити захисту людської гідності [393].

Загалом для німецької правової доктрини для визначення сутності поняття людська гідність і права на людську гідність характерна техніка негативного визначення, що здійснюється на високому рівні абстрагування. За цим криються значні конфліктні (суперечливі) судження та тлумачення між обмежувальним і розширеним напрямом інтерпретації. Вони охоплюють зміст (ядро) людської гідності від втручання. Отже, з погляду основних прав: ніхто не сперечається про зону охорони, а лише про зону втручання в це право. Техніка негативного визначення полягає у такому тлумаченні: «...людська гідність порушується тоді, коли....». Отже, техніка негативного визначення права людської гідності, по-перше, визначає загальні зони «табу», які не можна порушувати. По-друге, така техніка забезпечує абсолютний характер людської гідності, який є захищеним [393].

Іншою технікою до визначення змісту категорії «людська гідність» на думку німецького професора д-ра Х. Драєра є широке тлумачення, яке не зводить людську гідність до виняткових (заборонених) випадків [393]. Таке тлумачення має назву «позитивного» визначення. Тріумф позитивної правової

норми стосовно права на людську гідність розпочався після 1945 р. Парламент ФРН, засуджуючи злочини нацизму, проголосив людську гідність як захисну норму та захисну фортецю проти повернення до варварства. Закріплюючи цю норму, законодавець насамперед думав про загрози окремій особі чи групам осіб від носіїв державної влади, таких як поліцейське свавілля, затримання, депортація, убивство. За Й. Ізензее, ст. 1 абз. 1 Основного закону, а отже людська гідність, сама захищена так званою гарантією вічності ст. 79 (3) Основного закону, тим самим вона позбавляє доступу законодавця до змін у конституції. Отже, поправка до Основного закону, що має відмовитися від принципу гідності людини, є неприйнятною [395].

Федеральний конституційний суд Німеччини визначив концепцію гідності людини у численних рішеннях, відповідно до яких людська гідність означає цінність та повагу, яку має людина з огляду на те, що вона є людиною, незалежно від її особливостей, фізичного чи психічного стану, досягнень чи соціального статусу. Федеральний конституційний суд розуміє людську гідність як основне право, що пов'язує виконавчу владу згідно зі ст. 1 абз. 3 Основного закону. Отже, усі правові положення мають тлумачитися з урахуванням важливості людської гідності, так що норма, яка порушує гідність людини, завжди має кваліфікуватися як неконституційна.

Важливою є позиція Федерального конституційного суду, відповідно до якої кожна людина завжди має розглядатись як суб'єкт у всіх державних процедурах, і ніколи не просто як об'єкт. Кожна людина має право брати участь і повинна мати право співучасті та можливість впливати на політику держави, яка стосується її.

З огляду на те, що до сутності людини належить свобода вирішувати самотійно та вільно розвиватися (автономія особи), а також те, що індивід може вимагати визнання себе як рівноправного члена із власною внутрішньою цінністю, що передбачає обов'язок поважати та захищати людську гідність, щоб не зробити людину об'єктом держави. Отже, законодавством

забороняється будь-яке поводження з людиною, що принципово ставить під сумнів його статус як суб'єкта права. Зважаючи на взаємозв'язок між правом на життя та гідністю, державі забороняється втручатися в основне право на життя, тому що таким чином вона порушується право гідності людини. З іншого боку, державні органи також зобов'язані захищати життя кожної людини. Насамперед, це означає захист від незаконного втручання та посягань з боку третіх осіб. Причина цього також пов'язана з обов'язком захищати відповідно до другого речення ст. 1 абз. 1 реч. 2 Основного закону, який прямо зобов'язує державу поважати та захищати людську гідність. У розумінні Федерального конституційного суду, згідно з порядком Основного закону, держава отримує свою легітимність винятково тому, що вона конкретно служить народу. Отже, людська гідність є вищою фундаментальною цінністю і коренем усіх основних прав.

Оскільки єдина конституційна норма, людська гідність, є абсолютною, то вона не може бути обмежена жодною іншою нормою, навіть іншим основним правом, що впливає з гідності людини [393]. Стаття 1 абз. 1 Основного закону захищає фізичну особу не лише від приниження, навішування ярликів (брендингу), переслідування, остракізму та подібних діянь третіми особами або самою державою. Кожна людина має право захищати свою гідність у судовому порядку, оскільки вона наділена правосуб'єктністю, зважаючи на той факт, що вона є людиною. Особа, що відбуває покарання, та особа, яка перебуває під слідством, також не може бути позбавлена права гідності. Отже, захист гідності людини насамперед означає захист від порушення права на захист гідності. З огляду на це державі доводиться утримуватися від усього, що може вплинути на гідність людини. Стаття щодо захисту права на гідність людини спрямована проти порушення принципу рівності: вона спрямована проти рабства, систематичної дискримінації, отже, проти знецінення людини. Таким чином, норма про гідність людини має зрівняльне значення. Вона має захищати від масових

порушень (травм) фізичного та психічного характеру: від переслідувань, розумових знущань, від принижень. Іншими словами, норма захищає також свободу.

У практиці Конституційного Суду України наразі не має рішень, які стосуються виключно порушення права на людську гідність, хоча є низка рішень, в яких є посилання на гідність особи та пов'язаних з нею категорій та прав. Зокрема, Конституційний Суд України наголошує, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав [296].

Тлумачення Конституційним Судом України ст. 27, 28 Конституції України дає підстави стверджувати про наявність у вказаних статтях негативного обов'язку держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності та позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини [76].

Право на людську гідність також тлумачиться Конституційним Судом України у тісному взаємозв'язку з правом на життя. Так у рішенні від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999 [288]. Конституційний Суд України зазначає, що смертна кара як вид покарання суперечить ст. 28 Конституції України, відповідно до якої «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи

покаранню». У зв'язку з цим, «позитивний обов'язок держави стосовно впровадження належної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини передбачає забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поводження, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави».

Не зважаючи на те, що поняття гідності зустрічається у низці нормативно-правових актів, прецедентна практика є надзвичайно низькою в Україні. Так, практика Конституційного Суду України має окремі рішення, що опосередковано стосуються захисту права на людську гідність. Право на людську гідність тлумачиться Конституційним Судом України у тісному взаємозв'язку з правом на життя, а також з правом на достатній і гідний життєвий рівень, що включає у себе наявність мінімальних соціальних благ.

У постановах Пленуму Верховного Суду України містяться положення щодо захисту гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи. Порушення права гідності пов'язується також з перевищенням влади або службових повноважень, що супроводжуються насильством, застосуванням зброї, болісними й такими, що ображають особисту гідність діями. Права гідності дитини порушуються у випадках неналежного виконання батьками своїх батьківських обов'язків та нанесення їй фізичної чи моральної шкоди тощо.

Узагальнюючи, право на людську гідність належить до природних прав людини і є основоположною правовою цінністю як в Україні, так і в інших країнах світу. Це право є вихідним для реалізації всіх інших прав людини, а його захист є ключовим елементом демократичної правової держави. Водночас в Україні ще існує потреба у вдосконаленні правових механізмів для забезпечення належного захисту цього права.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що право на людську гідність належить до природних прав людини і становить одну з головних правових цінностей. Проведений аналіз правових норм України свідчить, що право на

людську гідність є одним з визначальних особистих прав, як і право на життя, на свободу, особисту недоторканність тощо. Ми поділяємо позицію німецьких вчених щодо того, що право на людську гідність слід розглядати як основоположне та визначальне право у системі всіх конституційних прав і свобод, як джерело всіх інших прав людини. Забезпечення реалізації права на людську гідність визначає умови для реалізації всіх інших прав особи. Додержання вимог поваги до гідності людини є джерелом демократичної легітимації юрисдикційної діяльності.

На нашу думку, право на людську гідність можна узагальнено визначити як природне право особи, що не залежить від соціального, расової, національної чи іншої приналежності, надається людині від народження та діє після смерті, базується на усвідомленні особою власної цінності, що реалізується у вільному самовираженні у суспільстві та автономії. Конституційний захист гідності особи здійснюється зазвичай у формі закріплення права людини на повагу до її гідності, а також заборони катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, заборони медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди.

Гідність як ціннісно-моральна правова категорія закріплена нормами конституційного, цивільного, кримінального права та адміністративного права. Здебільшого захист права на людську гідність корелюється із правом на захист честі та ділової репутації. Водночас, законодавство України не містить спеціальної правової норми, де визначено поняття права на людську гідність. На нашу думку, це є правильно, оскільки чітке формулювання цього права може обмежити сферу дії його захисту.

Проведений аналіз дозволяє чітко визначити тісний взаємозв'язок між правом на людську гідність та політичними правами. Зокрема, право на людську гідність є фундаментом для всіх інших прав, включає політичні. Це означає. Що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності. І

саме це робить їх гідними політичних прав.

Політичні права, такі як виборче право, свобода слова, свобода зібрань тощо є прямим вираженням людської гідності. Оскільки вони дозволяють людям брати участь у політичному житті, впливати на рішення державних органів, які стосуються їх життя, і таким чином підтверджують їхню цінність як особистостей. Політичні права слугують інструментом захисту людської гідності. Свобода слова дозволяє особі вільно висловлювати свою думку і захищати себе від принижень, а право на справедливий суд забезпечує захист від свавілля держави. Обмеження чи порушення політичних прав є прямим порушенням людської гідності, оскільки вони принижують людину, позбавляють її можливості самореалізації та повноцінного життя в суспільстві. Якщо держава гарантує своїм громадянам широкі політичні права, вона підтверджує свою повагу до їх гідності як особистостей.

Виходячи з вищезазначеного, можемо зробити висновок, що політичні права не існують окремо від людської гідності, вони тісно взаємопов'язані. Політичні права є одним з основних інструментів захисту людської гідності. Повага до гідності є фундаментом демократії; політичні права сприяють створенню більш справедливого суспільства.

1.4. Рівність і свобода як ціннісні та сутнісні засади політичних прав і свобод

Як вже було зазначено у попередньому підрозділі, ми вважаємо, що причиною існування прав всіх людини є людська гідність; тоді як права рівності та свободи є фундаментальними та основоположними в системі конституційних прав і свобод, що надаються особам по відношенню до держави та мають конституційний статус.

Права рівності та свободи є невід'ємними, постійними і закріпленими. Кожен може посилатися на захист своїх прав проти держави. Ці права закріплено у тексті Основного Закону як права «кожного», «будь-кого»,

«нікого» або «всіх людей». За допомогою здійснення правосуддя надаються юридичні гарантії основоположних прав, забезпечується право бути заслуханим у суді та встановлюються фундаментальні заборони, такі як заборона зворотної дії закону, а також подвійне покарання. Основоположні права регулюються Конституцією України. Зважаючи на те що зміст права на людську гідність було ґрунтовно розкрито у попередньому підрозділі, сконцентруємо свою увагу на правах рівності та свободи.

Принцип рівності перед законом у сучасних умовах є беззаперечним юридичним стандартом, який закріплено у положеннях міжнародних правових актів та Конституції України (ст. 13, 21, 24, 36, 38, 43, 51, 52, 129) [103], у Загальній декларації прав людини 1948 року (статтях 1, 2, 7) [63], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 14) [88], Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 1), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (статтях 14, 26) [173].

Рівність як вимога поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних — відмінним чином характерна для права всіх часів. Фактично вона забороняє дискримінацію як одне з найочевидніших порушень принципу рівності. Рівність можемо розглядати і як принцип права і як групу прав. Шляхом законодавчого закріплення цього принципу в юридичних актах держава забезпечує рівне становище для кожного в суспільстві. Сутність поняття рівності можливостей полягає в забезпеченні кожному однакових умов для досягнення цілей. Також це виявляється в тому, що ніхто не має права перешкоджати іншим використовувати свої шанси для досягнення певної особистої мети.

Принцип рівності перед законом знаходить своє логічне продовження у принципі рівності перед судом (згідно з п. 2 ч. 3 ст. 129 Конституції України рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом є однією з основних засад судочинства). Принцип рівності прав і свобод людини і

громадянина (принцип рівноправності) закріплено у статтях 21 і 24 Конституції України. Так, згідно зі ст. 21 Конституції України «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». А стаття 24 Конституції проголошує, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи...». Гарантована Конституцією України рівність усіх у правах і свободах означає необхідність забезпечення рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У сфері реалізації політичних прав Конституція України закріплює принцип рівності у ст. 36, де зазначено, що «Усі професійні спілки мають рівні права. Усі об'єднання громадян рівні перед законом», а також ст. 38: «Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування» [103].

На думку німецьких дослідників, рівність як принцип права та фундаментальна цінність реалізується через окрему групу прав: прав рівності, які становлять особливу групу прав, які на відміну від прав на свободу (захисні права) та права на отримання благ, які в першу чергу забороняють або визначають конкретну поведінку держави, передусім спрямовані на вимагають чітко визначених дій органів державної влади. Тобто, державна влада у певних випадках має поводитись (діяти) однаково, відповідно до нормативно-визначених вимог (стандартне поводження). Якщо ж держава діє інакше, вона не повинна робити цього без об'єктивних причин. Вона повинна застосовувати достатні легітимні критерії диференціації. Таким чином, основоположним принципом у правах рівності є принцип недискримінації. Така вимога щодо однакового поводження полягає у першу чергу у рівному розподілі благ.

Принцип рівності передбачає однаковий доступ до всіх державних посад, відповідно до рівня знань та компетентностей особи, незалежно від майнового, соціального стану, національності, гендерної приналежності особи тощо.

Принцип рівності закріплений у преамбулі Міжнародного пакту про

громадянські і політичні права, у якому зазначається, що «...відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй (995_010), визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру, визнаючи, що ці права впливають з властивої людській особі гідності, визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами...» [173].

У ст. 26 цього ж документу прямо зазначено, що «Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону». В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини [173].

У вітчизняній правовій літературі широко застосовується принцип рівності, але виділення прав рівності як окремої групи прав ще не знайшло свого методологічного та наукового обґрунтування та може бути розвинуте як окремий напрямок наукових досліджень у майбутньому. Хоча у тексті Основного Закону права рівності чітко закріплені, зокрема: право рівності кожного (ст. 21 реч. 1), рівність конституційних права і свободи та є рівність перед законом кожного (ст.24 абз.1-3), однаковість прав та обов'язків іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, як і громадян України (ст.26), рівність прав дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ст.52

абз.1) [14].

Важливо також, що принцип рівності має універсальний характер, якому повинен слідувати та реалізовувати у своїй професійній діяльності всі суб'єкти владних повноважень, які забезпечують виконання множинних функцій держави. Зокрема, у практиці Конституційного суду України є рішення, в яких відображено відношення суду до принципу рівності конституційних прав і свобод громадян України, зокрема й у політичній сфері. Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці і неминує призводити до сваволі [103].

У рішенні № 1-рп/1998 КСУ стосовно участі кандидатів у виборчому процесі зазначено, що: «Оскільки вибори народних депутатів України є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права (частина перша ст. 38, частина перша ст. 71, стаття 76 Конституції України), звільнення кандидата у народні депутати України на період виборчої кампанії від виконання обов'язків за місцем роботи є його правом, а не обов'язком. У зв'язку з цим мають бути визнані такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними), положення частини сьомої ст. 3 Закону, згідно з яким військовослужбовці, особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України, судді та прокурори, а також державні службовці можуть бути зареєстровані кандидатами у народні депутати України, якщо на момент реєстрації вони подадуть до відповідної виборчої комісії особисте зобов'язання про припинення виконання службових повноважень на період виборчої кампанії, а також положення частини першої ст. 27 Закону, яким на кандидатів у народні депутати України покладається обов'язок звільнитися на період виборчої кампанії від виконання виробничих або службових обов'язків за місцем роботи з наданням неоплачуваної відпустки. Зазначеними положеннями Закону також порушується принцип

рівності конституційних прав і свобод громадян (частина перша ст. 24 Конституції України) [294].

Досить дискусійним на нашу думку є рішення КСУ № 2-рп/2002, що «... грошову (виборчу) заставу не можна розглядати як обмеження пасивного виборчого права громадян за ознакою майнового стану. Водночас встановлення грошової (виборчої) застави не порушує конституційного принципу рівності громадян перед законом та рівності їх конституційних прав і свобод, а також принципу рівності політичних партій перед законом» [294].

Згідно з положеннями ч. 3 ст. 2 КАС України у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони, зокрема, з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації [85].

Аналогічне положення міститься в п. 3 Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи від 11.03.1980 р. №R(80)2 щодо здійснення дискреційних повноважень органами адміністративної влади, згідно з якими приймаючи конкретне рішення, адміністративний орган влади зобов'язаний діяти, зокрема, з дотриманням принципу рівності перед законом, не допускати несправедливої дискримінації [272].

Таким чином, можемо зазначити, що конституційний принцип рівності є не тільки однією з основ національної правової системи України, але й виступає фундаментальною цінністю світового співтовариства. Гарантована Конституцією України рівність усіх у правах і свободах означає необхідність забезпечення однакових правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. Принцип рівності має універсальний характер і його однаковою мірою повинні дотримуватися у своїй діяльності всі суб'єкти владних повноважень, які забезпечують виконання множинних функцій держави, зокрема у сфері соціального захисту. Спрямованість діяльності судових

органів на забезпечення принципу рівності всіх перед законом виявляється, головним чином, у діяльності, що спрямована на створення умов для однакового застосування судами норм права; забезпечення єдності судової практики є реалізацією принципу правової визначеності, що є одним із фундаментальних аспектів верховенства права та гарантує розумну передбачуваність судового рішення.

Отже, принцип рівності у сфері реалізації політичних прав гарантує рівний доступ до політичного процесу: кожен громадянин має рівні можливості брати участь у політичному процесі, обирати та бути обраним, висловлювати свої погляди тощо. Рівність означає заборону дискримінації, що передбачає, що ніхто не може бути обмеженим у своїх політичних правах за ознаками раси, статі, релігії, політичних переконань тощо. Принцип рівності реалізується через рівність захисту політичних прав, незалежно від соціального статусу, майнового стану чи інших характеристик.

Принцип свободи та свобода як фундаментальна цінність. Свобода (з лат. «libertas») зазвичай розуміється як можливість вибирати і приймати рішення без примусу між різними можливостями. Термін «свобода» загалом означає стан автономності суб'єкта у філософії, теології та праві [383]. Свобода на початку ХХІ сторіччя є чи не найполемічнішим питанням, що гостро дискутується у багатьох науках. Тому зупинимося на двох напрямках, які викристалізували ідею свободи в праві: філософія, що узагальнено розглядає свободу в контексті «свободи волі» та «свободи вибору», а також етика, де свобода виводиться через мораль і моральність, в контексті взаємодії людини і суспільства, тобто гармонізація свободи однієї людини із волею іншої. Слід зауважити, з одного боку, в природі не існує свободи як явища, там все має характер абсолютного детермінізму, панує абсолютний закон причинності. А з іншого, як стверджує сучасний український дослідник Б. Рошман, людина є носієм трансцендентної, особистісної та ситуативної свобод [304]. На сьогоднішній день є всі підстави стверджувати, що окрема

людина перебуває у високо диференційованому, дискретному і екстремально залежному суспільному середовищі, що не дозволяє бути самодостатньою. Відповідні життєві умови, обставини і якість життя залежать від все більшої кількості зовнішніх факторів. Зокрема такими факторами впливу можна назвати політичне, соціальне, екологічне культурне, економічне та правове середовища [398, с. 576].

Слід зазначити також, що вказані середовища виступають конкретизованими векторами реалізації можливостей вільного легітимного вибору поведінки суб'єкта і в той же час, кожен з них має свою систему правил належної поведінки. Традиційне для зарубіжного конституціоналізму тлумачення свободи полягає в тому, що її звичайно сприймають як відсутність широких обмежень діяльності особи. Але це не означає абсолютної свободи. Держава встановлює певні вимоги, яким повинна відповідати діяльність кожної особи. Межею свободи будь-якої людини є свобода інших людей.

Іноді свобода розглядається не як загальний принцип, а як одне з конкретних прав особи – право на свободу. Зокрема, такі формулювання можна знайти в конституціях Іспанії та Японії. Це має історичну традицію: декларації прав і свобод, проголошені у XVIII ст., фактично відносили до особистих прав і свобод право на життя, свободу, рівність і забезпечення людської гідності [344, с. 113]. У Конституції ФРН, подібно до Іспанії та Японії, категорія свободи розглядається крізь призму прав, тобто як права на свободи. Основним призначенням основоположних прав на свободи є «забезпечення захисту сфери особистої свободи від втручання з боку публічної влади» [385]. Таким чином, права на свободи гарантують «свободу від держави».

Оскільки права на свободу традиційно в першу чергу спрямовані на захист від втручання держави, в них переважає захисна функція. Саме тому у працях німецьких дослідників їх ще називають «оборонними правами» [385]. Свобода як принцип деталізується у проголошених в конституціях особистих

правах і свободах. Останні тісно пов'язані з поняттям процесуальних гарантій прав і свобод. Деякі автори виділяють процесуальні гарантії в окрему групу особистих прав – прав обвинуваченого в судовому процесі. Проте зміст процесуальних гарантій ширший. Він охоплює не тільки процедури судочинства, а й попередні процесуальні стадії [344, с. 114].

Свобода виступає гарантією реалізації політичних прав, а також є одним із засобів досягнення рівності. Однак найчастіше концепція свободи сьогодні використовується у сфері політичної свободи. Політична свобода відображає одну зі сторін особистої свободи: людина як розумна істота, носій політичної свідомості і політичної волі, має право діяти як самостійний і вільний учасник політичного процесу. Історично право на політичну участь визначають як четверте право людини поряд із життям, свободою та власністю [13, с.122]. Воно означає право громадянина брати участь у демократичному дискурсі та сприяти формуванню загальної волі демократичним шляхом у процесі прийняття політичних рішень. Політична свобода включає як активне, так і пасивне виборче право, а також політичні основні права, зокрема свобода вираження поглядів та свобода зібрань, свобода брати участь у підготовці демократичного прийняття рішень [405]. Право на політичну участь є похідним від права на людську гідність, яке є основоположним правом у Німеччині. Нормативно право на людську гідність та політичну участь закріплено у ст. I, п.1 , ст. 20 п.1, 2 Основного Закону [394]. Зокрема, у ст. 20 п. 2 говориться, що вся влада в державі йде від народу. Вона обирається шляхом виборів, а також спеціальним законодавчим органом, органами виконавчої та судової влади [394]. По суті, політичні права є гарантіями свободи людини в політичній сфері.

Принцип свободи та свобода як фундаментальна цінність відображено у практиці КСУ, зокрема, у рішеннях щодо тлумачення права на свободу об'єднань: «Свобода об'єднання означає, зокрема, правову і фактичну можливість добровільно, без примусу чи попереднього дозволу утворювати

об'єднання громадян або вступати до них. Згідно з частиною четвертою ст. 36 Конституції України ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян» [289].

Конституційний Суд України наголошує, що громадські об'єднання як інститути громадянського суспільства є природним фундаментом конституційної демократії у забезпеченні політичного розвитку українського суспільства та держави, сприяють самореалізації громадян, надають їм можливість самотійно або разом з іншими реалізовувати та/або захищати свої права, свободи та інтереси, що визначаються та гарантуються Основним Законом України, а також брати участь у вирішенні суспільно важливих справ на місцевому чи загальнодержавному рівні [279]. Таким чином, можемо зробити висновок, що політичні права випливають з фундаментальної ідеї що кожна людина є вільною і має право на самовизначення. Саме це робить нас гідними брати участь у політичному житті.

Наділення відповідно до законодавства України окремих громадських об'єднань або їх представників певною компетенцією у сфері формування або забезпечення виконання їх повноважень органами державної влади або органами місцевого самоврядування свідчить про набуття такими об'єднаннями громадян та їх представниками публічного характеру їх діяльності. Тобто представники громадськості у процесі реалізації своїх передбачених законодавством можливостей брати участь у проведенні чи реалізації публічної політики можуть реально впливати на ухвалення органами державної влади їх рішень. У зв'язку з цим Конституційний Суд України вважає, що держава має право запроваджувати у таких випадках відповідний контроль за діяльністю об'єднань громадян та їх представників з метою запобігання виникненню і в їх діяльності корупційних ризиків, недопущення неправомірного набуття матеріальних або нематеріальних благ, вчинення інших зловживань при реалізації наданих їм прав щодо участі в публічному управлінні [279].

Будь-які обмеження права на свободу об'єднання, у тому числі покладання на громадян додаткових обов'язків у зв'язку з реалізацією цього конституційного права, повинні встановлюватися законом (доступним, передбаченим і сформульованим з достатньою точністю), переслідувати одну чи кілька легітимних цілей, а також повинні бути потрібними у демократичному суспільстві, тобто обумовленими «нагальною суспільною потребою», відповідати принципу пропорційності [279].

Отже, рівність і свобода є основою демократичного суспільства і забезпечують захист прав і свобод кожної людини, тоді як політичні права є конкретним проявом принципів рівності та свободи в дії. Політичні права, як реалізація принципів рівності та свободи, не лише захищають свободу особи від надмірного втручання держави, але й забезпечують активну участь громадян у політичних процесах. Свобода як правова категорія не є абсолютною, але її обмеження повинні відповідати вимогам демократичного суспільства, що полягають у захисті інтересів інших осіб, суспільства загалом та державної безпеки.

Висновки до розділу 1

Аналіз теоретико-методологічних підходів дослідження загальнолюдських та політичних прав і свобод людини і громадянина науковцями здійснюється у широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні права людини охоплюють весь спектр, найширший комплекс видів прав і свобод особи. У вузькому значенні, під правами людини розуміються тільки ті права, що не надаються, а лише охороняються і гарантуються державою, діють незалежно від їх конституційно-правового закріплення і державних кордонів.

У найбільш загальному розумінні права людини характеризуються як права, що належать кожній людині за фактом її народження незалежно від її положення (статусу) в державі, суспільстві, сім'ї, професії, від релігійних,

світоглядних поглядів та культурних цінностей. Тобто, права людини належать кожній людині в силу того факту, що вона народжена людиною. Інші характеристики, такі як колір шкіри, стать, мова, політичні чи інші ідеологічні переконання, національне чи соціальне походження не можуть вплинути на чинність прав людини, пов'язаних із людським існуванням. Права людини є природними та невідчужуваними, що означає, що вони існують незалежно від державної влади чи правових актів. У цьому контексті права людини стають основоположним елементом правової системи будь-якої держави, яка визнає ідеали демократії, верховенства права та справедливості

Отже, права людини, або права кожного – це такі основоположні права, які не передбачають обмежень щодо кола осіб (адресатів). Аналіз вітчизняної юридичної літератури засвідчує, що під правами людини найчастіше розуміють особисті права людини, які визначають як громадянські [10, с. 95- 97]. До них як правило відносять: право на життя (ст. 27), на вільний розвиток особистості (ст. 23), повагу гідності (ст. 28); право на особисту недоторканність (ст.29); право на недоторканність житла (ст. 30), право на свободу думки і слова (ст.34), світогляду та віросповідання (ст. 35); право на свободу пересування (ст. 33), вільний вибір місця проживання (ст. 33); право на справедливий неупереджений суд та правову допомогу (ст. 55); право захищати своє життя і здоров'я від протиправних посягань (ст. 55), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст.43) тощо [12]. Таким чином, можемо констатувати, що в українській юридичній літературі громадянські права визначаються як особисті (або людські), тобто такі, що поширюються на всіх людей, незалежно від національності, мови, статі, походження, конституційно-правового статусу тощо.

Універсальність прав людини вимагає взаємного рівного, гідного ставлення між людьми. Моральні вимоги до універсальності прав людини передбачають зобов'язання всіх осіб, інституційних, урядових і недержавних суб'єктів, поважати і захищати права людини всіх людей. Нажаль, лише

морального зобов'язання щодо рівного ставлення недостатньо аби ідея універсальності основних прав людини втілювалась на практиці. У зв'язку з цим держава встановлює юридичні норми, які спрямовані на забезпечення реалізації ідеї універсальності основних прав людини та притягнення до різних видів юридичної відповідальності тих приватних та публічних осіб, які порушують вимогу універсальності основних прав людини. Слід підкреслити, що у реалізації основних прав не може бути вибірконості. Вони мають гарантуватися та реалізовуватися комплексно як цілісна система. Універсальність основних прав людини вимагає існування конкретного суб'єкта або їх групи, які мають забезпечити втілення у життя цього принципу. Адже, без існування таких суб'єктів ідея універсальності прав людини буде мати виключно теоретичну площину свого існування.

Універсальність політичних прав і свобод також проявляється у закріпленні конституцій держав світу подібного їх переліку. Універсальність політичних прав і свобод проявляється в наявності універсальних міжнародних стандартів які забезпечують універсальне тлумачення та розуміння політичних прав і свобод у різних країнах світу, а також закріплення політичних прав і свобод у внутрішньому законодавстві держав та положень міжнародних договорів. Політичні права і свободи, зокрема право на участь у державному управлінні, свобода вираження поглядів, свобода зборів та асоціацій, мають універсальний характер, який закріплений у міжнародних правових актах. У демократичних суспільствах ці права обмежують державну владу і забезпечують можливість громадянам брати активну участь у процесі прийняття політичних рішень. Політичні права не тільки гарантують свободу особистості, але й є важливим інструментом контролю за діяльністю державних органів, що підтверджує їх фундаментальне значення для забезпечення демократичного правопорядку. Універсальність політичних прав і свобод також проявляється у їх тісному взаємозв'язку з демократією, адже в демократичному суспільстві права і свободи людини визначають межі

влади більшості. Політичні права та свободи обмежують державну владу та реалізуються через принцип конституційності. У демократичному суспільстві права і свободи людини встановлюють межі влади більшості, забезпечуючи баланс між державними інтересами та правами індивідумів.

Аналіз статей розділу II Конституції України, що визначає права, свободи й обов'язки людини і громадянина, дозволяє дійти висновку, що Основний закон України закріпив основні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини. В Україні вже створена значна нормативна база для забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина, що включає у себе такі нормативні акти: «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» (2003 р.), «Про звернення громадян» (1996 р.), «Про громадські об'єднання» (2012 р.), «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2010 р.), «Про доступ до публічної інформації» (2011 р.), «Про громадянство України» (2001 р.) та інші, але вона ще не є достатньо повною та потребує доопрацювання і вдосконалення.

Міжнародні стандарти прав людини є універсальними, їм притаманний універсалізм, який можна розглядати у двох аспектах: по-перше, вони поширюються на всіх без винятку людей незалежно від будь-яких ознак, що відображається у багатьох правових документах (суб'єктивний критерій); по-друге, звертаючись до напрацьованої термінології, з погляду сфери дії прав (стандартів) їх також прийнято диференціювати на дві групи: універсальні та регіональні (територіальний критерій). Парадигма універсальності міжнародних стандартів прав людини полягає в тому, що вони є єдиними для усіх держав, що приєдналися до відповідного міжнародно-правового акту (у разі, коли останній є джерелом їх закріплення), а вимоги, встановлювані ними, мають ідентичний ступінь імперативності незалежно від того, у якій державі вони застосовуються. Міжнародні стандарти не тільки встановлюють обов'язки держав, але й формують базові вимоги для розвитку демократичних правових систем, що ґрунтуються на захисті людської гідності та свобод.

Положення конституцій держав про основні права і свободи людини та громадянина мають відповідати міжнародним стандартам, оскільки захист цих прав забезпечує існування суверенної, демократичної й незалежної держави. Держави повинні долати відмінності між внутрішнім законодавством та доходити до міжнародних стандартів, до міжнародного рівня, і з огляду на це, міжнародні стандарти прав людини – це норми, що передбачають загальнодемократичні вимоги та обов’язки держав, які повинні з урахуванням особливостей свого суспільного ладу, національного розвитку бути втіленими в своїх системах.

Таким чином, відповідно до міжнародних стандартів політичних прав людини, основними вимогами до реалізації політичних прав є можливість обмеження державної влади шляхом демократичної участі громадян у формуванні представницьких органів влади й реалізації універсальних політичних прав і свобод: свободи зборів, свободи асоціацій; суб’єктивне та об’єктивне виборче право; участь у державних справах; свобода вираження поглядів та переконань.

Право на людську гідність є первинним і базовим у системі конституційних прав і свобод, оскільки саме воно формує фундамент для інших правових інститутів. Визнання людської гідності як основоположного права закріплюється в міжнародних та національних правових актах і є передумовою для демократичного розвитку суспільства. Усі інші права і свободи мають здійснюватися з урахуванням поваги до людської гідності, що забезпечує системну єдність усього правового регулювання. Говорячи про взаємозв’язок права на гідність та політичних прав, слід зазначити, що право на політичну участь є похідним від права на людську гідність, яке є основоположним правом в системі політичних прав. Серед українських науковців немає єдиного бачення права на гідність як основоположного природного права. У конституційній доктрині людська гідність розуміється як цінність та суб’єктивне публічне право. Сутнісний зміст гідності людини

складають можливість індивіда самоідентифікуватися, самовиражатися та вільно розвиватися як особистості у всіх її проявах. Це має важливе значення для характеристики прав людини і основоположних свобод, зокрема того, чи мають вони універсальний характер.

Людська гідність, рівність та свобода утворюють фундаментальні цінності, які лежать в основі політичних прав і свобод. Ці цінності визначають межі державної влади і гарантують, що політичні процеси здійснюються з повагою до прав особистості. Право на людську гідність належить до природних прав людини і становить одну з головних правових цінностей. Проведений аналіз правових норм України свідчить, що право на людську гідність є одним з визначальних особистих прав, як і право на життя, на свободу, особисту недоторканність тощо. Ми поділяємо позицію німецьких вчених щодо того, що право на людську гідність слід розглядати як основоположне та визначальне право у системі всіх конституційних прав і свобод, як джерело всіх інших прав людини. Забезпечення реалізації права на людську гідність визначає умови для реалізації всіх інших прав особи. Додержання вимог поваги до гідності людини є джерелом демократичної легітимації юрисдикційної діяльності. Відповідно до німецької доктрини права, фундаментальні права є основоположними правами свободи та рівності, що надаються особам щодо держави та мають конституційний статус, а основоположним правом для всієї іншої групи прав є право на гідність. В українській правовій доктрині як основоположні цінності визначено право на життя, честь, гідність людини, її безпека та недоторканність.

Важливо підкреслити, що принцип рівності є не лише юридичною нормою, але й етичною вимогою, яка забезпечує рівні можливості для всіх громадян, незалежно від їх соціального, економічного чи політичного статусу. Свобода, у свою чергу, є не тільки правом, але й відповідальністю особи перед суспільством та державою. Конституційний принцип рівності є не тільки однією з основ національної правової системи України, але й виступає

фундаментальною цінністю світового співтовариства. Гарантована Конституцією України рівність усіх у правах і свободах означає необхідність забезпечення однакових правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. Принцип рівності має універсальний характер і його однаковою мірою повинні дотримуватися у своїй діяльності всі суб'єкти владних повноважень, які забезпечують виконання множинних функцій держави, зокрема у сфері соціального захисту. Спрямованість діяльності судових органів на забезпечення принципу рівності всіх перед законом виявляється, головним чином, у діяльності, що спрямована на створення умов для однакового застосування судами норм права; забезпечення єдності судової практики є реалізацією принципу правової визначеності, що є одним із фундаментальних аспектів верховенства права та гарантує розумну передбачуваність судового рішення.

Права особи безпосередньо пов'язані зі свободами. Концепція свободи сьогодні найчастіше використовується у сфері політичної свободи. Політична свобода відображає одну зі сторін особистої свободи: людина як розумна істота, носій політичної свідомості і політичної волі, має право діяти як самостійний і вільний учасник політичного процесу. Історично право на політичну участь визначають як четверте право людини поряд із життям, свободою та власністю. Воно означає право громадянина брати участь у демократичному дискурсі та сприяти формуванню загальної волі демократичним шляхом у процесі прийняття політичних рішень. Політична свобода включає як активне, так і пасивне виборче право, а також політичні основні права, зокрема свобода вираження поглядів та свобода зібрань, свобода брати участь у підготовці демократичного прийняття рішень. Право на політичну участь є похідним від права на людську гідність, яке є основоположним правом у Німеччині.

Таким чином, принцип свободи та свобода як фундаментальна цінність

у практиці КСУ базується на розумному співвідношенні та балансі інтересів держави та суспільства, а також взаємному контролі органів держави громадянським суспільством, та навпаки, контроль діяльності інститутів громадянського суспільства державою. КСУ наголошує, що держава має створити такі законодавчі механізми для діяльності об'єднань громадян, які забезпечуватимуть вільний розвиток особистості, можливості реалізації нею свого творчого потенціалу та індивідуальних здібностей у політичній, економічній, соціальній, культурній або інших сферах суспільного життя. Водночас об'єднання громадян та їх члени у своїй діяльності зобов'язані неухильно дотримуватися вимог Конституції України, зокрема її статей 36, 37.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ: ДОКТРИНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

2.1. Генеза політичних прав і свобод

Виникнення політичних прав та свобод людини сягає своїм корінням часів давньої Греції та Риму. Давньогрецький філософ Аристотель першим в історії правової та політичної думки вказав на відмінність людини від тварини, що заснована на розумі людини та назвав людину «*zoon politikon*», - суспільною та політичною істотою [190, с. 9]. Перші форми реалізації політичних прав і свобод, такі як участь у виборах, публічне обговорення законів та здійснення судочинства, були привілеями вільних громадян античних полісів. Однак ці права були доступні лише вузькому колу осіб, таких як власники приватної власності. Таким чином, політичні права в цей період були обмежені майновим та соціальним статусом.

Епоха Середньовіччя ознаменувалася звуженням кола суб'єктів політичних прав — лише феодала, лицарі та церковні ієрархи могли брати участь у політичному житті. Однак з посиленням центральної влади та боротьбою проти абсолютизму в Європі відбулася суттєва еволюція політичних прав. Боротьба за обмеження монархічної влади знайшла своє відображення у таких фундаментальних документах, як Велика хартія вольностей (1215), Петиція про права (1628) та Хабеас Корпус Акт (1679). Ці документи заклали основу для сучасних політичних прав, обмежуючи владні прерогативи монархів та формуючи механізми політичної участі громадян.

У період Нового часу посилилася боротьба проти соціальної несправедливості, яка призвела до розвитку основних прав у політичних процесах. Спочатку мова йшла про майнові права, що належали тільки окремим групам певної політичної спільноти, які поступово поширювалися і на більшу групу власників (буржуазії). Жінки та раби тривалий час були

позбавлені громадських прав. Дослідники цієї доби,, зокрема Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Гуго Гроцій та Іммануель Кант, значно вплинули на формування теорій політичних прав. Джон Локк, зокрема, стверджував, що права на життя, свободу та власність є невідчужуваними і не можуть бути передані суверену в суспільному договорі. Ці ідеї стали основою для сучасного розуміння політичних прав як природних і невідчужуваних. Жан-Жак Руссо додав до цієї концепції ідею «загальної волі», яка має керувати державою, що підкреслює демократичну природу політичної участі [410]. Гуго Гроцій наголошував на тому, що людина разом із правами має й обов'язки. Дотримання угод та договорів закріпило взаємну залежність між людиною та владою, таким чином, що людина мала законне право вимагати дотримання договірних зобов'язань з боку держави, а у разі недотримання їх – право на законний опір [190, с. 14].

Практична філософія Іммануеля Канта (1724-1804) стала фундаментальною основою для політичної філософії прав людини. На думку мислителя, люди наділені практичним, що дозволяє самим створювати закони для себе. Відповідно, він встановлює категоричний імператив моральних дій, який полягає у наступному: «Дійте таким чином, що ти, як уособлення людства, використовував інших завжди як ціль, і ніколи як засіб» (нім. мовою: «Handle so, dass Du die Menschheit sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden andern jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel brauchst») [408]. Для Канта це означає, що свобода кожної людини повинна бути захищена інституцією та обмеженням закону. Свобода, на думку філософа є апіорним принципом усієї правової системи і стає основним правом людини: «Свобода (незалежність від свавілля) наскільки вона може співіснувати з будь-якою іншою свободою згідно із загальним законом, це єдине першопочаткове та оригінальне право, яким володіє кожна людина в силу того, що вона є людиною [6].

Слід зазначити, що розвиток та утвердження політичних прав та свобод

у країнах світу значною мірою залежало від форми державного правління. У країнах де тривалий час превалювала монархічна форма правління, люди були передусім підданими певного монарха, тому мали перш за все обов'язки, а права були даровані монархом і мали сприйматися з вдячністю за монаршу милість. У республіках, де сформувався інститут громадянства, зберігався розумний баланс обов'язків та прав громадян [362, с.15].

XVIII століття стало епохою розвитку політичних прав у Європі та Америці, де вони вперше були закріплені в основоположних правових актах. Такі документи, як Декларація прав людини і громадянина (1789, Франція), Конституція США (1787) та Декларація прав Вірджинії (1776) заклали основу для захисту політичних прав, таких як свобода слова, свобода зборів та виборче право. Ці документи стали символами перехідного періоду від абсолютизму до демократичних форм правління, що базуються на політичній участі громадян. Запровадження загального виборчого права наприкінці XIX ст. в Європі легітимізувало для дорослого чоловічого населення політичну діяльність, а членство у масових політичних організаціях відкрило нові можливості для політичної участі громадян. Пізніше прийняті Загальна декларація прав людини (1948) та інші міжнародні документи, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), закріпили ці права як невід'ємну складову прав людини у міжнародному праві. Ці документи мали суттєвий вплив на національні правові системи, зокрема і на українське законодавство.

Політичні права в Україні мають глибокі історичні корені, починаючи з Київської Русі, де правові акти, такі як «Руська правда», закріплювали певні права та обов'язки. Як зазначає сучасна дослідниця А. Ф. Колодій, в Україні теорію суспільного договору щодо походження держави задовго до Г. Гроція, Дж. Локка і Т. Гоббса обґрунтував український філософ, публіцист та історик С. Оріховський-Роксолан. Теорію природних прав розробляли й такі українські філософи, як П. Русин, Ф. Прокопович, Я Козельський, П. Лодій, Г. Сковорода

та інші [188, с. 270], що стало основою для сучасної теорії політичних прав в Україні.

У сучасній Україні політичні права закріплені у Конституції України 1996 року. Ст. 34-40 гарантують свободу слова, зборів, право на об'єднання у політичні партії, а також виборче право. Ці права відображають міжнародні стандарти, закріплені у таких документах, як Європейська конвенція з прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Українське законодавство також враховує міжнародні правові акти, що захищають політичні права, такі як Декларація прав людини і громадянина, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про ліквідацію дискримінації щодо жінок та інші. Ці документи формують основу правового регулювання політичних прав в Україні і забезпечують їх відповідність міжнародним стандартам.

Таким чином, розвиток політичних прав і свобод людини є результатом тривалої історичної еволюції, що починається з античних часів і продовжується до сьогодення. Політичні права, закріплені в міжнародних правових актах і національних конституціях, забезпечують участь громадян у державному управлінні та захист від зловживань владою. В Україні політичні права мають глибокі історичні традиції і закріплені в Конституції та інших правових актах, що забезпечує їх реалізацію відповідно до міжнародних стандартів. Політичні права відіграють важливу роль у забезпеченні демократичного правопорядку, гарантуючи свободу, рівність та захист людської гідності.

2.2. Правова природа та сутність політичних прав та свобод людини і громадянина

У вітчизняній науковій правовій літературі визначення політичних прав і свобод є різноманітні, що залежить від авторського погляду дослідника. У загальній теорії держави і права політичні права переважно визначають як

можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на громадянство) [409, с. 149]. У конституційному праві політичні права розглядаються як участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; участь у державному управлінні суспільством; участь у створенні і діяльності громадських об'єднань; державний захист від порушень прав і свобод людини) [78, с. 115].

Політичні права також визначають як права, що належать людині як члену політичного співтовариства, коли він виступає насамперед як громадянин держави. Політичні права забезпечують у результаті реалізацію можливості брати участь в управлінні державою, у вирішенні найважливіших питань суспільного життя. До них належать виборче право, свобода слова, свобода зборів і свобода друку [95, с. 79].

В адміністративному праві політичні права і свободи визначаються як можливість громадян брати участь у публічному управлінні державними справами, реалізувати своє волевиявлення щодо об'єднання в політичні партії, громадські об'єднання, рухи, проведення мирних зібрань, мітингів і демонстрацій тощо [29, с. 105]. Загалом, за визначенням В. Авер'янова, «адміністративне право має визначатися як «право забезпечення і захисту прав людини» [1, с. 10]. Зокрема, Р. Мельник та В. Бевзенко визначають суто політичні права, такі як конкретизація прав та свобод приватних осіб, які можуть реалізовуватися у сфері публічного адміністрування (реалізація конституційної формули «утвердження прав і свобод людини», формування досконалих механізмів реалізації прав та свобод людини і громадянина у сфері публічного адміністрування (реалізація конституційної формули «забезпечення прав і свобод людини»); поліпшення механізмів контролю інституцій громадянського суспільства за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації [169, с. 62].

Політичні права і свободи, як і особисті, інколи називають негативними, маючи на увазі те, що держава не зобов'язана вживати якихось позитивних дій для їх забезпечення, а повинна утриматися від зазіхань на права і свободи, які входять до цих двох груп, тобто вони розглядаються як свобода людини від держави, як право людини на невтручання з боку держави [311]. Особисті та політичні права характеризуються як прояв «негативної свободи», що передбачає зобов'язання держави не втручатися в сферу особистої свободи громадян, а також забезпечувати умови для їхньої участі в політичному житті. До негативних прав відносять право на участь в управлінні державою, право обирати та бути обраним, свобода створення спілок тощо. Таким чином, негативні права не потребують великих державних ресурсів та не залежить від рівня соціально-економічного розвитку [160, с. 55]. Таку ж позицію обіймає професор П. Рабінович, який зазначає, що політичні та громадянські права відносяться до такої категорії прав, для реалізації яких у суспільстві, в державі вже існують необхідні загальносоціальні умови й засоби або ж здійснення яких не вимагає відчутних матеріальних витрат із боку громадянина і для яких можна встановити реальні юридичні гарантії їхнього функціонування, охорони й захисту [265]. Тоді як для реалізації інших прав — життєвих (вітальних), економічних, культурних необхідно здійснення соціальних витрат, насамперед матеріальних — речових, фінансових тощо. Якщо у розпорядженні суспільства, держави існують засоби, необхідні для забезпечення здійснення цих прав, останні можуть набути статусу повноцінних суб'єктивних юридичних прав [267, с. 17].

Оскільки визначення політичних права та свободи вітчизняними дослідниками є різноманітні, спробуємо їх систематизувати шляхом диференціації за певними категоріями.

1. Функціональний підхід

За визначенням проф. П. Рабіновича, політичні права, — це можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на

діяльність різноманітних державних органів, а також: громадських об'єднань політичного спрямування [267, с. 19]. Позиція науковця підкреслює активну роль людини у функціонуванні держави та суспільства. М. Римаренко поділяє подібний підхід, зосереджуючись на участі особи в державному та громадському житті через вплив на органи влади та політичні об'єднання. Зокрема, дослідник політичні права визначає як можливості людини брати участь у суспільному (державному й громадському) житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань, насамперед, політичного спрямування (зокрема, права на юридичну правосуб'єктність, участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, у створенні та діяльності громадських об'єднань) [275]. На нашу думку, розуміння змісту та сутності політичних прав і свобод науковцем підкреслює значення громадських об'єднань і участі в них як форми політичної діяльності. Це підтверджує важливість не лише участі в державних інституціях, але й в неурядових організаціях, що допомагає формувати політичну свідомість громадян.

Відповідно до німецької правової доктрини щодо класифікації прав і свобод за функціями прав, політичні права можемо поділити на групи: «права на свободи/захисні права», «права рівності», «права співучасті». Україні права на політичну участь (співучасть) закріплена у ст.38 абз.1, абз. 2 Конституції України, що включає у себе право на управління державними справами, участі у референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування [103]. Функціональний підхід, який застосовується німецькими дослідниками передбачає класифікацію політичних прав за функціями, надає чітку структуру для розуміння ролі цих прав у демократичному суспільстві. За його допомогою встановлюється баланс між захистом індивідуальних свобод та забезпеченням участі громадян у прийнятті

державних рішень, що є ключовим елементом ефективної демократичної системи.

2. Інституційно-правовий підхід

В. Федоренко звертає увагу на форми політичної участі, закріплені Конституцією та законами, як основні складові політичних прав. Тут наголос робиться на законодавчому регулюванні політичної активності громадян. На думку дослідника, політичні права і свободи громадян України – це встановлені Конституцією та законами України форми політичної участі громадян в управлінні державними справами, зміст яких передбачає об'єднання в політичні партії та інститути громадянського суспільства, участь у виборах, референдумах і мирних зібраннях, звернення з петиціями до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [329, с. 81]. На нашу думку, цей підхід підкреслює важливість активної ролі громадянина в управлінні державою та його права впливати на рішення державних органів. Однак, в умовах сучасної демократії, потрібно додатково розвивати механізми для забезпечення ефективності цих форм участі, зокрема, шляхом удосконалення механізму реалізації прав на звернення та петицій.

Л. Бельо визначає політичні права як офіційно визнані можливості людини, які забезпечені законом. Вони дозволяють індивідові активно впливати на організацію й діяльність держави та її органів, інших суб'єктів політичної системи [16, с. 5]. Дослідниця акцентує на юридичному забезпеченні політичних прав. Це важливий аспект, який потребує подальшого вдосконалення механізмів правового захисту та забезпечення реальної участі громадян у політичному житті; на тому, що особливо важливо забезпечити рівний доступ до таких можливостей для всіх верств населення.

3. Антропологічно-політичний підхід.

На думку М. Савчина, політичні права і свободи людини і громадянина висвітлюють людину як політичну істоту, тобто здатність включатися у суспільні процеси щодо формування політичних думок та органів влади,

впливу на дії органів влади та здійснення контролю за їх діяльністю. Такі права включають, насамперед: право на участь в управлінні державними справами, на об'єднання у політичні партії та громадські організації, на проведення зборів, мітингів, демонстрацій, виборчі права та деякі інші [306, с. 335]. Підхід науковця відображає більш глибинний аспект політичних прав, де громадяни не просто учасники виборів, а активні суб'єкти політичного процесу. Ми поділяємо думку дослідника, що слід розширювати можливості громадян для участі в політичних дискусіях та створювати додаткові платформи для громадського контролю за органами влади.

На думку У. Ільницької, політичні права і свободи – це права, які належать особі як члену політичного співтовариства, коли він виступає як громадянин держави. Політичні права – це різновиди всесвітньо визнаних прав людини. Вони забезпечують захист особи від держави (наприклад, право на справедливий процес, презумпцію невинуватості та свободу слова) і вимагають, щоб держава надавала певні юридичні і політичні можливості (наприклад, право голосу, право на справедливий суд присяжних). Дослідниця також наголошує на міжнародному аспекті політичних прав, зазначаючи, що вони викладені у таких документах, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, і забезпечують захист від втручання держави [69, с. 38].

На нашу думку, політичні права і свободи можна визначити, як певні, юридично забезпечені можливості особи, якими володіють переважно громадянам конкретної держави, що забезпечують участь особи у державних справах та прийнятті важливих рішень у соціально-політичній сфері; дозволяють здійснювати контроль над органами державної влади та забезпечують захист особи від держави.

4. Дихотомічний підхід.

На відміну від вищенаведеної позиції, що політичні права і свободи належать виключно громадянам України, деякі дослідники вважають, що політичні права і свободи людини і громадянина умовно можна поділити на

політичні права людини і політичні права громадянина. До політичних прав людини відносяться зокрема, право на свободу думки і слова, свобода віросповідання, право на свободу пересування, право збиратися мирно і проводити мітинги та походи, направляти письмові звернення, право на участь у професійних спілках. Ці права належать до групи особистих прав та політичних водночас. Вони діють як позатериторіальні, позанаціональні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об'єктом міжнародно-правового регулювання та захисту [16, с. 5]. Ця концепція передбачає розрізнення між універсальними правами, що належать людині незалежно від її громадянства, та специфічними політичними правами, які закріплені за громадянами конкретної держави. Права людини, які є позатериторіальними та позанаціональними, часто вважаються об'єктом міжнародно-правового регулювання, що є характерним для глобального підходу до захисту прав людини. Права громадянина, навпаки, регулюються внутрішнім законодавством і стосуються участі в управлінні державними справами. Цей підхід відображає як глобальний (міжнародний) рівень прав людини, так і національний (державний) рівень політичних прав громадян.

На нашу думку, політичні права і свободи можна визначити, як певні, юридично забезпечені можливості особи, якими володіють переважно громадянам конкретної держави, що забезпечують участь особи у державних справах та прийнятті важливих рішень у соціально-політичній сфері; дозволяють здійснювати контроль над органами державної влади та забезпечують захист особи від держави. Політичні права забезпечують у результаті реалізацію можливості брати участь в управлінні державою, у вирішенні найважливіших питань суспільного життя. До них належать виборче право, свобода слова, свобода зборів і свобода друку [92, с.79].

Більшість науковців вважає, що особливістю політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що вони належать виключно громадянам України, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності. На відміну від

громадянських (особистих) прав, які за своєю природою є невідчужуваними, політичні права можуть обмежуватися відповідно до закону, в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку недієздатними [329, с. 81]. Виключення становлять права на об'єднання в громадські (не політичні) організації та права на індивідуальні та колективні звернення.

Основним призначенням політичних прав є:

✓ Забезпечення можливості громадян брати участь в управлінні державою. Політичні права громадян, зокрема право брати участь у виборах та референдумах, є основними інструментами реалізації народного суверенітету. Це відповідає принципам демократії, закріпленим у міжнародних актах, таких як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ст. 25) та Європейська конвенція з прав людини (ст. 3 Першого протоколу). В Україні це право зафіксоване у ст. 38 Конституції України, що гарантує громадянам право брати участь в управлінні державними справами безпосередньо або через своїх представників. Такі положення підтверджують, що держава має забезпечити рівні можливості для участі в управлінні, що є невід'ємною складовою демократичного правопорядку.

✓ Вплив на діяльність як органів держави, так і органів місцевого самоврядування. Конституційно визначені політичні права громадян, такі як право на доступ до публічної служби та право брати участь у місцевому самоврядуванні, є основою для контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування. Це закріплено у ст. 38 Конституції України та підтверджено на міжнародному рівні статтею 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Таким чином, вплив громадян на діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування забезпечує прозорість і підзвітність влади.

✓ Гарантування участі громадян у діяльності громадських об'єднань. Право на створення і участь у діяльності громадських об'єднань, включно з

політичними партіями, є ключовим елементом політичної активності громадян. Стаття 36 Конституції України гарантує право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації. Це право також підтримується міжнародними стандартами, як от Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (ст. 11), яка проголошує право на свободу зібрань та об'єднань. Участь громадян у громадських об'єднаннях сприяє плюралізму думок та демократичному контролю за владою.

✓ Використання прав на свободу думки, слова, світогляду і переконань, які відображають дійсний рівень демократичності суспільства та перешкоджають авторитарному впливу на нього з боку держави. Свобода вираження поглядів є однією з основоположних цінностей демократичного суспільства. Вона забезпечує відкриту політичну дискусію, що є необхідною для формування суспільної думки. Стаття 34 Конституції України гарантує кожному свободу думки і слова, що також є частиною загальних прав і свобод, закріплених у ст. 10 Європейської конвенції з прав людини. Ця свобода захищає політичну активність громадян від авторитарного тиску, сприяючи плюралізму і демократичності державного управління. Відсутність цієї свободи може призвести до концентрації влади, що суперечить принципам правової держави.

Для визначення місця політичних прав і свобод у системі конституційних прав і свобод та розкриття суті завдання, поставленого у цьому підрозділі, на нашу думку доцільно спиратися та аргументувати на підставі аналізу класифікації прав людини за трьома поколіннями, яка була запроваджена чеським та французьким юристом-міжнародником К. Васак. Указаний поділ відповідав принципу Французької революції 1789 р. – «Свобода, рівність, братерство» (з франц. – *liberté, égalité, fraternité*). К. Васак запропонував поділяти права людини на покоління на підставі критерію черговості отримання ними захисту в національному та міжнародному праві. Так, перше покоління прав становлять особисті та політичні права, які

засновані на принципі свободи, друге покоління – економічні, соціальні й культурні права, засновані на рівності, а третє покоління т.зв. солідарних прав спирається на принцип братерства чи солідарності. Права, що належать до третього покоління, вважалися такими, що мають солідарний характер, на відміну від прав першого і другого покоління, які мають індивідуальний вимір. Поділ і виокремлення прав третього покоління, на думку чеського та французького юриста К. Васака, були спробою відповіді на феномен глобальної співзалежності [432].

Вказаний поділ прав і свобод знайшов своє відображення та нормативне закріплення у Загальній декларації прав людини 1948 р. Таким чином, найбільш поширеним та усталеним підходом до класифікації прав і свобод є їх поділ на права поколінь. До групи прав першого покоління відносяться особисті та політичні права, до другої – соціально-економічні та культурні. До особистих прав і свобод Загальна декларація прав людини відносить такі: право на життя, на свободу й особисту недоторканість, рівність перед законом, право на розгляд справи прилюдно незалежним і безстороннім судом, право на громадянство. До політичних прав і свобод Декларація встановлює: свободу думок, совісті, релігії, свободу мирних зборів і асоціацій, право брати участь в управлінні своєю країною. До соціально-економічних прав відноситься: право людини володіти майном, право на соціальне забезпечення, право на працю, право на відпочинок і довілля. Культурні права – це право на освіту, право вільно брати участь у культурному житті суспільства [182, с. 411].

Політичні права визнаються за громадянами, тобто володіння політичними правами пов'язується з належністю до громадянства конкретної держави. На відміну від особистих (громадянських) прав, права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою (сферу публічних інтересів). Важливість особистих (громадянських) прав і свобод не можна применшувати, адже вони обмежують втручання держави у життя людини і

підкреслюють найвищу соціальну цінність людини в державі, забезпечують автономію особи від держави, визначають юридичну захищеність людини від будь-якого незаконного втручання у приватне життя, від придушення державою прав і свобод громадянина; передбачають заходи судового захисту кожній людині у випадку порушення її прав.

На підтвердження цієї думки можемо навести положення, закріплені у Декларації прав людини і громадянина, прийнятої постановою Французьких Національних зборів 1789 року [46]. Зокрема, у ст. 1 Декларації було проголошено: «Людина народжується вільною і рівною в правах, і залишається такою». У ст. 2 визначено головну мету держави: «Мета всіх політичних суспільств – збереження природних і невідчужуваних прав людини, прав, які є свободою, власністю, безпекою та правом протистояти свавільному гнобленню». У ст. 4 зазначено: «Свобода полягає у тому, що можна робити все, що не завдає шкоди іншій людині. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини має лише ті межі, які гарантують іншим членам суспільства однакові права. Ці межі можуть визначатися виключно законом» [386].

З позиції польської дослідниці В. Осятиньскі, різниця між правами першого і другого покоління полягає в тому, що «громадянські свободи й політичні права обмежують державу, в той час коли права соціальні й економічні збільшують її владу» [417]. Політичні права і свободи є ефективним механізмом обмеження державної влади та здійснення громадського контролю, оскільки за своєю правовою природою вони мають негативний характер. Це означає, що їх реалізація не вимагає активного втручання держави, а передбачає обов'язок утримання від неправомірного обмеження таких прав.

Натомість, соціальні та економічні права належать до категорії позитивних прав, оскільки їх реалізація залежить від активної діяльності держави, яка зобов'язана створювати відповідні умови та гарантії для їх

забезпечення. У цьому контексті обґрунтованою видається позиція В. Осятинські щодо розмежування негативних і позитивних прав людини.

Політичні права є всесвітньо-визнаною категорією прав, закріплені у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [69, с. 38]

Як слушно зауважують вітчизняні дослідники О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко, реалізація політичних прав ґрунтується на балансі суспільних потреб і особистих інтересів громадян. Оскільки здійснення цих прав сприяє процесу державного управління, воно здебільшого набуває колективного характеру [323].

Основним призначенням політичних прав є:

- ✓ забезпечення можливості громадян брати участь в управлінні державою;
- ✓ вплив на діяльність як органів держави, так і органів місцевого самоврядування;
- ✓ гарантування участі громадян у діяльності громадських об'єднань;
- ✓ використання прав на свободу думки, слова, світогляду і переконань, які відображають дійсний рівень демократичності суспільства та перешкоджають авторитарному впливу на нього з боку держави [323].

Політичні права і свободи цілком правомірно розглядати як забезпечену законом можливість участі (як індивідуально, так і колективно) у суспільно-політичному житті держави і здійсненні державної влади. Право громадян на участь в управлінні державою, на участь в діяльності політичної системи необхідно розглядати не як самодостатні, а як засоби здійснення загальнонародного права на владу, тобто вони, з одного боку, поряд з правом на владу деталізують право народу на самовизначення, а з іншого боку, є засобом конкретизації самого права народу на владу. Як слушно зазначає В. Федоренко: «...політичні права та свободи, передбачені Конституцією та законами України, є правовим підґрунтям політичної участі громадян в управлінні державними справами» [329, с.86].

Політичні права і свободи є невід'ємним атрибутом цивілізованого

суспільства. До політичних прав належать права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами; на збори, мітинги, походи, демонстрації; на звернення до органів державної влади та самоврядування; право кожного на свободу думки і слова; право на вільний вираз поглядів та переконань (ст. 34—40 Конституції України). Саме політичні права забезпечують можливості людини бути суб'єктом владних відносин.

У цьому розрізі, на наш погляд, доцільно розрізняти політичні права з точки зору їх поділу на: 1) правоздатність до участі в організації і діяльності держави та її органів за допомогою різноманітних форм представницької та безпосередньої демократії (виборчі права, право петицій); 2) правоздатність до активної участі в житті суспільства (свобода слова і преси, свобода зборів і маніфестацій, право на об'єднання).

Особливе місце в системі політичних прав займає активне та пасивне виборче право. Вибори стимулюють політичну активність населення, забезпечують формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Демократичність та прозорість виборчої компанії є одним з індикаторів забезпечення політичної безпеки в державі.

До політичних прав відносимо право на управління справами держави; активне та пасивне виборче право; право на звернення; свободу пересування; свободу слова; право на мирні зібрання; право на утворення союзів (спілок) та об'єднань (асоціацій).

Одним з основних політичних прав є право громадян брати участь в управлінні справами держави, що юридично забезпечує включення громадян у сферу ухвалення і здійснення державних рішень, у сферу політики. Це право зумовлено природною рівністю і природженою свободою людей та закріплене у ст. 38 Конституції України. Воно гарантується демократичною організацією всієї політичної системи суспільства, що включає громадян в активну політичну діяльність. Особиста участь громадян в управлінні державними

справами здійснюється шляхом їхнього волевиявлення на виборах, референдумах, а також особистої участі в роботі органів законодавчої, виконавчої або судової влади. Звідси цілком слушним є висновок про те, що право на участь в управлінні державними і суспільними справами є не тільки основним

Політичні права займають чільне місце серед всіх груп прав і свобод особи. Політичні права і свободи спрямовані не на забезпечення автономії людини, а на її прояв як активного учасника політичного процесу. Цінність цієї категорії прав полягає в тому, що вони створюють умови для зміцнення зв'язків між громадянином, суспільством, державою.

Політичні права виконують подвійне функціональне призначення: вони є інструментом реалізації як прямої, так і представницької демократії, а також механізмом захисту особи від потенційного зловживання державної влади. Зокрема, такі права, як право на справедливий судовий розгляд, презумпція невинуватості та свобода вираження поглядів, слугують гарантіями недоторканності особистості в правовій державі. Водночас політичні права зобов'язують державу створювати відповідні юридичні та політичні механізми для їх реалізації, зокрема забезпечувати право голосу, право на участь в управлінні державними справами та доступ до незалежного й неупередженого судочинства.

Більш того, можемо стверджувати, що політичні права громадян є неодмінною умовою функціонування всіх інших видів прав, оскільки вони становлять органічну основу системи демократії і виступають як цінності, якими влада повинна обмежувати себе і на які повинна орієнтуватися.

Аналіз вищенаведених фактів, нормативних положень, наукових розробок дозволяє нам зробити наступні проміжні висновки. Політичні права визначають правовий статус особи в суспільно-політичній системі, забезпечуючи участь у державному управлінні та контролі за діяльністю

органів влади. Участь людини в управлінні державними справами та реалізація інших форм народовладдя характеризують людину як політичну істоту.

У вітчизняній науковій юридичній літературі представлені різні підходи щодо визначення та класифікації політичних прав. Найбільш загальними ознаками яких можна визначити: приналежність переважно громадянам держави; спрямованість на забезпечення можливості громадян брати участь в управлінні державою через реалізацію прямої та представницької форм демократії; забезпечують захист особи від держави (наприклад, право на справедливий процес, презумпцію невинуватості та свободу слова), ставлять вимоги держави в особі державних органів та інституцій щодо надавання певних юридичних та політичних можливостей щодо реалізації та захисту цих прав (наприклад, право голосу, право на справедливий суд присяжних).

До категорії політичних прав відносять права, які забезпечують можливості людини бути суб'єктом владних відносин: права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами (що включає у себе право брати участь у виборах та референдумах, право доступу до державної служби, право на звернення до органів державної влади та самоврядування); право на збори, мітинги, походи, демонстрації; право кожного на свободу думки і слова; право на вільний вираз поглядів та переконань (ст. 34-40 Конституції України).

Основою для розвитку політичних прав у національних правових системах є міжнародні стандарти, закріплені в таких документах, як Загальна декларація прав людини і громадянина (ст.21), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ст.25), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ст. 5), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (ст. 7), Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (ст. 41 та 42), Європейська конвенція з прав людини, Перший додатковий протокол до ЄСПЛ (ст. 3), Міжнародний Білль про права людини, який проголошує невід'ємні права та основні свободи

людини; конвенції, спрямовані на захист груп населення, які потребують особливої турботи з боку держави (Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про охорону материнства 1952 р., Конвенція про статус апатридів 1954 р. [63; 173; 175; 58; 88] та ін. стали інструментом як захисту особистих інтересів громадян, так і засобом стримування державної влади, що забезпечує баланс між правами особи та інтересами держави.

Політичні права є фундаментальними можливостями, які забезпечують участь громадян у політичному житті держави та контролюють діяльність її органів. Вони водночас мають як національний (інституційно-правовий) вимір, так і міжнародний, що забезпечує їхню універсальність та незалежність від конкретної держави.

Важливою характеристикою політичних прав є їхній подвійний характер: вони водночас виступають інструментом обмеження втручання держави у сферу індивідуальних свобод (негативний аспект) і покладають на неї зобов'язання створювати умови для ефективної реалізації цих прав (позитивний аспект). Така подвійність зумовлює їхню функціональну значущість у забезпеченні принципів демократичного правління, роблячи політичні права невід'ємним елементом будь-якої демократичної системи.

На основі аналізу наведених правових позицій, а також норм, закріплених у Конституції України та міжнародних договорах, можна виокремити основний перелік політичних прав і свобод людини та громадянина, що формують основу демократичного устрою держави. До цієї групи належать:

1. Право на об'єднання в політичні партії, громадські організації та професійні спілки (ст. 36 Конституції України);
2. Свобода слова, думки, поглядів і переконань, що включає право на їхнє вільне висловлення та поширення (ст. 34 Конституції України);

3. Свобода друку та поширення інформації, яка гарантує право на доступ до інформації та її вільне розповсюдження (ст. 34 Конституції України);
4. Свобода мирних зібрань, включно з правом проводити мітинги, збори, походи й демонстрації (ст. 39 Конституції України);
5. Виборче права: право обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 38 Конституції України);
6. Право на участь в управлінні державними та громадськими справами, що включає можливість громадян брати безпосередню участь у формуванні державної політики (ст. 38 Конституції України);
7. Право на обговорення та прийняття законів, що передбачає можливість впливу громадян на законотворчий процес як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні (ст. 38 Конституції України);
8. Право на петиції, тобто можливість направлення індивідуальних або колективних звернень до органів державної влади, місцевого самоврядування, а також посадових і службових осіб цих органів (ст. 40 Конституції України).

2.3. Компаративний аналіз концепції свободи в системі політичних прав і свобод: досвід України та Федеративної Республіки Німеччини

У широкому розумінні свобода включає можливість людини приймати рішення за власною волею, обираючи з-поміж кількох варіантів дій, що є фундаментальною передумовою для реалізації політичних прав. Німецька правова доктрина вважає свободу невід'ємною частиною прав людини, яка є основою для їхньої активної громадянської участі та функціонування демократії. Свободу можна розуміти як можливість людини приймати рішення за власним бажанням, що означає вибір між різними можливостями [383]. Характерною рисою німецької правової доктрини є тлумачення свобод крізь призму прав людини. В Україні свободи розглядаються як частина

конституційних прав, що включають політичні права громадян на участь в управлінні державою, доступ до інформації та можливість впливу на процеси державного управління. У Конституції України (розділ II) свободи є окремою категорією разом із правами і обов'язками, що свідчить про особливий акцент на цінностях демократії та правопорядку. Німеччина натомість інтегрує свободи в єдину систему основних прав, підкреслюючи, що ці права, включно з політичними правами, є умовою для реалізації людиною своїх можливостей як члена політичної спільноти.

У ФРН широко застосовується стале словосполучення: «права на свободу», яке виражає сутність та зміст між правами та свободами. Таким чином, свободи користуються правовим статусом основних прав, та закріплюються у формі прав на свободу. Вищезазначені відмінності у тлумаченні та розумінні свобод у ФРН та Україні обумовлюють актуальність обраної теми та необхідність її подальшого компаративного аналізу. Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній науці створено низку фундаментальних праць, які забезпечують ґрунтовну методологічну основу для осмислення змісту та сутності свободи як підґрунтя функціонування та розвитку громадянського суспільства, демократії та правової системи. Зокрема, це ідеї та наукові доробки таких зарубіжних дослідників, як Дж. Кін, В. Нерсисянц, А. Батіффоль, А. Дайсі, Ю. Габермас, О. Лафонтен, Г. Луф, Р. Патнем, В. Франкл. Серед вітчизняних науковців слід згадати праці В. Горбатенка, А. Зайця, В. Кампа, Б.О. Кістяковського, М. Козюбри, О. Копиленка, А. Колодія, Р. Павленка, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Тація, Ю. Шемшученка, Б. Рохмана, В. Авер'янова та інших.

Попри значний внесок вищезгаданих авторів, питання щодо правової природи свободи в Україні є недостатньо дослідженим, зокрема в контексті розуміння дефініції «права на свободи», яке активно використовується в німецькій доктрині і означає реалізацію свободи у формі прав. Використання

подібної термінології в Україні непоширене, дана дефініція є принципово новою та потребує глибокого аналізу.

Свобода як основа політичної активності. Свобода як негативне і позитивне право також є важливою основою для політичних прав. Негативна свобода, або «свобода від» державного втручання, охоплює такі політичні права, як право на свободу думки, слова, зборів, та право бути вільним від переслідувань за політичні погляди. Позитивна свобода, або «свобода для» здійснення політичних дій, стосується доступу до ресурсів для участі у політичних процесах, зокрема права на об'єднання, участі у виборах і референдумах, а також права подавати петиції. Політичні права, як виборче право, свобода зібрань і свобода вираження поглядів, є інструментами реалізації політичної свободи особи, що забезпечують її вплив на державні процеси та роблять можливим контроль за діяльністю влади. У демократичних державах політичні права гарантують свободу самовираження громадян та їхню участь у суспільних і державних справах.

Австрійський філософ та психолог В. Франкл застерігав, що свобода не є здійсненням усього, що бажає людина, вона не тотожна всемогутності і сваволі. Тому, у будь-якому суспільстві, державі, свобода має два основні значення: позитивне та негативне. Негативна свобода, визначається як «свобода від», і як правило, означає відсутність зовнішнього та внутрішнього примусу. Це відрізняє її від позитивної свободи, яку сприймають як «свободу для». Негативна та позитивна свобода може стосуватися як волі, так і свободи дій [416]. Зокрема, негативною свободою виступає можливість вільно висловлювати свою думку, без допомоги, або без перешкоджання з боку з інших (наприклад без цензури). На відміну від неї, позитивна свобода означає, що засоби комунікації та доступу до засобів масової інформації доступні для свободи вираження поглядів та їх вільного поширення. У сучасному світі загальноприйнятими є ідеї, що фундаментом вільного державного порядку є три складові: верховенство права, яке ставить найвищим пріоритетом основні

права та свободи людини і громадянина; демократія як суспільно-політичний устрій; ринкова економіка. Громадяни демократично конституційованих держав регулярно користуються гарантованою конституцією свободою вираженою у вигляді основних прав (включаючи громадянські права та права людини). Вказані основні права гарантують певний простір, в який державі не дозволяється втручатися, і який слід поважати. Юридично концепція основних прав ратифікована та визнана у всьому світі більшістю держав у міжнародному нормативно-правовому договорі «Пакт про громадянські та політичні права», однак його реальне втілення не гарантується повністю навіть у демократично розвинених державах [7].

Зарубіжні науковці, розмірковуючи про юридичну природу свободи зазначають, що саме вона є джерелом права. Так, Альберт Дайсі, один із творців доктрини верховенства права, англійський вчений-конституціоналіст, слушно наголошував: «Права і свободи особи, – є основою, а не результатом, права країни», а правила, що складають конституційний кодекс, являють собою «не джерело, а наслідок прав осіб»[377]. Аналогічну позицію висловлював німецький професор Роберт фон Моль, один із основоположників концепції правової держави: «Свобода громадян, – писав він, – є вищим принципом правової держави» [434]. Саме невід’ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинутих держав, становлять основу «стримувань і противаг» державній владі, яка завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства. Саме наявність основних прав надає особі незалежну позицію відносно держави; водночас, особа яка самостійно визначає цілі та пріоритети власного життя, маючи достатні можливості для цього, бере участь у суспільному житті, взаємодіє з іншими індивідами, щоб мати значний вплив на загальний соціальний розвиток.

Таким чином, за німецькою доктриною, свобода – це передовсім відповідальність особи, тоді як держава забезпечує належні правові умови для

її реалізації. Але розвиток цієї сфери, а також можливості її розгортання часто неможливо забезпечити лише стримуванням й відверненням зазіхань держави та її втручання в «свободу і власність», але це значною мірою залежать від зовнішніх умов. Отже, німецька доктрина права втілює в собі сократівську ідею «розумної свободи».

У Конституції України та інших нормативно-правових актах закладено фундаментальну ідею щодо того, що природні, невід’ємні і невідчужувані права на свободи людини мають набувати вирішального значення у взаємовідносинах людини із державною владою. Водночас, аналіз наукових джерел українського права дозволяє стверджувати, що тут не йдеться про природну свободу людини, натомість підкреслюється, що свобода є певним каркасом, в межах якого людина реалізує можливості юридично-значущої поведінки.

На противагу українській доктрині прав і свобод, в німецькому праві свобода як внутрішня властивість людини, не лише декларується, а й підкреслюється, що держава виступає зовнішнім інструментом для її реалізації (гарантії, захист тощо). Ця наріжна відмінність полягає зокрема у тому, що у доктрині права та судовій практиці в ФРН однією з основних проблем виступає питання виваженості пріоритетів основних прав на свободи, визначення їх меж (конкуренція основних прав на свободу між людьми). В Україні здебільшого йдеться про пошуки шляхів гармонізації взаємовідносин особистості з державою.

Як уже зазначалося вище, феномен «свободи» є притаманним виключно людині, яка існує в соціумі. Відтак, є підстави стверджувати, що Конституція та Цивільний Кодекс України регулюючи «свободи», зосереджуються в основному на так званих соціальних правах на свободи. Зокрема, ст.ст. 34-36 Конституції України конкретизують види соціальної поведінки людини, втілених у свободи [103]; стаття 270 ЦКУ, визначаючи конкретні види особистих немайнових прав, встановлює в тому числі свободу пересування,

право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості тощо [337]. В українській доктрині цивільного права здебільшого аналізуються права та свободи, маючи на увазі, що ці терміни мають синонімічне значення. Яскравою ілюстрацією тут виступає підприємницька діяльність. Так, за статтею 42 Конституції України це є правом: «Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом» [103], тоді як в Цивільному Кодексі України стаття 3 п. 4 визначає це як певний напрям діяльності людини «свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом» [337]. Існують і окремі думки, які заслуговують на увагу, це, зокрема, ідеї С. Головатого, який у своєму фундаментальному дослідженні «Про людські права» зауважує, що свобода є дещо ширшим поняттям, аніж права. Останні, це лише певний напрям діяльності. Крім того, слід зазначити, що виходячи з аналізу відповідних норм, присвячених основним свободам, у Конституції України та Цивільному Кодексі, є підстави стверджувати, що свободи стосуються в основному так званих соціальних основних прав. Українська доктрина розмежовує явища «права» і «свободи», і відповідно, їх термінологічне значення. Так, свобода це спосіб можливої і дозволеної поведінки людини в суспільстві; свободи – це соціальне благо суспільства [12, с.631]. Свобода – це можливість, яка дає змогу суб'єкту здійснювати всі можливі види юридично-значимої поведінки, за винятком обмежень, встановлених законом [12, с.632]. Тоді як права – це конкретні напрями діяльності людини, міра її можливої поведінки, закріплена в нормативно-правових актах, зокрема, право на працю.

Грунтуючись на цих тезах український правознавець С. Головатий зазначає, що свобода в Україні надається державою. Прямим підтвердженням цієї тези буде результат аналізу абз. 2 ст. 3 Конституції України, де суб'єктом гарантування основних прав виступає українська держава як інститут влади, а не український народ: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за

свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [103]. Виходячи з вищевикладеного, можна сформулювати таке: основні права на свободу в Україні – це конкретні напрями діяльності людини щодо встановленої можливості суб'єкта здійснювати всі можливі види юридично-значимої поведінки, в межах, визначених законом.

Німецький правознавець Ханс Х. Рапп, аналізуючи класичні громадянські права, підкреслює, що це права на свободу, які захищають сфери особистої відповідальності, поведінки або індивідуальної діяльності [398, с.577]. Вони мають на меті оборону і спрямовані проти будь-якого втручання держави, яке не відповідає критерію суворой обґрунтованості потребами загального блага. В протилежність цієї тези, в Конституції України досить поширеною є формула, проілюстрована, зокрема, абз. 4 ст. 34: «Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей...» [103]. Ханс Х. Рапп стверджує, що законодавчі положення, які є прикладами цього, стосуються перш за все державного регулювання недобросовісної конкуренції, економічних монополій, картелів і компаній, що домінують на ринку тощо. Яскравим прикладом пануючого в Німеччині виваженого підходу зокрема й до прав на свободу є рішення Федерального конституційного суду Німеччини щодо «кількісних обмежень права на навчання» (лат.: *numerus clausus*) [397, с.581] ілюструє залежність основних прав на свободи в Німеччині від державної допомоги. В цьому рішенні зазначається право вільного вибору професії студентами, при цьому використовуючи хибне поняття «участі», виведено вимогу відповідної розбудови системи вищої освіти та повного використання потужностей університетів для навчання, випускаючи з поля зору аналогічно захищену свободу університетських досліджень і науки. І в свою чергу

свобода розвитку й розгортання одного основного права заповнює простір, призначений для свободи розвитку й розгортання основного права іншої особи [397, с.582].

Зупинимось докладніше на такій класифікації прав на свободи. Так, основними свободами особи, закріпленими в Основному Законі ФРН є наступні: класичні свободи людини, такі як вільний розвиток, фізична цілісність, свобода совісті, вираження поглядів, мистецтва та науки, свобода асоціацій, свобода пересування, правова рівність; економічні свободи, такі як свобода договорів, гарантія права власності та спадщини та свобода професій; політичні права на участь, такі як виборче право, свобода зібрань, свобода преси, свобода петицій, свобода створення політичних партій, доступ на державні посади; основні судові права, такі як доступ до судів, незалежність судів, гарантії судового захисту, право на судовий розгляд справи, заборона виняткових судів та свавільних арештів, а також принцип «ніякого покарання без закону» та принцип рівності сторін у судовому процесі. Судові права надають фізичній особі можливість прямо застосовувати та захищати їх шляхом звернення до суду, у тому числі до Федерального конституційного Суду через інститут конституційної скарги (п.1 ст. 93 № 4а Основного Закону) [394].

Концепція свободи, закріплена у Конституції ФРН вимагає обмеження законами основних прав. Свобода основних прав сама по собі є двозначною: в основному права особи діяти на власний розсуд обмежуються державним органом, який визначає межі дозволених дій. Свобода людини є недоторканною, а втручання у свободи людини можливо лише на підставі закону (ст. 2, п.2). Таким чином, приватна автономія обмежена суспільною автономією [394].

Право на свободу особи має тлумачитись згідно з статтею 104 Основного закону. Захищеною є фізична свобода пересування, тобто право відвідування будь-якого місця або перебування. Втручання у права людини можливе лише

на основі закону, прийнятого парламентом, а не на основі підзаконного акту (ст.2 п.2 Конституції). При арешті або затриманні особи заборонено здійснювати фізичний чи психічний вплив на особу. Поліція не повинна утримувати нікого під вартою більше ніж до кінця дня після затримання. Зі ст. 104 (2) Основного закону також випливає, що будь-яке позбавлення волі вимагає, щоб суддя ухвалив це рішення без зволікання. Будь-яка особа, яка тимчасово заарештована за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, повинна бути представлена судді не пізніше наступного дня після арешту, який повідомляє його про причини арешту, допитує його та надає можливість заперечення. Суддя повинен негайно або видати аргументований письмовий ордер, або наказ про звільнення [394].

Аналіз попередніх наукових досліджень дозволяє визначити, що сьогодні концепція свободи часто зосереджується на політичній сфері, де право на політичну участь стає одним із фундаментальних прав нарівні з правами на життя, свободу та власність [405, с. 122]. Політична свобода охоплює як активне, так і пасивне виборче право, а також основні політичні права, зокрема свободу вираження думок, свободу зібрань і право на участь у формуванні демократичних рішень [383]. Німеччина та Україна по-різному трактують роль держави у забезпеченні політичних свобод: у Німеччині свобода є самостійною цінністю, що лише частково залежить від державного сприяння, тоді як в Україні вона часто розглядається в контексті соціального блага, наданого державою.

В Україні політичні свободи, закріплені Конституцією, зокрема право на об'єднання у партії, свободу слова, зборів та звернень, формують правову основу для участі громадян у політичному житті. Німеччина також визнає важливість політичних свобод, однак наголошує на концепції «прав на свободу» (нім. «Freiheitsrechte»), де особиста автономія громадян визначається через можливості для самореалізації, що має бути захищено від надмірного державного втручання. Це забезпечує можливість громадян вільно формувати

політичні погляди та брати активну участь у політичному житті, не зазнаючи обмежень.

Доктрина та судова практика Німеччини визначають «захисні обов'язки» як невід'ємний елемент забезпечення основних прав і свобод громадян. Ці обов'язки, хоча й не утворюють окрему категорію, закладені у кожне основне право, включно з політичними правами, і спрямовані на захист інтересів одних громадян, не порушуючи прав інших. В українському контексті цей обмежувальний бар'єр слугує гарантією того, що жодна з гілок влади не може самотійно змінювати чи обмежувати політичні права громадян, зокрема права на участь у політичних процесах, свободу думки та зібрань, що є фундаментальними для правової держави.

Водночас у вітчизняній доктрині досі зустрічається патерналістський підхід, що розглядає права як «даровані» державою, а не такі, що мають невідчужуваний і природний характер. Це може проявлятися у трактуванні суб'єктивних і об'єктивних прав: перші часто вважаються похідними від об'єктивних, зокрема, політичних прав і свобод, як-от право обирати та бути обраним, право на доступ до державної служби. Українське правознавство ще не цілком сприйняло європейський принцип невідчужуваності політичних прав, згідно з яким вони мають безпосередню дію і захищають не лише особу від держави, але й меншість від домінування більшості.

В Україні європейські стандарти, закріплені в міжнародних актах, наразі не перетворилися на звичні норми поведінки. Це призводить до ситуації, коли права на свободу політичної участі ще не стали центральним елементом правосвідомості громадян, що може негативно впливати на політичну активність та участь у демократичних процесах.

Отже, аналізуючи основні положення права ФРН та України, можна зробити кілька висновків щодо політичних прав і свобод:

- ✓ Право гарантує свободу політичної участі, але також обмежує її у необхідних межах, щоб забезпечити суспільний порядок.

- ✓ Обмеження політичної свободи існує задля захисту прав інших громадян і становить частину концепції справедливого суспільства.
- ✓ Поняття «порядок» є основоположним для будь-якої правової системи, і політичні права повинні впорядковувати участь громадян, зберігаючи баланс між свободою висловлення думок і загальним благом.

Українська правова доктрина, на відміну від німецької, трактує свободу як нормативно визначену поведінку, якою людина має право скористатися, однак лише в межах, встановлених державою. У Німеччині ж політичні права розглядаються як способи вільного розвитку особистості та інструменти забезпечення її автономії в суспільно-політичному житті. Взаємини між особою та державою в Німеччині вибудовані на принципі активної державної підтримки політичної свободи, що включає створення механізмів для вільного вираження політичних поглядів та участі у демократичному управлінні.

Так, захист політичних прав у Німеччині означає не лише забезпечення можливості участі, але й необхідність збалансування цих прав через обмеження одних свобод заради забезпечення інших. Це підхід, що робить політичні права сферою захисту особи від надмірного державного втручання, і водночас визначає роль держави у створенні умов для реалізації політичних прав на участь, висловлення думок та зібрання. Таким чином, свобода як концепт лежить в основі політичних прав та їхньої ролі у взаємодії громадянина з державою. Політичні права і свободи створюють правовий простір для громадянської та політичної активності, надаючи можливість для відкритої дискусії, формування політичних об'єднань та участі в демократичному процесі. В українській та німецькій доктринах політичні свободи є як сферою, яку держава повинна захищати, так і важливим інструментом забезпечення демократичного порядку, що дозволяє громадянам реалізувати свою роль у суспільстві, впливаючи на прийняття державних рішень та сприяючи побудові правової держави.

2.4. Сучасні підходи до класифікації основних прав і свобод людини і громадянина

У найбільш загальному розумінні класифікація (від лат. Classis- клас та facio -роблю) є системою розподілення об'єктів по групах відповідно до наперед визначених ознак [80]. Класифікувати основні права і свободи, означає поділяти їх на групи з використанням певного критерію для їх групування. У науковій літературі критерій визначають як основну ознаку, на підставі якої проводиться оцінка; це мірило судження [60, с.77].

У вітчизняній правовій літературі представлені різні підходи до класифікації прав і свобод. Загалом, найбільш поширеними критеріями класифікації прав і свобод людини і громадянина в українській юридичній науці є їх диференціація за: суб'єктами (на права людини та громадянина); за видом суб'єкта (на індивідуальні та колективні); за генезою (на природні і похідні); за черговістю їх включення у Конституцію (на права першого, другого та третього покоління); за ступенем їх абсолютизації (на такі, що підлягають обмеженням, і такі що їм не підлягають); за характером утворення (на основні (конституційні) та доповнюючі (конкретизуючі); за генезою (на природні і похідні); за змістом (на громадянські/особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні [95, с.110; 315, с.132].

У юридичній енциклопедії за загальною редакцією Ю. Шемшученка, класифікація визначається як «система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї або ін. галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів». Наукова класифікація виражає систему законів, властивих відповідній галузі дійсності. У сфері юриспруденції найвідомішими є класифікація галузей законодавства і права, законів та інших нормативних актів, органів державної влади, галузей юридичної науки та освіти тощо[80].

У юридичній літературі існують багато підходів до класифікації прав

людини. Зокрема, в науці конституційного права найбільш поширеною ознакою, за якою класифікуються права людини є реальний зміст прав і свобод людини й громадянина. Як слушно зазначає Т. Заворотченко, оскільки всі основні права і свободи людини й громадянина створюють певну систему відповідно до сфер діяльності (громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні), елементи якої не мають чітких меж, а їх загально прийнята класифікація є умовною, то питання про систему, зміст та склад окремої групи (політичних прав і свобод людини й громадянина) є вельми спірним. Диференціацію політичних прав і свобод можна здійснити тільки на підставі використання тих критеріїв класифікації всіх прав і свобод на відповідні рівні, які вже склалися в науці [62, с. 79].

У сучасній вітчизняній юридичній науці застосовуються різні критерії для класифікації основоположних прав та свобод. Найбільш поширеними критеріями класифікації прав і свобод людини і громадянина в українській юридичній науці є їх диференціація за:

- суб'єктами (на права людини та громадянина);
- за видом суб'єкта (на індивідуальні та колективні);
- за генезою (на природні і похідні);
- за черговістю їх включення у Конституцію (на права першого, другого та третього поколінь);
- за ступенем їх абсолютизації (на такі, що підлягають обмеженням, і такі що їм не підлягають);
- за характером утворення (на основні (конституційні) та доповнюючі (конкретизуючі);
- за змістом (на громадянські/особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні [95, с. 110; 315, с. 132].

П. Рабінович пропонує поділяти права людини за характером потреб, які забезпечуються правами, на фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні та політичні [265, с. 19]. Як зазначає І. Іванків, варто

звернути увагу на поділ прав і свобод за такими критеріями: залежно від можливості обмеження державою за певних обставин: права абсолютні, які не можна порушувати за будь-яких умов (наприклад, заборона катування), і права, від повного забезпечення яких держава може відступити (наприклад, право на приватне життя, яке може бути обмежен відповідно до ст. 15 ЄКПЛ); за суб'єктом: права індивідуальні і права колективні; залежно від статусу суб'єкта: права універсальні, що належать кожній людині, і права громадянина, права дитини (тобто суб'єкт має володіти спеціальною ознакою); за значенням у процесі: права матеріальні (конкретні права і свободи) і права процесуальні (ті, котрі дозволяють особі виконати права матеріальні); за способом дотримання: права негативні (обов'язком є утримання від дій (*non facere*) і права позитивні (позитивний обов'язок вчинення дій на користь суб'єкта (*facere*); залежно від охоронюваних цінностей: права особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні [68, с. 32]. Щодо класифікації конституційних прав і свобод людини й громадянина, то вона завжди умовна і можлива лише на основі певних критеріїв і не завжди є остаточною, оскільки одне й те саме право або свобода може відноситися одночасно до кількох класифікаційних прав [62].

Найбільш поширеним у науковій літературі України та Німеччини є поділ прав і свобод на позитивні та негативні. Як стверджує німецький дослідник Х. Ярас, чинність всіх основних свобод, якщо враховувати тільки відповідні правові наслідки, є негативною. Громадянин може і повинен мати можливість позитивного використання своєї свободи, в тому числі з метою політичної співучасті [397, с. 631].

Щоб глибше зрозуміти сутність як позитивних, так і негативних прав, треба усвідомити, що немає прав без обов'язків. Право на життя пов'язано з обов'язком не позбавляти життя іншу людину; право на свободу зобов'язує свого носія не позбавляти свободи інших, а право голосу зобов'язує не порушувати ті ж права інших людей – не перешкоджати голосуванню інших.

Таким чином, кожне право завжди має відповідати такому самому праву всіх інших людей, які є членами юридичної спільноти. Це, звичайно, означає, що право громадянина на щось зобов'язує його поважати ті самі права всіх інших громадян [425].

Критерієм для визначення різних видів прав є тип обов'язків, який накладає кожне право на всіх інших членів юридичної спільноти. Негативні права дають людині право зберігати те, що вже є. Наявність у всіх громадян держави права на життя зумовлює обов'язок всіх громадян – не вбивати (заборона вбивства). Це положення зафіксовано у ст. 27 Конституції України: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» [103].

Іншим «негативним» правом є право власності. Той, хто вже володіє майном, має право не втрачати його проти своєї волі, тобто не бути пограбованим іншою особою або позбавленим колективним рішенням у державі. Зокрема, у ч. 4 ст. 41 Конституції України зазначено: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» [103]. Отже, негативні права містять заборону на щось: вони забороняють вилучення того, що власник права вже повинен мати для того, щоб використовувати це право. Таким чином, реалізація негативних прав здійснюється шляхом накладення до інших громадян юридичної спільноти зобов'язань утримуватися від вилучення захищеного блага. На відміну від негативних прав, позитивні права структуровані зовсім інакше.

Як зазначають німецькі дослідники, загалом позитивні права завжди стосуються «полегшення» чогось: освіти, медичного страхування, догляду за дітьми та багато іншого. Оскільки деякі люди вже мають змогу отримати поведінку або певне благо, це, в принципі, питання перерозподілу соціальних можливостей – загалом для досягнення більшої рівності можливостей [425]. Позитивні права надають власнику право на те, чого він навіть не може мати. Наприклад, прихильники права на освіту вимагають вільного доступу до

освіти для всіх громадян. Відповідно, забезпечення позитивного права вимагає активного державного втручання, зокрема, забезпечення вільної освіти для всіх через масову фінансову підтримку державою освітніх установ. Таким чином забезпечується також право на здоров'я (шляхом медичного страхування), пенсійне страхування («право на гідну пенсію») або «право на догляд за дітьми», яке забезпечується особі коштом платника податків тощо. Таким чином, концепція позитивного права спирається на твердження, що блага, які не належать особі від народження або не були набуті особою протягом життя, мають бути забезпеченими за допомогою держави. У зв'язку з цим, як зазначають німецькі науковці, є підстави говорити про «юридичні позови» у випадку позитивних прав, оскільки претензія не захищена, але вимагається позов [425]. У Конституції України більшість соціальних прав є позитивними, вони закріплені у ст.ст. 48, 49, 46, 53 [103], і включають право на соціальний захист, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я та освіту. Ці положення встановлюють обов'язок держави забезпечувати кожному громадянину можливість користуватися базовими соціальними благами та послугами, сприяти поліпшенню умов життя, доступу до медичної допомоги, а також гарантують право на освіту і культурний розвиток.

У німецьких наукових правових дослідженнях нами було виявлено підхід до класифікації основних прав, який є малодослідженим у вітчизняної юриспруденції: класифікація прав і свобод за функціями прав. «Функція» основних прав - це найбільш поширений, усталений традиційний термін. Під ним розуміють правовий вплив (юридичні дії) основних прав на користь певних благ (власності), які вони захищають [406]. Термін «функція», пов'язаний з вченням про статус прав Г. Еллінека. Відповідно до цієї доктрини, слід виділити три категорії основних прав: статус «negativus» (основні права на оборону, захист), «status positivus» (основні права на блага) та статус «active» (основні права на активну участь). На думку Г. Еллінека, основні права, а точніше свободи, «не лише захищають особу від публічної влади, але

в той же час становлять ціннісні судження конституції, які застосовуються до всіх сфер правової системи та дають вказівки щодо законодавства, управління та юрисдикції» [421, с. 80].

У правовій доктрині ФРН функції основних прав поділяються за двома напрямками: суб'єктивно-правові функції, об'єктивно-правові функції.

Основним призначенням суб'єктивно-правових функцій є врегулювання та захист основних прав суб'єкта. Відповідно до суб'єктивно-правової функції основних прав, права особи можна визначити як суб'єктивно-публічні права, які закріплені на конституційному рівні [385]. Як суб'єктивно-публічні права, основні права містять конкретні права на користь особистості.

Суб'єктивно-правова функція основних прав часто вже очевидна у формулюванні основного права: деякі основні права прямо називаються «право на» (ст. 2 п.1 та 2 речення 1 Основного закону ФРН) або «право» (ст. 5 п. 1, ст. 1, ст. 7 п. 4, ст. 8 п. 1, ст. 8, ст. 9, ст. 1, ст. 12 ч. 1 речення 1, ст. 17). Інші основні права використовують термін «свобода» (ст. 2 (2) речення 2, ст. 4 (1), ст. 5 (1) (2) Основного закону), який також призначений для висловлення правового дозволу [404].

Об'єктивно-правова функція основних прав переважно є результатом судової практики Федерального конституційного суду. Відповідно до позицій (рішень) Федерального конституційного суду, основні права, а точніше свободи, «не лише захищають особу від публічної влади, але в той же час становлять ціннісні судження Конституції, які застосовуються до всіх сфер здійснення правосуддя, визначають орієнтири для діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади» [400]. Таким чином, відповідно до об'єктивно-правової функції основні права, містять об'єктивні гарантії, що захищають державу загалом та конкретизуються у законотворчості держави.

У межах суб'єктивно-правової функції основних прав виділяються також підвиди: оборонна функція, функція надання благ та захисту, функція однакового поводження. Як окрему функцію, і відповідно, групу прав можна

виділити функцію співучасті. Відповідно до вказаних видів функцій основні права та свободи особи диференціюються на такі групи: оборонні (захисні) права, права на отримання благ, права рівності, права співучасті.

Проаналізуємо кожну групу прав окремо.

1. Права на свободу / оборонні (захисні) права (*status negativus*)

Переважає більшість основних прав - це права на свободи. Призначенням основних прав є «забезпечення захисту сфери особистої свободи від втручання з боку публічної влади» [413]. Таким чином, права свободи гарантують «свободу від держави». Оскільки права на свободу традиційно в першу чергу спрямовані на захист від втручання держави, в них переважає захисна функція. Саме тому їх ще називають «оборонними правами» [406].

Для деяких основних прав на свободи основною функцією є захист прав, вони посиляються на певні обмеження. Державна влада може втручатися у ці права лише за підставами, які чітко визначені у Конституції ФРН. До таких прав зокрема відносяться наступні: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. ст.2, абз.1), захист права гідності особи (ст. 1, абз.1), захист свободи віросповідань та совісті (ст.4), (ст. 5, абз. 1) свобода думки, інформації, преси, радіомовлення та телемовлення, (ст.5 абз.3) свобода мистецтва та науки (ст.6), захищає шлюб та сім'ю, (ст.8) захищає свободу зборів, (ст.9) захищає свободу об'єднань та коаліцій, (ст.10) захищає таємницю листування, поштову та телекомунікаційну таємницю [394].

Якщо ми проаналізуємо норми Основного Закону України, то з'ясуємо, що значна кількість прав за своєю сутністю є правами на свободи та захисними правами, хоча у вітчизняній правовій науці класифікація прав за функціями прав наразі відсутня. У вітчизняній правовій науці права на свободу та оборонні права переважно визначають як негативні права. Негативні права дають людині право зберігати те, що вже є. Вони містять заборону на щось: вони забороняють вилучення того, що власник права вже повинен мати для того, щоб використовувати це право. Таким чином, реалізація негативних прав

здійснюється шляхом накладення до інших членів держави зобов'язань утримуватися від вилучення захищеного блага.

Наприклад, тлумачення Конституційним Судом України статей 27, 28 Конституції України дає підстави стверджувати про наявність у вказаних статтях негативного обов'язку держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності та позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини [76].

Прикладами захисних прав, закріплених у Конституції України є, зокрема: ст. 21, реч. 2 щодо невідчужуваності та непорушності основних прав, ст. 22, реч. 2, що закріплює принцип гарантованості та неможливості скасування конституційних прав та свобод, ст. 23 право на вільний розвиток особистості, ст. 27 щодо захисту права на життя, ст. 28 право на повагу до гідності особи, ст. 29 право на свободу та особисту недоторканність, ст. 30 право недоторканності житла, ст. 31 таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, ст. 32 заборона втручання в особисте і сімейне життя, ст. 33 право на свободу пересування, вільного вибору місця проживання, ст. 35 свобода світогляду та віросповідання. До категорії політичних прав, які мають захисний характер щодо держави на нашу думку слід віднести: ст. 34 право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, ст. 36. право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; ст. 39 право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно

сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування; ст. 40 право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Вказаний перелік прав може бути продовжений [103].

2. Основні права як права на отримання благ (status positivus). Кожна особа у певній мірі залежить від держави та її благ (ресурсів). Ця залежність діє як гарантія забезпечення основних прав. Таким чином, основні права функціонують та діють не лише як захисні права громадян проти державного втручання (як негативні права), але й як права на отримання благ, права участі та права взаємодії (спільної дії). Права на отримання благ, зокрема, соціальні права, діють як основа для вимоги (претензії) з боку як громадян, так і осіб з іншим правовим статусом [426, с. 12]. На відміну від прав на свободу (захисних прав), права на блага передусім спрямовані на активну дію публічної влади на користь особистості. На сьогоднішній день існують сфери життя, в яких індивід покладається на дії з боку держави, щоб потім мати можливість здійснювати основне право загалом. Що стосується прав на блага, це насамперед питання індивідуального права на пільги з боку держави. Іншими словами, права на блага надають «захист з боку держави» [8].

Індивідуальні права на отримання благ з боку держави повноваження є важливими, якщо люди бажають доступу до публічних благ чи їх отримання. Особливо це стосується тих випадків, коли держава має монополію у певних сферах. Загалом, як зазначають німецькі дослідники, позитивні права завжди стосуються «полегшення» чогось: освіти, медичного страхування, догляду за дітьми та багато іншого. Оскільки деякі люди вже мають можливість отримати поведінку або певне благо, це, в принципі, питання перерозподілу соціальних можливостей - загалом для досягнення більшої рівності можливостей. Таким чином, концепція позитивного права спирається на твердження, що блага, які

не належать особі від народження, або не були набутими особою протягом життя, мають бути забезпечені за допомогою держави. У зв'язку з цим є підстави говорити про «юридичні позови» у випадку позитивних прав, оскільки претензія не захищена, але вимагається позов [385].

Наприклад, прихильники права на безкоштовну освіту вимагають вільного доступу до освіти для всіх громадян. Без правил, що дозволяють такий доступ до освіти, навчальний заклад повинен буде в значній мірі фінансувати себе шляхом встановлення плати за навчання. Відповідно забезпечення позитивного права вимагає активного державного втручання, зокрема, забезпечення безкоштовної освіти для всіх через масову фінансову підтримку державою освітніх установ. Наприклад, студент у Німеччині залежить від державного забезпечення навчальних місць, щоб реалізувати своє основне право на вільний вибір навчального закладу згідно пункту 1 ст. 1 ст. 12 Основного Закону.

Яскравим прикладом пануючого в Німеччині вираженого підходу до прав на свободу є рішення Федерального конституційного суду Німеччини щодо «кількісних обмежень права на навчання» (лат.: *numerus clausus*) ілюструє залежність основних прав на свободи в Німеччині від державної допомоги. В цьому рішенні зазначається право вільного вибору професії студентами, при цьому використовуючи хибне поняття «участі», виведено вимогу відповідної розбудови системи вищої освіти та повного використання потужностей університетів для навчання, випускаючи з поля зору аналогічно захищену свободу університетських досліджень і науки [398, с.581]. Подібним чином забезпечується також право на здоров'я (шляхом медичного страхування), пенсійне страхування («право на гідну пенсію») або «право на догляд за дітьми», яке забезпечується особі за рахунок платника податків тощо [425].

Прикладами прав на отримання благ, закріпленими в тексті Основного Закону ФРН є зокрема: обов'язок усіх органів державної влади поважати та

захищати гідність людини (ст. 1, абз.1, реч.1); право матері на захист та піклування громади (ст. 6, п.4); право на однакові умови фізичного та психічного розвитку та статусу в суспільстві позашлюбних дітей (ст. 6, п.5), право на створення приватних шкіл (ст.7, п.4), право на звернення із проханнями чи скаргами до компетентних органів та до парламенту (ст.17), право на відшкодування від дій публічної влади (ст.19 п.4), право німців на рівний доступ до кожної державної посади (ст. 33 п.2), право кожного бути заслуханим у суді [394].

В Україні як права на отримання певних благ можна визначити права, що закріплені у статтях 48 (право на достатній життєвий рівень), 49 (право на охорону здоров'я), 46 (право на соціальний захист), ст. 47 (право на житло), ст.48 (право на достатній життєвий рівень), ст. 53 (право на освіту), ст. 56 (право на відшкодування моральної чи матеріальної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органами державної влади та місцевого самоврядування), ст. 55 (право на захист своїх прав судом), ст.57 (право знати свої права та обов'язки), ст.59 (право на професійну правничу допомогу) [103]. Відповідно до традиційної класифікації прав у свобод людини і громадянина в Україні ці права прийнято називати «соціальними», або позитивними. Хоча це принципово суперечить позиції німецьких дослідників, які вважають що соціальними є абсолютно всі права, оскільки стосуються всіх людей, які перебувають у соціумі.

3. Права рівності. Третю категорію основних прав становлять права рівності. На відміну від прав на свободу (захисні права) та права на отримання благ, які в першу чергу забороняють або визначають конкретну поведінку держави, права рівності передусім спрямовані на вимагають чітко визначених дій органів державної влади. Тобто, державна влада у певних випадках має поводитись (діяти) однаково, відповідно до нормативно-визначених вимог (стандартне поводження). Якщо ж держава діє інакше, вона не повинна робити цього без об'єктивних причин. Вона повинна застосовувати достатні легітимні

критерії диференціації. Таким чином, основоположним принципом у правах рівності є принцип недискримінації. Така вимога щодо однакового поводження полягає у першу чергу у рівному розподілі благ.

Зокрема, всі політичні партії повинні мати однакові умови (однакове поводження) [419]. І хоча це напряду не впливає зі ст.21 Основного закону ФРН («Партії беруть участь у прийнятті політичних рішень народу. Їх створення є вільним»), ця теза впливає з свободи заснування політичних партій та багатопартійної системи, яка є наслідком цієї свободи. §5 Закону «Про політичні партії» в Німеччині конкретизує цю норму. Зокрема, якщо наприклад, міська громада надає зал для проведення зібрань одній з політичних партій, це передбачає обов'язок громади надати зал також іншій партії [397]. В Німеччині заборонено також не однакове ставлення до різних релігійних громад (об'єднань), що становить не лише порушення проти вимоги однакового поводження, але й втручання у сферу захисту свободи віросповідань згідно зі ст. 4 Основного Закону. Вибіркова субвенція газет є не лише порушенням ст.3, абз.1 Основного Закону ФРН, але й порушенням свободи преси, яка захищається ст.5 абз.1, реч.1 [394]. Приклади прав рівності, закріпленими в тексті Основного Закону ФРН також є: право на рівність всіх людей, право на рівність чоловіків і жінок, право на рівне ставлення незалежно від статі, походження, раси, мови, країни походження, релігійні чи політичні погляди (ст. 3 п.1-3), право позашлюбних дітей користуватися однаковими умовами для їх фізичного та психічного розвитку, як і дітей, що народилися у шлюбі (ст.6 п.5), право на однакові громадянські права та обов'язки у кожній федеральній землі для кожного німця; право кожного німця на рівний доступ до будь-якої державної посади.

У Законі України «Про політичні партії в Україні» аналогічні положення закріплено у ст. 4 «Гарантії діяльності політичних партій», де зазначено, що «Політичні партії є рівними перед законом. Органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати у

своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності. Втручання з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб у створення і внутрішню діяльність політичних партій та їх структурних утворень забороняється, за винятком випадків, передбачених цим Законом» [246].

4. Основні права як права співучасті (status activus). Четверту групу прав німецькі дослідники визначають як права співучасті [8]. Як стверджує німецький дослідник Х. Ярас, чинність всіх основних свобод, якщо враховувати тільки відповідні правові наслідки, є негативною. Громадянин може, й взагалі повинен мати можливість позитивного використання своєї свободи, в тому числі і з метою політичної співучасті [385, с. 631].

Права співучасті насамперед гарантують участь громадянина у внутрішньому житті держави (так звані громадянські права). Функція співучасті полягає у формуванні державної волі. Окрема особа має право бути задіяною у державі та задля держави. Права співучасті включають, зокрема, основні виборчі права (ст. 38) та право доступу до державних посад (ст. 33, п. 2), закріплені в тексті Основного Закону ФРН.

Приклад прав співучасті за Конституцією ФРН: право німців на доступ до державної посади відповідно до своїх здібностей, кваліфікації та професійних досягнень (ст.33 абз.2), право громадян Німеччини обирати і бути обраним (ст. 38 абз.1, реч.1 та абз.2).

В Україні права на політичну співучасть закріплена у ст.38 абз.1, абз. 2, що включає у себе право на управління державними справами, участі у референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Отже, класифікація прав і свобод за функціями основних прав є абсолютно новим підходом у правовій науці та практиці в Україні, що

потребує подальшого дослідження та аналізу та може стати основою для нових досліджень у сфері прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до німецької правової доктрини, до функцій основних прав належать захисна, функція надання благ, функція рівності та співучасті. Класифікуючи права і свободи згідно з функціями прав, німецькі вчені виділяють наступні групи прав: «права на свободи/захисні права», «права на отримання певних благ» (що розуміється ширше ніж право на соціальний захист), «права рівності», «права співучасті».

Права на свободи/захисні права відповідно у вітчизняній юридичній науці традиційно тлумачаться як негативні права, тобто, права які надаються особі від народження і не залежать від державної волі. В українській юриспруденції до таких прав відносять особисті (громадянські права). Права на отримання благ можна співвіднести із позитивними правами, тобто права на отримання певної підтримки та преференцій з боку держави до особи. В українській правовій науці до позитивних прав переважно відносять соціальні права. У той час, як у ФРН до цієї групи прав також відносять, наприклад, право на однакові умови фізичного та психічного розвитку та статусу в суспільстві позашлюбних дітей, право на створення приватних шкіл, право на звернення із проханнями чи скаргами до компетентних органів та до парламенту, право на відшкодування від дій публічної влади та інші. Тобто, особа може вимагати значних преференцій та благ від держави, у зв'язку з тим, що вона є частиною цієї політичної спільноти. Права особи мають пріоритетне значення у діяльності всіх державних органів ФРН. Права рівності вимагають однакового ставлення до особи, незалежно від статі, раси, походження, релігійних переконань тощо. У Німеччині також існують права «особливої рівності», що стосуються тільки німців. Мова йде про однакові можливості доступу до державної служби, право на однакові громадянські права та обов'язки у кожній федеральній землі. В Україні права рівності нормативно закріплені в Основному законі, але тлумачаться як принцип рівності, а не як

окрема група прав. Право співучасті стосується політичних прав громадян, і в Україні, так і в Німеччині, за деякими виключеннями стосуються переважно громадян держави.

Класифікація політичних прав і свобод. На відміну від громадянських, політичні права і свободи спрямовані не на забезпечення автономії людини, а на її прояв як активного учасника політичного процесу. Цінність цієї категорії прав полягає в тому, що вони створюють умови для зміцнення зв'язків між громадянином, суспільством, державою. Політична свобода відображає одну зі сторін особистої свободи: людина як розумна істота, носій політичної свідомості і політичної волі, має право діяти як самостійний і вільний учасник політичного процесу. Політичні права визнаються лише за громадянами, тобто володіння політичними правами пов'язується з належністю до громадянства конкретної держави. На відміну від прав людини, права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою (сферу публічних інтересів).

Важливість громадянських прав і свобод не можна применшувати, адже вони обмежують втручання держави у життя людини і підкреслюють найвищу соціальну цінність людини в державі, забезпечують автономію особи від держави, визначають юридичну захищеність людини від будь-якого незаконного втручання у приватне життя, від придушення державою прав і свобод громадянина; передбачають заходи судового захисту кожній людині у випадку порушення її прав.

Щодо класифікації політичних прав та свобод, то також існують різні підходи. Наприклад, У. Ільницька політичні права трактує через призму політичних свобод і визначає їх як свободи: а) громадянства; б) виборів і референдумів; в) об'єднань у політичні партії та громадські організації; г) участі в управлінні державними справами [69]. Не можемо повністю поділити думку дослідниці у цьому питанні, оскільки вважаємо, що громадянство це не політичне право, а конституційно-правовий статус особи, який є передумовою

для володіння та реалізації усього обсягу політичних прав і свобод.

За суб'єктами політичні права можна поділити на індивідуальні права та колективні права. Прикладом такого політичного права, що реалізується тільки колективно, може бути право на збори, мітинги, демонстрації, об'єднання у політичні партії та громадські організації, яке одноосібно здійснити неможливо.

Політичні права умовно поділяються на дві основні групи, кожна з яких виконує різні функції в забезпеченні участі громадян у політичному житті держави. Перша група – інтегративні права – охоплює свободу вираження поглядів, свободу інформації, свободу об'єднань і свободу зібрань. Ці права гарантують громадянам можливість вільного обміну інформацією, отримання та поширення відомостей, формування об'єднань для захисту спільних інтересів, а також організації мирних зібрань, демонстрацій та мітингів. Таким чином, інтегративні права сприяють соціальній згуртованості та розвитку демократичних процесів шляхом забезпечення вільного волевиявлення та комунікації у суспільстві.

Друга група – права на участь – включає виборче та референдне право, право на доступ до публічної служби, а також право на подання петицій. Ці права забезпечують можливість безпосередньої участі громадян у процесах прийняття державних рішень шляхом виборів, референдумів та інших форм звернень до органів державної влади. Право на доступ до публічної служби, у свою чергу, сприяє залученню громадян до державного управління на засадах рівності можливостей, тоді як право на подання петицій надає інструмент для взаємодії громадян з владою шляхом формального вираження своєї позиції щодо важливих суспільно-політичних питань.

Відповідно до класифікації прав і свобод за функціями прав німецькими дослідниками, яку було проаналізовано у попередньому підрозділі (п.2.3), політичні права і свободи можна визначити як права співучасті [385]. Як стверджує німецький дослідник Х. Ярас, чинність всіх основних свобод, якщо

враховувати тільки відповідні правові наслідки, є негативною. Громадянин може й повинен мати можливість позитивного використання своєї свободи, в тому числі і з метою політичної співучасті [406, с.631]. Права співучасті насамперед гарантують участь громадянина у внутрішньому житті держави (так звані громадянські права). Функція співучасті полягає у формуванні державної волі. Окрема особа має право бути задіяною у державі та задля держави. Права співучасті включають, зокрема, основні виборчі права (ст. 38) та право доступу до державних посад (ст. 33, п. 2), закріплені в тексті Основного Закону ФРН.

У Конституції ФРН як права політичної співучасті визначені наступні: право німців на доступ до державної посади відповідно до своїх здібностей, кваліфікації та професійних досягнень (ст.33 абз.2), право громадян Німеччини обирати і бути обраним (ст. 38 абз.1, реч.1 та абз.2). В Україні права на політичну співучасть закріплена у ст.38 абз.1, абз. 2, що включає у себе право на управління державними справами, участі у референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Висновки до розділу 2

Здійснений нами доктринально-правовий аналіз політичних прав та свобод людини і громадянина в контексті загально-правового розвитку охоплює багатовікову історію, яка починається з античних часів та еволюціонувала через етапи феодальної, буржуазної і, зрештою, сучасної демократичної держави. Основоположні документи, такі як Велика хартія вольностей, Конституція США та Декларація прав людини і громадянина, відіграли ключову роль у становленні сучасних політичних прав.

Сучасне використання поняття «права людини» вживається науковцями у широкому значенні як права людини що охоплюють найширший комплекс видів прав і свобод особи. Натомість, у вузькому значенні під правами людини

розуміються тільки ті права, що не надаються, а лише охороняються і гарантуються державою, діють незалежно від їх конституційно-правового закріплення і державних кордонів. Протилежними до негативних є так звані «позитивні права» людини, які фіксують обов'язки держави, певного кола осіб і організацій надати громадянину ті або інші блага, здійснювати певні дії (право на соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, гідний життєвий рівень тощо), створення умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод, гарантування порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини, забезпечення невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини. Здійснення позитивних прав неможливе без наявності в держави достатніх ресурсів.

У ході дослідження виявлено, що політичні права мають подвійну природу: з одного боку — як негативні права, що обмежують втручання держави, з іншого — як позитивні, які вимагають активного сприяння держави у забезпеченні умов для їх реалізації. Встановлено, що політичні права становлять ціннісний фундамент демократії, оскільки забезпечують участь громадян у формуванні публічної влади, виступають засобом стримування державної сили та легітимації рішень органів влади.

Політичні права займають чільне місце серед всіх груп прав і свобод особи. Політичні права і свободи спрямовані не на забезпечення автономії людини, а на її прояв як активного учасника політичного процесу. Цінність цієї категорії прав полягає в тому, що вони створюють умови для зміцнення зв'язків між громадянином, суспільством, державою. Політичні права не лише забезпечують реалізацію прямої та посередницької демократії, але й забезпечують захист особи від держави (наприклад, право на справедливий процес, презумпцію невинуватості та свободу слова) і вимагають, щоб держава надавала певні юридичні і політичні можливості (наприклад, право голосу, право на справедливий суд присяжних). Більш того, можемо стверджувати, що політичні права громадян є неодмінною умовою

функціонування всіх інших видів прав, оскільки вони становлять органічну основу системи демократії і виступають як цінності, якими влада повинна обмежувати себе і на які повинна орієнтуватися.

Важливість громадянських прав і свобод не можна применшувати, адже громадянські права обмежують втручання держави в життя людини і підкреслюють найвищу соціальну цінність людини в державі, забезпечують автономію особи від держави, визначають юридичну захищеність людини від будь-якого незаконного втручання у приватне життя, від придушення державою прав і свобод громадянина; передбачають заходи судового захисту кожній людині у разі порушення її прав.

Характерною рисою німецької правової доктрини є тлумачення свобод крізь призму прав людини. На відміну від Конституції України, в якій розділ II має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», в Основному Законі ФРН розділ I визначено як «Основні права». Сам термін «свобода» не є чітко визначеним в Основному законі ФРН. Скоріше Конституція у формі основних прав стала букетом багатьох свобод. Права – це свобода. Основні права розглядаються як способи (виміри) вільного розвитку особистості (у розумінні ст. 2 п.1 Конституції). Таким чином, у німецькому праві немає як такого чіткого розмежування на «права і свободи», як в Україні.

У ФРН широко застосовується стале словосполучення: «права на свободу», яке виражає сутність та зміст між правами та свободами. Таким чином, свободи користуються правовим статусом основних прав, та закріплюються у формі прав на свободу. Таким чином, за німецькою доктриною, свобода – це передовсім відповідальність особи, тоді як держава забезпечує належні правові умови для її реалізації. Аналіз наукових джерел українського права дозволяє стверджувати, що тут не йдеться про природну свободу людини, натомість підкреслюється, що свобода є певним каркасом, в межах якого вона реалізує можливості юридично-значущої поведінки. В Україні основні права на свободи переважно тлумачаться як конкретні

напрями діяльності людини в межах, встановлених державою і втілених в її законах. Тобто, свобода розуміється у її позитивному значенні: вона надається державою та визначається державою як певне соціальне благо. У німецькому праві основні права на свободи розуміються як способи вільного розвитку особистості, як сфера особистої відповідальності, що захищається державою від втручання.

Політичні права – це зазвичай права тільки громадян даної держави. Такі права пов'язані з участю в політичному житті держави, в управлінні державними справами, тому на володіння ними не можуть претендувати всі, хто проживає або перебуває в межах країни. Розмежування понять «права людини» і «права громадянина» пояснюється розмежуванням сфер громадянського суспільства і держави. На відміну від громадянських, політичні права і свободи спрямовані не на забезпечення автономії людини, а на її прояв як активного учасника політичного процесу. Цінність цієї категорії прав полягає в тому, що вони створюють умови для зміцнення зв'язків між громадянином, суспільством, державою.

У сучасній вітчизняній юридичній науці застосовуються різні критерії для класифікації основоположних прав та свобод. Загалом, найбільш поширеними критеріями класифікації прав і свобод людини і громадянина в українській юридичній науці є їх диференціація за: суб'єктами (на права людини та громадянина); за видом суб'єкта (на індивідуальні та колективні); за генезою (на природні і похідні); за черговістю їх включення у Конституцію (на права першого, другого та третього поколінь); за ступенем їх абсолютизації (на такі, що підлягають обмеженням, і такі що їм не підлягають); за характером утворення (на основні (конституційні) та доповнюючі (конкретизуючі); за змістом (на громадянські/особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні).

У німецькій правовій доктрині особливого значення набуває функціональний підхід до класифікації прав, згідно з яким розрізняються:

захисні права (status negativus), права на отримання благ (status positivus), права рівності та права активної участі (status activus). Цей підхід дозволяє розглядати права не лише як юридичні норми, а як динамічні інструменти впливу на державу, що забезпечують належне функціонування правового порядку.

Відповідно до німецької правової доктрини, до функцій основних прав належать захисна, функція надання благ, функція рівності та співучасті. Класифікуючи права і свободи згідно з функціями прав, німецькі вчені виділяють наступні групи прав: «права на свободи/захисні права», «права на отримання певних благ» (що розуміється ширше ніж право на соціальний захист), «права рівності», «права співучасті». Різні критерії класифікації прав і свобод в українській юридичній науці відображають багатовимірний характер прав людини. Водночас, функціональний підхід до класифікації основних прав у німецькій доктрині (захист, рівність, доступ до благ, співучасть) є перспективним напрямом для подальших досліджень і вдосконалення української системи прав людини.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ

3.1. Права політичної співучасті та свободи громадянина в умовах демократії

Участь громадян у здійсненні визначального впливу на здійснення державної політики та формування органів державної влади є однією з визначальних рис демократії, яка найбільш поширеною формою здійснення державної влади та побудови взаємовідносин між громадянами та державою. Українська дослідниця А. Колодій зазначає, що «Сучасна демократія передбачає певний рівень громадської культури людей, їх причетність до розв'язання спільних проблем, залученість до процесу ухвалення суспільно-значущих рішень» [188, с. 241]. Можна погодитись з позицією професорки, що демократія потребує широку залученість громадян до прийняття суспільно-важливих та державних рішень. Водночас, для забезпечення демократичності політичного режиму та політичної безпеки держави необхідним також є високий рівень правової та політичної культури, високий рівень громадської активності та відповідальності за свої дії. Як слушно зазначає В. Федоренко, «...політичні права та свободи, передбачені Конституцією та законами України, є правовим підґрунтям політичної участі громадян в управлінні державними справами» [329, с. 86].

Забезпечення прав і свобод, зокрема у політичній сфері, тісно пов'язане з сучасним розумінням демократії: «Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини; цими правами є свобода, власність, безпека і опір гніту» [46]. Важливим елементом демократії є встановлення нормативних рамок для політичного процесу, що заснований на повазі людської гідності. Демократія надає свободу людям, але й встановлює межі цієї свободи заради дотримання рівних прав, проте ці межі не порушують особистих прав і свобод кожної людини.

Загальна декларація прав людини на міжнародному рівні встановлює право кожної людини брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. У свою чергу, ст.5 Конституція України визначає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ; народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [103]. В Основному Законі ФРН, ст. 20, ч. 2 є подібне положення, що затверджує суверенітет народу: «Вся державна влада виходить від народу. Вона здійснюється народом на виборах і виборчих дільницях, а також спеціальними органами законодавства, виконавчої та судової влади [394].

Демократія може здійснюватися через реалізацію і гарантування захищених законом демократичних прав людини і громадянина. Це впливає зі ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Отже, демократична держава покликана забезпечити весь комплекс прав людини і громадянина, передбачених чинним законодавством в усій багатоманітності їх прояву: закріплених як у Конституції України, так і в галузевих актах. Існування демократії неможливе без здійснення принципів плюралізму, гласності, поділу і децентралізації влади. Саме через застосування цих та інших принципів здійснюють народний характер влади і можливі прогресивні перетворення [47].

Як слушно українська дослідниця А. Колодій, «включення індивідів у життя громад, вирішення конфліктів мирним шляхом, відстоювання прав і свобод, реалізація багатоманітних функцій громадянського суспільства є передумовою демократичного функціонування державних і політичних інститутів, засадою ухвалення правових законів і розумних рішень, їх дотримання і виконання» [188]. Німецький вчений Х. Ярас також наголошує на важливості політичної участі громадян для забезпечення демократичності державно-правового режиму: «Ні політичні партії, ні об'єднання чи утворення

зі змішаним статусом не уповноважені приймати рішення про долю спільноти, а навпаки, легітимність державної влади ґрунтуються не тільки на народі як анонімній і дедалі більш дифузній величині, але на політичному праві на свободу кожного окремого громадянина як співгромадянина» [397]. На тісний взаємозв'язок реалізації політичних прав та демократії вказує також німецька дослідниця Г. Гезер, яка вважає, що з одного боку, політичні права разом з такими державними принципами, як верховенство права і поділ влади, запобігають необмеженій диктатурі більшості і таким чином узаконюють форму правління. З іншого боку, демократія навряд чи буде працювати без фундаментальних прав. Отже, демократія - це не результат, а процес [390].

Відомий вислів 16-го президента США А. Лінкольна (1863) характеризує демократію як «владу народу, створену народом та для народу». Ці три означення можна розглядати так: «влада народу»: влада йде від народу: народ – це верховна влада, що здійснює або надає повноваження, і той, хто наділений частиною повноважень, несе відповідальність за народ; «створена народом»: влада здійснюється або через вибраних представників, або безпосередньо громадянами; «для народу»: влада здійснюється, щоб служити інтересам народу, тобто задля суспільної користі [48].

У сучасній світовій правовій та політичній думці виділяють наступні основні напрями в межах теорії демократії, а саме: захисну модель ліберальної демократії (Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, І. Бентам); концепцію демократії, що розвивається (Дж. Д'юї, А. де Токвіль); концепцію змагального елітизму (М. Вебер, Й. Шумпетер); плюралістичну модель демократії (Р. Даль, Д. Трумен); концепцію співгромадської демократії (А. Лейпхарт); модель партисипаторної демократії (К. Пейтмен, Б. Барбер), модель деліберативної демократії (Дж.-М. Бессет) [196].

Німецька версія грецького слова демократія «Volksherrschaft» означає панування народу (демократія) - це політична система, в якій влада виходить від народу (грецьке demos = народ, - kratie = панування). Це означає, що народ

може, наприклад, через вільні вибори, принцип більшості, захист основних прав, конституційність, суттєво впливати на політику. Це означає, що народ може, наприклад, через вільні вибори, принцип більшості, захист основних прав, конституційність суттєво впливати на політику [433].

Форми демократії змінювалися в різні часи, від прямих, до посередницьких. Наприклад, у невеликих, керованих містах-державих Стародавньої Греції люди, що були вільними людьми на той час, збиралися на ринку і голосували за закони. У сучасних великих державах така форма прямої демократії вже неможлива. У сучасній масовій демократії народ може лише опосередковано здійснювати владу, передаючи її своїм представникам.

Одне з класичних визначень поняття демократії дав австрійський економіст Й. Шумпетер в 1942 році. У своєму новаторському дослідженні «Капіталізм, соціалізм і демократія» Шумпетер розкрив недоліки «класичної теорії демократії», яка визначала останню в таких виразах, як «воля народу» (джерело) і «загальне благо» (мета). Дослідник висунув «іншу теорію демократії»: «Демократичний метод, - писав він, - це такий інституційний устрій для прийняття політичних рішень, при якому окремі індивіди отримують владу приймати рішення в результаті конкурентної боротьби за голоси людей»⁴.

Слідуючи традиції Й. Шумпетера, політична система будь-якої держави в ХХ в. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені вищою владою приймати колективні рішення, обираються шляхом чесних, неупереджених, періодичних виборів, під час яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення.

Однією з найбільш досконалих сучасних форм демократії, що забезпечує реалізацію політичних прав і свобод громадян є демократія участі (партисипаторна). Вона є поєднанням прямої і представницької демократії — організованою як «пірамідальна система» із прямою демократією в основі

і демократією делегатів на кожному наступному рівні, починаючи з основи. На низовому рівні — у трудовому колективі, закладі освіти, за місцем проживання, низових ланках управління, — має застосовуватися пряме народовладдя, тобто участь усіх громадян у прийнятті рішень (загальна влада), а на вищому рівні об'єднання делегати повинні виступати в ролі посередників при формуванні загальної волі (принцип представництва). За таких умов відбуватиметься подолання політичного відчуження громадян, розвиток їх громадської активності, забезпечення ефективного контролю за політичними інститутами та посадовими особами. Суттю даної теорії є повернення до класичних ідеалів демократії, що передбачає активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень з головних питань суспільного життя. Теорія розглядає демократію як універсальний принцип організації всіх областей державного життя і суспільних відносин, який повинен поширюватися не тільки на політичне життя суспільства і процедуру формування влади, а й на відносини в економіці, системі освіти і сім'ї. Теорія стверджує, що не існує областей, які були б ізольовані від політики, тому всі вони знаходяться у сфері демократичного політичного процесу [324].

Перший голова Конституційного суду України, професор Л. Юзьков вважає що сучасною формою демократії в Україні є конституційна демократія, яка означає владу народу і для народу, який її здійснює на підставі й у межах Конституції та законів України, у формах прямої, виборної та парламентської демократії [312]. Таке визначення демократії не заперечує її зміст як демократії участі та дозволяє тлумачити конституційну демократію як різновид партисипаторної.

Характеризуючи конституційну демократію, вчений-новатор виходив з таких доктринальних позицій:

- носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який становлять громадяни України усіх національностей;

- народовладдя підпорядковує діяльність держави та її органів інтересам людини, всіх соціальних верств суспільства;
- антиконституційною є державна діяльність, спрямована на задоволення інтересів лише окремої частки народу;
- своєю владою народ здійснює на основі Конституції безпосередньо і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування;
- від імені українського народу може виступати лише обраний ним парламент (стаття 3 проекту Конституції України 1992 року);
- жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання не можуть виступати від імені всього українського народу і привласнювати без його мандату право здійснювати державну владу [73, с. 19] .

Останнім часом все більшої популярності набуває також деліберативна демократія, яка виступає ключовим елементом сучасного демократичного процесу у контексті політичних викликів та в результаті постійно змінюваних політичних реалій для ефективної взаємодії між громадянським суспільством та державою. Ця модель демократії сприяє раціональному дискурсу, обговоренню та переконанню, забезпечуючи глибше залучення громадян у процес прийняття політичних рішень. Вона розглядається як своєрідна практика публічного діалогу, що включає відкритість до інших думок та готовність до компромісів. Ця модель зміцнює легітимність законодавства і відіграє важливу роль у взаємодії між громадянським суспільством та державою. Таким чином, деліберативна демократія може зміцнити демократичні процеси, забезпечуючи глибший діалог між державою та громадянським суспільством. Це включає розробку конкретних рекомендацій для органів влади на всіх рівнях, адже деліберативні ініціативи потребують чітких керівних принципів, ефективної інтеграції в політичний цикл, та поваги до голосів меншин [82, с.26].

Ключовою формою участі громадян у формуванні органів державної влади, вирішенні питань на рівні держави є політична участь, як одна з основних форм реалізації політичних прав і свобод, про що було зазначено у попередніх підрозділах.

Досить вдало розкривають зміст поняття «політична участь» українські дослідники М. Горлач та В. Кремень, які розуміють її як дії, що вживаються соціальною спільнотою, окремими громадянами з метою впливу на державну політику, управління державними справами або обрання політичних лідерів, на будь-якому рівні політичної влади, місцевому чи загальнонаціональному [39, с.58].

Привертає до себе увагу те, що конституції нових федеральних земель Тюрінгії та Бранденбургу прямо закріплено право на політичну співучасть. Наприклад, ст. 9 Конституції Тюрінгії вказує: «Кожен має право на співучасть в облаштуванні політичного життя вільної землі». Подібне положення міститься в абзаці першому ст. 21 розділу «Політичні права» Конституції Бранденбурга: «Право на співучасть у політичному творенні гарантується» [398, с. 574].

Х. Ярас наголошує на тому, що функція співучасті, гарантована конституційними правами, є критично важливою для демократичної спільноти. Вона тісно пов'язана з іншими функціями конституційних прав, зокрема з функціями оборони, надання благ, захисту, однакового поводження. Якщо ми говоримо про політичну співучасть, то коло суб'єктів що володіють правами політичної співучасті звужено до громадян певної держави. Характерною рисою політичної співучасті є те, що ця діяльність не є професійною, здійснюється звичайними громадянами [147, с. 30]. Німецький політолог М. Каасе політичну участь визначає, як дії, «які громадяни добровільно здійснюють з метою впливу на рішення на різних рівнях політичної системи» [397, с. 631].

На думку американських дослідників Л. Мілбрет та М. Гоел, «політичну

співучасть» слід розуміти як діяльність звичайних громадян (від участі в акціях протесту, членства в громадських організаціях, активної підтримки якоїсь партії, написання листів до редакцій газет, до регулярної участі у виборах, відчуття любові до власної країни), якою вони намагаються вплинути або ж підтримати політику владних еліт [199, с.299]. Дослідники виділяють чотири основних види законної (конвенційної, формальної) політичної участі: голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організацій і в кампаніях, що проводяться; участь у політичному житті громади, зборах тощо; контакти з офіційними особами на різних рівнях. Виділяються й види незаконної (неконвенційної, неформальної) політичної участі: різноманітні форми протесту з порушенням закону, протест проти неправомірних дій влади тощо. Характер політичної співучасті визначається нормами, поширеними в суспільстві, які приймаються як елітами, так і не елітами, а саме явище визнається основою демократії [147].

Німецький науковець Б. Вілс теж розрізняє дві основні форми політичної співучасті: неформальну та формальну, критерієм поділу на які є наявність/відсутність німецького громадянства. Неформальна політична співучасть включає наприклад протести, демонстрації, громадянські ініціативи, волонтерську діяльність у (політичних) асоціаціях, адвокації чи громадській участі. Вона відкрита для громадян Німеччини незалежно від їх національності. Формальна політична участь регулюється законом. Їхніми найважливішими формами представницької демократії є право голосувати і голосувати, тобто право голосу і право бути обраним. Вона принципово пов'язана з німецьким громадянством [394].

Його співвітчизник В. Войке вважає що політична співучасть може здійснюватися в таких основних формах: а) участь у виборах (голосування); б) діяльність, пов'язана з політичними партіями; в) участь в організації та проведення виборчих кампаній та діяльність політиків на рівні громади; г) законний протест; д) громадянський протест; е) політичне насильство [438].

Аналіз основних форм політичної участі.

Участь у виборах є однією з найпоширеніших і найбільш формалізованих форм політичної участі є вибори. Виборчий процес не лише надає громадянам можливість впливати на формування влади, а й слугує важливим об'єктом для політичних досліджень. Вибори, що забезпечують відбір політичних лідерів на різних рівнях, є ключовим елементом демократичного процесу та найпростішою егалітарною формою участі громадян у представницькій системі.

Участь у політичних партіях. Окрім голосування, громадяни можуть впливати на політичне життя через співпрацю з партіями. Проте членство в політичних партіях залишається досить обмеженим: наприклад, у Німеччині воно охоплює лише близько 2,5% дорослого населення. Це свідчить про те, що партійна активність є важливою, але не масовою формою політичної участі.

Агітація та участь у виборчих кампаніях. Ще однією тимчасовою, але значущою формою політичної активності є агітаційна діяльність і залученість до виборчих кампаній. Це може включати як безпосередню роботу на кандидата чи партію, так і тимчасове вирішення політичних питань на місцевому рівні. Такі форми участі відрізняються від партійного членства своєю ситуативністю та прив'язаністю до конкретних подій.

Законний протест. Однак політична активність не обмежується лише виборчим процесом та діяльністю партій. Важливим елементом демократії є право громадян висловлювати свою позицію через протести. Легальні, хоча й неінституціоналізовані, форми протесту (наприклад, демонстрації) відіграють суттєву роль у політичному житті. Спочатку їхня легітимність викликала сумніви, особливо в період позапарламентської опозиції 1960-х років, проте з часом вони стали невід'ємною частиною демократичної участі.

Громадянська непокора. У деяких випадках протестні рухи виходять за рамки законодавства, але при цьому не застосовують насильства. Громадянська непокора передбачає свідоме порушення чинного

законодавства заради відстоювання політичних чи соціальних ідей. Проте вона залишається суперечливою формою участі, оскільки не визнається більшістю суспільства як легітимний спосіб політичного впливу.

Політичне насильство. Найбільш радикальною формою політичної участі є політичне насильство, яке включає фізичні напади на осіб або пошкодження майна. На відміну від законних протестів чи громадянської непокори, воно не має суспільної легітимності та часто розглядається як загроза демократичному порядку [438].

В. Войке стверджує, що конвенційні форми політичної участі, такі як реалізація активного та пасивного виборчого права, членство в політичних партіях, а також зайняття виборних посад у парламентах і органах виконавчої влади, є найбільш формалізованими та піддаються кількісному вимірюванню. Це пояснюється їхньою інституційною регламентацією, закріпленням у законодавчих актах та можливістю об'єктивного обліку результатів такої участі.

На відміну від цього, неінституціоналізовані форми політичної активності характеризуються спонтанністю, нестабільністю та відсутністю чітких правових меж, що ускладнює їхню оцінку. До таких форм належить участь у діяльності громадських об'єднань, рухів, асоціацій, ініціативних груп, а також у позапарламентських формах політичного протесту, зокрема в демонстраціях, страйках, петиційних кампаніях та масових зібраннях. Ці форми можуть виконувати функцію громадянського контролю за діяльністю органів державної влади, сприяти формуванню суспільного дискурсу щодо актуальних політичних питань та слугувати інструментом реалізації конституційного права на мирні зібрання, закріпленого в більшості демократичних правових систем.

Дедалі більшого значення набувають цифрові механізми політичної участі, зокрема використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для мобілізації громадян, проведення онлайн-кампаній, подання електронних

петицій та інших форм цифрової демократії. Такі механізми сприяють залученню широких верств населення до суспільно-політичного процесу та можуть розглядатися як один із засобів прямої демократії, що доповнює представницьку систему.

Спочатку неінституціоналізовані форми політичної активності сприймалися як потенційна загроза стабільності представницької демократії, оскільки вони не підлягають прямому правовому регулюванню та можуть виходити за межі конституційного правопорядку. Проте сучасні дослідження свідчать, що такі форми не лише не підривають демократичну систему, а й виконують комплементарну функцію, сприяючи її адаптації до суспільних змін. Навіть більше, вони можуть відігравати роль превентивного механізму, сигналізуючи про наявність соціально-політичних дисфункцій та необхідність вдосконалення державного управління і правового регулювання суспільних процесів [438].

Можливість політичної участі у Федеративній Республіці Німеччина на всіх рівнях (федеральному, державному та місцевому) базується на повних громадянських правах і, отже, на німецькому громадянстві. У зв'язку з цим мільйони осіб в даний час виключені з муніципальних, державних і федеральних виборів і, таким чином, виключаються з центральних елементів політичного прийняття рішень. Комунальне виборче право має особливе значення, оскільки багато політичних рішень, які безпосередньо стосуються мігрантів, приймаються в місцевих громадах. Таким чином, як зазначає Б. Вілс, виключення мігрантів без німецького громадянства з політичної системи становить гостру проблему і її можна визначити як «дефіцит демократії» [191, С. 299].

Єдиний виняток становлять мігранти з країн ЄС. В результаті Маастрихтського договору 1992 р. активне та пасивне виборче право на місцевому рівні набули громадян тодішньої Європейської спільноти, що було закріплено у тексті Основного закону. До 1995 року муніципальні конституції

та виборчі норми федеральних штатів були адаптовані відповідно до норм Основного Закону. Відтоді громадяни Європейського Союзу є рівними німецькими громадянами на виборах до муніципальної чи міської ради, районної ради, міської окружної чи місцевої ради, а також виборів міських голів чи виборів округів, і мають право голосу за основним місцем проживання. Лісабонський договір, який набув чинності у 2009 році, запровадив громадянство країн членів ЄС. Таким чином, той, хто володіє громадянством держави-члена ЄС окрім муніципальних виборчих прав, мають право голосу на європейських виборах. Відповідно до прес-релізу Європейської комісії (2012 р.) [361], лише близько десяти відсотків громадян ЄС користуються своїм правом голосу. Розширення прав на політичну участь на державному чи федеральному рівні наразі не планується.

В Україні правом політичної участі та політичними правами загалом наділені в основному громадяни України. Іноземці, біпатриди, апатриди можуть володіти окремими політичними правами, визначеними Конституцією України та Законами України. Зокрема, виключно громадяни України володіють активним та пасивним виборчим правом, правом брати участь в управлінні державними справами, загально-державних та місцевих референдумах, вступати до політичних партій та бути їх засновниками, бути державними службовцями. Тоді як право звернення, петицій належить всім категоріям осіб в Україні, так само як і право на свободу думки і слова; право на вільний вираз поглядів та переконань; право на створення та членство в об'єднаннях громадян.

Іноземці в Україні мають право брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях, якщо вони не переслідують політичну мету. Виключно іноземцям надано можливість користуватися такими політичними правами як: 1) право на прийняття до громадянства України, 2) право на поновлення у громадянстві України; 3) право на набуття громадянства України за певними обставинами; 4) право на притулок.

Підсумовуючи вищесказане хочемо зазначити, що політична участь (співучасть) є однією з форм реалізації політичних прав, що належить переважно громадянам конкретної держави, й формує окрему групу прав, яку ми визначаємо як «права політичної співучасті». Завданням реалізації цієї групи прав є здійснення цілеспрямованого впливу особою на державну політику, прийняття значущих рішень суспільно-політичного розвитку, формування органів державної влади; політична участь є однією з форм громадянської участі, вона надає стабільності демократичній політичній системі, підвищує ефективність її функціонування.

Група прав політичної співучасті охоплює юридично закріплені можливості громадян впливати на процеси державного управління, ухвалення суспільно значущих рішень та формування органів влади. Ці права є важливою складовою демократичного режиму, оскільки забезпечують політичну активність населення і сприяють реалізації принципу народного суверенітету.

До прав політичної співучасті належать: виборче право, право на участь у референдумах, право на доступ до публічної служби. Привертає увагу що вітчизняні дослідники переважно оперують поняттям «політична участь», тоді як зарубіжні вчені частіше застосовують термін «політична співучасть», що підкреслює приналежність особи до певної спільноти та на колективні форми реалізації політичних прав. На нашу думку ці поняття є синонімічними та мають однакове змістове наповнення [147].

Класична конституційна демократія має забезпечувати рівний правовий статус усіх громадян (усі громадяни однаково захищаються законом і мають виконувати обов'язки, визначені цим законом); загальне виборче право, що дозволяє дорослим громадянам, чоловікам і жінкам, голосувати за партії та/або кандидатів на парламентських виборах; широкі цивільні та громадянські права, які надають доступ до широких можливостей, а саме: свобода ЗМІ від цензури і державного контролю, свобода вибору, висловлювання і мирних зібрань та право меншин і політичної опозиції діяти

вільно, право створювати або об'єднуватись у партії або групи (лобі), неурядові організації тощо; вільні, чесні вибори та дотримання виборчих процедур під час формування парламенту, виборів глави держави; виборів до органів місцевого самоврядування.

Виборче право. Особливе місце у системі політичних прав і свобод, зокрема групи прав які ми визначаємо, як «права політичної участі» займає виборче право, яке реалізується через політичні вибори. Це право є не лише одним із ключових механізмів народовладдя, а й важливим елементом демократичної легітимації політичної системи, що забезпечує формування органів державної влади та місцевого самоврядування через волевиявлення громадян. Важливість реалізації виборчого права як чинника, що стимулює громадян до активної участі в політичному житті важко переоцінити. Вибори є не лише засобом делегування влади, а й процесом залучення громадян до відповідального прийняття рішень, що сприяє розвитку свідомого та активного громадянського суспільства.

Як слушно зазначає О. Кушніренко, самі вибори не зумовлюють характеру суспільного (конституційного) ладу, вони є важливою складовою частиною політичної системи будь-якого класового суспільства і пов'язані із формуванням представницьких органів [157]. Виборче право має центральне значення у побудові та підтримці демократичного режиму, оскільки реалізує принципи участі громадян у політичному житті та забезпечує їх доступ до прийняття рішень, які впливають на розвиток суспільства та держави.

Як правовий інститут, виборче право функціонує як важливий засіб реалізації народного суверенітету, оскільки воно дозволяє громадянам здійснювати безпосереднє волевиявлення, що закріплює їхню політичну роль у суспільстві. Виборче право слугує не лише механізмом формування представницьких органів, а й виконує функцію правової соціалізації громадян, заохочуючи їх до активної участі у політичних процесах. Це право інституціоналізує суспільну відповідальність громадян через безпосереднє

включення у процес прийняття державних рішень, що сприяє розвитку свідомого, політично зрілого громадянського суспільства. Вибори як один із ключових механізмів політичної участі є способом досягнення демократичної легітимації державної влади, оскільки вони забезпечують принципи рівності, загальності та періодичності, що є основними елементами демократичного ладу.

Сучасне виборче право є одним із небагатьох інститутів конституційного права, стосовно якого розроблено єдині міжнародні стандарти як на загально-світові (зокрема ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 року), так і на регіональних рівнях (зокрема ст. 23 Американської конвенції про права людини (Пакт Сан-Хосе) 1969 року, ст. 13 Африканської хартії прав людини і народів 1981 року). Стаття 21 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року проголошує такі принципи здійснення державної влади та участі громадян у ній: «Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні. 3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [63].

Подібні положення закріплені також у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 році, де у ст. 25 проголошено, що: «Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в ст. 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого

права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби» [173].

Виборче право України регулює суспільні відносини, що визначають його ключові принципи, правовий статус учасників виборчого процесу, організаційно-правові засади політико-територіальної організації виборів, процедуру формування виборчих органів, правове врегулювання етапів виборчого процесу, а також механізми оскарження порушень, допущених під час виборів.

Вибори як форма прямої демократії є засобом реалізації установчої функції українського народу, що полягає у формуванні органів публічної влади, зокрема Президента України, Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування (сільських, селищних, районних, районних у містах, обласних рад).

Відповідно до ст. 1 розділу 1, книги 1 Виборчого кодексу України, «Вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом» [24].

Виборче право – це сукупність правових норм, що визначають порядок формування органів державної влади та місцевого самоврядування через голосування. Воно належить до найдавніших інститутів конституційного права. Виборче право поділяється на два види: об'єктивне, яке регулює виборчу систему загалом, та суб'єктивне, що гарантує право громадянина брати участь у виборах.

Об'єктивне виборче право - це система норм, принципів і положень, об'єктивованих у нормативно-правових актах, які закріплюють порядок, організацію та процедуру обрання кандидатів у представницькі органи державної влади, органи місцевого самоврядування тощо. Джерелами об'єктивного виборчого права є всі нормативно-правові акти, що регулюють порядок проведення виборів [345].

Суб'єктивне виборче право - це нормативно закріплена можливість громадянина України його участі чи неучасті у виборах. Зазначене право передбачене і гарантоване Конституцією і законами України. Суб'єктивне виборче право поділяється на активне і пасивне. Активне виборче право (право обирати) - це встановлене і гарантоване Конституцією і законами України право громадянина. В Україні шляхом голосування обирати представницькі органи державної влади (Верховну Раду України, Президента України), а також органи місцевого самоврядування (сільського, селищного і міського голів, місцеві ради). Активне виборче право на виборах і референдумах згідно зі ст. 70 Конституції України мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Пасивне виборче право (право бути обраним) - це встановлене і гарантоване Конституцією і законами України право громадянина України балотуватися і бути обраним на відповідні посади, зокрема народного депутата України, депутата місцевих рад, міського голови.

Можливість використання пасивного виборчого права громадянином України залежить від ряду умов: місцеві чи загальнодержавні вибори, вибори Президента України чи селищного голови, депутата місцевих рад чи народного депутата Верховної Ради України [345].

Нормативне регулювання виборів, зокрема, підготовка та проведення виборів регулюються Конституцією України, цим Кодексом, законами України «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців», іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства та актами Центральної виборчої комісії (ст.2, розділ 1, книга 1 Виборчого Кодексу України) [24].

В контексті групи прав, яку ми визначили як «права політичної співучасті», виборче право є невід'ємним елементом концепції народного суверенітету, оскільки забезпечує реалізацію громадянами своїх політичних прав на участь у процесі державного управління, дозволяючи їм безпосередньо

впливати на розробку та здійснення державної політики. Виборчий процес створює правові умови для розвитку активного громадянського суспільства, що виступає однією з основних передумов функціонування стабільної демократичної системи. Саме активна участь громадян у виборах сприяє формуванню політичної культури, підвищує усвідомлення значення власного голосу і підсилює відчуття належності до політичної спільноти.

Як соціально-правовий інститут, виборче право виконує вагомую соціалізуючу функцію, залучаючи громадян до процесу прийняття рішень, які безпосередньо впливають на добробут держави та суспільства. Вибори сприяють формуванню політичної еліти, яка діє на засадах служіння суспільству, водночас закладаючи підґрунтя для здійснення подальших політичних і правових реформ. Через участь у виборчому процесі громадяни набувають громадянської відповідальності, що забезпечує утвердження принципів правової держави. Отже, виборче право виступає важливим механізмом інтеграції громадян у політичне життя, формуючи підвалини для розбудови демократичної, відкритої держави, де кожен громадянин має можливість впливати на політичний курс країни та усвідомлює свою роль у її розвитку.

Виборче право є не лише інструментом обрання органів влади, а й вагомим правовим чинником, який сприяє утвердженню демократичної державності та розвитку активного громадянського суспільства, надаючи громадянам легітимні важелі впливу на політичні процеси й забезпечуючи стабільність та ефективність функціонування демократичного правового режиму.

Референдумне право. Політична співучасть громадян через референдум є фундаментальним механізмом демократичної держави. На відміну від представницьких форм демократії, де громадяни обирають своїх представників для прийняття рішень, референдум надає можливість безпосереднього впливу на законодавчий процес. Це не лише сприяє реалізації

народного суверенітету, але й посилює політичну відповідальність громадян за ухвалені рішення, що стимулює розвиток активної громадянської позиції та політичної культури.

Референдум є інструментом не лише прийняття, а й перевірки на легітимність політичних рішень, що стосуються стратегічних аспектів розвитку держави та місцевих громад. На всеукраїнському рівні, наприклад, громадяни можуть висловитися з питань конституційних змін, важливих внутрішніх реформ чи ратифікації міжнародних угод. Місцеві референдуми дозволяють громадянам обирати напрямки розвитку своїх громад, визначати місцеву політику та брати участь у розв'язанні питань, які безпосередньо впливають на їхнє життя. Референдне право є важливим інститутом безпосередньої демократії, що дозволяє громадянам України брати участь у вирішенні ключових питань суспільного та державного значення через всеукраїнські та місцеві референдуми. Це право закріплено в Конституції України і забезпечується системою юридичних гарантій, які покликані захистити волевиявлення громадян.

За сутністю і змістом інститут референдного права об'єктивізує таку пріоритетну форму безпосередньої демократії. Він нормативно закріплює волевиявлення громадян України, які мають право на участь у референдумах, вирішувати найбільш важливі питання суспільного та державного значення шляхом всеукраїнського та місцевих референдумів.

Право громадян України на участь у референдумі забезпечується системою загальних і спеціальних (юридичних) гарантій. Зокрема порушення права громадян України на участь у референдумі тягне за собою юридичну відповідальність. Право громадян України на участь у референдумі забезпечується системою загальних і спеціальних (юридичних) гарантій. Зокрема порушення права громадян України на участь у референдумі тягне за собою юридичну відповідальність.

Референдумне право України слід розглядати у об'єктивному та

суб'єктивному значеннях. У об'єктивному значенні референдумне право виступає Інститутом конституційного права, а в суб'єктивному - як право громадян України брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, передбачене Конституцією України. Зокрема, ст. 38 Конституції України встановлює право громадян України брати участь у референдумі, тобто право легітимне брати участь в ініціюванні всеукраїнського та місцевих референдумів, організації та проведенні цих референдумів, а також реалізації їхніх рішень [103].

Референдумне право України у його об'єктивному значенні - це сукупність якісно однорідних норм конституційного права та інших галузевих норм права, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з безпосередньою реалізацією народного суверенітету шляхом проведення всеукраїнського та місцевих референдумів. Референдумне право України є важливим інститутом у складі системи конституційного права України і одночасно виступає пріоритетним інститутом форм безпосередньої демократії. Цей інститут форм безпосередньої демократії також є інститутом такої підгалузі конституційного права України, як виборче право України у його широкому значенні.

У суб'єктивному значенні референдумне право визначається як одне із важливих, пріоритетних політичних прав громадян України, встановлених Конституцією та законами України. Система референдумного права, її Інститути та норми об'єктивізуються в системі чинного законодавства України, а саме в Конституції України, законах України, Закон України «Про всеукраїнський референдум» (2021 року) [214] регулює процедуру проведення референдумів, включаючи ініціювання, підготовку та голосування, «Про місцеве самоврядування в Україні» містить положення про місцеві референдуми та інших чинних нормативно-правових актах. Для забезпечення реального виконання референдумного права існує система юридичних гарантій, що включає конституційний нагляд, спеціальні організаційні механізми, а також кримінальну та адміністративну відповідальність за

порушення процедури. Зокрема, Закон України «Про всеукраїнський референдум» встановлює принципи добровільності та прозорості, що гарантують вільне волевиявлення громадян. Окрім того, порушення процедури референдуму підлягає юридичній відповідальності, що є додатковим елементом захисту прав громадян.

Конституційний Суд України здійснює важливу функцію контролю за конституційністю референдумів, зокрема рішень, які ухвалюються в результаті референдуму, та правомірністю процедур, пов'язаних із їх проведенням. Наприклад, у 2018 році суд визнав неконституційним закон «Про всеукраїнський референдум», з огляду на те, що він порушував низку конституційних принципів, зокрема принцип народовладдя та права громадян на участь у державному управлінні [295]. Це рішення підкреслило значущість конституційного контролю за правовими актами, які регулюють проведення референдумів, оскільки референдум, будучи найвищою формою прямого народного волевиявлення, потребує чітких, прозорих і конституційно обґрунтованих процедур. Конституційний Суд забезпечує захист прав громадян, гарантуючи дотримання принципів рівності, законності та демократичності під час проведення референдумів. Таким чином, Конституційний Суд фактично виконує не лише функцію правового контролю, але й діє як гарантія конституційних прав громадян на участь у референдумах, що, в свою чергу, сприяє розвитку демократичного суспільства та підвищенню довіри до інститутів прямої демократії.

Незважаючи на фундаментальне значення референдумів, у практиці реалізації цього права в Україні існують певні проблеми. Зокрема, недосконалість законодавчої бази: відсутність системного підходу до законодавства про референдуми часто призводить до правових колізій та ускладнює організацію референдумів. Історично склалося так, що рішення, прийняті на референдумах, не завжди втілюються в життя, що знижує довіру громадян до цього інституту. Також нерідко інструмент референдуму

використовується політичними силами для легітимації суперечливих рішень, що може підривати демократичні принципи і знижувати рівень довіри суспільства до цього інституту.

Міжнародний досвід використання референдумів у демократичних країнах може слугувати корисним орієнтиром для України. Наприклад, у Швейцарії, яка є визнаною «батьківщиною» референдумів, громадяни мають можливість ініціювати не лише місцеві, а й загальнодержавні референдуми. Референдуми в Швейцарії є активним інструментом політичної співучасті, який сприяє розвитку активного громадянського суспільства. У Франції референдум використовується для прийняття важливих державних рішень, таких як ратифікація міжнародних угод, а в Ірландії референдуми служать для затвердження конституційних змін, зокрема з важливих соціальних питань.

Отже, референдуми становлять один із ключових інструментів демократії, який дозволяє громадянам України реалізувати своє право на політичну співучасть, забезпечуючи прозорість і легітимність прийнятих рішень. Для того щоб цей інститут безпосередньої демократії повністю відповідав міжнародним стандартам, необхідно вдосконалити правову базу, яка б охоплювала всі аспекти референдумного процесу, включаючи організацію, проведення та виконання результатів референдумів. Розвиток референдумного права сприятиме не лише підвищенню політичної активності громадян, але й зміцненню їхньої довіри до держави як до гаранта їхніх політичних прав.

Право нас доступ до публічної служби. Право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування, закріплене в частині 2 ст. 38 Конституції України, є одним із ключових елементів політичних прав, що сприяють активній участі громадян у публічному управлінні. Цей принцип реалізується на основі рівності, закріпленої статтею 24 Основного Закону, яка забороняє будь-які форми дискримінації. Таким чином, право доступу до державної служби розширює

можливості громадян здійснювати контроль за політичною діяльністю, реалізувати особистий потенціал у служінні суспільним інтересам та впливати на прийняття рішень.

Відповідно до ст. 1 закону України «Про державну службу» [221], державна служба - це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, зокрема щодо:

1) аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування, у тому числі розроблення та проведення експертизи проектів програм, концепцій, стратегій, проектів законів та інших нормативно-правових актів, проектів міжнародних договорів;

2) забезпечення реалізації державної політики, виконання загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, виконання законів та інших нормативно-правових актів;

3) забезпечення надання доступних і якісних адміністративних послуг;

4) здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства;

5) управління державними фінансовими ресурсами, майном та контролю за їх використанням;

6) управління персоналом державних органів;

7) реалізації інших повноважень державного органу, визначених законодавством.

Згідно із законом, державний службовець - це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті) (далі - державний орган), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з

виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [221].

Право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування є юридичною можливістю і не означає його негайної і беззастережної реалізації.

Згідно із законом, державний службовець є громадянином України, що займає посаду в органах державної влади, виконує визначені для цієї посади функції, одержує заробітну плату за кошти державного бюджету і дотримується принципів державної служби. Це означає, що державний службовець має не лише професійні зобов'язання, але й політично неупередженість у своїй діяльності, забезпечуючи виконання обов'язків державного органу.

Варто підкреслити, що право рівного доступу до державної служби є юридичною можливістю, але не гарантує негайної чи безумовної реалізації цього права для кожного громадянина. Доступ до державної служби обумовлений певними вимогами, зокрема рівнем професійної підготовки та відповідністю кваліфікаційним критеріям, які забезпечують ефективне виконання завдань державних органів.

У контексті прав на політичну участь право рівного доступу до державної служби є важливим елементом формування відкритого та демократичного суспільства. Воно не лише надає можливість громадянам брати безпосередню участь у реалізації державної політики, а й забезпечує представництво широких суспільних інтересів у структурі публічної адміністрації. Така участь у формуванні й виконанні державної політики сприяє посиленню політичної відповідальності, громадянської активності й прозорості діяльності органів державної влади.

Юридично право рівного доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування вимагає належного нормативного забезпечення, щоб гарантувати чесні, об'єктивні умови при відборі

кандидатів. Це означає, що процедури конкурсного відбору, призначення, оцінювання та просування на державній службі мають відповідати принципам рівності й недискримінації, які забезпечують доступ громадян до політичного процесу на різних рівнях управління. Таке регулювання також слугує інструментом запобігання корупції, оскільки формування професійного державного апарату, заснованого на заслугах, зменшує можливості для зловживань.

Крім того, це право є особливо важливим у контексті забезпечення політичної неупередженості та нейтральності державної служби. Відповідно до п.3, 4 ст. 10 Закону України «Про державну службу», державний службовець не має права бути членом політичної партії, якщо такий державний службовець займає посаду державної служби категорії «А». На час державної служби на посаді категорії «А» особа зупиняє своє членство в політичній партії; обіймати посади в керівних органах політичної партії; суміщати державну службу із статусом депутата місцевої ради, якщо такий державний службовець займає посаду державної служби категорії «А»; залучати, використовуючи своє службове становище, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, працівників бюджетної сфери, інших осіб до участі у передвиборній агітації, акціях та заходах, що організовуються політичними партіями; у будь-який інший спосіб використовувати своє службове становище в політичних цілях. У разі реєстрації державного службовця кандидатом у депутати Центральною виборчою комісією, виборчими комісіями, сформованими (утвореними) в установленому порядку, він зобов'язаний в одnodенний строк письмово повідомити про це керівника державної служби. Такі обмеження встановлені законом, оскільки участь громадян на державних посадах передбачає, що службовці зобов'язані виконувати свої обов'язки в інтересах суспільства, а не окремих політичних сил. Отже, на практиці доступ до державної служби також

стає запорукою послідовного впровадження політики національної єдності й забезпечення стабільності управлінської системи.

Відповідно, право рівного доступу до державної служби й служби в органах місцевого самоврядування є важливим аспектом правової системи, що відображає принципи політичної участі та служить фундаментом для розвитку громадянського суспільства, забезпечуючи можливість громадянам зробити свій внесок у демократичне управління країною. Крім того, право рівного доступу до державної служби забезпечує розвиток компетентного державного апарату, який відображає суспільне різноманіття й здатен відповідати на потреби громадян у різних сферах. Участь громадян у державному управлінні стимулює конкурентоздатність на ринку праці державних органів, що в свою чергу підвищує рівень професійної підготовки службовців. Це сприяє залученню до державного апарату кваліфікованих фахівців, які готові служити суспільству й забезпечувати ефективне функціонування державної системи.

Рівний доступ громадян до служби також сприяє закріпленню принципу відповідальності у взаємодії між громадянами й державою. Це формує правову культуру, в якій кожен громадянин усвідомлює свою роль і можливості для впливу на суспільний розвиток, що є основою стабільного демократичного режиму. Завдяки рівному доступу до державної служби громадяни здатні безпосередньо брати участь у формуванні політики, що дозволяє їм ефективно реалізувати свої політичні права та відстоювати інтереси різних суспільних груп, водночас забезпечуючи збалансованість управлінських рішень на всіх рівнях. Отже, право рівного доступу до державної служби та органів місцевого самоврядування є одним із ключових інструментів політичної участі, що сприяє реалізації демократичних принципів і побудові відкритого, інклюзивного суспільства.

3.2. Захисні політичні права

Як вже було зазначено у попередніх розділах, переважна більшість

основних прав - це права на свободи. Призначенням основних прав є «забезпечення захисту сфери особистої свободи від втручання з боку публічної влади» [413]. Таким чином, права свободи гарантують «свободу від держави». Оскільки права на свободу традиційно в першу чергу спрямовані на захист від втручання держави, в них переважає захисна функція. Саме тому їх ще називають «оборонними правами» [406].

Для деяких основних прав на свободи основною функцією є захист прав, вони посиляються на певні обмеження. Відповідно до німецької правової доктрини, державна влада може втручатися у ці права лише за підставами, які чітко визначені у Конституції ФРН. До таких прав зокрема відносяться наступні: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. ст.2, абз.1), захист права гідності особи (ст. 1, абз.1), захист свободи віросповідань та совісті (ст.4), (ст. 5, абз. 1) свобода думки, інформації, преси, радіомовлення та телемовлення, (ст.5 абз.3) свобода мистецтва та науки (ст.6), захищає шлюб та сім'ю, (ст.8) захищає свободу зборів, (ст.9) захищає свободу об'єднань та коаліцій, (ст.10) захищає таємницю листування, поштову та телекомунікаційну таємницю [394]. Метою підрозділу є розкриття сутності й змісту захисних політичних прав і свобод, а також розкриття сутності правового режиму, який ми визначаємо як «озброєна демократія».

Концепція «озброєної демократії» передбачає, що держава має право та обов'язок обмежувати ті політичні права та свободи, які можуть бути використані з метою підриву демократичного ладу або загрожують національній безпеці. Цей підхід базується на розумінні того, що демократія, для власного збереження, повинна мати механізми захисту від тих, хто прагне зруйнувати або зловживати демократичними правами для антидемократичних цілей. В основі концепції лежить теза про те, що свобода і права, навіть будучи захисними, повинні мати певні межі, аби не допустити підриву основ демократичного устрою.

Таким чином, «озброєна демократія» реалізує ідею самообмеження свободи заради гарантування її існування. Держава забезпечує охорону прав і свобод громадян, але також залишає за собою право втручання в ці свободи, коли існує реальна загроза конституційному ладу або загальній безпеці. Це втручання є обґрунтованим у межах правового порядку, і саме Конституція визначає рамки допустимих обмежень, які мають базуватися на принципах пропорційності та необхідності.

У цьому контексті особливо важливим є розуміння того, що захисні права, хоча й мають оборонний характер, не є абсолютними. Вони можуть бути обмежені, якщо це необхідно для захисту інших конституційних цінностей, таких як національна безпека, громадський порядок, права і свободи інших осіб. Таке обмеження не лише зберігає баланс між особистою свободою та суспільними інтересами, а й підвищує стабільність демократичної системи, зменшуючи ризик її підриву через зловживання окремими політичними правами.

Особливу роль у забезпеченні стабільності демократичного ладу відіграє принцип пропорційності, який вимагає, щоб обмеження основних прав було мінімально необхідним для досягнення легітимної мети. Це означає, що будь-яке обмеження має бути виправдане нагальною потребою та мати мінімальний вплив на свободу громадян. Державні органи, втручаючись у реалізацію прав на свободи, повинні забезпечити баланс між захистом конституційного ладу та повагою до прав і свобод особи. Лише при дотриманні принципу пропорційності демократична держава може зберегти свою легітимність та довіру громадян.

Варто підкреслити, що концепція «озброєної демократії» не заперечує демократичний принцип народовладдя, а навпаки, служить його захисту. Її мета полягає у забезпеченні довготривалості демократичних інститутів шляхом встановлення чітких меж для тих, хто використовує права і свободи для підриву самої демократичної системи. Таким чином, свобода не може

використовуватися для знищення свободи, а основні права – для ліквідації демократичного устрою.

У цьому контексті важливим аспектом є правовий механізм контролю за відповідністю дій держави принципам «озброєної демократії». Конституційний контроль, що здійснюється конституційними судами або іншими уповноваженими органами, виступає гарантом того, що будь-яке обмеження прав і свобод є конституційно обґрунтованим. Наприклад, в Україні контроль за відповідністю законів і дій державної влади Конституції України покладено на Конституційний Суд. Це забезпечує, щоб держава діяла в рамках закону, і що будь-яке обмеження прав, навіть з метою захисту демократії, залишалося законним, пропорційним і виправданим.

Крім того, концепція захисних політичних прав також має на меті зміцнення правової культури та підвищення громадянської свідомості серед населення. Громадяни, усвідомлюючи важливість прав і свобод, а також розуміючи межі їх реалізації, стають більш відповідальними учасниками політичного процесу. Це сприяє формуванню зрілої демократичної культури, де свобода слова, зібрань і об'єднань реалізується відповідально, а політична участь стає конструктивним інструментом для зміцнення демократичної держави.

Отже, права на свободи і «озброєна демократія» не є суперечливими концепціями, а радше доповнюють одна одну. Захисні політичні права забезпечують громадянам простір для вільного самовираження і політичної участі, тоді як принципи «озброєної демократії» гарантують, що цей простір не буде використаний для підриву самої демократичної системи. Разом вони створюють стійкий фундамент для демократичного суспільства, у якому права і свободи захищені, але не безмежні, а держава має можливість діяти для захисту свого конституційного ладу від зловживань і загроз.

Таким чином, захисні права в рамках «озброєної демократії» забезпечують не лише індивідуальні свободи, але й колективну стабільність і безпеку, необхідні для розвитку правової, демократичної держави.

Термін «озброєна демократія» є новим для української правової доктрини. Цей термін описує серйозний конфлікт, який може виникнути в демократичній країні між дотриманням демократичних цінностей, зокрема свободи асоціацій і права бути обраним, і між недопущенням зловживання антидемократичними групами та особами цими принципами.

Україні термін «озброєна демократія» вперше було застосовано у рішенні КСУ щодо розгляду закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317-VIII [296].

Найпоширенішим розумінням демократії є визначення її як *форми державного правління, яка визнає народ як джерело державної влади*. В основі демократичної форми правління лежать такі принципи конституційного устрою, як народовладдя, невідчужуваність прав людини, політичний плюралізм, свобода і рівність громадян [348]. Термін «демократія» використовується також для позначення такої форми організації влади в будь-яких організаціях, яка припускає рівноправність усіх її членів і прийняття рішень за більшістю голосів. У цьому сенсі демократія може існувати в будь-яких організаціях, здатних забезпечити таку рівноправність. У результаті з'являються такі феномени, як партійна, профспілкова, виробнича, інші різновиди так званої суспільно-політичної демократії. Поняття демократії використовується і для позначення заснованого на визначеній системі цінностей соціального ідеалу і відповідного йому політичного світогляду [348].

Британська енциклопедія визначає демократію як: «систему правління, в якій закони, політика, лідерство та основні заходи держави чи іншого

державного устрою прямо чи опосередковано визначаються «народом», групою, яка історично складається лише з меншості населення, наприклад, усі вільні дорослі чоловіки в стародавніх Афінах або всі достатньо заможні дорослі чоловіки у Британії 19-го століття, але з середини 20-го століття зазвичай розуміють, що включають усіх, або майже всіх, дорослих громадян» [436].

Рорі О'Конел (Rory O'Connell), британський дослідник визначає, що «озброєна демократія» — це термін, який стосується збірки законів, делегованого законодавства та судових рішень, які обмежують певні права та свободи в демократичному суспільстві з метою захисту існування держави, її демократичного характеру та інститутів, прав меншин тощо. Слід зазначити, що у західних наукових джерелах зустрічаються наступні варіації визначення поняття: «озброєна демократія», «оборонна демократія», «войовнича демократія», «демократія що здатна себе захистити», «нетолерантні демократії» тощо (нім. *Wehrhafte Demokratie*, *streitbare Demokratie*, англ.: *fortified democracy*, *militant democracy*, *defensive democracy*, *democracy capable of defending itself*) [427].

Дещо подібне за змістом та сутністю до поняття «озброєна демократія» є поняття «політична безпека», яке набуло деякого поширення в Україні та є окремі дослідження на цю тематику. Зокрема, на нашу думку, «політичну безпеку» слід розуміти як комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення та конструктивної політики [146].

В обох визначеннях метою є захист демократичного конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина. Українська дослідниця М. Ларченко визначає поняття «усталена демократія» як «концепцію, згідно з якою суспільство повинно вживати заходи до захисту демократії від внутрішніх антидемократичних учасників». Усталена демократія захищає суспільство від фашистських, комуністичних, насильницьких,

сепаратистських та релігійних фундаменталістських партій [158, с.16]. Це визначення співпадає з розумінням терміну «озброєна демократія» автора ст. , але на нашу думку більш доцільно вживати останній термін, — «озброєна демократія».

Історія виникнення поняття «озброєна демократія» пов'язують з появою антидемократичних груп та осіб, які зловживали демократичними принципами та нормами. Термін «озброєна демократія» став відомий в англomовній політологічній літературі в есе К. Левенштейна «Войовнича демократія та основні права» в 1937 році [412].

Найяскравішим прикладом такого зловживання є захоплення нацистською партією демократичними засобами Веймарської республіки в 1933 році, що спричинило повне знищення німецької демократії. Широковідомим є звернення Йозефа Геббельса, одного з найближчих та довірених осіб Адольфа Гітлера: «Коли демократія дала нам демократичні методи в часи опозиції, це мало статися в демократичній системі. Однак ми, націонал-соціалісти, ніколи не стверджували, що представляємо демократичну точку зору, але ми відкрито заявляли, що ми використовуємо демократичні методи лише для того, щоб отримати владу, і що, отримавши владу, ми відмовимо нашим супротивникам у засобах, які були надані нам у часи протистояння» [374].

К. Левенштейн, стверджував, що авторитарні режими утримуються не насильством, а емоційністю. Авторитарні режими і фашистські рухи володіють арсеналом технік емоційної мобілізації. Це те, що замінює верховенство права. Націоналістичний запал і залякування з непрямою загрозою фізичного примусу, є найпоширенішими елементами політичної емоційності. Єдина справжня мета такої політики — це захоплення й утримання влади за будь-яку ціну [412].

Сьогодні під войовничою демократією найчастіше розуміють боротьбу з радикальними рухами, особливо партіями та їх діяльність.

Європейська конвенція з прав людини 1950 р., стаття 17, передбачає подібну доктрину про порушення прав: «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі будь-яке право брати участь у будь-якій діяльності чи вчиняти будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав і свобод, викладених у ній, або на їх обмеження більшою мірою, ніж передбачено Конвенцією» [88]. Звичайно, Європейська конвенція також допускає пропорційні обмеження прав, якщо це необхідно в демократичному суспільстві (наприклад, ст. 8(2), 10(2), 11(2)), а також дозволяє спеціальні відступи під час надзвичайної ситуації, коли життя нація в небезпеці (ст. 15).

А. Шайо — угорський науковець-конституціоналіст, суддя Європейського суду з прав людини зазначає, що існує ряд спроб як на нормативному, так і на практичному рівні задовольнити вимоги самозахисту демократії. Багато конституційних текстів схильні ігнорувати можливість порушення порядку. Але за запереченням (включаючи заперечення через прийнятність) конституція має неартикульоване, недостатньо теоретизоване, невизначене, але фундаментальне відношення до можливості її власного знищення, яке виявляється, коли уряд і сили порядку стикаються з політикою, яка базується на політичній емоційності або постійною загрозою. За таких обставин держава не може уникнути застосування насильства заради збереження самої суті демократичної держави [428, с. 70].

Американський дослідник К. Боллен ввів у науковий обіг поняття «індекс політичної демократії», який вважається одним із найефективніших під час дослідження рівня демократичності режиму. Науковець застосовує процесуальний підхід до визначення індексу політичної демократії. Демократію науковець розуміє як взаємодію еліт і не еліт. Індекс політичної демократії вимірюється за двома основними характеристиками: політичні свободи та народний суверенітет (що відображений у виборах і має такі індикатори: виборність законодавчої та виконавчої влади, а також

справедливість виборів). Індикаторами політичних свобод є свобода ЗМІ (за 10-ти бальною шкалою); свобода опозиції (за 4-х бальною шкалою); санкції керівництва (за кількістю санкцій). Кожен зі шести індикаторів ранжується від 0 до 100, а індекс обчислюється як їхнє середнє значення [363, с. 468–479].

Інший підхід до вимірювання рівня демократії застосовує дослідницька організація Economist Intelligence Unit (EIU) – так званий індекс демократії (Democracy Index). Дослідження було проведено в 165 країнах світу у 2017 році та оприлюднено в доповіді. Усі країни в рейтингу поділені на чотири категорії – «повні демократії», «недосконалі демократії», «перехідні режими» та «авторитарні режими». При класифікації автори доповіді враховували ряд показників та категорій, таких як вибори і плюралізм, громадянські свободи, діяльність уряду, політична ангажованість населення і політична культура. За результатами дослідження до першої трійки рейтингу увійшли Маврикій, Ісландія та Швеція. Що стосується країн-сусідів України, то у рейтингу демократії рф зайняла 135 місце, Польща – 53, Словачія – 44, Угорщина – 56, Румунія – 64, Молдова – 78, Білорусь – 138. Україна посіла у рейтингу 83 місце. 83 місце посіла також Чорногорія. На сходинку вище – Гондурас, сходинкою нижче – Замбія. Таким чином, Україна належить до групи країн з «перехідним режимом». На думку дослідницької організації EIU, ключовим для майбутнього прогресу України є «зіткнення між владними інтересами, які користуються перевагами влади протягом десятиліть, і реформістськими силами». За цим дослідженням рейтинг рівня свободи ЗМІ Україна оцінений як такий, «що медіа в значній мірі не є вільними». Загалом, дослідники відзначають зниження рівня демократії в усьому світі. За версією авторів доповіді, в світі лише 19 країн з повною демократією, і це 11,4% від усієї кількості держав, які потрапили в дослідження [70].

Після Другої світової війни національні та міжнародні правопорядки звернули увагу на Веймарський урок. Основний закон Німеччини 1949 року найбільш яскраво демонструє це. Федеральний конституційний суд описує

політичну систему Федеративної Республіки Німеччина як войовничу, добре укріплену демократію (Streitbare Demokratie). У ньому захищається вільний демократичний основний порядок – конституційний лад (freiheitliche demokratische Grundordnung (fdGO – нім.) - (далі, ВДОП – укр.). Він не може бути скасований законним шляхом або більшістю голосів. Превентивні дії можуть бути вжиті проти антиконституційних осіб і груп людей (партій, асоціацій та організацій), перш ніж вони зможуть вжити заходів проти ВДОП.

Федеральний уряд, парламент (Бундестаг і Бундесрат) і судова система мають широкі повноваження та обов'язки захищати ВДОП проти тих, хто хоче його скасувати. Ідея, яка лежить в основі концепції, полягає в тому, що навіть правління більшості народу не може дозволити встановити тоталітарний або автократичний режим, що порушує принципи Конституції Німеччини [376].

ВДОП визначає основну суть застосовного конституційного права, а також основні принципи політичного порядку як цінності, на яких базується ліберальна та конституційна демократія в Німеччині. Згідно з останньою прецедентною практикою Федерального конституційного суду (BVerfG), це людська гідність, принцип демократії та верховенство права [428]. Цей термін, по суті, базується на рішенні Федерального конституційного суду про заборону правоекстремістської Соціалістичної партії Рейху (СРП) у 1952 році. Надане там визначення суду було в основному прийнято в конституційній юриспруденції. Групи та ідеї, які спрямовані проти вільного демократичного основного порядку, часто описуються як антиконституційні. Це було визначено Федеральним конституційним судом у 1952 році таким чином: «Вільний демократичний базовий порядок у значенні ст. 21 II GG – це порядок, який, за винятком будь-якого насильницького та свавільного правління, являє собою верховенство права, засноване на самовизначенні народу відповідно до волі відповідної особи. більшість, свободу і рівність. Принаймні слід рахуватися з основними принципами цього порядку: повагою до прав людини, зазначених в Основному Законі, перш за все до права

особистості на життя та вільний розвиток, народного суверенітету, поділу влади, відповідальності уряд, законність адміністрації, незалежність судів, принцип багатопартійності та рівні можливості для всіх політичних партій з правом на конституційне формування та здійснення опозиції» [428].

Концепція вільного демократичного основного порядку в значенні ст. 21 (2) GG включає лише ті центральні основні принципи, які є абсолютно необхідними для вільної конституційної держави [367]:

а) Основний вільний демократичний порядок знаходить свою вихідну точку в людській гідності (стаття 1(1) Основного закону). Гарантія людської гідності включає, зокрема, захист особистої індивідуальності, ідентичність та інтегрованість, а також елементарну рівність перед законом.

б) Принцип демократії є складовою частиною вільного демократичного основного порядку. Неодмінною умовою демократичної системи є можливість рівноправної участі всіх громадян у процесі прийняття політичних рішень і повернення здійснення державної влади народу (ст. 20 (1) і (2) Основного Закону).

с) Юридична обов'язковість публічної влади (стаття 20.3 Основного закону), яка ґрунтується на принципі верховенства права, і контроль за цим обов'язковим незалежними судами є вирішальними для концепції вільної демократичної основи порядок. Водночас гарантована Конституцією свобода особи вимагає, щоб застосування фізичної сили залишалося за державними органами, які є зв'язаними та підлягають судовому контролю».

Федеральний конституційний суд може видати наказ про позбавлення прав, якщо ними зловживають з метою підриву «вільного демократичного порядку» (стаття 18). Німецький народ має право чинити опір кожному, хто прагне зруйнувати конституційний лад (стаття 20(4)). Федеральний конституційний суд може видати розпорядження про розпуск неконституційної партії (стаття 21(2)). Основний Закон проголошує певні фундаментальні принципи — федералізм та основні права — незмінними (ст.

79). Крім того, щоб уникнути паралічу політичного керівництва, Основний закон передбачає, що Бундестаг може висловити недовіру канцлеру Німеччини, лише якщо Бундестаг обрав наступника (стаття 67). Нарешті, Основний закон містить кілька положень, що стосуються надзвичайних ситуацій (ст. 80A, 91, 115A-L) [394].

Хоча Основний закон Німеччини є найбільш детальним у цьому питанні, є також відповідні положення в Конституції Італії 1947 року, яка забороняє реорганізацію фашистської партії та передбачає обмеження політичних прав фашистських лідерів [427]. Зокрема, ст. 18 у Конституції Італії, зазначено, що громадяни мають право вільно, без спеціального дозволу, об'єднуватися в організації, що переслідують цілі, які для окремих осіб заборонені кримінальним законом. Забороняються таємні об'єднання і такі, що хоча б опосередковано переслідують політичні цілі, досяжні за допомогою організацій військового характеру [99].

Австралійський парламент намагався заборонити Комуністичну партію, «Австралійська комуністична партія проти Співдружності», також відома як справа Комуністичної партії, була судовою справою у Високому суді Австралії в 1951 році, в якій суд оголосив Закон про розпуск Комуністичної партії 1950 року неконституційним і недійсним як такий, що виходить за межі влади парламенту [357].

У 1990-х роках внаслідок військового перевороту в Алжирі (в 1992 році) відродився інтерес до теорії войовничої демократії, виникла серйозна академічна дискусія про «нетолерантні демократії» [381]. А. Шайо зазначає, що в Алжирі було застосовано крайню міру войовничої демократії, коли вибори призупинили з огляду на перемогу (насамперед місцеву) ісламістських фундаменталістів, які займалися широкомасштабним тероризмом. Враховуючи масштаби тероризму в таких країнах, як Алжир, який межує з постійною громадянською війною, звичайно, важко виступати за повномасштабну демократію. Тут є парадокс, який нагадує парадокс

войовничої демократії: антитерористичні заходи, які порушують права людини та демократію, нібито є законними [384].

Венеціанська комісія Ради Європи визнала за потрібне опублікувати вказівки щодо санкції розпуску партії: «Заборона або примусовий розпуск політичних партій може бути виправданий лише в випадку партій, які виступають за використання насильства або використовують насильство як політичний засоби повалення демократичного конституційного ладу, тим самим підриваючи права і свободи, гарантовані конституцією... Рішення про заборону або розпуск політичної партії приймається Конституційним судом або іншим відповідним судовим органом у порядку, що пропонує всі гарантії належної правової процедури, відкритості та справедливого судового розгляду» [380].

У законодавстві Греції існує «контр-парадокс»: закон 3251/2004 звільняє від терористичних злочинів ті дії, які вчиняються з метою встановлення чи захисту демократичного режиму або для здійснення основних прав [358]. Такий підхід, здається, суперечить розумінню войовничої демократії (заборона зловживання правами) Європейської конвенції з прав людини (ст. 17 і 18).

Звертаючись до досвіду України у сфері захисту демократичного конституційного ладу та державно-правового режиму слід зазначити що у самій Конституції України (не звертаючись до спеціальних профільних законів) закладені механізми, які здатні захистити демократію. До таких конституційних засобів належать, зокрема, наступні норми Конституції: ст.5, 8, 15, 17, 23, 32,33, 34, 35, 36, 37, 39, 64 [103]. До них відносимо ключові положення щодо визнання народу єдиним джерелом влади в Україні та неможливості узурпувати владу (ст.5); найвища юридична сила Конституції та пряма дія її норм (ст.8); свобода політичної діяльності (ст.15); можливість обмеження окремих прав у зв'язку з надзвичайним станом, військового стану або інших міркувань з питань безпеки та громадського порядку із зазначенням

строку дії цих обмежень. Водночас, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 (ст.64).

Окреме місце у Конституції України посідає правове регулювання політичних партій та свободи асоціацій. У ст.37 зазначається, що членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Слід зазначити, що в Україні у період з 2014 по 2019 рр. діяльність чотирьох політичних партій потрапила під заборону або була припинена через субстантивні порушення. Починаючи з 2014 року, в Україні відбувся ряд адміністративних судових процесів, пов'язаних із заборonoю партій російського спрямування, очільники та члени яких сприяли анексії АРК Крим (до 2014 року українська правова система мала досвід розпуску політичних партій лише з процедурних підстав.). А з 2015 року адміністративні суди постановили припинити діяльність партій, що просували комуністичну ідеологію або використовували комуністичну символіку, порушуючи у такий

спосіб Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [17, с. 123].

У зв'язку з означеною проблемою доцільно процитувати рішення КСУ від 16 липня 2019 року № 9-р/2019, де чи не вперше згадується концепція «демократії, що здатна себе захистити»: «Для стабільності демократичного конституційного ладу держава може здійснювати конкретні заходи з метою його захисту. Європейський суд з прав людини наголосив на прийнятності концепції «демократії, здатної захистити себе»...та зазначив, що плюралізм і демократія ґрунтуються на компромісі, що вимагає певних поступок з боку осіб, які мають у деяких випадках сприймати обмеження певних наявних у них свобод для того, щоб забезпечити більшу стабільність країни в цілому. Потрібна певна рівновага між вимогами захисту демократичного суспільства і вимогами охорони прав особи. Саме тому кожного разу, коли держава вважає за потрібне посилатися на принцип «демократії, здатної захистити себе», щоб виправдати втручання в права особи, вона має зважено оцінювати межі й наслідки передбачених заходів задля дотримання зазначеної рівноваги [283].

Судді вважають, що засудження законом нацистського режиму та комуністичного режиму і встановлення заборони на використання їхньої символіки обумовлені легітимною метою - не допустити повернення до тоталітарного минулого. У підсумку рішення КСУ визнав, що закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» є відповідає Конституції України (є конституційним) [283].

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що в межах демократичного процесу, використовуючи механізми демократії (свобода слова, зборів, виборів тощо), може бути встановлений режим, який знищує саму демократію. Толерантність може стати самогубством за певних обставин.

Самозахист правової держави залишиться в межах конституційної

парадигми, лише якщо вона здатна концептуально та інституційно виключити зловживання можливостями для обмеження прав. Як правило, демократичні країни намагаються не використовувати методи захисної демократії надто поспішно чи надто суворо, а шукають якомога більше альтернативних варіантів дій, таких як інформаційні кампанії та засудження антидемократичних дій авторитетних громадських діячів. Однак існують ситуації, коли держава може вдаватися до оборонних демократичних методів (зазвичай це здійснюється судовою системою чи іншими державними органами). Використання «озброєної демократії» може бути виражено кількома діями, застосованими до особи чи групи, наприклад: стеження силами безпеки (особливо військовою та поліцейською розвідкою) за активістами, які вважаються небезпечними, або за цілими асоціаціями; обмеження свободи пересування або дій щодо органів, підозрюваних у загрозі демократії; позбавлення прав окремих осіб і партій балотуватися на виборах; визнання поза законом організації, які вважаються небезпечними для демократії.

Європейський погляд на демократію виходить з того, що комуністична ідеологія близька до фашистської і так само може відвойовувати свої позиції у демократії під час кризових явищ. Сучасна концепція «озброєної демократії» обмежує демократичні права, оскільки визначає певні принципові рішення як безальтернативні та позбавляє їх відповідної більшості. Це вважається законним, оскільки концепція захищає вільний демократичний основний порядок, яка розглядається як абсолютний мінімальний стандарт будь-якого вільного та демократичного суспільства. Мета полягає в тому, щоб більшість не встановила легалізовану диктатуру. У зв'язку з вищезазначеним, на нашу думку поряд з терміном «озброєна демократія», доцільно ввести в українську правову доктрину термін «конструктивно дієздатна демократія» для позначення форм превентивного обмеження політичних свобод у межах демократичного порядку з дотриманням принципів пропорційності й правової

визначеності. Цей термін, на нашу думку, не матиме негативного забарвлення, щодо обмеження прав і свобод громадян, водночас акцентуватиме на їх захисті від порушення з боку інших громадян, посадових осіб, громадських організацій та партій, які мають антидемократичне спрямування, та державних органів.

Право на опір та повстання. Суспільство має природне право на захист своїх прав при порушенні народного суверенітету та людської гідності. Реалізація народом своїх природних прав на опір та повстання є засобами оборонної (захисної) демократії.

Право на повстання як насильницька форма спротиву розглядається як конституційний еквівалент права на необхідну оборону, крайній засіб (ultimaratio), до якого звертаються у разі неможливості ефективно захистити свої права за допомогою інших правових механізмів, що реалізуються в умовах демократичного режиму. Однак питання про те, в яких ситуаціях використання захисної демократії є виправданим, не вважаючи це надмірним утиском громадянських прав, є спірним.

Обґрунтування права на опір (спротив) народу проти гноблення і тиранії правителів бере свій початок із стародавніх часів і триває донині. Дослідженню даної теми присвятили свої твори, зокрема, Платон, Сократ, М. Т. Цицерон, Л. Кар, Ф. Аквінський, Л. Дюгі, Гуго Гроцій, Ж. Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс, Ш. Л. Монтеск'є, І. Бентам. Серед сучасних дослідників право на опір набуло наукового правового обґрунтування завдяки працям відомих зарубіжних та українських дослідників, зокрема, Т. Гінзбурга, Р. Міллера, С. Погребняка, О. Уварової, В. Поляновського, Я. Богіва, К. Павшук, А. Гайду, Ю. Разметаєвої та інших.

В історії становлення, формування та розвитку прав людини і громадянина право на опір гноблення було сформульовано одним із перших. Так, у Французькій Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 року в ст. 2 говориться: «Мета всякого політичного Союзу — забезпечення

природних и невідчужуваних прав людини. Цими правами є свобода, власність, безпека та опір гнобленню» [46].

У Декларації незалежності США 1776 року право на опір гнобленню прямо пов'язувалося з поведінкою уряду. Там сказано: «Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організовуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя» [45].

У преамбулі до Загальної Декларації прав людини, прийнятої 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН проголошено: «Зважаючи на те, що необхідно, щоб права людини охоронялися владою закону в цілях забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії та гноблення» [63]. Як бачимо, Декларація прав людини підтверджує право не тільки народу, а й окремої людини на повстання проти тиранії та гноблення.

Загальна ісламська декларація прав людини також визнає право на революцію: «Кожна людина і кожен народ має невід'ємне право на свободу... і має право боротися всіма доступними засобами проти будь-якого порушення або скасування цього права, і кожен пригноблений індивід або народ має законне право на підтримку інших осіб і/або народів у такій боротьбі» [431].

Український дослідник А. Гайду визначає право на опір (спротив) як невід'ємне природне право народу чи окремого індивіда, чинити спротив спробам порушити існуючий політичний лад чи посяганням на права людини з боку посадових осіб чи держави у формі мирних зібрань або (та) у крайніх

випадках у формі революції, основною ціллю якого є гарантування і збереження законності і конституційності влади. «Jus resistendi» є формою політичної участі людини [31, с. 52].

Слушною з цього приводу є позиція В. Ковальчука, який досліджуючи легітимацію державної влади через демократичні вибори вказує, що остання утверджує правовий характер влади, обґрунтовує та виправдовує її рішення, створення владних структур, їх зміну та оновлення. Опір необов'язково ставить за мету кардинальну зміну існуючого ладу; опір (зокрема у вигляді повстання) нерідко здійснюється у тому, щоб змусити громадську владу дотримуватися суспільного договору (конституцію). Опір спрямовано на усунення відхилень від принципів конституційного ладу і порушень прав людини, на фактичну протидію таким порушенням [197].

Ю. Разметаєва наголошує на обов'язковій наявності «легальної мети» у суб'єктів права. Такою метою на її думку може бути: зміна в публічній владі; припинення зловживання повноваженнями і прав людини з боку її представників; повернення до демократичного правового режиму або зміна конституційного ладу, спрямовані на створення правової держави; досягнення незалежності (в сукупності з правом на самовизначення) [270, с. 33].

Отже, коли не відбувається заміна влади, народ має законне право на повстання і розв'язання проблеми збройним шляхом. О. Павшук виокремлює прямі і непрямі форми реалізації права на опір. Вона зазначає, що «Безпосередньо це право здійснюється через реалізацію передбачених Конституцією України прав громадян збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи та демонстрації та права на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Непрямими ж формами виступають всенародні референдуми за народною ініціативою, громадські слухання, ініціативи, «народне вето», народна законодавча ініціатива, громадський контроль, реалізація яких сприятиме налагодженню зв'язків між владою і громадськістю» [192].

Право на опір тісно пов'язаний із правом на повстання та революцію, у зв'язку з цим доцільно визначити зміст та сутність означених понять. Важливо також визначити зміст термінів легітимність та легальність у зв'язку з реалізацією цих прав. Як зазначає А.Гайду, опір спрямований проти посадових осіб, державних чи місцевих органів влади, інших політичних інститутів. Всі ці об'єкти можна об'єднати під одним поняттям – державна влада. Право чинити опір може реалізовуватись лише проти державної влади, яка діє неправомірно, порушуючи суспільний договір і конституційні норми [31].

Повстання як правило характеризується використанням зброї. Повстання - це акт опору та непокорі владі з метою її повалення та зміни. Найчастіше повстання спрямовані проти влади, тиранії. Повстання є проявом діяльного прагнення людей досягти своєї мети. Протягом людської історії повстання поруч з війнами є основним видом організованого насилля [197]. Повстання мають певні загальні характеристики: це робиться проти влади; повстання здійснюється в ієрархічному контексті, тобто не існує між егалітарними відносинами; повстання може здійснюватися у мирній або силовій формах; люди, які здійснюють повстання мають спільну мету та ряд об'єднуючих характеристик (за статтю, соціальним класом, професією, етнічною приналежністю тощо) [197].

На відміну від права на повстання, право на опір має на меті відновлення конституційного порядку, а не його повне усунення, і це є суттєвою відмінністю між цими правами. Можна визначити, що право на опір, у чистому вигляді, це суперечка про розміщення фігур на шахівниці, а не про докорінну зміну самої гри. Це заклик повернутися до нормального життя» [84].

Очевидно, що між повстанням та революцією є відмінності, хоча на перший погляд вони можуть здатися синонімами. З одного боку, повстання - це акт, що охоплює численні форми повалення встановленого режиму. З іншого боку, революція є дещо складнішою, оскільки вона включає весь процес. З цієї причини можна сказати, що повстання є однією зі складових

революції.

Опір (спротив) громадян може перерости у рух опору, організовані зусилля частини населення країни, спрямовані на опір легітимній чи окупаційній владі і підриг громадського порядку та стабільності, зумовлюється дуже рішучими діями (досягнення успіху за допомогою найрадикальніших методів). Це поняття увійшло в політичну літературу під час Другої світової війни і спочатку вживалося на означення підпільної і повстанської боротьби народів Європи проти окупації Німеччиною та її союзниками. Найбільш відомими в Європі вважаються французькі «макі», італійська «Резистенца», Народно-визвольна армія Югославії, польська Армія Крайова, радянський партизанський рух, Українська Повстанська Армія. З початку 1960-х під рухом опору розумілася боротьба за національні, політичні та громадянські права народів, що перебували під контролем комуністичних сил СРСР, країн Східної Європи [83].

Щодо теоретичних розробок у цій сфері слід згадати роботи відомих філософів та правників доби Просвітництва. Зокрема, Дж. Локк у своїй праці «Два трактати про правління» писав про необхідність чинити спротив владним особам у разі порушення ними закону. «Де закінчується закон, починається тиранія, якщо закон переступається на шкоду іншому. І якщо хто-небудь з тих, хто знаходиться при владі перевищує дану йому за законом владу і вчиняє дії, які не дозволяються законом, то він при цьому перестає бути посадовою особою, і оскільки він діє подібним чином без належних повноважень, то йому можна чинити опір, як і будь-якій іншій людині, яка силою зазіхає на права іншого» [162, с. 118]. Ж-Ж. Руссо наголошує на тому, що в момент, коли уряд узурпує суверенітет народу, він розриває суспільний договір. Це слугує значною підставою для справедливої протидії такому уряду [305, с. 75].

Французький філософ Ш.-Л. де Монтеск'є вказував, що народ тільки делегує свою владу правителям. Він може без згоди правителів змінити форму правління, якщо правителі зловживають одержаною владою і правлять

тиранічно. Порушення законів дає право народу на повстання проти свавілля правителя. Він вважав класичний поділ влади на три гілки гарантією від свавілля деспотів. У трактаті «Про дух законів» 1748 р. Монтеск'є писав, що право передує закону і визначає його. Право – це вираження справедливості. Тільки справедливе може бути правом. Законодавство буде правом лише тоді, коли законодавець виділить справедливе право з численних закономірних відносин між людьми та сформулює його у вигляді позитивних законів держави [179].

Український державний діяч, політичний мислитель П. Орлик у своєму маніфесті (зверненні) до європейських урядів «Вивід прав України» у 1712 р. наголошував, що «козаки мають за собою право людське і природне, одним з головних принципів якого є такий: «Народ завжди має право протестувати проти гноблення і відновити застосування своїх стародавніх прав, коли на це буде слушний час» [26].

Український конституціоналіст В. Речицький зазначав: «Право на повстання означає, що народ може перевернути все «догори дригом», встановити інший порядок, обрати нову (кращу) владу і почати все з чистого аркуша. Тобто справжня Конституція охороняє права народу та громадянського суспільства так, що дозволяє повне скасування хворого правопорядку з метою заміни його «хаосом народного повстання» [274].

Якщо звернутися до текстів конституцій країн світу, то можна виявити наявність положень, які прямо чи опосередковано закріплюють право на опір та повстання. Зокрема, у низці західних держав подібна форма протесту проти тиранії взагалі чітко прописана в Основному законі країни.

Частина 4 ст. 20 Основного закону Федеративної республіки Німеччини прямо закріплює право на опір: «Всі німці мають право на опір кожному, хто спробує усунути цей лад, якщо інші засоби неможливі». Ідея даного положення нав'язана досвідом фашизму, що прийшов до влади законним шляхом, а потім знищив встановлений конституційний лад [97]. У ст. 32

конституції Словацької Республіки зазначено, що: «Громадяни мають право чинити опір кожному, хто посягає на здійснення демократичних прав і свобод людини та громадянина, передбачених справжньою Конституцією, якщо діяльність конституційних органів і дієве використання засобів, передбачених законом, виявляються неможливими» [101]. Конституція Грецької Республіки в ст. 120 ч. 4 встановила: «Дотримання Конституції ввіряється патріотизму греків, які правомірні та зобов'язані чинити опір усіма засобами будь-якій спробі скасувати її шляхом насилля» [101]. У ст. 21 конституції Португальської Республіки йдеться про те, що кожний користується правом чинити опір будь-якому наказу, котрий завдає шкоди його правам і свободам і їх гарантіям [107]. Конституція Республіки Перу закріпила в ст. 46, що ніхто не зобов'язаний підкорятися узурпаторському уряду чи тому, хто взяв на себе публічні функції на порушення Конституції та законів. Громадяни мають право на повстання на захист конституційного ладу. Рішення та правові акти тих, хто узурпував публічні функції, нікчемні [100]. В Основному законі Естонської Республіки, прийнятому в 1992 році, ч. 2 ст. 54 закріплено положення: «Кожен громадянин Естонії має право, за відсутністю інших засобів, надавати спробам насильницького зміни конституційного ладу опір з власної ініціативи» [23]. У ст. 23 Хартії основних прав і свобод Республіки Чехії 1991 сказано: «Громадяни мають право чинити опір кожному, хто зазіхає на демократичний порядок здійснення прав людини та основних свобод, встановлений Хартією, якщо діяльність конституційних органів і дієве використання коштів, передбачених законом, виявляються неможливими» [24].

У конституції України, право на опір в непрямій формі закріплено у ст. 5 Конституції України [103]. Конституція визнаючи суверенне право народу на владу, передбачає можливість змінювати конституційний лад держави виключно народом і забороняє узурпацію державної влади будь-яким органом чи посадовою особою держави, а також громадянами. Це означає, що

громадяни України мають право на громадянську непокору у вигляді опору чи повстання як її різновидів. Інші ст. Конституції - 27, 34, 39, 48, 55 додатково опосередковано закріплюють ці права народу.

Ю. Разметаєва зазначає, що конституційно-правовими формами реалізації права на опір та повстання можуть бути страйки, мітинги, пікети, наметові містечки, демонстрації, петиції, референдуми, маніфестації, судові позови, громадська непокора, бойкот виборів, листівки, фронти опору тощо. Практично всі ці організаційні способи опору дозволено чинною Конституцією України. Суд може обмежити їх в інтересах національної безпеки та громадського порядку. Але загроза національній безпеці та громадському порядку має бути реальною, а не уявною [270, с. 33].

Щодо визначення умов легітимності та легалізації прав на опір та повстання, слід зазначити, що включення права на опір у конституційний текст може служити меті легітимізувати пост-фактум зміну влади, що відбулася, недемократичним способом.

Аналізуючи зміст поняття «легальність», слід підкреслити його багатоаспектність та складність, сучасний словник іншомовних слів тлумачить поняття «легальний» (лат. *legalis* – законний) так: законний, дозволений законом [180, с. 96]. Легітимність (лат. *legitimus* – законний, правомірний) на відміну від легальності, це не формальний закон, не чітко сформульована юридична норма. Це збіг дій органів державної влади з тим, чого чекає від них суспільство [83, с. 21]. Під легітимацією розуміють визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження. З урахуванням наведеного легітимацію органів державної влади можна трактувати як процес їх узаконення, за допомогою якого вони набувають ознак легітимності.

О. Уварова та С. Погребняк зазначають, що закріплення такого права, як право на повстання є доказом прагнення нації до демократичного управління. Тобто держава сама йде на те, щоб закріпити визнання нею можливості бути

поваленою у разі відхилення від визнаних суспільством цінностей. Публічна влада тим самим чітко сигналізує про свою готовність дотримуватись Конституції, а отже – додатково забезпечує свою легітимність [198].

Важливе легітимізуюче значення права на повстання та опір має ст. 22 Конституції України: «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Логічно припустити, що право на опір та повстання цілком можуть бути внесені до переліку прав і свобод.

Якщо спробувати визначити умови легітимності права на опір та повстання, то слід зазначити що ці права правомірно реалізовувати після вичерпання всіх нормативно-правових та інституційних механізмів захисту прав та свобод. До загальних умов, які спричиняють опір та протести населення відносяться: наявність у державі, де відбулося повстання, тиранії і гноблення; наявність у повстанців спеціальної мети у вигляді усунення тиранії і гноблення; відсутність у правовій системі держави ефективних і доступних для народу правових засобів для усунення тиранії і гноблення.

До конкретизуючих умов можна віднести наступні:

- масові обмеження прав і свобод громадян і неможливість їх ефективного захисту при зверненні до державних інститутів;
- застосування політичних репресій;
- несправедливий розподіл доходів між різноманітними прошарками суспільства, який призводить до антогонізації соціальних протиріч;
- неможливість існування і діяльності опозиції в рамках діючих політичних інститутах;
- вибіркове правосуддя;
- тотальна корупція в державних та правоохоронних органах;

- зосередження закріплених в текстах правових актів і «тіньових» владних повноважень у однієї особи;
- фальсифікація виборчих процедур;
- державний контроль за ЗМІ;
- військова експансія або пошук зовнішнього ворога.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можемо зробити проміжні висновки. Права людини на опір та повстання є наслідком багатовікової боротьби людей різних континентів за свої права і свободи, воно легалізує право конкретного народу в конкретний час, за конкретних підстав чинити опір деспотичній владі і будь-яким спробам узурпації влади з метою захисту або поновлення конституційного ладу. Ці права є природніми правами людини, метою їх реалізації не обов'язково є повалення чи насильницька зміна конституційного ладу, але й його збереження.

Найдієвішим механізмом такого захисту права на народний суверенітет є відкликання влади народом. Результати аналізу міжнародних правових актів, конституцій зарубіжних країн та України, теоретико-правових досліджень свідчать про те, що права народу на опір та повстання є підставою для визнання таких прав ефективною гарантією забезпечення народного і державного суверенітету.

Навіть у країнах, у конституціях яких немає положень про право на повстання, право на революцію існує як неписаний закон, тому що воно вважається «одним із стовпів західної цивілізації». Оскільки масові акції і повстання як крайні заходи захисту демократії і прав людини визнаються світовим співтовариством правомірними способами вирішення проблем у конкретних обставинах місця та часу їх вчинення, то дії учасників у таких акціях не можуть вважатися злочином. Дії народу унаслідок крайньої необхідності проти узурпації державної влади піддаються декриміналізації, оскільки масова участь людей у повстанні перевищує обсяг можливого їх покарання.

Однак, слід навести ще одну умову, за якої право на спротив може легітимно реалізуватись фізичною особою або народом. Такою умовою є відсутність, неефективність чи вичерпаність інших політично-правових засобів захисту прав і свобод, форм народовладдя таких як референдум, вибори, подання петицій, звернення до правоохоронних та судочинних органів. У разі, коли влада відмовляється звітувати та нести відповідальність перед населенням, відмовляється від своїх законних обов'язків, вона втрачає свою монополію на законне насилля, так як більше не виступає гарантом закону і не транслює його в суспільство. Саме тоді суб'єкти права на спротив матимуть всі підстави для його реалізації.

Право на звернення. Право на звернення посідає особливе місце в системі засобів захисту прав, свобод та законних інтересів громадян України і є ключовим інструментом реалізації захисних прав у сучасній демократичній системі. У ст. 40 Конституції України закріплено, що громадяни мають право звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування з вимогами розгляду своїх звернень і отримання обґрунтованої відповіді. Це право дозволяє громадянам захищати свої конституційні права та активізувати участь у демократичних процесах, сприяючи створенню механізму, який ми визначаємо як «озброєну демократію».

Озброєна демократія передбачає захист демократичного ладу держави через гарантії безпеки громадян, використання інструментів захисту прав, а також правові бар'єри для будь-яких загроз, що можуть підірвати конституційний порядок. В умовах озброєної демократії право на звернення та петиції виступає формою контролю з боку громадян за діяльністю органів влади, забезпечуючи можливість для реалізації прав та впливу на державні процеси без прямого втручання. Ця форма політичної участі дозволяє реалізувати принцип «свободи від держави», що відображає загальну захисну функцію основних прав громадян.

У контексті захисних прав право на звернення стає важливим

інструментом реалізації громадянами своїх правових вимог щодо відновлення справедливості, забезпечення законності, а також встановлення відповідальності за порушення прав людини. Захисна функція цього права посилюється у випадках, коли звернення використовуються як засіб оскарження неправомірних рішень або бездіяльності органів влади, що порушують права і свободи громадян. У такому контексті захист прав на звернення до органів влади гарантує додатковий правовий щит для громадян, захищаючи їх від свавілля та недобросовісності в управлінських рішеннях.

Право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів (ст. 40) — це важливе право, яке дозволяє не тільки приймати участь в управлінні державними й громадськими справами, але й захищати свої конституційні права. Звернення громадян, в залежності від змісту, звичайно подаються у формі заяви, скарги чи пропозиції. Найбільше розповсюдження в практиці отримали заяви (з вимогами про задоволення якихось прав, надання пільг і таке інше), а також скарги (про порушення прав громадян з вимогою їх поновлення). Звернення по громадським значимим питанням прийнято іменувати пропозиціями (або петиціями). Слід відзначити, що це єдине політичне право, яким можуть користуватися і громадяни, і не громадяни України. Про це свідчить конституційний припис: «Усі мають право...» [157].

Право на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод громадян. Це право включає дві складові.

По-перше, звернення громадян є однією з форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування.

По-друге, це спосіб відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань. У такому розумінні - це механізм виконання соціальних обов'язків публічної влади [93].

Загальні засади реалізації права громадян на звернення визначено Законом України «Про звернення громадян». У цьому законі надано чіткі визначення термінів «звернення», «пропозиції», «заяви» та «скарги» громадян, зазначені вимоги до звернень, порядок їх розгляду, а також відповідальність за порушення закону. Відповідно до ст.3 вказаного закону, під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги [233].

Виділяють наступні форми звернень:

пропозиція (зауваження) - звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства;

заява (клопотання) - звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання - письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо;

скарга - звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб [233].

Звернення адресуються органам державної влади і органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань (ст. 5 Закону України «Про звернення громадян»). Звернення може бути подано окремою особою (індивідуальне) або групою осіб (колективне).

Особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є електронна петиція, яка подається та розглядається в порядку, передбаченому статтею 23-1 вищевказаного Закону. Зокрема, у ст.23.1 вказано, що громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції [233]. Важливо, що електронна петиція не може містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини (ст. 23.1, абз. 3). У разі невідповідності електронної петиції встановленим вимогам оприлюднення такої петиції не здійснюється, про що повідомляється автору (ініціатору) не пізніше строку, встановленого для оприлюднення.

Про підтримку або непідтримку електронної петиції публічно оголошується на офіційному веб-сайті Президентом України - щодо електронної петиції, адресованої Президенту України, Головою Верховної Ради України - щодо електронної петиції, адресованої Верховній Раді України, Прем'єр-міністром України - щодо електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України, головою відповідної місцевої ради - щодо електронної

петиції, адресованої органу місцевого самоврядування. Електронна петиція, яка в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, після завершення строку збору підписів на її підтримку розглядається як звернення громадян відповідно до цього Закону [233].

Таким чином, право на звернення є важливим елементом демократичної правової держави, що виконує не лише функцію захисту прав громадян, але й сприяє розвитку громадянського суспільства. Здійснюючи це право, громадяни мають можливість впливати на прийняття управлінських рішень, брати участь у процесах державного управління, а також здійснювати контроль над діяльністю органів публічної влади.

3.3. Політичні права рівності / свободи

Це категорія основних прав, що забезпечують рівність у поводженні держави з громадянами та зобов'язують її надавати рівні умови доступу до благ, незалежно від індивідуальних особливостей осіб. На відміну від захисних прав (прав на свободу) та прав на отримання благ, які зосереджуються на уникненні втручання держави або забезпеченні матеріальних благ, права рівності вимагають від держави дотримання чітко визначених правил і процедур, що ґрунтуються на принципі недискримінації та стандартному поводженні.

У системі прав рівності держава повинна надавати кожному громадянину рівні можливості та однакове ставлення, забезпечуючи рівний доступ до публічних ресурсів, посад, прав та обов'язків. Цей підхід стосується рівності у розподілі матеріальних та нематеріальних благ і передбачає, що будь-яка відмінність у ставленні повинна базуватися на об'єктивних і легітимних критеріях, які відповідають нормативно-правовим стандартам. Основою прав рівності є такі принципи, як: рівний доступ до правових благ: наприклад, рівний доступ до публічних посад, залучення до суспільних ресурсів тощо; заборона дискримінації: рівне ставлення до всіх громадян незалежно від статі,

національності, мови, релігії чи політичних переконань.

Право на рівність тісно пов'язане з концепцією озброєної демократії, оскільки забезпечення рівності у поводженні державних інституцій із громадянами є необхідною умовою для функціонування демократичного ладу, заснованого на недискримінації та правовій рівності. У межах такої демократії права рівності, поряд із захисними правами, формують гарантії від будь-якої спроби використання державної влади для створення привілеїв або обмежень для певних груп громадян.

Таким чином, права рівності, поєднані з захисними правами, сприяють сталому розвитку демократичного суспільства, формуючи підґрунтя для захисту свободи особистості та забезпечення недискримінаційного доступу до суспільних благ та ресурсів. Це підкріплює ідею, що державна влада має обов'язок діяти неупереджено та створювати однакові умови для реалізації прав усіх громадян, що є важливим для побудови відкритого та рівноправного суспільства.

Свобода об'єднань. Свобода об'єднань — одне з ключових політичних прав людини, яке дає їй можливість вільно об'єднуватися з іншими людьми для реалізації своїх прав і свобод. Право на свободу об'єднань можна визначити як особисте немайнове право на свободу об'єднання, що закріплене також і в ст. 36 Конституції України, ст. 20 Загальної декларації прав людини, ст. 11 Конвенції про захист прав та основних свобод людини, ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. На основі цього права громадяни мають можливість об'єднуватися у політичні партії та громадські організації.

Термін «об'єднання» передбачає добровільне групування для досягнення спільної мети (Young, James та Webster проти Сполученого Королівства, звіт Комісії, § 167). Поняття свободи об'єднань стосується права утворювати або бути пов'язаним з групою чи організацією, яка переслідує певні цілі. Воно не стосується права бути в компанії з іншими особами або змішуватись із іншими

особами (McFeeley і проти Сполученого Королівства, рішення Комісії, § 114; Bollaн проти Сполученого Королівства (ухв.) [202].

У ст. 36 Конституції України зазначається, що: «Громадяни України мають право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» [103].

Закріплене у коментованій ст. право включає в себе гарантовану можливість фізичних осіб на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання», «громадське об'єднання» - це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка [216].

Відповідно до п. 3, ст. 1 вказаного закону, громадська організація - це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи, тоді як у п. 4 ст. 1 Громадська спілка визначена як громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи [217].

Під поняттям «політична партія» слід розуміти зареєстроване згідно з ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» як добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах Закону України «Про політичні партії в Україні» [246].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про політичні партії в Україні», політичні партії провадять свою діяльність відповідно до Конституції

України, вказаного закону, а також інших законів України та згідно із партійним статутом, прийнятим у визначеному вказаним законом порядку» [246].

Конституційний Суд України наголошує, що громадські об'єднання як інститути громадянського суспільства є природним фундаментом конституційної демократії у забезпеченні політичного розвитку українського суспільства та держави, сприяють самореалізації громадян, надають їм можливість самотійно або разом з іншими реалізовувати та/або захищати свої права, свободи та інтереси, що визначаються та гарантуються Основним Законом України, а також брати участь у вирішенні суспільно важливих справ на місцевому чи загальнодержавному рівні [303].

Право на об'єднання гарантоване для демократичних держав, проте може бути обмежене у випадку введення військового або надзвичайного стану. Наділення відповідно до законодавства України окремих громадських об'єднань або їх представників певною компетенцією у сфері формування або забезпечення виконання їх повноважень органами державної влади або органами місцевого самоврядування свідчить про набуття такими об'єднаннями громадян та їх представниками публічного характеру їх діяльності. Тобто представники громадськості у процесі реалізації своїх передбачених законодавством можливостей брати участь у проведенні чи реалізації публічної політики можуть реально впливати на ухвалення органами державної влади їх рішень. У зв'язку з цим Конституційний Суд України вважає, що держава має право запроваджувати у таких випадках відповідний контроль за діяльністю об'єднань громадян та їх представників з метою запобігання виникненню і в їх діяльності корупційних ризиків, недопущення неправомірного набуття матеріальних або нематеріальних благ, вчинення інших зловживань при реалізації наданих їм прав щодо участі в публічному управлінні (абзац четвертий підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини) [303].

У Конституції ФРН свобода об'єднань та свобода асоціацій закріплені у ст. 9, зокрема у п.1 закріплена загальна свобода об'єднань, а у п. 3 гарантується зокрема свобода асоціацій, яка передбачає свободу створення особливих об'єднань, з метою захисту та сприянню умовам праці та економіки. Це реалізується через принцип створення вільних соціальних груп, який Федеральний конституційний суд Німеччини визначив як «основоположний принцип демократичного правового порядку, визначеного у Конституції» [394].

Свобода зборів. Свобода зібрань належить до прав людини «першого покоління». Воно включає у себе право проводити мітинги, пікети, демонстрації, а також збиратися в приміщеннях. Український дослідник О. І. Клименко, досліджуючи конституційне право громадян на мирні зібрання та його забезпечення в Україні, визначив його поняття так: «Конституційне право громадян України на мирні зібрання – це утверджена на рівні Основного Закону, юридично визнана можливість суб'єкта права задовольняти власний інтерес щодо вільного публічного вираження поглядів, агітації за них, підтримки поглядів інших осіб чи виступу проти поглядів інших осіб, а також реалізації інших прав та свобод, що проходить у формі зборів, мітингу, походу, демонстрації, пікету, наметового містечка, чи іншого заходу, як із використанням звукопідсилювальної апаратури, аудіо- та відеоапаратури тощо, транспортних та інших технічних засобів, наметів, так і без них, що відбувається мирно та без зброї, не порушуючи прав та свобод інших суб'єктів права, здійснюючи так свої дії на основі і в межах правових приписів та норм» [81, с. 6].

Зібрання визначається загальною метою її учасників, його необхідно відрізняти від випадкового сукупчення (агломерації) осіб, кожна з яких має свою власну справу, наприклад, черги для входу в громадську будівлю. Таким чином, група активістів, присутніх за межами будинку суду, з метою відвідування судового засідання у кримінальній справі політичного характеру,

підпадає під поняття «зібрання» на підставі того, що за допомогою своєї присутності вони мали намір висловити особисту причетність до справи, яка мала суспільне значення.

Міжнародно-правове закріплення права на мирні зібрання.

Право на мирні зібрання є фундаментальним елементом демократичного суспільства та визнається міжнародним правом як одна з основоположних свобод людини. Це право гарантується низкою універсальних і регіональних міжнародно-правових актів, зокрема: ст. 20 Загальної декларації прав людини (1948 р.), яка проголошує: «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» [63]; ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) [173], що закріплює гарантії свободи зібрань та визначає можливі підстави для її обмеження; ст. 11 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [58], яка гарантує право на свободу зібрань і об'єднань, встановлюючи водночас легітимні межі для його реалізації.

Міжнародні стандарти підкреслюють, що захисту підлягають виключно мирні зібрання, оскільки вони сприяють плюралізму, демократичному розвитку та активному залученню громадян до суспільно-політичного життя. Водночас можливість обмеження цього права допускається лише за чітко визначених умов, відповідно до принципів законності, необхідності та пропорційності.

Ці засади знайшли своє відображення у фундаментальних міжнародно-правових актах. Зокрема, стаття 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визначає: «Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» [173].

Подібний підхід закріплений у статті 11 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання. Зокрема, у цій статті зазначено: «Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [58].

Таким чином, зазначена норма встановлює баланс між реалізацією прав і можливістю їх обмеження з боку держави, але лише за умови, що таке обмеження є законним, виправданим і необхідним у демократичному суспільстві. Це відповідає загальновизнаним стандартам прав людини та знаходить відображення в правових системах держав – учасниць Конвенції.

В Конституції України це право громадян закріплено в ст. 39 як право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, що, по суті, є однією з форм безпосередньої демократії [103]. Слід відзначити, що в Україні таким правом не можуть користуватися іноземні громадяни та особи без громадянства. Це дещо відрізняється від положень, закріплених у ст. 11 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, в якій мова йде про «кожну людину», але згідно зі ст. 16 зазначеної вище Конвенції, держави у своєму поточному законодавстві можуть встановлювати такі обмеження [58].

Важливо звернути увагу на обов'язкову умову проведення зборів - зобов'язання сповіщення завчасно органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. При цьому, Конституція встановлює дуже важливу норму, згідно з якою встановлюється сповіщальний, а не дозволяючий (як це існувало до цього часу) порядок проведення зборів, мітингів, походів і

демонстрацій. Звідки випливає і висновок про те, що органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані надсилати письмові відповіді організаторам проведення мітингів, демонстрацій тощо, лише у випадку їх відмови громадянам в реалізації такого права. Причому, згідно з ч. 2 ст. 39 Конституції такі обмеження можуть встановлюватися лише судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку — із метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Реалізація цього права громадянами передбачає рівну відповідальність організаторів заходів за дотримання їхнього мирного характеру. Учасникам заборонено мати при собі зброю, а також будь-які спеціально підготовлені чи пристосовані предмети, що можуть становити загрозу життю і здоров'ю людей або спричинити матеріальні збитки. Порушення встановленого порядку організації та проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій тягне за собою відповідальність відповідно до положень Кодексу України про адміністративні правопорушення (ст. 185-1) [86].

У національному законодавстві визначені такі форми та види мирних зібрань:

збори — це спільна, спеціально організована невелика присутність громадян у громадському або іншому місці, викликана необхідністю обговорення різних політичних, соціальних, економічних, культурних та інших проблем;

мітинг — це масові збори з питань злободенних, переважно політичних питань, які проводяться, як правило, на вулицях, майданах, стадіонах, парках. Неодмінні атрибути мітингу — масова аудиторія, промовці, лозунги, прапори, заклики (усні, друковані, письмові);

демонстрація — це масове находиття громадян з приводу висловлення будь-яких громадсько-політичних настроїв, в тому числі з питань протесту або незгоди будь з чим.; вуличний похід проводиться з тією ж метою, що і

демонстрація, мітинг, однак відрізняється меншою динамікою, відсутністю мітингово-демонстраційної атрибутики;

пікетування — форма демонстрації, під час якої виставляються представники будь-де, наприклад, перед будинками об'єднань, підприємств з метою висловлення протесту проти чого-небудь, для забезпечення охорони на місці проведення страйку або демонстрації.

Цивільний кодекс України передбачає право фізичних осіб на мирні збори, конференції, засідання, фестивалі тощо. Відповідно до частини другої цієї ст. обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання може встановлюватися судом відповідно до закону [337].

Спеціального закону, який регулював би суспільні відносини у сфері мирних зібрань, законодавство України на сьогодні не має. Окремі питання реалізації права на мирні зібрання висвітлені в рішенні Конституційного Суду України № 1-30/2001 у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання, ініційованій поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій.

Як зазначає О. Кушніренко, процедурні питання реалізації відповідних свобод громадян повинні знайти своє відображення в спеціальному законі, який ще не прийнято. Проведення зборів, мітингів, походів, вуличних походів і демонстрацій згідно із ст. 16 ч. 4, ч. 5 Закону України «Про правове положення надзвичайного стану» може бути заборонено на період дії надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях [157, с. 72].

Конституційний Суд України вирішив:
«Положення частини першої ст. 39 Конституції України щодо завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій в аспекті конституційного подання треба розуміти так,

що організатори таких мирних зібрань мають сповістити зазначені органи про проведення цих заходів заздалегідь, тобто у прийнятні строки, що передують даті їх проведення. Ці строки не повинні обмежувати передбачене ст. 39 Конституції України право громадян, а мають служити його гарантією і водночас надавати можливість відповідним органам виконавчої влади чи органам місцевого самоврядування вжити заходів щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей».

Практика адміністративних судів щодо мирних зібрань є несприятливою для організаторів мирних зібрань. Кожного року українські суди ухвалюють до 90 % рішень на користь органів влади, забороняючи чи обмежуючи мирні зібрання. Судова практика щодо мирних зібрань в Україні є не уніфікованою і має відмінності у різних регіонах. Практика судів вищих інстанцій часто свідчить про ігнорування міжнародних стандартів у цій сфері і не може слугувати надійним орієнтиром у вирішенні справ цієї категорії.

Суди застосовують національне законодавство щодо свободи мирних зібрань без урахування міжнародних стандартів або викривлюючи їх зміст. Натомість, суди активно застосовують акти законодавства Радянського Союзу(Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28.07.1988 року) і підзаконні акти органів місцевого самоврядування, які обмежують конституційне право на мирні зібрання [298].

Право на свободу мирних зібрань містить негативні та позитивні зобов'язання. Держави повинні не лише утримуватися від застосування необґрунтованих непрямих обмежень права на мирне зібрання, але й захищати це право. Хоча найважливішим завданням ст. 11 є захист особи від свавільного втручання органів державної влади у здійснення захищених прав, крім того, можуть існувати позитивні зобов'язання щодо забезпечення

ефективного використання цих прав (Кудревічюс та інші проти Литви (Kudrevičius and Others v. Lithuania) [ВП], § 158; Джавіт Ан проти турччини (Djavit An v. Turkey), § 57) [202].

На думку Р. Мельника, позитивне зобов'язання держави щодо сприяння мирним зібранням та їх захисту Найважливішим обов'язком держави є створення необхідних механізмів та процедур, що дають змогу забезпечити реальне здійснення свободи зібрань без надмірного бюрократичного регулювання. Зокрема, держава завжди має намагатися сприяти проведенню мирних зібрань у місцях, яким віддають перевагу організатори, захищати ці зібрання, а також гарантувати відсутність перешкод для поширення у суспільстві інформації про заплановані зібрання. Усі витрати, пов'язані із забезпеченням достатніх заходів безпеки (в тому числі управління транспортними потоками та великими скупченнями людей, а також надання першої допомоги), мають повністю узяти на себе органи влади. Держава не повинна стягувати жодної плати за підтримання достатнього і належного порядку [168, с. 21].

Важливим є також і питання здатності держави забезпечити безпеку зібрання та його учасників. З огляду на це держава повинна мати у наявності достатні ресурси для охорони громадського порядку з метою сприяння проведенню публічних заходів та пов'язаних з ними одночасних зібрань, учасники яких знаходяться у зоні «видимості та чутності» один одного [168, с. 22].

Наявність окремих актів насильства під час зібрання не є достатньою підставою для автоматичного визнання його немирним і, відповідно, позбавлення захисту, гарантованого статтею 11 Європейської конвенції з прав людини. Європейський суд з прав людини у справі *Ezelin v. France* наголосив, що особа не втрачає права на свободу мирних зібрань лише через те, що під час демонстрації інші учасники вчинили насильницькі або інші

правопорушення, якщо вона сама зберігає мирні наміри та відповідну поведінку (§ 53).

Крім того, Суд у справі *Primov and Others v. Russia* зазначив, що наявність серед демонстрантів осіб із насильницькими намірами, які не є членами організації-організатора, не може слугувати підставою для позбавлення всіх учасників зібрання правового захисту, передбаченого статтею 11 Конвенції (§ 155). Отже, правовий статус мирного зібрання визначається передусім поведінкою його учасників, а не можливими діями сторонніх осіб, що можуть приєднатися до заходу [202].

Окремо слід наголосити, що тягар доведення наявності насильницьких намірів учасників чи організаторів зібрання покладається на державу. У справі *Christian Democratic People's Party v. Moldova* (no. 2) Європейський суд з прав людини підкреслив, що саме органи влади зобов'язані довести, що певне зібрання не підлягає захисту ст. 11 Конвенції через його немирний характер (§ 23).

Таким чином, визначення правового статусу зібрання та його відповідності ст. 11 Конвенції залежить від оцінки поведінки його учасників, причин ескалації конфлікту та наявності обґрунтованих доказів щодо агресивних намірів організаторів. Будь-які обмеження свободи мирних зібрань повинні базуватися на об'єктивних критеріях і відповідати принципам необхідності та пропорційності, щоб уникнути необґрунтованого втручання у демократичні процеси.

Європейська комісія та Європейський суд з прав людини неодноразово розглядали питання реалізації права на свободу мирних зібрань у контексті ст. 11 Європейської конвенції з прав людини. У своїх рішеннях вони підкреслювали фундаментальне значення цього права для демократичного суспільства, оскільки воно є не лише формою колективного вираження думок, а й одним із ключових механізмів громадського контролю за діяльністю державних органів.

Одним із аспектів, який привернув увагу Європейської комісії, є процедура попереднього отримання дозволу на проведення зібрань. У своїй практиці Комісія висловила обґрунтовану позицію щодо відповідності такої вимоги ст. 11 Конвенції, наголошуючи, що: «Право на свободу мирних зібрань, проголошене у ст. 11, є одним із основних прав у демократичному суспільстві та однією з його підвалин. Це право охоплює як приватні зібрання, так і збори у громадських місцях. В останньому випадку існування процедури одержання дозволу на їх проведення не порушує зміст цього права» [58].

Зазначена правова позиція обґрунтовується тим, що процедура повідомлення або отримання дозволу на проведення масових заходів не суперечить ст. 11 Конвенції, якщо органи влади використовують її виключно з метою забезпечення мирного характеру зібрань та громадської безпеки. Таким чином, подібні адміністративні вимоги не вважаються необґрунтованим втручанням у здійснення цього права (Заява № 8191/78) [202].

Після цього Комісія зазначила, що тимчасова заборона урядом всіх публічних демонстрацій у даному місті не суперечила пункту 2 ст. 11, якщо у разі проведення подібної публічної демонстрації виникала серйозна загроза громадській безпеці та порядку. На підставі подібних фактів Комісія відхилила доводи уряду про те, що запропонована організацією заявника демонстрація була цілком неприйнятною з точки зору ст. 11, через те що вона могла б викликати протидію із застосуванням сили з боку опонентів і екстремістів. Комісія зауважила з цього приводу, що: Право на свободу мирних зібрань гарантується кожному, хто має намір організувати мирну демонстрацію; можливість контрдemonстрації із застосуванням сили або можливість долучення до демонстрації екстремістів, які не є членами об'єднання, що виступив організатором, і які мають намір вчинити насильницькі дії, не можуть самі по собі скасувати це право. Навіть якщо існує реальна загроза того, що публічна демонстрація може призвести до заворушень внаслідок

подій, які є поза контролем організаторів демонстрації, це не може бути приводом для виключення її зі сфери дії пункту 1 ст. 11 Конвенції. Будь-які обмеження, що накладаються на подібні зібрання, повинні відповідати умовам положення пункту 2 ст. 11 (Заява № 8440/78).

Комісія постановила, що уряд діяв у дозволених межах поля розсуду, коли заборонив всі публічні демонстрації там, де існували серйозні підстави реальної загрози громадській безпеці та порядку. Варто зауважити, що в обох названих вище справах заборона уряду на проведення демонстрацій була нетривалою і обмеженою територіально.

Особливі аспекти обмежувальних положень ст. 11 Комісія дала роз'яснення з цього приводу у Заяві № 11603 /85. У цій справі йшлося про те, що заявники протестували проти невизнання державою за окремими державними службовцями, які працювали в Штабі урядового зв'язку Сполученого Королівства (GCHQ), що відповідав за організацію військового та офіційного зв'язку уряду, права організувати профспілку і вступати до неї, хоча подібна профспілка на той час уже функціонувала майже сорок років. Усі сторони погодились, що заборона профспілки була втручанням у здійснення прав, які гарантуються у ст. 11. Подальший розгляд Комісією аргументів держави щодо пункту 2 ілюструє суттєву різницю між обмежувальними положеннями ст. 11 і паралельними положеннями інших статей Європейської конвенції, що мають аналогічну структуру. Оскільки заявники з GCHQ у зазначеній вище справі, без сумніву, були «представниками державної адміністрації», то Комісія обмежилась розглядом «законності» дій держави, які були спрямовані на заборону профспілкових об'єднань. Комісія визнала, що положення законодавства, які застосувала держава, базувались на національному законодавстві і підлягали судовому контролю з боку національних судових органів.

Комісія залишила відкритим питання про те, чи містив у собі термін «законний» також принцип пропорційності, і зауважила, що: Навіть якщо

термін «законний» і потребує чогось більшого, ніж обґрунтування в національному законодавстві, наприклад, заборони довільних рішень, немає підстав вважати, що у даній справі ця вимога не була дотримана.

Європейська комісія дійшла висновку, що застосування критерію «необхідності в демократичному суспільстві» у цій справі не є доцільним, оскільки вона підпадала виключно під дію другого речення пункту 2 ст. 11 Конвенції.

Як зазначає Р. Мельник, Конвенція у ст.ст. 9–11 гарантує свободу комунікації. При цьому йдеться не про одне єдине право на свободу комунікації, а про ряд свого роду «підправ» (або гарантій), що забезпечують можливість існування найрізноманітніших форм такої свободи [168, с. 17].

Ці гарантії, власне, можуть характеризуватися як свобода комунікації. Обґрунтування необхідності правового захисту вільної комунікації здійснюється в європейській правовій доктрині виходячи з двох основних позицій: людина, будучи істотою соціальною, потребує спілкування з іншими. Завдяки здатності задовольняти цю основну потребу свобода комунікації обґрунтовано розглядається як важливий засіб розвитку особистості [407, с. 86]. Ця орієнтована на індивідуума теорія доповнюється колективно-діяльнісним аспектом, що гарантує участь громадянина у політичних процесах, знову ж таки, завдяки свободі комунікації [382].

З огляду на викладене необхідним є існування свободи комунікації, оскільки вільна комунікація закладає необхідні основи для демократичного політичного процесу [168, с. 18].

Закріплення права на мирні зібрання в українському законодавстві. Стаття 39 Конституції України визначає мирні заходи як збори, мітинги, походи і демонстрації. Необхідно зазначити, що цей перелік не є вичерпним. Кодекс адміністративного судочинства України визначає мирні зібрання як збори, мітинги, походи, демонстрації тощо, тобто передбачає можливість прояву мирних зібрань в інших формах. Мирні зібрання можна розтлумачити

як масові заходи громадян, відкриті й доступні кожному, хто бажає взяти у них участь. Мирні заходи найчастіше проводяться з метою вираження ставлення тих чи інших груп, об'єднань громадян до суспільних явищ та проблем, привернення уваги органів влади до них та є однією із форм безпосередньої демократії.

Свобода вираження поглядів і свобода інформації.

Свобода вираження поглядів являє собою одну з важливих засад демократичного суспільства та одну з базових умов його прогресу та самореалізації кожного. Відповідно до ст. 34 Конституції України, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Відповідно до ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує свободу вираження поглядів:

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [58].

Судова практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у

сфері застосування ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) сформувала комплекс правових підходів, що конкретизують зміст свободи вираження поглядів, включаючи право на доступ до інформації. З огляду на імперативність рішень ЄСПЛ для держав-учасниць Конвенції, зазначені правові позиції підлягають імплементації в національні правові системи, зокрема в правопорядок України, що зумовлює необхідність їх урахування в законодавчій та правозастосовній діяльності.

Відповідно до положень ст. 34 Конституції України, кожна особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію в усній, письмовій або будь-якій іншій формі за власним вибором.

Водночас, згідно з частиною третьою коментованої ст., це право може бути обмежене виключно законом у випадках, коли таке обмеження є необхідним для захисту національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших осіб, недопущення розголошення конфіденційної інформації, а також для забезпечення авторитету та неупередженості правосуддя.

Усі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій [103].

Такий підхід узгоджується із загальновизнаними міжнародними стандартами у сфері прав людини, зокрема з положеннями ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У Рішенні Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 зазначено, що право на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою

запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Ці обмеження відповідають положенням частини третьої статті 34 Конституції України, яка встановлює можливість обмеження права на інформацію за певних умов.

У радянському праві свобода слова розглядалася насамперед як політичне право громадянина. Вона мала класовий, декларативний характер, обслуговувала інтереси панівної частини соціалістичної тоталітарної держави.

Як зазначає Л. Ярмол, згідно з сучасними науковими дослідженнями, міжнародними документами з прав людини, нормативно-правовими актами України та інших держав, свобода вираження поглядів розглядається уже не стільки як політичне право громадянина, скільки як особистісне право, притаманне кожному [353, с. 296].

Зміст, структура свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права, принципи на яких вона базується відображені насамперед у Конституції України, Законі України «Про інформацію», Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». У низці інших нормативно-правових актів визначені юридичні засоби реалізації, охорони та захисту цієї свободи загалом, а також окремих її елементів (можливостей) [219].

У Законі України «Про інформацію» (ст. 2) серед основних принципів інформаційних відносин виокремлено також гарантованість права на інформацію; свобода вираження поглядів і переконань. У зазначеному законі України закріплено: «Кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» (ч. 1 ст. 5); «держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права та можливості доступу до інформації» (ч. 1 ст. 7).

Отже, структурно суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів складається з таких елементів (можливостей): – дотримання своїх поглядів; – вільного вираження поглядів (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї, крім випадків, визначених законом).

Висновки до розділу 3

Аналіз проблематики забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина в умовах демократії засвідчує різноманітність підходів науковців щодо їх характеристики.

У вітчизняній науковій юридичній літературі представлені різні підходи щодо визначення та класифікації політичних прав. Найбільш загальними ознаками яких можна визначити: приналежність переважно громадянам держави; спрямованість на забезпечення можливості громадян брати участь в управлінні державою через реалізацію прямої та представницької форм демократії; забезпечують захист особи від держави (наприклад, право на справедливий процес, презумпцію невинуватості та свободу слова), ставлять вимоги держави в особі державних органів та інституцій щодо надавання певних юридичних та політичних можливостей щодо реалізації та захисту цих прав (наприклад, право голосу, право на справедливий суд присяжних).

У ході дослідження проаналізовано класифікацію політичних прав як таких, що забезпечують: участь громадян в управлінні державою, захист від державного втручання та обов'язок держави створити умови для реалізації цих прав. Визначено, що політична участь охоплює як індивідуальні, так і колективні форми реалізації — голосування, участь у референдумах, політичних партіях, громадських об'єднаннях, зверненнях, петиціях.

Обґрунтовано, що політична участь є не лише правом, але й обов'язком громадянина, який усвідомлює себе частиною демократичного суспільства.

Встановлено, що поняття «політична участь» і «політична співучасть» є синонімічними, проте друге глибше відображає колективну природу реалізації політичних прав у межах демократичної спільноти.

На нашу думку, залучення громадян до процесу формування політики та органів влади є фундаментом демократичної системи, що не лише легітимізує владу, але й зміцнює громадянське суспільство. Такі політичні права гарантують громадянам активну участь у вирішенні суспільно значущих питань, закріплених на законодавчому рівні. Політична участь (співучасть) є однією з форм реалізації політичних прав, що належить переважно громадянам конкретної держави. Вона полягає у впливі особи на здійснення державної політики, прийняття значущих рішень суспільно-політичного розвитку, формування органів державної влади. Політична участь є однією з форм громадянської участі, вона надає стабільності демократичній політичній системі, підвищує ефективність її функціонування. Таким чином, політичну участь слід розглядати як одну з форм реалізації політичних прав та свобод громадян. Вона є невід'ємним атрибутом цивілізованого суспільства та пов'язана з формами реалізації народовладдя та політичним самоврядуванням. Політична участь є критично важливою для функціонування демократичних інститутів влади та громадянського суспільства.

Привертає увагу що вітчизняні дослідники переважно оперують поняттям «політична участь», тоді як зарубіжні вчені частіше застосовують термін «політична співучасть», що підкреслює приналежність особи до певної спільноти та на колективні форми реалізації політичних прав. На нашу думку ці поняття є синонімічними та мають однакове змістове наповнення.

Класична конституційна демократія має забезпечувати рівний правовий статус усіх громадян (усі громадяни однаково захищаються законом і мають виконувати обов'язки, визначені цим законом); загальне виборче право, що дозволяє дорослим громадянам, чоловікам і жінкам, голосувати за партії та/або кандидатів на парламентських виборах; широкі цивільні та

громадянські права, які надають доступ до широких можливостей, а саме: свобода ЗМІ від цензури і державного контролю, свобода вибору, висловлювання і мирних зібрань та право меншин і політичної опозиції діяти вільно, право створювати або об'єднуватись у партії або групи (лобі), неурядові організації тощо; вільні, чесні вибори та дотримання виборчих процедур під час формування парламенту, виборів глави держави; виборів до органів місцевого самоврядування.

Права людини на опір та повстання є наслідком багатовікової боротьби людей різних континентів за свої права і свободи, воно легалізує право конкретного народу в конкретний час, за конкретних підстав чинити опір деспотичній владі і будь-яким спробам узурпації влади з метою захисту або поновлення конституційного ладу. Ці права є природніми правами людини, метою їх реалізації не обов'язково є повалення чи насильницька зміна конституційного ладу, але й його збереження.

Найдієвішим механізмом такого захисту права на народний суверенітет є відкликання влади народом. Результати аналізу міжнародних правових актів, конституцій зарубіжних країн та України, теоретико-правових досліджень свідчать про те, що права народу на опір та повстання є підставою для визнання таких прав ефективною гарантією забезпечення народного і державного суверенітету. Навіть у країнах, у конституціях яких немає положень про право на повстання, право на революцію існує як неписаний закон, тому що воно вважається «одним із стовпів західної цивілізації». Оскільки масові акції і повстання як крайні заходи захисту демократії і прав людини визнаються світовим співтовариством правомірними способами вирішення проблем у конкретних обставинах місця та часу їх вчинення, то дії учасників у таких акціях не можуть вважатися злочином. Дії народу унаслідок крайньої необхідності проти узурпації державної влади піддаються декриміналізації, оскільки масова участь людей у повстанні перевищує обсяг можливого їх покарання.

Однак, слід навести ще одну умову, за якої право на спротив може легітимно реалізуватись фізичною особою або народом. Такою умовою є відсутність, неефективність чи вичерпаність інших політично-правових засобів захисту прав і свобод, форм народовладдя таких як референдум, вибори, подання петицій, звернення до правоохоронних та судочинних органів. У разі, коли влада відмовляється звітувати та нести відповідальність перед населенням, відмовляється від своїх законних обов'язків, вона втрачає свою монополію на законне насилля, так як більше не виступає гарантом закону і не транслює його в суспільство. Саме тоді суб'єкти права на спротив матимуть всі підстави для його реалізації.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що в межах демократичного процесу, використовуючи механізми демократії (свобода слова, зборів, виборів тощо), може бути встановлений режим, який знищує саму демократію. Толерантність може стати самогубством за певних обставин. Права рівності та концепція «озброєної демократії» створюють самозахисний механізм, який обмежує окремі політичні свободи задля захисту демократичного ладу від антидемократичних загроз. Обмеження таких прав можливе лише у випадках загрози національній безпеці або конституційному порядку.

«Озброєна демократія» передбачає обмеження діяльності антидемократичних сил і зберігає стабільність демократичного ладу. В Україні ця концепція підтримується конституційним контролем за політичними партіями, зокрема обмеженням тих, які можуть підривати державний устрій. Самозахист правової держави залишиться в межах конституційної парадигми, лише якщо вона здатна концептуально та інституційно виключити зловживання можливостями для обмеження прав. Як правило, демократичні країни намагаються не використовувати методи захисної демократії надто поспішно чи надто суворо, а шукають якомога більше альтернативних варіантів дій, таких як інформаційні кампанії та засудження антидемократичних дій авторитетних громадських діячів. Однак

існують ситуації, коли держава може вдатися до оборонних демократичних методів (зазвичай це здійснюється судовою системою чи іншими державними органами). Використання «озброєної демократії» може бути виражено кількома діями, застосованими до особи чи групи, наприклад: стеження силами безпеки (особливо військовою та поліцейською розвідкою) за активістами, які вважаються небезпечними, або за цілими асоціаціями; обмеження свободи пересування або дій щодо органів, підозрюваних у загрозі демократії; позбавлення прав окремих осіб і партій балотуватися на виборах; визнання поза законом організації, які вважаються небезпечними для демократії.

Європейський погляд на демократію виходить з того, що комуністична ідеологія близька до фашистської і так само може відвойовувати свої позиції у демократії під час кризових явищ. Сучасна концепція «озброєної демократії» обмежує демократичні права, оскільки визначає певні принципові рішення як безальтернативні та позбавляє їх відповідної більшості. Це вважається законним, оскільки концепція захищає вільний демократичний основний порядок, яка розглядається як абсолютний мінімальний стандарт будь-якого вільного та демократичного суспільства. Мета полягає в тому, щоб більшість не встановила легалізовану диктатуру. У зв'язку з вищезазначеним, на нашу думку поряд з терміном «озброєна демократія», доцільно ввести в українську правову доктрину термін «конструктивно дієздатна демократія» для позначення форм превентивного обмеження політичних свобод у межах демократичного порядку з дотриманням принципів пропорційності й правової визначеності, яка не матиме негативного забарвлення, щодо обмеження прав і свобод громадян, водночас акцентуватиме на їх захисті від порушення з боку інших громадян, посадових осіб, громадських організацій та партій, які мають антидемократичне спрямування, та державних органів.

Стійкість демократії залежить не лише від формального закріплення політичних прав, а й від здатності суспільства ефективно їх реалізовувати,

захищати й відновлювати. В умовах гібридних загроз і політичної поляризації важливо забезпечити належний баланс між свободою, безпекою та конституційною стабільністю.

РОЗДІЛ 4.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

4.1. Вітчизняний та зарубіжний досвід обмеження прав і свобод

Відповідно до частини першої ст. 64 Конституції України, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. У частині другій цієї ж статті йдеться про можливість обмеження прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану, але з винятками щодо прав, які не підлягають обмеженню (наприклад, право на життя, заборона катувань тощо) [103].

У теорії права, обмеження прав людини з одного боку може тлумачитися як порушення прав та їх звуження. З іншого боку, обмеження прав та свобод однієї особи на користь іншої за певних передумов є запобіжником свавілля однієї особи над іншою, або групою осіб, забезпечує принцип верховенства права, принцип рівності та законності, й тлумачитися як складова механізму захисту прав та свобод. Таким чином, обмеження прав та свобод є актуальним та важливим питанням, що стосується їх реалізації та забезпечення, як у публічно-правовому, так і приватноправовому просторі.

Проблема обмеження прав і свобод є актуальним напрямком дослідження, як для вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, серед українських науковців цією проблемою займалися Р. Мельник, В. Поєдинок, Ю. Римаренко, М. Савчин, В. Федоренко та інші дослідники. Серед зарубіжних, зокрема німецьких дослідників слід згадати праці Дж. Ліндера, В. Сппіга, Б. Шлоєра та інших.

За загальноприйнятою юридичною практикою, що закріплена в нормах Основного Закону та деталізована у конституційних законах, конституційні права та свободи гарантуються та не можуть бути скасовані (відповідно до ч. 2 ст. 22 Основного Закону). Відповідно до ч. 3 ст. 22, при прийнятті нових

законів, або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод. Водночас, у Конституції України, у ст. 64 зазначається, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Відповідно до частини другої ст. 64 Конституції України не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27 – 29, 40, 47, 51, 52, 55 – 63 [103]. Для цілісного та об'єктивного дослідження окресленої проблеми слід спочатку визначити зміст самого терміну «обмеження прав та свобод», а також визначити критерії та підстави обмеження, межі обмеження. У практиці Конституційного Суду України, зокрема у рішенні № 5-рп/2005, визначено, що: «Скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням» [285]. У цьому ж рішенні визначається, що «обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним». ЄСПЛ у рішенні у справі «Евелін проти Франції» наголосив, що під категорією «обмеження», зафіксованою у п. 2 ст. 11 Конвенції Ради Європи «Про захист прав людини і основоположних свобод» 1950 р. [230], необхідно розуміти заходи, які застосовуються як до, так і під час зібрання, а також заходи покарання, що реалізуються після зібрання.

На думку українського дослідника, конституціоналіста М. Савчина, сутність обмежень фундаментальних прав людини відповідно до принципу верховенства права полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага. При цьому, під межами обмежень прав людини науковець визначає «...сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, юридичні норми, встановлені міжнародним чи національним правом. У такому разі певні обмеження (межі) прав людини є

наслідком нормотворчої діяльності відповідно міжнародних чи державних органів» [307]. Ю. Римаренко під обмеженням прав людини розуміє діяльність владних суб'єктів, насамперед, компетентних державних органів, по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини [275]. Р. Мельник, аналізуючи види обмежень права на мирні зібрання, виділяє такі можливі форми: повну заборону проведення запланованого зібрання; обмежувальні заходи; примусове припинення (розпуск) зібрання, що триває [168, с. 147]. Обидва автори погоджуються, що будь-які обмеження мають ґрунтуватися на правових засадах і відповідати принципам демократичного суспільства.

Критерії обмеження основних прав і свобод.

У теорії прав людини, зарубіжній практиці та діяльності ЄСПЛ вироблені такі критерії обмеження основних прав і свобод, які закріплені у положеннях Конвенції РЄ: необхідність у демократичному суспільстві; національна безпека; громадський порядок і безпека; права і свободи інших людей; моральність населення [230]. На думку М. Савчина, основними критеріями, яким повинні відповідати обмеження конституційних прав та свобод є наступні: 1. Обмеження на основі закону. Допускається обмеження фундаментальних прав виключно на основі закону, оскільки таке повноваження народ делегує виключно парламентові як вищому представницькому органу влади. Делегування законодавцем повноважень урядові стосовно обмеження фундаментальних прав людини у невизначеній формі, без вказівки його адресата, строків та засобів контролю є неправомірним. 2. Відповідність легітимній меті. Правовою основою обмеження прав людини є загальне визнання його суспільної необхідності, існування нагальної потреби визначення меж здійснення суб'єктивного права з урахуванням інтересів інших осіб [307, с. 152].

Відповідно до німецької правової доктрини, при встановленні обмежень прав і свобод людини і громадянина важливо встановлювати «Schranken»

(«обмеження»), та «обмеження-обмежень» («Schranken-Schranken»), тобто межі, яких слід дотримуватися при обмеженні основних прав [360]. При цьому, сам термін «втручання» («Eingriff»), що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну «обмеження» у вітчизняній юриспруденції. Саме втручання, на наш погляд можна визначити як цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян [142]. «Schranken» («обмеження») означає втручання в основні права людини на підставі нормативно-правового акту, прийнятого парламентом або адміністративного акту органів державної влади. Втручання в основні права повинно здійснюватися виключно на підставі закону (діє так зване «законодавче застереження» (нім. «Gesetzesvorbehalt») або легітимного адміністративного акту. При цьому, сам нормативно-правий акт повинен бути конституційним у формальному та матеріальному відношенні [142].

Наприклад, втручанням у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п. 1 Основного закону ФРН є всі норми, що перешкоджають здійсненню свободи асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона. Таким чином, у німецькій правовій доктрині втручання в основні права визначається як законне, за умови, що воно конституційно виправдане.

Виправдання втручання та визначення міри втручання у приватну автономію: Конституційна юриспруденція України стоїть на наступній позиції: «Таке обмеження має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим. У разі обмеження права на оскарження судових рішень законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію права... і не порушувати сутнісний зміст такого права» [288].

Окрім того, Конституційний Суд України вважає, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України; у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права [286].

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці, відповідно до принципу правової визначеності (який є одним із елементів верховенства права), допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки [282]. Нормативне забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні здійснює Верховна Рада України, яка повноважна ухвалювати закони, що встановлюють обмеження, відповідно до таких критеріїв: «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [280].

У рішенні Федерального конституційного суду Німеччини визначено,

що при обмеженні прав та свобод має бути забезпечений принцип пропорційності, який полягає у забороні надмірного впливу, вимагає, щоб втручання в основне право переслідувало легітимну мету і виступало відповідним, необхідним і пропорційним засобом досягнення цієї мети: а) мета, яку переслідує обмеження, повинна бути легітимною, тобто, мати конституційно-правові підстави; б) втручання повинно виступати засобом досягнення цієї мети; аа) відповідний – такий, що слугує досягненню мети; bb) необхідний – потрібний (найм'якший засіб); cc) співрозмірний – пропорційний: балансування тягара втручання та переслідуваної мети. Вимога пропорційності вимагає, щоб тягар втручання в загальний баланс не був непропорційним до ваги причин, що виправдовують його [366].

Підстави для запровадження обмежень прав людини й основоположних свобод. Відповідно до легітимної мети підстави для обмеження прав людини мають ґрунтуватися на засадах сприяння у їх здійсненні. Таким чином, запровадження певних заходів мають передбачати мінімально достатні та доречні засоби щодо охорони певних конституційних благ, яким існує невідворотна загроза при здійсненні певних прав. Конституція ФРН [394] визначає можливості виправдання втручань, якщо було виконано наступні умови: 1. Належне прийняття: компетенція, процедура, форма, ст. 70 і наступні ст. Основного Закону. 2. Вимога цитування (нім. «Zitiergebot»), реч. 2 ч. 1 ст. 19: обов'язок законодавця при обмеженні основного права законом або на підставі закону зазначати статтю Основного Закону, яка стосується цього основного права, або стосується лише основних прав, для яких прямо передбачена можливість обмеження законом або на підставі закону (вузьке тлумачення); зокрема, не стосується ч. 1 ст. 2, ст. 3, 5, 12 і 14. 3. Заборона обмежуючих законів індивідуальної дії, реч. 1 ч. 1 ст. 19. 4. Гарантія збереження сутності, ч. 2 ст. 19 вимагає недоторканності сутності основних прав. 5. Визначеність та нормативна ясність, ст. 20, ч. 1 ст. 28. Таким чином, термін «втручання», що широко використовується у німецькій правовій

доктрині, відповідає терміну «обмеження» у вітчизняній юриспруденції. Відповідно до проведеного аналізу, термін «втручання» на наш погляд можна визначити як: цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян. Приклади обмежень окремих прав та свобод у політичній сфері.

Переважна більшість політичних прав та свобод громадян відповідно до Конституції України не є абсолютними та можуть обмежуватися за певних умов. Зокрема, може бути обмежене право на об'єднання у політичні партії. Так, відповідно до змісту ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» [246], утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на: ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підриг безпеки держави; незаконне захоплення державної влади; пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; посягання на права і свободи людини; посягання на здоров'я населення; пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки. Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань [246]. Обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії пов'язано із добровільною відмовою від реалізації цього конституційного права у зв'язку із вступом на державну службу. Зокрема, йдеться про вимоги щодо позапартійності державної служби, яка впливає із приписів п. 1 ч. 3 ст. 10 Закону України «Про державну службу» [221]; ч. 3 ст. 18 Закону України «Про прокуратуру» [251]; ч. 4 ст. 61 Закону України «Про Національну поліцію» [242]; п. 1 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [240] тощо.

У ФРН обмеженням (втручанням) у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п. 1 Основного закону є всі норми, що перешкоджають здійсненню свободи

асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона. Зокрема, у ст. 9 п. 2 Конституції ФРН зазначено, що: «Асоціації, цілі чи діяльність яких суперечать кримінальним законам або спрямовані проти конституційного порядку або проти ідеї міжнародного порозуміння, заборонені». Щодо втручання безпосередньо у право на об'єднання у політичні партії, то слід зазначити, що втручання у це право здійснюється відповідно до положень Основного Закону (ст. 9 п. 2) [394] та Закону «Про політичні партії» [246]. Згідно з формулюванням ст. 21 Конституції ФРН, заборона партії може бути розглянута лише в тому випадку, якщо партія, виходячи зі своїх цілей або поведінки своїх прихильників, має на меті зміну або ліквідацію вільного демократичного конституційного ладу ФРН. Якщо партія визнана антиконституційною рішенням Федерального конституційного суду, вона виключається з державного фінансування. Особливістю правового регулювання права на об'єднання у політичні партії у Німеччині у порівнянні з Україною є, зокрема, відсутність заборони для держслужбовців та військовослужбовців мати членство у партіях, а також право іноземців набувати членство у партіях.

Суб'єктивне виборче право громадян України вільно обирати і бути обраним насамперед передбачено ст. 38 Конституції України, а також у спеціально присвяченому цьому питанню третьому розділі (ст. 69-71) обмеженим шляхом встановлення так званих «виборчих цензів», таких як вік та інші умови, за яких громадянин України набуває право у повному обсязі здійснювати свої виборчі права [306, с. 363]. Зокрема, право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років, за винятком громадян, яких визнано судом недієздатними. У Конституції України закріплено, що недієздатні особи не мають права голосу на виборах і референдумах (ст. 70). У зв'язку з цим до зазначених осіб застосовуються обмеження, передбачені у ст. 72, 76, 81, 103 Основного Закону України. На думку Конституційного Суду України, визнання особи

недієздатною не може позбавляти її інших конституційних прав і свобод чи обмежувати їх у спосіб, що нівелює їхню сутність [280].

Право на свободу зібрань може обмежуватися лише судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку (з метою запобігання злочинів чи заворушень, для захисту прав і свобод інших людей або для охорони здоров'я населення). Основою обмежень свободи зібрань є конституційна вимога їх мирного і беззбройного характеру [306, с. 368].

Таким чином, Конституційний Суд України визначив критерії правомірності проведення зібрань: зібрання можна проводити «за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування»; таке сповіщення слід проводити «через організаторів масових зібрань»; завчасне сповіщення повинно носити попередній характер тощо [298]. Як зазначає Р. Мельник, обмеження щодо права проведення мирних зібрань можуть стосуватися питань часу, місця, форми, способу проведення зібрання, висловлювань та лозунгів, що їх мають намір використовувати його учасники, допоміжних засобів (освітлювальної техніки, звукопідсилювальної техніки). Перелік можливих обмежень не є закритим, а відтак – судом можуть запроваджуватися й інші обмеження, що відповідають обставинам конкретного зібрання [168, с. 151].

Підсумовуючи вищесказане можемо зробити наступні проміжні висновки:

1. Сутність обмежень фундаментальних прав людини відповідно до принципу верховенства права полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага.
2. Конституційний Суд України тлумачить зміст терміну «обмеження прав і свобод» як звуження їх змісту та обсягу та наголошує, що встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за

умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним.

3. Поняття «обмеження» прав і свобод, які застосовується в українській правовій доктрині відповідає терміну «втручання» у німецькій правовій доктрині, тому їх слід розглядати як синонімічні. Водночас, в Україні відповідно до практики Конституційного Суду України, обмеження прав і свобод не передбачає їх скасування, а лише звуження змісту та обсягу, тоді як у Німеччині найвищою формою втручання є заборона.

4. Конституційна юриспруденція України стоїть на наступній позиції щодо виправдання втручання та визначення міри втручання у приватну автономію: обмеження має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим, що повністю відповідає положенням Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод.

5. Нормативне обмеження прав і свобод людини і громадянина може здійснюватися відповідно до чітко визначених критеріїв, які окрім вищенаведених включають: обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, мають бути пропорційними та обґрунтованими. При ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності. У разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права.

4.2. Нормативні підстави та механізм реалізації обмеження політичних прав та свобод

Утвердження та реалізація політичних прав і свобод є складовою формування громадянського суспільства та політичної нації для більшості держав світу. Політичні права та свободи більшість вітчизняних дослідників традиційно відносять до групи негативних прав, хоча за своєю суттю, реалізація значної частини політичних прав у сучасних державах можлива лише завдяки активній участі держави, тобто шляхом здійснення позитивних зобов'язань.

Реалізація позитивних зобов'язань держави може здійснюватися не лише шляхом надання певних благ (матеріального характеру, або певних процесуальних дій), але й шляхом обмеження певних прав, на користь інших осіб або суспільства в цілому. Важливо, що при здійсненні обмежень політичних прав людини сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена.

Політичні права та свободи становлять особливу групу прав, яку дослідники відносять по першого покоління прав людини та до так званих «негативних прав», маючи на увазі те, що держава не зобов'язана вживати якихось позитивних дій для їх забезпечення, а повинна утриматися від зазіхань на права і свободи, тобто вони розглядаються як свобода людини від держави, як право людини на невтручання з боку держави [311]. Проблема обмеження політичних прав і свобод є особливо актуальною в умовах забезпеченні реалізації прямої та посередницької демократії та для захисту особи від держави. Метою підрозділу є визначення підстав та способів обмеження політичних прав і свобод громадян України.

Дослідження проблеми обмеження прав та свобод людини та громадянина, зокрема, політичних прав та свобод є актуальним предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед вітчизняних дослідників цій темі присвятили свої праці Ю Римаренко, Р. Мельник,

Г. Христова, С. Осавуленко, М. Савчин, В. Федоренко, О. Хребет, О. Чуб, Ю. Фігель та інші дослідники.

Як слушно зазначає Р. Мельник, реалізація приватною особою основоположного (конституційного) або іншого права вимагає неодмінного існування певних обмежень, оскільки без них користування правами може бути ускладнено чи взагалі заблоковано. Найбільш загальним обмеженням є правило, відповідно до якого реалізація приватною особою певного права не повинна супроводжуватися чи здійснюватися за рахунок порушення права іншої особи [167, с. 7].

Відповідно до ч.1 ст.64 Конституції України, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. При цьому, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 [103].

У міжнародній правовій практиці основними вимогами для легітимного втручання у права людини що, які базуються на міжнародних стандартах прав людини є: 1) можливий спосіб обмеження встановлюється виключно конституцією; 2) обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими; 3) закон, що обмежує права людини, має носити загальний характер; 4) обмеження мають бути пропорційними та обґрунтованими; 5) вони мають оптимально досягати легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію прав або свобод, не порушувати сутнісний зміст відповідного права [142].

У практиці Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ), при визначенні правомірності обмеження будь-якого права, необхідним є дотримання певних умов, сукупність яких є відомою під назвою «трискладовий тест». Тобто, з'ясовуючи, чи було правомірним втручання

держави у конкретне право, Європейський суд з прав людини завжди перевіряє дотримання трискладового тесту, який включає в себе наступні умови: по-перше, чи була можливість обмеження реалізації права передбачена законом; по-друге, чи є легітимною мета такого обмеження і, по-третє, чи є таке обмеження необхідним у демократичному суспільстві [44, с. 19].

Легітимні підстави обмеження прав людини, визначені в Конституції України, включають у себе: здоров'я населення (ст. ст. 35, 36, 37, 44); суспільна необхідність (ст. 41); права, свободи та гідність громадян (ст. 41); громадський порядок (ст. ст. 34, 35, 36, 39); економічний добробут (ст. 32); національна безпека (ст. ст. 32, 34, 36, 39, 44); територіальна цілісність (ст. ст. 34, 37); моральність населення (ст. 35) [103].

Слід зазначити, що обмеження політичних прав та свобод можуть бути:

- а) загального характеру, такі що пов'язані із захистом національної безпеки, прав і свобод інших громадян, здоров'я, моральність;
- б) обмеження індивідуального характеру, викликані особливим правовим статусом, наприклад обмеження права військовослужбовців, суддів, іноземців на створення та членство у політичних партіях;
- в) обмеження пов'язані зі станом здоров'я (втратою дієздатності особи).

У практиці Конституційного Суду України вироблено такий підхід, щодо обмежень прав і свобод, згідно з яким «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [280]. Відповідно частини третьої ст. 22 Конституції України при

прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

У рішенні Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018 говориться, що: «Оскільки стаття 22 міститься у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України і в ній сформульовано загальну вимогу щодо законодавчого регулювання існуючих прав і свобод, то положення частини третьої цієї ст. необхідно інтерпретувати у взаємозв'язку з положеннями частин першої, другої ст. 22, частини першої ст. 64, частини першої ст. 157 Основного Закону України та розуміти як такі, що поширюються на всі існуючі права і свободи людини, гарантовані Конституцією України» [277]. Таким чином, ці критерії поширюються і на групу політичних прав та свобод. Переважна більшість політичних прав та свобод можуть бути обмеженими, у визначених Основним Законом та законами України випадків.

Особливістю політичних прав та свободи у порівнянні з іншими групами прав, такими як соціально-економічні, культурні є особливий склад учасників політичних правовідносин. Загальними вимогами до суб'єктів цих правовідносин є зокрема, наявність громадянства України, досягнення певного віку (18 років), дієздатність. Відповідно до законодавства України реалізація кожного виду політичних прав може вимагати дотримання додаткових вимог (цензів), таких як вік, фіксований термін проживання на території держави, володіння державною мовою тощо. Зокрема це стосується активного виборчого права та права доступу до державної служби. На нашу думку, законодавчо встановлені загальні вимоги до реалізації прав не можуть вважатися їх обмеженнями. Відповідно до практики Конституційного Суду України як обмеження слід розглядати звуження змісту та обсягу прав і свобод [285].

Більшість дослідників до категорії політичних прав відносять права, які забезпечують можливості людини бути суб'єктом владних відносин, як вже

було зазначено у попередніх розділах: право об'єднання в політичні партії, громадські організації та профспілки (ст. 36 Конституції України); право на громадянство (ст. 4, 25, 26 Конституції України); свобода слова, думки, поглядів та переконань (ст. 34 Конституції України); свобода друку та поширення інформації (ст. 34 Конституції України); свобода проведення мітингів, зборів, походів і демонстрацій (ст. 39 Конституції України); право обирати та бути обраним (ст. 38 Конституції України); право брати участь в управлінні державою та громадськими справами (ст. 38 Конституції України); право обговорювати та приймати закони та рішення загальнодержавного та місцевого значення (ст. 38 Конституції України); право петицій, тобто право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40 Конституції України).

Деякі дослідники до політичних прав особи також відносять право на відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями та бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (ст. 32, 62 Конституції України), а також право на оскарження дій посадових осіб, установ, організацій і т. п. (ст. 55 Конституції України) [91, с. 164].

Виключивши з загального переліку політичних прав ті, які не можуть обмежуватися, можемо визначити перелік політичних права та свобод, ті які за визначеними законами України підстав можуть бути обмежені. До них відносяться наступні права, закріплені Конституцією України: право на об'єднання в політичні партії, громадські організації та профспілки (ст. 36); свобода слова, думки, поглядів та переконань (ст. 34); свобода друку та поширення інформації (ст. 34); свобода проведення мітингів, зборів, походів і демонстрацій (ст. 39); право обирати та бути обраним (ст. 38); право брати участь в управлінні державою та громадськими справами (ст. 38); право

обговорювати та приймати закони та рішення загальнодержавного та місцевого значення (ст. 38).

Проаналізуємо підстави обмежень деяких з визначених політичних прав відповідно до норм внутрішнього законодавства міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих вищим законодавчим органом в Україні.

Право на об'єднання у політичні партії. Відповідно до змісту ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні», забороняється утворення і діяльність політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на: ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підлив безпеки держави; незаконне захоплення державної влади; пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; посягання на права і свободи людини; посягання на здоров'я населення; пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки. Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань [246].

Інша група підстав обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії пов'язана із добровільною відмовою від реалізації цього конституційного права у зв'язку із вступом на державну службу. У цій частині, йдеться про вимоги щодо позапартійності державної служби, яка впливає із приписів п. 1 ч. 3 ст. 10 Закону України «Про державну службу» [221].; ч. 3 ст. 18 Закону України «Про прокуратуру» [251]; ч. 4 ст. 61 Закону України «Про Національну поліцію» [242]; п. 1 ч.2 ст. 13 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [240] тощо.

Наступне обмеження стосується заборони фінансування політичних партій з джерел, викладених у ст. 15 Закону «Про політичні партії в Україні». Конституційний Суд України визнає це допустимим обмеженням. Зокрема, відповідно до ст. 15 вказаного закону, не допускається фінансування політичних партій органами державної влади та місцевого самоврядування

(крім випадків, зазначених законом), державними та комунальними підприємствами, анонімними особами та іншими суб'єктами, насамперед закладають рівні передумови для діяльності всіх політичних партій, мають забезпечити захист прав і свобод інших людей, які не є членами цих політичних об'єднань. Таким чином, обмеження у фінансуванні політичної діяльності іноземними державами, їх громадянами, підприємствами, установами, організаціями, введене в інтересах національної безпеки, повністю відповідає зазначеним конституційним положенням та нормам міжнародно-правових актів і узгоджується з принципом справедливості та розмірності, визнаного критерієм ідеології справедливості у демократичній державі [285].

Щодо обмеження права на об'єднання у політичні партії, участі у виборах органів державної влади та місцевого самоврядування за колом осіб, які мають громадянство України [306], Конституційний Суд України вважає, що поняття «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина» в контексті ч. 1 ст. 64 Конституції України слід розуміти як не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм, якими нівелюється свобода об'єднання у політичні партії в порядку, визначеному відповідним законом, і які фактично перешкоджають створенню об'єднань громадян. Тому необхідно відрізнити поняття «обмеження основоположних прав і свобод» від прийнятого у законотворчій практиці поняття «фіксація меж самої сутності прав і свобод» шляхом застосування юридичних способів (прийомів), визнаючи таку практику допустимою, якщо додаткове унормування процесу створення політичних партій спеціальним законодавством ставить за мету не звужити обсяг прав і свобод, а уточнити зміст та регламентацію процедурних питань і окреслити загальні межі основоположних прав (абзац другий пункту 10 мотивувальної частини) [303].

Виборче право. Обмеження виборчого права також можливе за

певних підстав. Слід розрізняти загальні законодавчо встановлені критерії обмеження, які діють постійно та тимчасові обмеження, пов'язані з захистом територіальної цілісності, національної безпеки тощо. Зокрема, законодавчо встановлені такі загальні критерії обмеження виборчого права визначаються у Конституції як загальні виборчі принципи та вимоги до виборів, так і вік та інші умови (виборчі цензи), за яких громадянин України набуває право у повному обсязі здійснювати свої виборчі права [306]. Так, право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років, за винятком громадян, яких визнано судом недієздатними. Право обиратися та бути обраним в органи державної влади та місцевого самоврядування належить виключно громадянам України при досягненні ними певного віку. Так, відповідно до Конституції України право бути обраним народним депутатом України настає з досягненням 21 року, Президентом України – з 35 років. Крім вікових обмежень, законодавством встановлені також вимоги щодо постійного проживання на території України протягом певного часу, знання державної мови, відсутності судимості тощо.

У Конституції України закріплено, що недієздатні особи не мають права голосу на виборах і референдумах (стаття 70). У зв'язку з цим до зазначених осіб застосовуються обмеження, передбачені у статтях 72, 76, 81, 103 Основного Закону України. На думку Конституційного Суду України, зафіксовану у його рішенні від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016, визнання особи недієздатною не може позбавляти її інших конституційних прав і свобод чи обмежувати їх у спосіб, що нівелює їхню сутність (абзац перший, третій, четвертий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини) [90].

Відповідно до ст.18 Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав», виборчі права та свободи громадян можуть бути обмежені конституцією, законами і не вважатися дискримінаційними, якщо вони передбачають:

- а) спеціальні заходи, які вживаються для забезпечення адекватного представництва будь-якої складової частини населення країни, зокрема національних меншин та етнічних груп, які в дійсності через політичні, економічні, релігійні, соціальні, історичні і культурні умови позбавлені можливості користуватися рівним з іншим населенням положенням щодо політичних і виборчих прав і свобод;
- б) обмеження права обирати і бути обраними стосовно громадян, визнаних судом недієздатними, а також тих, що перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду.

Зокрема, обмеження для висування кандидатів, списків кандидатів, що стосуються створення і діяльності політичних партій (коаліцій), виборчих прав і свобод громадян, можуть застосовуватися в інтересах захисту конституційного ладу, національної безпеки, підтримки громадського порядку, захисту суспільного добробуту та моралі, прав і свобод громадян та повинні відповідати міжнародним зобов'язанням держави [90].

У практиці ЄСПЛ переважає підхід, що право на вільні вибори є дуже важливим, але не абсолютним. Таким чином, обмеження з боку держави допустимі, проте ці обмеження мають встановлюватися задля досягнення законної мети з використанням пропорційних засобів і не повинні зашкоджувати суті права на вільні вибори та робити його неефективним. Суд у кожному випадку ретельно перевіряє, чи було обмеження права на вільні вибори обґрунтованим і пропорційним поставленій меті.

Обмеження права людини бути обраним до законодавчого органу може застосовуватися також як засіб покарання особи за негромадянську поведінку або як превентивний засіб, якщо поведінка цієї особи становить загрозу демократії і з її обранням може виникнути небезпека зміни конституційного порядку держави. Однак принцип пропорційності, на думку Суду, передбачає, що такий засіб має бути тимчасовим і не може застосовуватись автоматично [204] . Зокрема, у справі «Мельниченко проти України» що стосувалася

порушення пасивного виборчого права, зокрема відмови у реєстрації позивача кандидатом від Соціалістичної партії України на виборах до Верховної Ради, Європейський Суд прийняв схвальне рішення та присудив компенсацію у розмірі 5000 (п'ять тисяч) євро як компенсацію моральної шкоди [321].

Право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції) є однією з форм безпосередньої демократії, яка дозволяє громадянину брати участь в обговоренні чи вираженні ставлення до будь-яких економічних, політичних та інших питань. Це право закріплене у ст. 39 Конституції України, яка надає право громадянам України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких повинні завчасно повідомити органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Адресатами свободи зібрань є фізичні і юридичні особи. Конституційний захист поширюється і на юридичних осіб у зв'язку із необхідністю забезпечення правомірності прийняття рішень вищими керівними органами організації [306].

Конституція не містить обмежень щодо форм зібрань, тому вони можуть бути реалізовані у будь-якій формі, прямо не забороненій законом. Зокрема, зібрання невизначеної тривалості (вахта миру, наметове містечко, пікетування, голодування тощо) також підпадають під конституційний захист. Головним при цьому є колективна форма вираження думки.

Необхідною умовою реалізації права на свободу зібрань у демократичному суспільстві є дотримання розумних строків попереднього сповіщення про проведення зібрання, щоб під час проведення зібрання було вжито заходів щодо забезпечення громадського порядку та попередження провокацій та масових заворушень. Що стосується обмеження реалізації цього права, то таке обмеження може встановлюватись лише судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку (з метою запобігання злочинів чи заворушень, для захисту прав і свобод інших людей або для охорони здоров'я населення). Основою обмежень свободи

зібрань є конституційна вимога їх мирного і беззбройного характеру.

Конституційний Суд визначив критерії правомірності проведення зібрань: зібрання можна проводити «за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування»; таке сповіщення слід проводити «через організаторів масових зібрань»; завчасне сповіщення повинно носити попередній характер; тривалість строків «має бути у розумних межах і не повинно обмежувати» свободу зібрань; ці строки повинні «служувати гарантією реалізації цього права громадян»; органи влади протягом цього строку мають вжити ряд підготовчих заходів для безперешкодного проведення запланованого зібрання; у разі необхідності компетентні органи узгоджують з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість проведення [298].

В Україні такі обмеження застосовувалися судами щодо місця і часу проведення мітингів та зібрань з метою забезпечення упорядкованого функціонування установ та закладів, функціонування державних і муніципальних служб тощо. Даний критерій обмеження не може застосовуватися таким чином, щоб створювати істотні перепони у здійсненні суб'єктивного публічного права.

Слід згадати про нещодавні обмеження цього права в Україні у зв'язку з пандемією COVID-19, коли було введено ряд обмежень на підставі Постанов від 11 березня 2020 року № 211 та № 255 від 2 квітня 2020 року Кабінету Міністрів України, у тому числі і на «проведення всіх масових заходів».

На думку експертів Харківської правозахисної групи, у своїй Постанові № 255 від 2 квітня 2020 року Кабінет Міністрів України обмежив наступні права людини та громадянина: право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України), право на свободу пересування (ст. 33 Конституції України), право на свободу совісті (ст. 35 Конституції України), право на мирні зібрання (ст. 39 Конституції України) [27]. Слід зазначити, що

законодавство України не містить також і чіткого визначення терміну «мирне зібрання», а перелік форм мирних зібрань, наведений у ст. 39 Конституції України, не є вичерпним. Як зазначають експерти, Постанова Кабінету Міністрів містить ряд обмежень, які не могли бути встановлені під час надзвичайної ситуації і вимагали запровадження механізму надзвичайного стану, який вводиться за рішенням Верховної Ради України.

Право на рівний доступ до публічної служби. Згідно зі ст. 38 Конституції України громадянам гарантується рівне право на доступ до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування. Таким чином Основний закон визначив сферу діяльності публічних службовців сферою державного управління та місцевого самоврядування. Конституційне положення про рівність у доступі до публічної служби можна трактувати, принаймні, у таких аспектах: а) гарантії рівних можливостей доступу до вакантної посади в органах держави та місцевого самоврядування; б) презумпція відповідальності претендента на посаду, який повинен відповідати визначеним у законі критеріям допустимості на публічну службу, насамперед щодо належного рівня освіти, особистих моральних та ділових якостей; в) формування та забезпечення системи ефективної освіти та перепідготовки кадрів, які дають змогу претендентові здобути належну освіту та практичні навички щодо здійснення функцій та завдань, покладених законом на публічного службовця; г) обов'язок пройти відкритий конкурсний відбір на вакантну посаду відповідно до встановлених законом кваліфікаційних критеріїв [306].

Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України законом можуть встановлюватися детальні критерії до окремих категорій державних службовців, зокрема встановлення певних кваліфікаційних вимог: «Кваліфікаційні вимоги зумовлені родом і характером діяльності... посадових осіб, а тому не можуть розглядатися як обмеження громадян у користуванні рівним правом доступу до державної служби... До... кваліфікаційних вимог

належать, зокрема, життєвий досвід та соціальна зрілість, які набуваються з досягненням певного віку. Критерієм у законодавчому встановленні кваліфікаційних вимог до віку є доцільність».

Свобода слова, думки, поглядів та переконань, як і свобода друку та поширення інформації (ст. 34 Конституції України) також не відносяться до абсолютних прав, тобто можуть бути обмеженими. Конституція України містить гарантії свободи слова та свободи вираження поглядів. Україна є підписанкою Європейської конвенції про права людини. Стаття 10 конвенції гарантує свободу вираження поглядів. Крім того, Україна ратифікувала Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, який гарантує свободу слова та вираження поглядів [336].

Окупація частини територій України та військова агресія російської федерації не лише відкрили дискусію в Україні щодо того, коли і за яких умов державні органи влади та правопорядку мають право обмежувати свободу вираження поглядів, озираючись на захист національної безпеки і територіальної цілісності країни. Водночас, на думку українських науковців О. О. Бурмагіна, Л. В. Опришко, Д. І. Опришко, можливість обмеження свободи висловлювання в демократичній державі навіть в умовах збройного конфлікту повинна мати винятковий характер та відповідати певним стандартам, зокрема щодо «необхідності в демократичному суспільстві» [310].

Відповідно до ч. 3 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, користування правом безперешкодно дотримуватися своїх поглядів, а також право на їх вільне вираження накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Отже, воно може бути пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення [173].

Право на свободу вираження поглядів пов'язане із обов'язками та

відповідальністю. А тому воно може обмежуватись за умови дотримання низки вимог, встановлених частиною 2 ст. 10 ЄКПЛ.

Це означає, що: для їх введення повинна існувати нагальна суспільна потреба (оцінюються контекст, суспільний інтерес, статус особи та її вплив тощо); обмеження повинно бути пропорційним законній меті (необхідно знайти відповідний баланс між правом, на захист якого спрямоване обмеження, та правом на свободу вираження); мотиви введення обмежень повинні бути відповідними і достатніми.

Стаття 15 Конституції України забороняє цензуру, гарантуючи політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність, а стаття 34 Основного закону України гарантує кожному право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Право на свободу вираження поглядів є фундаментальним правом людини, проте його здійснення нерозривно пов'язане з юридичними обов'язками та відповідальністю. Відповідно до частини 2 статті 10 Європейської конвенції з прав людини [59], це право не є абсолютним і може підлягати законним обмеженням за умови дотримання принципу пропорційності та відповідності таким критеріям: законність обмежень, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві.

Таким чином, право на свободу вираження не є абсолютним і може зазнавати обмежень, якщо вони встановлені законом, переслідують легітимну мету та є необхідними у демократичному суспільстві. Судова практика Європейського суду з прав людини свідчить, що баланс між свободою вираження та іншими конституційно захищеними цінностями оцінюється з урахуванням конкретних обставин справи, а будь-яке втручання в це право підлягає ретельному судовому контролю.

Право на свободу слова, закріплене у ст. 34 Конституції України, означає, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Вона також забезпечує вільний вибір форми

отримання інформації: усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Водночас, зазначена правова норма передбачає і можливість обмеження права на свободу висловлювання на підставі закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

На відміну від ст. 10 ЄКПЛ вона не містить такої підстави для обмеження права на свободу висловлювання, як необхідність у демократичному суспільстві. Проте, цей недолік компенсується тим, що в Україні норми Європейської Конвенції з прав людини та основоположних свобод вважаються частиною національного законодавства України та діє Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», стаття 17 якого передбачає, що національні суди при розгляді справ застосовують ЄКПЛ як джерело права [310, с. 10].

Таким чином, підводячи підсумок по розглянутій проблемі, можемо зробити наступні проміжні висновки. На відміну від особистісних (громадянських) прав та свобод, які є невідчужуваними, більшість з визначених нами політичних прав та свобод можуть обмежуватися. Обмеження щодо реалізації політичних прав приватних осіб можуть запроваджуватися або на користь гарантування прав інших приватних осіб, або на користь забезпечення функціонування держави. Правомірна реалізація політичних прав може бути обмежена лише за умови дотримання загальних умов втручання в основні права людини.

З позицій ЄСПЛ при встановленні обмежень важливо перевірити чи була можливість обмеження реалізації права передбачена законом; чи є

легітимною мета такого обмеження; чи є таке обмеження необхідним у демократичному суспільстві.

Легітимні підстави обмеження прав людини, визначені в Конституції України, включають у себе: здоров'я населення; суспільну необхідність; права, свободи та гідність громадян; громадський порядок; економічний добробут; національну безпеку; територіальну цілісність; моральність населення.

Відповідно до практики Конституційного Суду України як обмеження слід розглядати звуження змісту та обсягу прав і свобод. Важливо щоб всі обмеження встановлювалися виключно конституцією; не були свавільними та несправедливими; закон, що обмежує права людини, має носити загальний характер; обмеження мають бути пропорційними та обґрунтованими; вони мають оптимально досягати легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію прав або свобод, не порушувати сутнісний зміст відповідного права.

Не можна вважати обмеженнями встановлення особливих кваліфікаційних вимог для зайняття державних посад, а також участі у виборчому процесі (реалізація активного та пасивного виборчого права).

Держава в особі її органів повинна утримуватися від необґрунтованого втручання у політичні права (наприклад від дискримінаційних обмежень щодо призупинення політичних прав ув'язнених, порушення виборчої таємниці голосування); повинна вживати заходів щодо порушення політичних прав з боку недержавних третіх осіб (приватних осіб, компаній тощо), наприклад покарання за залякування виборців третіми особами. Завдання держави полягає у створенні інституційних та матеріальних умов для забезпечення повної реалізації політичних прав. До них відносяться, наприклад, заходи щодо проведення вільних та чесних виборів, включаючи таємне голосування; забезпечення участі людей з інвалідністю в політичному житті; забезпечення реалізації ефективних засобів оскарження будь-якого порушення політичних

прав, згода на проведення міжнародного спостереження за виборами за умови членства у відповідній міжнародній організації.

4.3. Право на об'єднання у політичні партії в Україні та Федеративній Республіці Німеччина: порівняльний правовий аспект

Дослідження права на свободу об'єднання у політичні партії є предметом наукового інтересу серед правників усього світу. Це зумовлено тим, що реалізація цього фундаментального права становить одну з ключових передумов функціонування демократичної правової держави, забезпечуючи механізми взаємодії між громадянами та державними органами у процесі формування та реалізації публічної політики.

Свобода об'єднання у політичні партії відіграє центральну роль у системі представницької демократії, оскільки саме через партійну діяльність громадяни отримують можливість колективно висловлювати свої політичні переконання, захищати інтереси та брати участь у процесах державного управління. Політичні партії, відповідно до свого призначення, мають слугувати виразниками інтересів своїх виборців, сприяти формуванню суспільного діалогу та політичної конкуренції.

Цей аспект, на наш погляд, має принципове значення, адже політичні партії мають слугувати потребам та інтересам їх виборців, а не створюватися як «політичні проекти», які започатковуються з метою отримання доступу до державної влади, а також високих державних посад.

З огляду на таку роль і значення політичних партій для приватних осіб та суспільства в цілому доцільно дослідити те, наскільки стандарти права на свободу об'єднання у політичні партії та практика його реалізації в Україні відповідає міжнародним та європейським стандартам. З'ясування цього питання ми пропонуємо здійснити через порівняльно-правовий аналіз реалізації цього права в Україні та Федеративній Республіці Німеччина. Критеріями, які будуть використані для цього аналізу будуть: 1) міжнародні та

європейські стандарти права на свободу об'єднання у політичні партії; 2) національні стандарти права на свободу об'єднання у політичні партії в Україні та Німеччині; 3) критерії та підстави втручання у право на свободу об'єднання у політичні партії в Україні та Німеччині.

Міжнародні та європейські стандарти права на свободу об'єднання у політичні партії. Право на об'єднання у політичні партії займає особливе місце у системі прав людини. На міжнародному рівні це право визначається як складова права на свободу асоціацій. Міжнародні та європейські стандарти права на свободу об'єднання у політичні партії визначені у положеннях: Загальної декларації прав людини 1948 року; Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року; Пекінської декларації та Програми дій 1995 року; Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенції ООН з боротьби з корупцією; Хартії основних свобод Європейського Союзу; Конвенції про захист прав та основоположних свобод; Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин; Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні [186, с. 123].

Для країн-учасниць Європейського Союзу закріплення права на свободу асоціацій здійснено також у ст. 12 та ст. 28 Хартії основних прав Європейського Союзу (GR-Charta) [375].

На рівні Європейського Союзу це право додатково регулюється офіційними документами Парламентської Асамблеї Ради Європи, а зокрема: Рекомендацією 1546 (2007) «Кодекс поведження політичних партій», «Доповідь про фінансування політичних партій» 9077 (2001) та переліком, так званих «кодексів поведінки», наприклад, Мінімальні стандарти демократичного функціонування політичних партій 2008 року Національного демократичного інституту з міжнародних справ, Кодекс поведінки політичних партій: ведення виборчої кампанії протягом демократичних виборів 1999 року Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам тощо [186, с.124].

Метою встановлення цих стандартів є визначення умов, дотримання яких надає реальну можливість приватним особам для створення політичної партії для захисту своїх прав, свобод та законних інтересів.

Національні стандарти права на свободу об'єднання у політичні партії в Україні та Німеччині.

Говорячи про Україну варто відзначити те, що право на свободу об'єднання у політичні партії регламентується як на рівні Конституції України, так і на рівні норм національного законодавства. Основний закон України містить низку положень, які регламентують окремі аспекти реалізації цього конституційного права. Так, існує низка положень Конституції України, які визначають ідейну основу реалізації права на об'єднання у політичні партії, а зокрема: «...суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної ... багатоманітності» (ч. 1 ст.15); жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова (ч. 2 ст.15); держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ч. 4 ст.15) [103].

Крім того, існують спеціальні ст. Основного закону України, які, безпосередньо, присвячені праву на свободу об'єднання у політичні партії та підстав для обмеження цього конституційного права. Йдеться про ст. 36 та ст. 37 Конституцій України [103].

Названі положення Конституції України деталізовані у спеціальному Законі України «Про політичні партії в Україні». Необхідно відзначити те, що прийняття закону «Про політичні партії в Україні» було одним із зобов'язань України перед Радою Європи. Тому остання схвально поставилася до факту його ухвалення [246].

Функціонування політичних партій в Україні можливе лише після офіційної реєстрації в порядку визначеному у Законі України «Про політичні партії в Україні» та інших актах законодавства України. За офіційними даними Мінюсту України в Україні нині зареєстровано та функціонують 159 політичних партій [246].

Що ж стосується Німеччини, то у Основному законі ФРН, на відміну від Конституції України, право на об'єднання у політичні партії реалізується через право на утворення громадських об'єднань, яке закріплено у розділі I ст.9 «Основні права», а, власне, діяльність політичних партій у регламентована у розділі II ст.21 «Федерація та землі» [394].

Таке розмежування, на наш погляд, свідчить про різні підходи щодо правового регулювання права на свободу об'єднань у політичні партії в Україні та ФРН. Якщо в Україні право на свободу об'єднань відноситься до політичних прав громадян, то в ФРН це право регламентовано нормами державного права, й визначає роль та статус політичних партій як посередника між громадянами та державою. Більш того, політичні партії в Німеччині визначаються у Конституції як складова частина конституційного державного ладу.

Правовий статус політичних партій у Німеччині закріплено у ст. 21 Основного закону, що надає їм особливого значення та відрізняє їх від інших видів громадських об'єднань. Зокрема, політичні партії беруть участь у виборах Бундесканцлера, як і у виборах місцевих голів, вони займаються міжнародною та внутрішньою політикою. Таким чином, у практиці роль та значення політичних партій не слід недооцінювати [396].

Відповідно до § 2 п. 1 Закону «Про політичні партії» у ФРН, «партії - це об'єднання громадян, які постійно або тривалий час впливають на формування політичної волі на рівні федерації чи землі і хочуть брати участь у представництві народу в німецькому Бундестазі або в ландтагах, якщо, виходячи із загальної картини реальної ситуації, зокрема, відповідно до розміру та стійкості їх організації, кількості їх членів та їх появи на публіці, вони забезпечують достатню гарантію серйозності цієї мети» [388].

Завдання участі у формуванні політичної волі народу, яке покладено на партії Конституцією ФРН, надає партіям особливе становище, яке чітко відрізняє їх від інших політичних об'єднань, тим більше, що конституційний

мандат, адресований партіям, у тісному зв'язку зі статтею 20 Основного Закону, визначає, що вся державна влада походить від народу і може бути передана від народу лише обраним представникам шляхом виборів [394].

У Німеччині нормативне регулювання права на свободу об'єднань закріплено вст. 9 Основного закону ФРН. Воно містить положення, що: а) визначають загальну свободу асоціацій; б) прямі конституційні гарантії цього права; в) свободу асоціацій (асоціації для забезпечення та сприяння умовам праці та економіці). Подальше нормативне регулювання здійснюється у законі «Про регулювання публічного права на об'єднання» (Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts /VereinsG) [389].

Правові основи виникнення та функціонування політичних партій у ФРН визначені у ст.21 Основного Закону, законі «Про політичні партії» (Gesetz über die politischen Parteien), а також у §§ 21 - 54 Цивільного кодексу (BGB). Заснування політичної партії нормативно визначається § 21 Цивільного кодексу ФРН, де визначається що об'єднання набуває правоздатності шляхом внесення до реєстру асоціацій відповідного місцевого суду [364]. Керівник з проведення федеральних виборів (Bundeswahlleiter) є органом виконавчої влади, який відповідає за збір інформації щодо заснування а також ліквідації політичних партій та проводить збір загальнодоступних документів від усіх партій. Тому його слід повідомити відповідно до розділу 6 (3) PartG): про заснування партії; імена членів ради партії та місцевих відділів з деталями їх функцій; розпуск партії або місцевого осередку [402].

З моменту виборів до Бундестагу 2017 року в німецькому Бундестазі були представлені шість політичних груп та вісім партій у 2017–2019 рр., а з 2020 р. сім партій: Союз (ХДС і ХСС), СДП, АдН, ВДП, Ліві та Альянс 90 / Зелені (Union (CDU und CSU), SPD, AfD, FDP, Die Linke und Bündnis 90/Die Grünen) [422].

Доктринальний вимір права на свободу об'єднання у політичні партії в Україні та Німеччині. Достатньо влучно характеристику цього

права, з позиції української науки, дала С. Осауленко. Дослідниця зазначає, що це право є: а) за правовим оформленням – основним; б) за наявністю або відсутністю в суб'єкта права громадянства конкретної країни – правом громадянина; в) за сферою суспільного життя – політичним; г) за кількістю суб'єктів реалізації – індивідуальним [186]. До цього переліку додамо ще одну його характеристику. Це право може бути реалізованим групою приватних осіб у порядку визначеному у законодавстві України.

Говорячи про Німеччину маємо відзначити те, що одним із ключових принципів забезпечення діяльності політичних партій у цій країні є принцип рівних можливостей, який був неодноразово закріплений у рішеннях Федерального конституційного суду. Відповідно, право партій на рівні можливості «впливає з того значення, яке мають свобода партійного утворення та багатопартійний принцип для вільної демократії» [372]. «Принцип рівних можливостей партій», за словами Федерального конституційного суду, «застосовується не лише до сфери виборчих прав у вузькому розумінні, але і до передвиборної агітації, яка має важливе значення для підготовки до виборів, якщо на неї впливають заходи публічної влади [370].

Критерії та підстави втручання у право на свободу об'єднання у політичні партії в Україні та Німеччині. Одним із найскладніших питань реалізації названого конституційного права є втручання у його реалізацію з боку держави. Про це свідчать численні рішення суб'єктів публічної адміністрації, судів загальної юрисдикції, Конституційного Суду України. З метою усебічного розгляду дослідження здійснене шляхом аналізу: а) норм законодавства; б) юридичної доктрини; в) рішень публічної адміністрації; г) рішень судової влади.

Законодавство України. Втручання у реалізацію права на свободу об'єднання у політичні партії через його обмеження регламентується як положеннями Конституції України, так й положеннями інших джерел

національного законодавства. Якщо говорити конкретніше, то йдеться про два види обмеження: а) обмеження щодо утворення та діяльності політичних партій та б) обмеження щодо членства у політичних партіях.

Перша група підстав впливає із змісту ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» [103; 246]. Так, утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на: ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підриив безпеки держави; незаконне захоплення державної влади; пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; посягання на права і свободи людини; посягання на здоров'я населення; пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки. Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань [246]. Окремо хотілося б звернути увагу на передостанню підставу для обмеження реалізації названого конституційного права. Це обмеження було встановлено внаслідок прийняття спеціального Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [229]. У цілому, порушення хоча б однієї із названих вимог призводить до обмеження реалізації права на свободу об'єднання у політичні партії в Україні.

Друга група підстав обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії пов'язана із добровільною відмовою від реалізації цього конституційного права у зв'язку із вступом на державну службу. У цій частині, йдеться про вимоги щодо позапартійності державної служби, яка впливає із приписів п. 1 ч. 3 ст. 10 Закону України «Про державну службу» [221]; ч. 3 ст. 18 Закону України «Про прокуратуру» [251]; ч. 4 ст. 61 Закону України «Про Національну поліцію» [242]; п. 1 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [240] тощо.

У цілому, втручання держави у здійснення названого конституційного права має певні обмеження. Так, згідно ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду [246]. Це положення законодавства України є важливою гарантією від необґрунтованого обмеження щодо утворення та діяльності політичних партій. Проте, аналіз законодавства України зобов'язує зробити певне уточнення. Діяльність політичної партії може бути обмежена через прийняття закону. Так, наприклад, діяльність Комуністичної партії України була обмежена через прийняття згадуваного раніше Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [229]. Прийняття названого Закону стало юридичною основою для винесення рішення Окружного адміністративного суду міста Києва про заборону діяльності Комуністичної партії України [183].

У ФРН обмеженням (втручанням) у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п.1 Основного закону є всі норми, що перешкоджають здійсненню свободи асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона. Зокрема, у ст.9 п.2 Конституції ФРН зазначено, що: «Асоціації, цілі чи діяльність яких суперечать кримінальним законам або спрямовані проти конституційного порядку або проти ідеї міжнародного порозуміння, заборонені».

Щодо втручання безпосередньо у право на об'єднання у політичні партії, то слід зазначити, що втручання у це право здійснюється відповідно до положень основного закону (ст.9 п.2) та закону «Про політичні партії» [388].

Згідно з формулюванням ст. 21 Конституції ФРН, заборона партії може бути розглянута лише в тому випадку, якщо партія, виходячи зі своїх цілей або поведінки своїх прихильників, має на меті зміну або ліквідацію вільного демократичного конституційного ладу ФРН. Якщо партія визнана антиконституційною рішенням Федерального конституційного суду, вона виключається з державного фінансування.

Згідно із Законом «Про політичні партії», партія втрачає статус партії, якщо вона не голосує на федеральних або місцевих виборах протягом шести років [388]. У § 33 п.1 вказаного закону також закріплено положення щодо заборони організацій-замінників: «Забороняється утворювати організації, які докладають неконституційних зусиль партією, забороненою згідно зі статтею 21 (2) Основного закону та § 46 Закону «Про Федеральний конституційний суд» [388]. Питання про антиконституційність партій та припинення їх державного фінансування вирішує Федеральний конституційний суд [394].

Доктринальний рівень. На рівні фахових наукових досліджень підстави втручання держави у реалізацію права на свободу об'єднання у політичні партії в цілому зосереджені навколо аналізу положень законодавства України. Так, українськими вченими ґрунтовно аналізуються підстави для обмеження цього конституційного права, які визначені у ст. 37 Конституції України та інших актах законодавства України [103]. Проте цим не обмежується коло наукових пошуків дослідників у межах цієї тематики. Окрему увагу привертає ценз «єдиної партійності», на який у своїх дослідженнях звертає увагу С. Осауленко. Цей критерій обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії впливає зі змісту статті 6 Закону України «Про політичні партії в Україні», відповідно до якої громадянин України може бути членом лише однієї політичної партії одночасно [185].

Крім того, дослідниця виокремлює ще один критерій обмеження зазначеного конституційного права – «посадовий ценз». Він передбачає перелік посад, обіймання яких зобов'язує особу призупинити членство в політичних партіях. Такий підхід обґрунтовується необхідністю забезпечення політичної нейтральності та об'єктивності у діяльності посадових осіб, зокрема тих, хто займає державні або виборні посади.

Запровадження посадового цензу відображає баланс між правом на свободу об'єднання та принципами демократичного врядування, що запобігають конфлікту інтересів та використанню посадових повноважень у

партійних цілях. Це обмеження має особливе значення у контексті зміцнення правової держави та підтримання довіри громадян до державних інституцій [185].

Крім того, вчена виділяє ще один критерій для обмеження названого конституційного права, який називається «посадовим цензом». Йдеться про перелік посад, обіймання яких вимагає зупинення членства в політичних партіях.

Відповідно до німецької правової доктрини, при встановленні обмежень прав і свобод людини і громадянина важливо встановлювати «Schranken» («обмеження»), та «обмеження-обмежень» («Schranken-Schranken»), тобто межі, яких слід дотримуватися при обмеженні основних прав.

«Schranken» («обмеження») означає втручання в основні права людини на підставі нормативно-правового акту, прийнятого парламентом або адміністративного акту органів державної влади.

«Schranken-Schranken» («обмеження обмежень»). Втручання в основні права, зокрема у право на об'єднання в політичні партії, повинно здійснюватися виключно на підставі закону (діє так зване «законодавче застереження» (нім. Gesetzesvorbehalt) або легітимного адміністративного акта. При цьому сам нормативно-правовий акт має відповідати вимогам конституційності як у формальному, так і в матеріальному аспекті [368].

При цьому, сам термін «втручання» («Eingriff»), що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну «обмеження» у вітчизняній юриспруденції. Саме втручання на наш погляд можна визначити як цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян [142, с. 52].

Як зазначається у рішенні Федерального конституційного суду, практика якого становит доктринальну основу для функціонування політичних партій у Німеччині, особливе значення партій у демократичній

державі не виправдовує їх усунення з політичного життя, якщо вони борються з окремими правилами, навіть цілими конституційними інститутами, але лише тоді, коли вони хочуть похитнути основні цінності вільної демократичної конституційної держави. Ці основні цінності утворюють вільний демократичний базовий порядок, який Конституція вважає основним у загальному державному порядку – «конституційним порядком». Цей базовий порядок, зрештою, ґрунтується на конституційному рішенні, прийнятому в Основному Законі, ґрунтуючись на ідеї, що людина в порядку творення є незалежною цінністю, а свобода та рівність є постійними базовими цінностями єдності держави. Основні принципи цього наказу принаймні слід враховувати: повага прав людини, зазначених у Конституції, насамперед за право на особисте життя та вільний розвиток, суверенітет народу, поділ влади, відповідальність уряду, законність адміністрації, незалежність судів, багатопартійність та рівні можливості для всіх політичних партій, що мають право на конституційне утворення та на опозицію. У будь-якому випадку для заборони об'єднання необхідно, щоб його діяльність була спрямована проти конституційного порядку або міжнародного взаєморозуміння, що передбачає агресивну бойову позицію» [167].

Хоча у ФРН лише громадяни (німці) мають право на свободу асоціацій (ст. 9 п. 1), свобода асоціацій гарантується як основоположне (загальне) право людини.

У законі «Про політичні партії» не має прямої вказівки щодо заборони іноземців бути засновниками чи членами політичної партії, хоча й зазначено, що політичною партією не є об'єднання, більшість членів якої є іноземцями (§2 п. 3). Таким чином, можемо зробити висновок, що іноземці в ФРН мають право бути членами політичних партій, на відміну від України, де право утворювати політичні партії та бути членом партії належить виключно громадянам України.

Рішення публічної адміністрації. Суб'єкти публічної адміністрації в Україні безпосередньо взаємодіють з приватним особами у контексті реалізації їхнього права на свободу об'єднання у політичні партії. Йдеться про реєстрацію політичної партії, контроль за її діяльністю, а також обмеження її діяльності у випадках визначених у законодавстві України.

Аналіз законодавства України, а також правозастосовчої практики дозволяє визначити декілька груп причин, коли публічна адміністрація України, в особі Мінюсту України може втручатися у реалізацію права на свободу об'єднання у політичні партії: а) на стадії створення політичної партії та початку її функціонування; б) коли зареєстрована політична партія *defacto* не функціонує; в) коли політична партія порушує заборони встановлені у ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні». Зупинимось на цих випадках детальніше.

Перша група причин втручання у реалізацію названого конституційного права має місце на стадії створення політичної партії та початку її функціонування. У першу чергу, йдеться про випадки коли політична сила, яка бажає зареєструватися як політична партія не подає усі передбачені ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні» документи для реєстрації до державного реєстратора, такі документи оформлені не належним чином, або містять недостовірну інформацію. Це є формальною підставою для відмови у реєстрації політичної партії.

Друга група причин, породжена таким явищем як «партії-порожняки» [176]. Йдеться про політичні сили, які були зареєстровані як політичні партії, проте: а) протягом шести місяців з дня реєстрації не утворили та не зареєстрували у порядку, встановленому законодавством України, своїх обласних організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та в Автономній Республіці Крим та б) невисували своїх кандидатів на виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років. На сьогодні, таких політичних партій в Україні налічується 48 [176].

Йдеться про: Партію ветеранів Афганістану; Соціал-демократичну партію України; «Жінки України»; Партію захисників Вітчизни; Християнсько-демократичний союз; «Третю українську республіку» та ін. Ці політичні партії, за даними Мінюсту України, не здійснюють політичної діяльності згідно із вимогами ч.7 ст. 11 та ст. 24 Закону України «Про політичні партії в Україні» [246]. У зв'язку із цим, Мінюст України ініціює судовий розгляд питання про припинення діяльності таких політичних партій. Очевидно, що така підстава обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії є корисною з позиції очищення політичної системи України від «мертвих» політичних партій.

Третя група підстав – це порушення політичною партією встановлених законодавством України обмежень щодо їх утворення і діяльності. Йдеться про визначений у ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» перелік підстав, які є юридичною причиною для заборони політичної партії в Україні. У цілому, за роки незалежності України з названих підстав було заборонено діяльність принаймні трьох політичних партій, а зокрема: «Руський блок» (2014 рік); «Руська єдність» (2014 рік); Комуністична партія України (2015 рік) [246].

В Німеччині право ініціювати процедуру заборони політичної партії можуть Федеральний парламента (Бундестаг), Федеральна Рада (Бундестрат), Федеральний Уряд та Уряди земель шляхом надсилання запиту до Федерального конституційного суду [419]. Сенат суду перевіряє чи діяльність партії порушує положення ст. 21 п.2 Основного Закону, а саме: «чи партії, або їх прихильники прагнуть завдати шкоди основам вільного демократичного ладу, або усунути його, або загрожують цілісності Федеративної Республіки Німеччини». Якщо дві третини членів Сенату Федерального конституційного суду приймають рішення, що партія порушує положення ст. 21 п. 2, наслідком цього є: заборона політичної партії та партій-наслідувачів, втрата мандатів у Федеральному парламенті та парламентах земель, вилучення майна та

скасування реєстрації.

Щодо обмеження членства у партії окремих категорій осіб, зокрема держслужбовців, у ФРН такого обмеження на відміну від України не має. Таким чином, державний службовець може бути політично активним та бути членом партії. Особа не відмовляється від своїх основних прав, коли стає державним службовцем. Однак відносини обов'язку та лояльності, що існують між ним та його роботодавцем, зобов'язують державного службовця дотримуватися «основних обов'язків» «неупередженості та справедливості», відповідно до § 33 п. 1 реч. 2 Закону, що регулює статус державних службовців у федеральних землях (BeamtStG); він повинен підтримувати та захищати вільний демократичний основний порядок, закріплений в Основному Законі (§33 п.1 реч. 3 BeamStG). Таким чином, обов'язок державного службовця виконувати Конституцію є частиною ланцюга положень, що становлять поняття «оборонна демократія» [369]. До цього додається обов'язок нейтралітету: державний службовець не повинен використовувати своє службове положення проти інших політичних партій та ідеологій. Оскільки, як зазначено у ст. 33 реч. 1: «Чиновники служать усьому народові, а не одній партії».

В усіх інших питаннях держслужбовець як приватна особа і як громадянин зберігає свій «статус *politicus*»: йому дозволяється публічно висловлюватись з політичних питань (включаючи суперечливі), брати участь у політичних заходах та зборах. Він може бути членом політичної партії та бути активним в ній, артикулювати себе з точки зору партійної політики, брати участь у виборчій боротьбі та висувати свою кандидатуру на політичні посади. Все це, безумовно, є само собою зрозумілим для ліберальної демократії і не суперечить їй.

Питання ускладнюється у випадку, якщо державний службовець є членом антиконституційної партії. Чи тільки членство в такій партії може бути достатнім для того, щоб не найняти державного службовця, тобто позбавити

його конституційного права на участь у державних справах, або притягнути його до відповідальності в дисциплінарному порядку та звільнити за необхідності? Йдеться вже не лише про санкціонування особою порушення обов'язку поміркованості та нейтралітету, а про фундаментальне питання відповідальності: якщо партія вороже ставиться до конституції, чи може посадова особа, яка є членом цієї партії протистояти антиконституціоналізму? У ст. 33 п. 2 Основного закону говориться про придатність особи до роботи на державній службі, що означає цілісну характеристику особи, її кваліфікаційні та професійні якості, які є більш важливими, ніж членство у конкретній партії.

З іншого боку, є партії, які заборонені Федеральним конституційним судом, згідно зі ст.21 п.2 основного Закону. У такому випадку, членство в партії, визнаної неконституційною та забороненою, є несумісним зі статусом державного службовця. Суд запровадив новий правий статус партії «антиконституційна, але не заборонена партія» (яка, однак, може бути виключена з державного фінансування відповідно до ст. 21 п.3,4 Основного Закону). Зокрема, членство в такій партії – якою є зараз НДП у Німеччині - не сумісне зі статусом державних службовців. Таким чином, Основний Закон містить привілей на партію, але привілей на державних службовців не поширюється [130, с. 5].

Рішення судової влади. Питання про обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії є предметом багатьох судових рішень. Звичайно, в межах нашого дослідження нас цікавить, у першу чергу, ті ідеї та принципи, які були закріплені у рішеннях Конституційного Суду України та стосувалися різних аспектів реалізації цього конституційного права.

Тематично ці рішення Конституційного Суду України можна поділити на наступні групи:

а) рішення у якому визначаються можливість обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 (справа про утворення

політичних партій в Україні) зазначається: «...частина друга ст. 64 Конституції України не відносить право на свободу утворення політичних України допускає додаткове унормування законом загальних засад утворення і діяльності політичних партій за умови дотримання загальнодемократичних принципів» [303].

б) рішення у яких визначаються вимоги до утворення та реєстрації політичних партій. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року №9-рп/2007 (справа про утворення та реєстрацію партійних організацій) у зазначено: «Створення структури партійних організацій політичних партій належить до основоположних засад їх діяльності. Відповідно до пункту 11 частини першої ст. 92 Конституції України засади утворення і діяльності політичних партій визначаються виключно законами України. Тому питання стосовно визначення кількості партійних організацій районного рівня, які необхідно утворити політичним партіям, є компетенцією Верховної Ради України» [281; 282].

Цікавим у цій частині є також згадуване рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 (справа про утворення політичних партій в Україні) [303]. У ньому, було визначено низку важливих положень щодо утворення та діяльності політичних партій. Так, Конституційний Суд України прийшов до висновку, що: «Встановлені статтею 15 Закону обмеження, відповідно до яких не допускається фінансування політичних партій органами державної влади та місцевого самоврядування (крім випадків, зазначених законом), державними та комунальними підприємствами, анонімними особами та іншими суб'єктами, насамперед закладають рівні передумови для діяльності всіх політичних партій, мають забезпечити захист прав і свобод інших людей, які не є членами цих політичних об'єднань.

Обмеження у фінансуванні політичної діяльності іноземними державами, їх громадянами, підприємствами, установами, організаціями,

введене пунктом 3 ст. 15 Закону саме в інтересах національної безпеки, повністю відповідає зазначеним конституційним положенням та нормам міжнародно-правових актів і узгоджується з принципом справедливості та розмірності, визнаного критерієм ідеології справедливості у демократичній державі» [303].

Крім того, Конституційний Суд України наголосив: «...законодавець має право на основі Конституції України та міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, додатково врегульовувати правовий статус політичних партій шляхом встановлення нормами Закону процедури їх створення, порядку державної реєстрації та контролю за їх діяльністю, але за умови, якщо ці норми не звужать обсяг конституційних прав на свободу об'єднання у політичні партії і не унеможливають реалізацію права кожного на прояв своєї політичної позиції» [303].

в) рішення, яке стосується обмеження прав окремої політичної партії.
У цій частині йдеться про рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2001 року № 20-рп/2001 (справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 року) [287].

Ця справа має значення у контексті захисту прав Комуністичної партії України, діяльність якої була обмежена Указом Президії Верховної Ради України «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» від 26 серпня 1991 року № 1435-ХІІ та Указом Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України» від 30 серпня 1991 року № 1468-ХІІ. Названі укази Президії Верховної Ради України були визнані неконституційними та втратили чинність з дня ухвалення відповідного рішення Конституційного Суду України.

Що стосується ФРН то, діяльність політичних партій перебуває під особливим інституційним та нормативним захистом. Оскільки партії мають важливе значення для функціонування демократії, то завдяки цьому, Основний Закон надає їм підвищену гарантію захисту та існування, так званий

«привілей партії» (Parteienprivileg). Він виражається насамперед у тому, що, на відміну від інших політичних об'єднань, політичні партії можуть бути визнані неконституційними лише Федеральним конституційним судом за заявою щодо розгляду справи від Бундестагу, Федерального уряду або Федеральної Ради. Звідси випливає, що до прийняття рішення Федерального конституційного суду ніхто не може юридично стверджувати, що партія є неконституційною.

В історії Німеччини було дві заборони політичних партій:

- 1952 р. Заборона KPD (Комуністична партія Німеччини)
- 1956 р. Заборона СПР (Соціалістична партія рейху) SRP, яка була спадкоємицею НСРПН (Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини) NSDAP.

У зв'язку із заборонаю КПН в 1956 році, Федеральний конституційний суд обґрунтував антиконституційне ставлення партій, що вимагається Основним законом: «Партію не можна вважати неконституційною лише тому, що вона не визнає найвищих принципів вільного демократичного основного порядку; слід додати активне, воєнне, агресивне ставлення до існуючого порядку.

Стаття 21 п. 2 Основного Закону не вимагає таких дій, які містяться у розділі 81 Кримінального кодексу; достатньо, якщо політичний курс партії визначається наміром щодо боротьби з вільним демократичним основним порядком» [365].

Витяг рішення ФКС щодо заборони Комуністичної партії Німеччини «Партія не є неконституційною, навіть якщо вона не визнає вищих принципів вільного демократичного основного порядку, відкидає їх, протиставляє їх іншим. Скоріше, слід додати активно бойове агресивне ставлення до існуючого порядку; партія повинна систематично порушувати функціонування існуючого конституційного порядку...Це означає, що ліберально-демократична держава автоматично не діє проти партій, цілі якої

є ворожими до неї; скоріше, держава здійснює оборону, відбиває атаки на свій основний порядок» [365].

У Німеччині й досі, починаючи з 2001 р. тривають дискусії, чи слід заборонити ультра-праву радикальну Національно-демократичну партію (NPD). За зверненням від Федерального уряду, Бундестагу та Бундесрату, у 2001 р. Федеральний конституційний суд приймав рішення щодо визнання партії антиконституційною. Заявники звинуватили партію у тому, що вона намагається явтрутитися у вільний демократичний конституційний лад.

Проте, як було з'ясовано, процедура заборони була суперечливою на момент подання заявки, оскільки здійснювалася під тиском з боку співробітників Федеральної служби розвідки.

Оскільки партії є необхідними для функціонування демократії, безперечно, що заяви про заборону партій повинні відповідати спеціальним вимогам, тому що партії користуються особливим захистом – партійним привілеєм. Якщо подано заяву про заборону партії, то у пункті 1 розділу 15 Закону «Про Федеральний конституційний суд» (BVerfGG) вимагається, щоб особливо негативні наслідки заборони партії могли бути визначені лише двома третинами Сенату Федерального конституційного суду, який приймає рішення [387].

Однак у рішенні суду від 18 березня 2003 року не було зібрано двох третин, необхідних для заборони партії. Троє з семи суддів засвідчили про наявність серйозних процедурних помилок [365]: «Спостереження за політичною партією співробітниками Федеральної служби розвідки, безпосередньо до і під час виконання процедури судом щодо визначення неконституційності партії, несумісне з вимогами верховенства права, які впливають з ст. 21 п.1 та ст. 2 та закріплені ст. 20 п.3 Основного закону».

Голова Федерального конституційного суду А. Фоскуле у своєму виступі назвав заборону будь-якої партії «палицею з двома кінцями», пояснивши, що такий захід «обмежує свободу, щоб її ж зберігти». Будь-який

судовий процес про заборону як таку є серйозним випробовуванням для вільної демократичної держави» [343].

Чотири судді навпаки вважали продовження процедури заборони необхідним: «Якщо політична партія створює конкретний, очевидний ризик для подальшого існування віль[ної конституційної держави, Федеральний конституційний суд не може вважати будь-які порушення загального принципу справедливої процедури при зважуванні переважаючими» [365].

У 2017 році була ще одна спроба заборонити партію, але і вона не увінчалася успіхом. У своєму рішенні Федеральний конституційний суд хоча й визнав, що партія є ворожою до Конституції організацією, однак при цьому, констатував, що вона загалом це не становить загрозу для німецької державності [343]. Станом на сьогоднішній день НДПН не представлена ні в Бундестазі, ні в Ландтазі федеральної землі Макленбург-Передня Померанія, де вона була представлена до 2014 року.

Висновки до розділу 4

Загальні засади обмеження прав і свобод громадян передбачають, що вони є невідчужуваними і гарантованими Конституцією України, однак можуть бути обмежені в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Це забезпечує баланс між правами громадян і вимогами національної безпеки. Законодавство України встановлює, що обмеження можливе лише на підставі закону, а мета втручання має бути легітимною і відповідати принципам пропорційності, необхідності та мінімальності втручання.

Відповідно до міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), обмеження мають бути необхідними для демократичного суспільства, забезпечуючи громадський інтерес і суспільну безпеку. ЄСПЛ застосовує «трискладовий тест» для оцінки правомірності обмежень, який включає перевірку законності, легітимної мети

та необхідності втручання. Такий підхід підкреслює значення принципу верховенства права як основи для будь-якого обмеження прав.

У конституційній юриспруденції України поняття «обмеження» та «втручання» є синонімічними з точки зору правового регулювання, що узгоджується з німецькою концепцією «Schranken» («обмеження»). При цьому у Німеччині концепція «Schranken-Schranken» («обмеження-обмежень») передбачає додатковий захист від надмірного втручання. Зокрема, будь-яке обмеження має бути обґрунтованим і базуватися на конституційних положеннях, де найвищою формою втручання є заборона. Це підкреслює високий рівень захисту прав громадян у німецькій правовій системі.

Критерії обмеження прав та свобод у політичній сфері ґрунтуються на принципах пропорційності, легітимності та поваги до сутності права. Політичні права, зокрема право на об'єднання у політичні партії, можуть бути обмежені лише у випадках, які стосуються національної безпеки або громадського порядку. Це обумовлено необхідністю забезпечення стабільності та захисту демократичного ладу. Конституція України забороняє партії, чия діяльність спрямована на підриг незалежності, суверенітету чи територіальної цілісності держави, що узгоджується з вимогами міжнародного права. Зазначені обмеження можуть бути правомірними лише тоді, коли є докази їх обґрунтованості та суспільної необхідності.

Аналіз нормативно-правового регулювання обмежень політичних прав у Німеччині показує, що там право на об'єднання у політичні партії закріплене як невід'ємний елемент демократичного ладу. Політичні партії в Німеччині перебувають під конституційним захистом, і рішення про їх заборону може прийняти лише Федеральний конституційний суд за поданням відповідних державних органів. Це свідчить про високий рівень гарантій, які держава надає політичним партіям як представникам суспільної волі. Рішення про заборону приймаються лише у виняткових випадках, коли діяльність партії загрожувє основним цінностям демократичного ладу, як це було із праворадикальною

партією НДПН. Навіть у випадках, коли партія є антиконституційною, суд може не забороняти її діяльність, якщо вона не становить реальної загрози.

Особливістю німецького законодавства щодо політичних прав є відсутність обмежень для державних службовців та військових у питаннях членства в політичних партіях. У Німеччині держслужбовці визнаються політично активними громадянами, чия діяльність має базуватися на принципах нейтралітету та лояльності до інших партій. Це підходить для демократичних суспільств, де права громадян не обмежуються службовими обов'язками. У Німеччині також дозволяється членство іноземців у політичних партіях, що забезпечує відкритість партій і демократизм.

В Україні, натомість, право на об'єднання у політичні партії є політичним правом, яке регламентується Конституцією та спеціальними законами. Хоча партії відіграють важливу роль у політичному житті, вони не мають статусу невід'ємної частини конституційного ладу, як це встановлено в Німеччині. Законодавство України також забороняє участь у партіях державних службовців, щоб запобігти політичним конфліктам інтересів і забезпечити нейтральність держслужби.

Загалом аналіз правового регулювання обмежень прав і свобод показує, що українське законодавство значною мірою відповідає міжнародним і європейським стандартам, однак має певні особливості на рівні практичної реалізації. Важливою проблемою в Україні є існування «партій-порожняків» — політичних сил, які де-факто не здійснюють діяльності, однак зберігають свій статус. Цей аспект свідчить про необхідність вдосконалення механізмів контролю за політичними партіями для підтримання прозорості та ефективності політичної системи. У підсумку, реалізація та обмеження політичних прав мають здійснюватися з урахуванням міжнародних стандартів і потреб демократичного суспільства. Правомірне втручання в політичні права має бути мінімальним, обґрунтованим і передбаченим законодавством.

РОЗДІЛ 5.

ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД

5.1. Інституційна спроможність держави, політична безпека держави та індикатори політичної безпеки держави

Провідну роль у забезпеченні політичних прав і свобод людини і громадянина відіграє держава як центральний елемент політичної системи. Зокрема, держава, через її державні органи та інститути регулює суспільні процеси, забезпечує взаємодію між соціальними групами, між різними соціальними групами та державними органами, сприяє розв'язанню конфліктів між ними, впорядковує політичні процеси у внутрішньо-політичних та зовнішньо-політичних сферах, створює та забезпечує організаційно-правові умови для реалізації прямих та опосередкованих форм громадської участі. Індикатором демократичних змін кожної держави є рівень захищеності конституційних прав і свобод громадян. Проблема забезпечення та реалізації прав і свобод громадян відображає подвійну природу взаємодії у дихотомії «держава–суспільство». У зв'язку з цим, для більш глибокого розуміння механізму забезпечення та реалізації політичних прав і свобод необхідно дослідити зміст та сутність понять «інституційна спроможність» держави та державних органів, а також тісно пов'язаних з ними понять політична безпека держави та індикатори політичної безпеки держави.

Актуальність дослідження інституційної спроможності держави у забезпеченні політичних прав, свобод і безпеки обумовлена сучасними викликами демократичному розвитку та політичній стабільності України. У сучасному світі питання ефективності державних інституцій набуває особливої ваги, оскільки від їхньої здатності своєчасно та професійно реагувати на внутрішні й зовнішні загрози залежить рівень захищеності

основних прав і свобод громадян, а також збереження конституційного ладу. Особливого значення набувають політична безпека та інституційна спроможність в умовах реформування політичної системи та інтеграційних процесів, спрямованих на утвердження європейських стандартів у сфері прав людини. Оцінка індикаторів політичної безпеки та їхній взаємозв'язок з інституційною спроможністю державних органів дозволяє не лише виявити потенційні загрози політичній стабільності, але й розробити ефективні механізми їхнього запобігання.

У широкому розумінні інституційна спроможність — це здатність організації, державного органу чи держави в цілому ефективно виконувати свої функції завдяки належному рівню підготовки персоналу, налагодженим процесам, структурованій організації та достатнім ресурсам.

Інституційна спроможність держави охоплює такі основні компоненти, як нормативно-правова база, яка формує законодавчі рамки діяльності державних інституцій; організаційна структура, що забезпечує ефективний розподіл повноважень між різними державними органами; та ресурсне забезпечення, яке включає матеріальні й людські ресурси[14, с.12]. Разом ці компоненти створюють основу для надійного функціонування державної влади та збереження політичної стабільності.

Вітчизняні науковці, зокрема О. Баштанник і М. Савчин, підкреслюють, що інституційна спроможність включає здатність держави регулювати суспільні відносини через дотримання правових норм, як національних, так і міжнародних, забезпечуючи захист прав громадян. При цьому важливим аспектом є не лише наявність законодавчої бази, але й її легітимність, тобто відповідність суспільним потребам і міжнародним стандартам. Інституційна спроможність також охоплює здатність приймати компетентні рішення, які відповідають принципам правової процедури, та втілювати їх у життя, що передбачає належну взаємодію між центральними і місцевими органами влади. Так, О. Баштанник вважає, що під інституціональною спроможністю

слід розуміти «спроможність інституту як здатність регулювати певний тип суспільних відносин на основі норм визнаних державою міжнародно-правових актів, національного законодавства та суспільної легітимації (нормативний аспект сутності інституту)» [14, с.12]. Тоді як М. Савчин, досліджуючи питання інституційної спроможності держави, звертається до Конвенції Монтевідео, яка визначає ключові ознаки держави як суб'єкта міжнародного права, зокрема: наявність території, населення та уряду, здатного ефективно управляти цією територією.

Таким чином, як зазначає дослідник: «під інституційною спроможністю слід розуміти здатність держави приймати компетентні рішення відповідно до принципів належної правової процедури і втілювати їх у життя на прийнятному рівні для забезпечення прав громадян» [308, с.197].

У міжнародних наукових дослідженнях інституційну спроможність визначають як здатність організацій реалізовувати свої функції в межах нормативних вимог, встановлених державою [195, с. 377]. Також її розглядають як поєднання організаційних, структурних і технічних механізмів разом із індивідуальними компетенціями, необхідними для розробки та впровадження політики, що відповідає суспільним потребам [423].

З поняттям інституційна спроможність державної влади тісно пов'язане питання її політичної безпеки. На нашу думку, під поняттям «політична безпека держави» слід розуміти: «рівень захищеності національних інтересів у політичній сфері. У свою чергу, вона передбачає такий стан правових норм і діяльності відповідних інститутів безпеки, що гарантують захист політичного суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного ладу держави, тобто можливість нації та створених нею соціальних інститутів проводити незалежну внутрішню і зовнішню політику» [146, с. 74].

Суть політичної безпеки, на нашу думку, полягає в існуванні міцного політичного суверенітету в рамках міждержавних відносин та політичної

стабільності суспільства, що досягається шляхом формування дієвої політичної системи [146, с. 72]. Політична система покликана забезпечувати баланс інтересів різних соціальних груп, ґрунтуючись на принципі верховенства права. Цей принцип гарантує дію легітимного, загальнообов'язкового та справедливого закону, що встановлює рівні права й обов'язки для всіх суб'єктів правовідносин. Важливо, що така рівність є незалежною від статі, соціального чи майнового статусу, національної, расової або будь-якої іншої приналежності. Саме дотримання верховенства права сприяє зміцненню політичної стабільності, довірі громадян до державних інституцій і забезпеченню соціальної справедливості в суспільстві [126, с. 107].

Важливу роль для забезпечення політичної безпеки держави відіграють органи державної влади та місцевого самоврядування. Політична безпека держави є складовою національної безпеки, основним елементом державної безпеки, поряд з економічною, воєнною, екологічною, гуманітарною, інформаційною безпекою тощо. Ми вважаємо, що «політична безпека держави досягається шляхом реалізації низки заходів, що закріплюють сталість конституційного ладу держави, дотримання демократичних процедур проведення виборів, реалізації та гарантії конституційних прав і свобод громадян, контролю діяльності органів держави громадянським суспільством» [126, с. 110]. Політична безпека забезпечується через систему правових норм та відповідних інститутів, які гарантують захист суверенітету держави, народу й нації, збереження територіальної цілісності та конституційного ладу. Це означає, що нація та створені нею соціальні інститути мають можливість незалежно формувати та реалізовувати як внутрішню, так і зовнішню політику.

Сутність політичної безпеки полягає у наявності стійкого політичного суверенітету в межах міждержавних відносин і політичної стабільності суспільства, яка досягається формуванням стійкої політичної системи [146, с.

74]. Саме в цьому сенсі можемо говорити про дієву систему політичної безпеки, де держава в особі державних органів, а також недержавні суб'єкти гарантують забезпечення та всебічну реалізацію прав і свобод особи, забезпечують народовладдя та демократію у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Отже, політична безпека взаємопов'язана з такою властивістю політичної системи, як політична стабільність, а також відображає стан інституціональної спроможності органів державної влади [146, с. 78].

У сучасній політичній науці здійснюються спроби виокремити показники (індикатори) політичної безпеки, за допомогою яких визначаються можливі виклики та загрози політичній безпеці держави. На думку А. Качинського, поняття «індикатор» (indicator) є багатозначним та означає: «пристрій, речовина, показник тощо, за допомогою яких здійснюють контроль зміни параметра контрольованого явища, процесу, системи або стану об'єкта і створюють сигнал інформації у формі, зручній для сприйняття суб'єктом контролю» [77, с. 11].

Індикатори політичної безпеки відіграють роль своєрідних сигналів, які вказують на можливі загрози. Вони можуть проявлятися у вигляді політичних подій, процесів, інформаційних впливів чи інших факторів, що дають змогу заздалегідь ідентифікувати потенційні ризики, їхню природу, джерела, напрями, масштаби та ймовірний час виникнення. Основна функція цих індикаторів полягає у прогнозуванні та попередженні щодо критичних або небезпечних змін у політичному середовищі.

Відхилення зафіксованих параметрів від визначеного оптимального рівня політичної безпеки свідчить про наявність загрозливих впливів. Якщо ж такі відхилення перевищують певний критичний поріг (як у позитивному, так і в негативному напрямку, залежно від конкретного показника), це може сигналізувати про настання політичної кризи або небезпеки. Таким чином, система індикаторів політичної безпеки являє собою сукупність ключових макрополітичних параметрів, що відображають рівень стабільності суспільної

системи та її відповідність критеріям політичної безпеки. «Система індикаторів політичної безпеки суспільства є сукупністю найважливіших макрополітичних показників, які характеризують відповідність стану суспільної системи визначеним критеріям політичної безпеки», зазначає А. Качинський [77, С.26].

Базовими критеріями для вимірювання загроз політичній безпеці є індекси та гранично допустимі значення (поріг). Ми вважаємо, що «індекс (index) – відносний показник, що вказує місце елемента в сукупності або характеризує стан деякої системи» [113, с .74].

Індекс зазвичай розраховується у певний період як відсоткове співвідношення до базового значення, прийнятого за 100 %. Існують два основні методи його формування: за допомогою експертних опитувань або шляхом аналізу кількісних даних, що характеризують політичну систему та її складові. Вивчення індексів і визначення порогових рівнів політичної безпеки можливе через систематичний моніторинг політичної ситуації відповідного суб'єкта.

Моніторинг (англ.monitoring) – постійне спостереження, систематичний збір та аналіз інформації з метою прогнозування можливості загроз безпеці політичних інтересів особи, суспільства, держави від зовнішніх та внутрішніх загроз в регіоні; планування дій по стратегічному реагуванню на загрози; надання варіантів дій для відповідних інститутів, держави, суспільства.

На сьогоднішній день ані серед вітчизняних, ані серед зарубіжних дослідників не має однастайності щодо визначення змісту поняття та елементів системи індикаторів національної та політичної безпеки. Існуючі розробки поки що малочисельні та розрізнені. Зокрема, на думку українського дослідника А. Качинського, «основними індикаторами національної безпеки є: визначення свободи преси, індекс верховенства права, індекс демократії, глобальний інноваційний індекс» тощо [77, с.14].

Міжнародні організації регулярно формують рейтинги країн за рівнем політичних ризиків, використовуючи різні методологічні підходи. Серед таких рейтингів – Business Environment Risk Index (BERI), Political Risk Index (PRI), World Political Risk Forecast (WPRF), International Country Risk Guide (ICRG), Institutional Investor's Country Credit Rating, POLICON, Control Risks, Euromoney's Country Risk Index тощо.

Особливе значення має Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI), який щорічно публікується міжнародною організацією Transparency International з 1995 року. Він відображає рівень корупції в країнах на основі оцінок експертів, аналітиків та опитувань підприємців за визначеною шкалою [113, с. 274].

Зарубіжні дослідники розробляють комплекс вимірюваних інструментів для оцінки рівня демократії. Оскільки демократія є однією з засадничих цінностей при забезпеченні політичної безпеки, дані розробки становлять значний інтерес для обраної теми дослідження. На нашу думку, серед основних індикаторів політичній безпеці держави можна виділити наступні: «відсутність перешкод і обмежень політичних прав і свобод громадян; наявність політичної опозиції; справедливість і відповідність державно-політичного ладу національним інтересам; політична міць і геополітичний статус країни; ефективність політики і державного управління, що виражається в здатності енергійно переборювати кризи, забезпечувати відновлення і стійкий розвиток; довіра і добровільна підтримка влади більшістю суспільства; політична стабільність» [113, с. 275].

Більшість з названих індикаторів також можуть застосовуватися для визначення інституційної спроможності органів державної влади у сфері забезпечення прав і свобод громадян, зокрема й політичних. Прийняття державними органами рішень повинно ґрунтуватися на аналізі індикаторів політичної безпеки. Останній має передбачати моніторинг і прогнозування

тенденцій та динаміки цих макрополітичних показників з урахуванням негативної дії загроз.

Взаємозв'язок між політичною безпекою, інституційною спроможністю органів державної влади та індикаторами політичної безпеки є фундаментальним для забезпечення політичної стабільності, функціонування правової держави та утвердження демократичних засад суспільного життя. На нашу думку, ці елементи формують цілісну правову конструкцію, яка забезпечує надійну правову інфраструктуру та правопорядок, спрямований на захист конституційних прав і свобод громадян, політичного суверенітету та територіальної цілісності держави.

Взаємозв'язок між ними проявляється в системній правовій інтеграції цих елементів, що сприяє забезпеченню конституційного ладу, дотриманню прав і свобод громадян та гарантії політичного суверенітету держави. Інституційна спроможність є необхідною передумовою для досягнення політичної безпеки, оскільки вона гарантує ефективність правозастосування, злагодженість функціонування політичної системи та її адаптивність до зовнішніх і внутрішніх викликів. У свою чергу, індикатори політичної безпеки виконують функцію зворотного зв'язку, що дозволяє об'єктивно оцінювати стан політичної системи і ефективність інституційної спроможності. Цей взаємозв'язок забезпечує підтримку конституційного правопорядку, що є основою демократичної правової держави. Недостатня інституційна спроможність або несприятливі індикатори політичної безпеки можуть свідчити про потенційні правові ризики, зокрема політичну дестабілізацію, корупційні практики чи зниження довіри до правової системи, що безпосередньо впливає на політичну безпеку. Водночас, належний рівень інституційної спроможності, підкріплений позитивними індикаторами політичної безпеки, забезпечує не лише правовий порядок, а й зміцнює позиції держави на міжнародній арені, сприяючи зростанню довіри до неї з боку міжнародної спільноти та інвесторів.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що під інституційною спроможністю органів державної влади у сфері забезпечення політичних прав і свобод громадян ми розуміємо здатність вказаних органів забезпечувати належне прийняття організаційних, нормативних та інших заходів для належної реалізації відповідно до принципів верховенства права, взаємної відповідальності людини та держави, забезпечення балансу інтересів більшості та меншості, підзвітності та взаємоконтроль між органами державної влади та органами місцевого самоврядування. У цьому сенсі інституційна спроможність державних органів виступає однією з найважливіших складових політичної безпеки. Державні органи повинні мати здатність приймати компетентні, законодавчо обґрунтовані рішення, які відповідатимуть інтересам як держави, так і громадянського суспільства. Це включає належний рівень професіоналізму, адекватне ресурсне забезпечення та дотримання принципів верховенства права. Інституційна спроможність органів державної влади у сфері забезпечення політичних прав і свобод громадян передбачає їхню здатність виконувати свої функції у відповідності до правових норм, з дотриманням принципів прозорості, підзвітності, та врахуванням інтересів як більшості, так і меншості. Політична безпека в цьому контексті постає як один із елементів національної безпеки, а її досягнення забезпечується через дієву політичну систему, що гарантує стабільність і дозволяє державі та суспільству взаємодіяти у спосіб, який забезпечує дотримання прав громадян і збереження демократії. Особливе значення надається індикаторам політичної безпеки, які дозволяють вчасно виявити потенційні загрози та реагувати на них. Індикатори є макрополітичними показниками, що відображають відповідність політичного стану держави певним критеріям політичної стабільності, зокрема відсутність перешкод політичним правам, справедливості політичного ладу, стабільність і довіру громадян до влади. Згідно з дослідженням, такі індикатори мають моніторинг і аналізуватися для прогнозування ризиків і оцінки рівня політичної

стабільності. Важливим аспектом є міжнародні рейтинги політичної безпеки, такі як індекси сприйняття корупції, рівня демократії та свободи преси, що дозволяють оцінити політичну ситуацію та інституційну спроможність держави з точки зору глобальних стандартів. Ці показники є критичними для розуміння рівня демократії в державі та оцінки її здатності до протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам.

5.2. Інституційна спроможність Верховної Ради України у сфері забезпечення політичних прав і свобод

На сьогодні в Україні ключову, на нашу думку, роль у забезпеченні прав людини, в тому числі політичних, відіграє Верховна Рада України (далі ВРУ). Це пов'язано, в першу чергу, із функцією парламентського контролю за дотриманням законодавства щодо реалізації своїх політичних прав громадянами. Парламент України через прийняття відповідних законів здійснює контроль за їх виконанням, а також реагує у разі потреби. Також, ВРУ має власний, окремий інструмент такого контролю – Уповноваженого з прав людини. Більше того, кожен народний депутат України може здійснювати контроль за дотриманням законодавства України, а також щодо забезпечення та реагування, у разі порушення, політичних прав громадян через звернення і запити народного депутата.

Метою даного параграфа буде дослідження інституційної спроможності ВРУ у сфері забезпечення політичних прав і свобод, зокрема, конституційно-правове забезпечення політичних прав через такі складові, як загальні конституційні повноваження парламенту, повноваження Уповноваженого ВРУ з прав людини, запити і звернення народних депутатів, контроль парламентських комітетів, а також адміністративна відповідальність за порушення політичних прав.

Якщо звернутися до міжнародних документів, таких як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, або Європейська конвенція з

прав людини, можна побачити, що захист політичних прав виділяється окремо, що свідчить про актуальність даної проблеми на сьогодні, незважаючи на той факт, що Конвенція була підписана 4 листопада 1950 року в Римі, а набула чинності в 1953 році. Так, Конвенція є міжнародним договором, згідно з яким договірні держави зобов'язуються забезпечувати основні цивільні та політичні права кожного, хто перебуває під їхньою юрисдикцією [112, с. 38].

Адміністративно-правове забезпечення політичних прав громадян ВРУ, на нашу думку, слід розглядати через функцію парламентського контролю. Це пояснюється тим, що парламент у такий спосіб може вимагати від органів державної влади здійснити певні дії, не допустити або припинити порушення закону. Необхідно підкреслити, що реалізація контрольної функції парламенту зазвичай розглядається передусім в частині контролю за діяльністю уряду. Часто ця обставина була основним чинником конфліктів між гілками влади, але цивілізована практика парламентської діяльності свідчить, що виявлення парламентом зловживань владою, фактів недотримання законодавства є підставою для відповідного правового реагування [32, с. 80].

На нашу думку: «Верховна Рада України відповідно до своїх конституційних повноважень здійснює контроль за дотриманням конституційних прав і свобод громадян, виконанням законів та інших актів, а також загальнодержавних програм і Державного бюджету, контролюючи діяльність органів і посадових осіб, яких вона обирає, призначає або затверджує» [112, с. 39].

Питання парламентського контролю є важливим у науковій дискусії, оскільки його зміст, механізми реалізації та функціональне призначення визначають ефективність діяльності представницького органу державної влади. У сучасному правознавстві існують різні підходи до розуміння сутності парламентського контролю, зокрема ті, що акцентують увагу на його правозахисній, превентивній та моніторингово-оцінковій функціях.

Так, О. Коврякова розглядає парламентський контроль як систему норм, що регламентують встановлений порядок спостереження та перевірки діяльності органів виконавчої влади. Особливу увагу вона приділяє парламентському контролю у сфері дотримання прав людини, який здійснюється Верховною Радою України як безпосередньо, так і через інституцію Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Даний підхід підкреслює правозахисний аспект парламентського контролю та його спрямованість на захист конституційних прав і свобод громадян. Іншого підходу дотримується І. Залюбовська, яка визначає парламентський контроль як комплекс заходів, що включають постійне та ситуативне спостереження, ініціативну перевірку діяльності органів виконавчої влади, а також усунення виявлених порушень і запобігання їх можливим наслідкам. Такий підхід підкреслює динамічний характер парламентського контролю та його превентивну спрямованість, зокрема в аспекті запобігання зловживанням владою та порушенням законності. В. Бандаренко та В. Пустова розглядають парламентський контроль як діяльність законодавчого (представницького) органу державної влади, його членів та утворених ним органів, спрямовану на моніторинг законності здійснення повноважень органами публічної влади, їх посадовими особами та іншими суб'єктами. Важливим аспектом цього підходу є наголос на оцінювальній функції парламентського контролю, яка може передбачати подальше застосування заходів реагування з метою забезпечення дотримання вимог законодавства [112, с. 38-40].

Я. Куцин пропонує більш широке тлумачення парламентського контролю, розглядаючи його як активну структуровану діяльність вищого законодавчого органу влади та спеціально створених ним органів. На думку дослідника, цей контроль має базуватися на принципах законності, верховенства права, незалежності, самостійності та поділу влади, не порушувати права і свободи людини і громадянина, а також бути спрямованим на перевірку та оцінку діяльності виконавчих органів, включаючи уряд, із

можливістю застосування відповідних санкцій. Таким чином, цей підхід охоплює не лише правозахисну та оцінювальну функції, а й підкреслює інституційні та процедурні засади парламентського контролю [156].

Ю. Барабаш розширює функціональне розуміння парламентського контролю, вказуючи на його багатовимірність та системність. Він виокремлює такі ключові функції парламентського контролю:

- Управлінська функція – спрямована на корекцію діяльності органів виконавчої влади відповідно до принципів ефективного державного управління.
- Корируюча функція – передбачає реагування на виявлені недоліки у функціонуванні виконавчої влади та внесення відповідних змін.
- Правоохоронна функція – забезпечує контроль за дотриманням законності з боку органів державної влади.
- Інформаційна функція – сприяє підвищенню прозорості діяльності виконавчої влади та інформуванню суспільства про її рішення.
- Превентивна функція – спрямована на запобігання можливим порушенням та зловживанням владою [11, с. 7].

Отже, парламентський контроль має відповідну структуру і складається із суб'єктів та об'єктів такого контролю, а також із таких елементів, як наявність відповідних повноважень та можливість застосування правових заходів реагування задля відновлення порушених політичних прав громадян.

Забезпечення конституційних прав і свобод – це система їх гарантування, тобто система загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, які забезпечують їх правомірну реалізацію, а в необхідних випадках і охорону. Забезпечення політичних прав громадян через функцію парламентського контролю, надає ВРУ правові важелі впливу на органи публічної влади, які реалізуються завдяки законодавчо закріпленням відповідних повноважень.

Серед значної кількості таких повноважень Верховної Ради України, які закріплені у ст. 85 Конституції України, на нашу думку можна виділити

окремі повноваження щодо реалізації та контролю за політичними правами громадян. Наприклад, призначення виборів Президента України, виборів до органів місцевого самоврядування [103]. Тобто, у процесі розробки проектів законів, їх прийняття та контролю за їх виконанням парламент забезпечує права громадян щодо реалізації громадянами своїх виборчих прав, а також встановлює юридичну відповідальність за їх порушення.

У разі необхідності вивчення питань, що становлять суспільний інтерес та потребують законодавчого врегулювання ВРУ може проводити відповідно до Регламенту ВРУ, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», парламентські слухання з питань забезпечення політичних прав громадян. ВРУ відповідно до Регламенту ВРУ, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», може офіційно запросити або вимагати присутності на пленарному засіданні ВРУ для заслуховування посадових чи службових осіб з таких питань [253].

Хоча парламентські слухання не в повній мірі виконують саме контрольні функції за результатами обговорюваних питань і мають в більшості рекомендаційний характер, необхідно відзначити позитивні зміни, які відбулись нещодавно. Так, ВРУ внесла зміни в Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» і визначила порядок реалізації питань, що розглядаються під час проведення парламентських слухань і закріплюються у постанові. Така постанова повинна містити інформацію щодо строків надання інформації про стан реалізації рекомендацій, а також, у разі необхідності, план проведення обговорень («круглих столів», громадських обговорень, слухань у комітетах тощо) щодо стану їх реалізації, список законопроектів, необхідних для реалізації рекомендацій, орієнтовний строк їх розробки і внесення та перелік комітетів, яким Верховна Рада доручає розробити відповідні законопроекти, перелік інших заходів, спрямованих на реалізацію рекомендацій та контроль за їх виконанням [253]. На нашу думку, такі зміни будуть позитивно сприяти контрольній діяльності парламенту у забезпеченні

політичних прав громадян, зважаючи на більш ефективний спосіб впровадження результатів парламентських слухань за допомогою доручення ВРУ розробити відповідні законопроекти, які будуть вирішувати, в подальшому у разі їх прийняття, проблемні питання тематики парламентських слухань, не обмежуючись формальним схваленням рекомендацій.

Ще одним інструментом парламентського контролю щодо забезпечення політичних прав громадян є утворення тимчасових слідчих і тимчасовий спеціальних комісій ВРУ.

Тимчасова слідча комісія Верховної Ради України – це колегіальний тимчасовий орган Верховної Ради України, що утворюється з числа народних депутатів України, завданням якого є здійснення парламентського контролю шляхом проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес [260].

Необхідно відзначити, що донедавна правове регулювання діяльності тимчасових слідчих і тимчасових спеціальних комісій відбувалося у відповідності з положеннями Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», натомість спеціальний Закон був прийнятий тільки у 2020 році.

Для утворення тимчасової слідчої комісії, відповідно до вищевказаного Закону, Верховна Рада України повинна проголосувати за це не менше як однією третиною від її конституційного складу. Що стосується підстав утворення слідчої комісії, то це, відповідно до Закону, можуть бути такі випадки: повідомлення про порушення Конституції України, законів України органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими, службовими особами, керівниками (або посадовими особами, які виконують їх обов'язки) підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, громадських об'єднань, що становлять суспільний інтерес. Якщо вести мову про порушення прав людини, в тому числі політичних, в Законі чітко передбачено це як окрему підставу для утворення слідчої комісії, а саме: «повідомлення про масове порушення прав,

свобод і законних інтересів громадян, їх об'єднань або зловживання владою посадовими, службовими особами, що завдало істотної шкоди суспільним інтересам» [260].

Слідча комісія ВРУ щодо порушення політичних прав громадян має такі повноваження: 1) отримувати необхідну для своєї діяльності інформацію, документи, матеріали та інші відомості, що стосуються предмета розслідування, від органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх керівників (або посадових осіб, що виконують їх обов'язки), а також інформацію, що становить державну або іншу охоронювану законом таємницю, яка надається в порядку, встановленому законом; 2) ознайомлюватися з документами, які стосуються предмета розслідування, отримувати їх копії; 3) у разі необхідності вилучати потрібні для розслідування документи з числа наданих чи отримувати їх копії, а у випадках, коли щодо цих документів надійшли відповідні запити органів, які здійснюють кримінальне провадження, - їх копії; 4) запрошувати осіб для отримання показань чи пояснень з питань, щодо яких проводиться розслідування слідчою комісією, заслуховувати їх на своєму засіданні, ставити їм запитання; 5) отримувати показання чи пояснення від осіб щодо обставин, які розслідуються, за винятком випадків, встановлених законом; 6) приймати рішення про залучення експертів та фахівців для роботи в слідчій комісії; 7) звертатися за допомогою до органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб, керівників (або посадових осіб, що виконують їх обов'язки) підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, які зобов'язані сприяти слідчій комісії при розслідуванні визначених Верховною Радою України питань; 8) призначати необхідні експертизи та запрошувати на засідання слідчої комісії експертів; 9) залучати до участі в розслідуванні працівників органів прокуратури України, Служби безпеки України,

Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції за згодою їх керівників [260].

Після завершення роботи слідча комісія складає звіт і подає його на розгляд Верховної Ради України, яка, за результатами розгляду звіту, може прийняти одне з таких рішень: 1) взяти до відома висновки і пропозиції слідчої комісії; 2) припинити повноваження слідчої комісії; 3) продовжити роботу слідчої комісії на визначений Верховною Радою України термін.

Закон передбачає, що висновки і пропозиції слідчої комісії не є вирішальними для органів, які здійснюють кримінальне провадження. Отже, результати розслідування тимчасової слідчої комісії все ж таки мають рекомендаційний характер, а фактичні дані щодо вчиненого правопорушення, які були зібрані, можуть не в повній мірі бути використані під час доказування правоохоронними органами, що призведе до негативних наслідків доказування в майбутньому. Це підтверджується висновками тимчасової слідчої комісії ВРУ щодо розслідування обставин розстрілів демонстрантів, які відстоювали свої політичні права, на Майдані у Києві 18-20 лютого 2014 року. У звіті ТСК зазначається, що: «організаторів і виконавців розстрілу учасників акцій протесту, які отримали назву «Майдан», можна за всіма ознаками вважати злочинним угрупованням». Комісія дійшла висновку, що керівником даної злочинної організації є колишній президент України Віктор Янукович, оскільки він не вжив жодних заходів, передбачених Конституцією України, щодо припинення громадянського протистояння, що призвело до численних жертв серед українських громадян. Водночас, у звіті зазначається і про вбивства семи військовослужбовців внутрішніх військ та десяти працівників органів внутрішніх справ у ці дні. Тодішній голова ТСК Геннадій Москаль зазначав, що: «З незрозумілих причин оперативно-слідчі групи за даними фактами не виїжджали. Хто саме стріляв у працівників правоохоронних органів, ані МВС України, ані Генеральна прокуратура України так і не встановили». За дивними обставинами, всі матеріали за

фактами отримання вогнепальних поранень та вбивств працівників міліції Генеральною прокуратурою України було передано на досудове розслідування в МВС України. Фактично ж розслідування не проводиться, а керівництво МВС від даної проблеми самоусунулося [194]. Що стосується тимчасової спеціальної комісії ВРУ, то вона утворюється для підготовки і попереднього розгляду питань, а також для підготовки і доопрацювання проектів законів та інших актів Верховної Ради України на правах головного комітету, якщо предмет правового регулювання таких проектів не належить до предметів відання комітетів, утворених Верховною Радою України, крім випадку прийняття Верховною Радою України рішення про створення спеціальної комісії з правами головного комітету для продовження роботи над законопроектом про внесення змін до Конституції України.

Необхідно зауважити, що чітко визначених повноважень тимчасової спеціальної комісії, у вигляді окремо ст. в Законі, не передбачено. Зазначається тільки мета її створення, що, на нашу думку, є недоліком. Тому, цілком логічно буде внести зміни Закон «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» і чітко передбачити, окрім мети створення, також, чіткі повноваження такої комісії.

Контрольні повноваження парламенту щодо дотримання політичних прав громадян мають місце у випадку призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який доповідає про стан дотримання та захисту прав і свобод (політичних) людини в Україні.

Що стосується Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, необхідно зазначити, що реалізація його повноважень регламентується окремим Законом України, який передбачає мету парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, а саме: захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина; запобігання порушенням прав і свобод людини і

громадянина або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Необхідно підкреслити, що об'єктом контролю Уповноваженого ВРУ з прав людини є виконавча влада, а також широке коло державних органів та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, тобто публічна влада взагалі, що вказує на адміністративно-правове спрямування такого контролю. Виконання Уповноваженим свого завдання щодо розгляду конкретних випадків порушення політичних прав громадян та вжиття заходів щодо їх захисту та відновлення – дає йому змогу вивчити найбільш проблемні питання у сфері взаємовідносин людини, суспільства і держави та виробити пропозиції щодо їх вирішення [156, с. 187].

Як зазначалось у наших попередніх дослідженнях, «об'єктом контролю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є виконавча влада, а також широке коло державних органів та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, тобто публічна влада взагалі» [112, с. 42], що свідчить про адміністративно-правове спрямування його діяльності. Виконуючи функцію нагляду за дотриманням прав громадян, Уповноважений не лише реагує на окремі випадки порушень, але й аналізує системні проблеми у взаємодії людини, суспільства та держави, розробляючи рекомендації для їх подолання.

Реалізацію повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо захисту політичних прав громадян можна було спостерігати під час Революції гідності в Україні 2013-2014 рр. Так, у спеціальні доповіді Уповноваженого були наведені факти порушень прав людини на мирні

зібрання, а також проведений їх аналіз. Також, надані рекомендації для Верховної Ради України, Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ, Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ щодо прийняття законодавчих актів для належного регулювання мирних зібрань, недопущення, в подальшому, необґрунтованих затримань без ухвали слідчого судді (суду), забезпечення проведення ефективного розслідування з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, яке б дозволило з'ясувати всі обставини справи та, у разі встановлення порушень прав людини, притягнення винних осіб до відповідальності, необхідності вжити заходів щодо запровадження навчальних програм та курсів з проблематики дотримання прав людини в діяльності органів внутрішніх справ, передбачити обов'язкове щорічне складання заліків з тематики прав людини в системі професійної підготовки.

Важлива роль у забезпеченні прав громадян відіграють комітети ВРУ. На сьогодні в українському парламенті функціонує більше 20 комітетів, які забезпечують законотворчу функцію. Якщо говорити про забезпечення реалізації та захисту політичних прав громадян, спеціального комітету ВРУ не існує. Натомість, окремими питаннями забезпечення прав громадян займаються: комітети зі свободи слова, комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів, комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин, комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики.

Закон України «Про комітети Верховної Ради України» визначаючи статус комітетів, чітко передбачив їх контрольну функцію. Дана функція комітетів полягає в: аналізі практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їх посадових осіб з питань, віднесених до предметів відання комітетів, підготовці та поданні відповідних висновків та

рекомендацій на розгляд Верховної Ради України; участі за дорученням Верховної Ради України у проведенні «години запитань до Уряду»; контролі за виконанням Державного бюджету України в частині, що віднесена до предметів їх відання, для забезпечення доцільності, економності та ефективності використання державних коштів у порядку, встановленому законом; організації та підготовці за дорученням Верховної Ради України парламентських слухань; організації та підготовці слухань у комітетах; підготовці та поданні на розгляд Верховної Ради України запитів до Президента України від комітету; взаємодії з Рахунковою палатою, з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини; направленні матеріалів для відповідного реагування в межах, установлених законом, органам Верховної Ради України, державним органам, їх посадовим особам; розгляді на своїх засіданнях або під час слухань у комітеті звітів, доповідей та інформації державних органів та посадових осіб, які у передбачених законом випадках подаються до Верховної Ради України, здійсненні попередньої підготовки питань щодо розгляду на пленарному засіданні Верховної Ради України таких звітів, доповідей та інформації; здійсненні комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого віднесено питання забезпечення контрольних функцій Верховної Ради України за діяльністю органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронних органів спеціального призначення та розвідувальних органів заходів з метою гарантування неухильного і безумовного дотримання цими органами вимог Конституції України щодо забезпечення національної безпеки, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина [234].

Контрольна функція парламентських комітетів щодо забезпечення політичних прав громадян проявляється в участі комітетів у підготовці питань на розгляд Верховної Ради України. Комітети мають право ухвалювати висновки і рекомендації, а також право виступу представника від комітету на

пленарному засіданні при розгляді Верховною Радою України питання щодо щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні та спеціальних доповідей Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини[234].

Враховуючи той факт, що комітети ВРУ реалізують свої повноваження відповідно до предмету їх відання, забезпечення політичних прав громадян напряму залежить від їх успішного функціонування, що проявляється у чіткому виконанні народними депутатами своїх обов'язків, як членів комітетів.

Наступним елементом забезпечення політичних прав громадян є запит народного депутата, з яким останній має право звернутися, на сесії Верховної Ради України, до органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Перераховані органи та посадові особи, в свою чергу, зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту [103]. Запит народного депутата – це своєрідна вимога до адресата надати відповідь щодо порушених питань. Це є дієвий інструмент депутата за допомогою якого він співпрацює з виборцем і захищає його права. Загальний термін депутатського запиту складає 15 днів з дня його отримання відповідними органами та посадовими особами до яких його було спрямовано. Якщо говорити про порушення політичних прав громадян, на нашу думку, термін розгляду такого запиту повинен розглядатися невідкладно, а якщо це неможливо з об'єктивних причин, це необхідно робити в найкоротший термін але не пізніше 5 днів з моменту можливості розгляду. Це пояснюється, в першу чергу, положеннями основного закону України, в якому зазначено, що забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

В. Гаращук розглядає депутатський запит, як контроль з боку

законодавчої влади, який передбачає право народного депутата України брати участь у перевірках дотримання законності державними органами, підприємствами, організаціями та установами, об'єднаннями громадян, право народного депутата на участь у депутатському розслідуванні та інше і припускає, що це не є саме контроль з боку Верховної Ради, але депутат є представником (певною «часткою» Верховної Ради), його контрольні повноваження похідні від її повноважень, і діє депутат в цих випадках не як фізична особа

Депутатський запит є зручним та найбільш поширеним інструментом парламентського контролю і є індивідуальною формою контрольної діяльності народного депутата України [23, с. 77]. Запити народного депутата обов'язкові до розгляду суб'єктами щодо яких вони спрямовані але на практиці виникають непоодинокі ситуації відвертого ігнорування таких запитів або «формальної відписки», що не дає позитивного результату. Норми законів звичайно дозволяють контролювати виконання запитів але, на нашу думку, у разі необхідності, потрібно застосовувати більш жорсткі засоби реагування, які пов'язані із застосуванням адміністративної та кримінальної відповідальності. Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність у вигляді штрафу за недодержання встановлених законом строків надання відповіді на запит народного депутата України або надання неправдивої або неповної інформації на такий запит [86]. Кримінальний кодекс України передбачає покарання у вигляді штрафу або арешту чи обмеження волі за невиконання службовою особою законних вимог народного депутата України, депутата місцевої ради, створення штучних перешкод у їх роботі, надання їм завідомо неправдивої інформації [155]. На сьогодні, порушення політичних прав громадян, нажаль, відбувається і у зв'язку із веденням гібридної війни проти України. Так звані самопроголошені (невизнані) республіки ДНР, ЛНР порушують права українців без достатніх на те підстав. Так, у 2018 році до народного депутата Лабазюк С.П. звернувся

громадянин України, який проживає в Хмельницькій області, щодо арешту та утримання у в'язниці його доньки у місті Донецьк. Зі слів заявника, його доньку заарештували в її квартирі через місяць після її приїзду до міста Донецьк з Хмельницької області. Під час арешту у неї були вилучені всі особисті документи та комп'ютерну техніку. Документів, які б підтверджували арешт та в яких вказано причини обвинувачення батькам не надали, повідомивши їх лише, що їх донька обвинувачується у шпигунстві. У свою чергу, народний депутат С. Лабазюк звернувся до керівництва ВРУ з депутатським запитом з метою дотримання Конституції України, прав і свобод громадян України щодо вивчення питання підстав арешту та утримання у в'язниці МДБ ДНР громадянки України [49]. Таких та схожих випадків порушення політичних прав громадян з кожним днем виявляється все більше і більше, тому запити народних депутатів України можуть стати дієвим інструментом захисту і відновлення порушених прав громадян.

Звернення народних депутатів також можна віднести до засобів забезпечення політичних прав громадян. Звернення, на нашу думку, має іншу правову природу. Якщо запит – це вимога депутата надати відповідь, наприклад щодо порушення політичних прав громадян, то звернення передбачає пропозицію народного депутата, яка звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції [112, с. 40]. Позитивним, з точки зору ефективності результату, є право народного депутата, який направив звернення, бути присутнім при його розгляді, про що він повідомляє відповідний орган державної влади. Це дає можливість реально розглянути питання, які містить звернення, а також задати необхідні запитання для присутніх, почути відповіді і зрозуміти в який спосіб діяти в подальшому.

Недоліками депутатських запитів та звернень, зазвичай, є їх великий

обсяг. При цьому, конкретних вимог і пропозицій у цих документах не міститься. Найчастіше, запити використовують лише як спосіб збору інформації. Серед іншого варто відзначити патетичність викладу та політичну заангажованість викладу при оформленні великої кількості запитів. Отже, правильне використання цього інструмента дасть можливість досягати значних успіхів у захисті прав громадян та попередженні правопорушень [187].

5.3. Інституційна спроможність Президента України у сфері забезпечення політичних прав і свобод

Президент України, відповідно до Конституції України, є в першу чергу, головою держави, а також гарантом забезпечення законності і прав та свобод людини і громадянина, що є його основним обов'язком. Тому, від того як голова держави використовує і застосовує надані йому повноваження, які приймає рішення, як взаємодіє з іншими органами державної влади, залежить дотримання та захист прав людини і громадянина.

У зв'язку з цим виникає гостра необхідність визначити особливості правового статусу Президента України, а також розглянути питання ролі голови держави у забезпеченні політичних прав громадян.

Як вірно зазначає Р. Мельник, незважаючи на той факт, що Конституція України визнає функціонування в Україні лише законодавчої, виконавчої та судової влади, аналіз українського законодавства дозволяє зробити висновок, що крім названих органів, публічна влада реалізується також іншими суб'єктами, серед яких особливе місце відводиться Президенту України [169, с. 26].

Неодноразові внесення змін до Конституції України щодо перерозподілу функцій і повноважень парламенту, уряду, а також Президента України, вимагають створення фундаментальних теоретичних основ подальшого функціонування інституту президентства і визначення його правового статусу.

З цього приводу висловлюється І. Дахова, яка зазначає, що пошуки оптимальної моделі здійснення державної влади призвели, в грудні 2004 року, до внесення змін у Конституцію України, відповідно до яких вся повнота державної влади переходить до Верховної Ради, а саме – парламентської більшості та Кабінету Міністрів України, натомість Президент позбавляється майже всіх повноважень у сфері виконавчої влади. Таким чином, на її думку, відбувається перетворення України на парламентсько-президентську республіку [44, с. 241]. В свою чергу Т. Коломєць відзначає, що Конституційна реформа, проведена у 2004 році поставила майже остаточну крапку в управлінській монополії Президента України щодо виконавчої гілки влади, натомість переважна більшість повноважень Президента щодо органів виконавчої влади, на її переконання, перейшла або до Верховної Ради України (призначення Прем'єр-міністра, міністрів тощо), або до Кабінету міністрів України (створення і ліквідація центральних органів виконавчої влади, призначення керівників центральних органів виконавчої влади які не входять до складу Кабінету Міністрів України тощо). Президент України залишився лише з незначною часткою колишніх повноважень в її кількісній, а не якісній характеристиці [4, с. 59]. Вчені-адміністративісти розглядають адміністративно-правовий статус інституту Президента України, вказуючи на його подвійний характер:

по-перше, для галузі адміністративного права конституційні повноваження Президента України щодо гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини та громадянина є вихідними положеннями, які мають розвиватися наукою адміністративного права та безпосередньо забезпечуватись органами і посадовими особами виконавчої влади та місцевого самоврядування;

по-друге, деякі повноваження Глави держави щодо формування органів виконавчої влади, контролю за їх діяльністю, забезпечення національної

безпеки та ін. дають підстави вважати, що інститут Президента в Україні законодавчо є таким, що наділений функціями виконавчої влади [3. с. 98-99].

Президент виконує роль гаранта прав і свобод людини та громадянина, що реалізується через такі повноваження: ініціювання законодавчих змін (ч. 1 ст. 93); ухвалення рішень про запровадження надзвичайного стану в країні чи в окремих її регіонах у разі необхідності; визначення окремих територій як зони надзвичайної екологічної ситуації (п. 21 ст. 106); видання указів, спрямованих на захист прав і свобод людини, окремих соціальних груп, а також впровадження додаткових заходів для їх забезпечення (п. 2 ч. 1 ст. 106) тощо [103].

В. Букач наголошує, що забезпечення конституційних політичних прав і свобод громадян включає в себе: а) механізм реалізації, тобто створення державою умов для реалізації конституційних політичних прав і свобод громадян (ідеологічні, економічні, політичні гарантії тощо); б) механізм охорони конституційних політичних прав і свобод, який пов'язаний із профілактикою правопорушень в означеній сфері. Значне місце у цьому належить зверненням громадян стосовно реалізації політичних прав, діяльності контрольних та наглядових органів; в) механізм захисту, який передбачає діяльність державних органів щодо виявлення правопорушень, їх припинення, притягнення винних до юридичної відповідальності, а також поновлення порушених політичних прав і свобод. Особлива роль у цьому процесі належить суду, прокуратурі та поліції. Притягнення до юридичної відповідальності має на меті яскраво виражену виховну функцію [20, с. 130-131].

Повноваження Президента України передбачені Конституцією України і закріплені у ст. 106 основного закону держави. Повноваження Президента України мають досить широкий характер і стосуються всіх сфер життя суспільства. Проаналізувавши статтю 106 Конституції України виділимо повноваження Президента, які стосуються забезпечення політичних прав

громадян. Так, Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, а також проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, реалізуючи при цьому політичні права громадян на висловлення своєї позиції щодо питань референдуму, що, в подальшому, за результатами його проведення, може призвести до прийняття рішень, які впливатимуть на різні сфери суспільного життя громадян України [103].

У контексті дослідження інституту референдуму варто зазначити, що Закон було ініційовано Главою держави з метою надання громадянам права безпосередньо ухвалювати державні рішення без залучення політичних посередників. Його імплементація сприятиме розширенню можливостей громадян щодо участі в управлінні державою та зменшенню суспільної напруги навколо складних питань. Ініціюючи цей документ, Президент прагнув створити ефективний механізм прямої демократії, який функціонуватиме впродовж тривалого періоду та забезпечуватиме ухвалення державних рішень, максимально орієнтованих на інтереси українського суспільства. Чити, що Президент України Володимир Зеленський підписав Закон України «Про всеукраїнський референдум» № 1135-IX, ухвалений Верховною Радою 26 січня 2021 року [29].

Наступним повноваженням Президента України є призначення позачергових виборів до Верховної Ради України, яким він реалізує право громадян України обрати своїх представників до єдиного законодавчого органу держави, які, в свою чергу, приймають та вносять зміни до Законів України і щодо правового регулювання політичних прав громадян. Також, депутати Верховної Ради України формують Кабінет Міністрів України, призначають Уповноваженого ВРУ з прав людини, вирішують інші питання реалізації та захисту політичних прав громадян України [103]. Ще одне повноваження Президента України забезпечує політичні права громадян, а саме: голова держави зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів

невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. Це прояв контрольної функції Президента щодо діяльності уряду у прийнятті нормативно-правових актів останніми, що, відповідно, стосується захисту політичних прав громадян в разі їх порушення. Дане повноваження Президент застосовує не одноособово, а з одночасним зверненням до Конституційного суду, який, в свою чергу, вирішує питання про відповідність Конституції України, тобто конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також здійснює інші повноваження, передбачені Конституцією України [103].

Президент України приймає у разі необхідності рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, а також про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України, що може призвести до тимчасового обмеження політичних прав громадян на певній території України до налагодження ситуації [103].

Для прикладу можна привести Указ Президента України від 26 листопада 2018 року №393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні». Відповідно до вказаного Указу, в Україні був введений воєнний стан з 26 листопада 2018 року до 26 грудня 2018 року. У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, могли обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 - 34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводилися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та

здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Міністерству закордонних справ України доручалось забезпечити інформування в установленому порядку Генерального секретаря ООН та офіційних осіб іноземних держав про введення в Україні воєнного стану, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення [208].

Президент України підписує закони, прийняті Верховною Радою України, а також має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України. Відповідно до вказаної норми Конституції, Президент підписує і ветоє закони, які приймаються парламентом щодо питань реалізації та захисту політичних прав громадян. Для прикладу можна привести Закон України «Про всеукраїнський референдум» який нами розглядався вище та інші закони України.

Реалізуючи свої повноваження Президент України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Такі нормативні акти Президента можуть стосуватися забезпечення політичних прав громадян. Підтвердженням цього є виданий Указ Президента від 11 червня 2021 року № 230/2021 «Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод захисників України». Указ передбачає опрацювання Кабінетом Міністрів України питання щодо утворення при місцевих державних адміністраціях консультаційних центрів з питань забезпечення прав і свобод захисників України і затвердження типового положення про такі центр, задля посилення забезпечення додержання гарантій захисту прав і основоположних свобод осіб, які відстоювали засади демократії, права та свободи людини під час Революції Гідності, учасників бойових дій, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і безпосередньо брали участь

в антитерористичній операції, брали або беруть участь у заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, осіб, які здійснювали волонтерську та правозахисну діяльність, інших осіб, які брали або беруть участь у захисті України [222].

Також, Президент України своїм указом затвердив Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, в загальних положеннях якої зазначено, що незалежне та неупереджене правосуддя є запорукою сталого розвитку суспільства і держави, гарантією додержання прав і свобод людини та громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, зростання добробуту та якості життя, створення привабливого інвестиційного клімату, своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права [254].

Окрім особистих конституційних повноважень, Президент України має у своєму розпорядженні допоміжні інституції, зокрема Офіс Президента, який відіграє ключову роль у забезпеченні його діяльності. У своїй роботі Офіс керується Конституцією та законами України, актами Президента та Кабінету Міністрів, міжнародними договорами, укладеними відповідно до законодавства, Положенням про Офіс, а також розпорядженнями Керівника Офісу Президента та наказами Керівника Апарату Офісу Президента. Основними функціями Офісу є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення реалізації Президентом України своїх конституційних повноважень [201].

Що стосується відношення Офісу Президента до правового забезпечення політичних прав громадян, слід виходити, на нашу думку, із повноважень, що закріплені в Указі Президента України, який затвердив Положення про Офіс Президента України. Отже, відповідно до пункту 4 Положення, Офіс здійснює експертний аналіз політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та

інших процесів, що відбуваються в Україні і світі, готує за його результатами пропозиції з питань формування та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави, спрямованої на забезпечення додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, державного суверенітету, територіальної цілісності України і подає їх на розгляд Президентові України [201]. Як ми можемо побачити із зазначеного, забезпечення прав і свобод громадян, в тому числі політичних, є першочерговим завданням у діяльності Офісу Президента України.

Офіс Президента здійснює роботу з опрацювання і подає на підпис Президентові України проекти указів, розпоряджень Президента України, інших документів, а також забезпечує підготовку проектів законів, що вносяться Президентом України до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи щодо питань правового регулювання політичних прав громадян. У питаннях забезпечення політичних прав громадян Офіс забезпечує, також, взаємодію Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян (у тому числі політичними партіями, професійними спілками), підприємствами, установами, організаціями, сприяє підвищенню ефективності такої взаємодії.

Важливе завдання Офісу Президента стосується взаємовідносин з громадськістю щодо звернень з питань реалізації політичних прав громадян. Для ефективного виконання таких завдань Офіс організовує прийом громадян, які звертаються до Президента України, розглядає звернення громадян, а також звернення органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських об'єднань (у тому числі професійних спілок), підприємств, установ, організацій, здійснює облік і аналіз таких звернень, на основі аналізу звернень розробляє та подає Президентові України пропозиції щодо розв'язання порушених у них проблем [201].

Структура Офісу президента України передбачає наявність визначених посадових осіб і структурних підрозділів, які опікуються окремими питаннями забезпечення діяльності Президента України. Питаннями забезпечення політичних прав громадян опікуються заступники, помічники та радники Президента України, в коло функціональних обов'язків яких входять такі повноваження. Також, до структури Офісу Президента належать директори і департаменти, які в тій чи іншій мірі вирішують питання пов'язані із правовим регулюванням політичних прав громадян, а саме: директорат з питань правової політики, директорат з питань регіональної політики та децентралізації, директорат з питань внутрішньої та гуманітарної політики, департамент з питань громадянства, помилування, державних нагород, департамент з питань звернень громадян, департамент забезпечення діяльності уповноважених, представників та роботи Офісу Президента України та інші.

Необхідно зауважити, що в структурі Офісу Президента України відсутній окремий підрозділ (у вигляді директорату або департаменту), який би опікувався забезпеченням прав людини і громадянина, що на нашу думку, негативно впливає на їх належну реалізацію та захист у разі порушення, оскільки діяльність щодо забезпечення прав (політичних) громадян є основним завданням Президента України, що передбачено Конституцією України.

При Президентіві України, також, існує і функціонує Рада національної безпеки і оборони України, яка відповідно до Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони [252]. Відповідно до зазначеного Закону, Рада національної безпеки і оборони очолюється Президентом України. Свої рішення РНБО приймає на засіданнях під головуванням Президента, не менше як двома третинами голосів її членів. До складу РНБО за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ

України, Міністр закордонних справ України, а також керівники інших центральних органів виконавчої влади, а також особи, визначені Президентом України. Організацією діяльності РНБО займається секретар, який призначається і звільняється Президентом України [252]. Якщо, в загальному, говорити про діяльність РНБО, то можна зазначити, що її діяльність полягає у підготовці пропозицій та поданні їх на розгляд Президента України у вигляді проектів актів Президента України про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України, стосовно реалізації засад політики у сфері національної безпеки і оборони. Такі рішення Президент затверджує виданням відповідного Указу. Тому, РНБО здійснює функції з підготовки проектів рішень, координації і контролю у сфері національної безпеки і оборони України. Президент України є правовим «втіленням» рішень РНБО в житті.

Якщо проаналізувати компетенцію РНБО, можна знайти повноваження, які стосуються забезпечення прав людини і громадянина. Так, відповідно до ст. 4 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» РНБО координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [252]. На сьогодні, також, існує низка рішень РНБО затверджених указами Президента України, які стосуються запровадження санкцій до громадян. Це питання є актуальним і прямо стосується забезпечення прав громадян. Так, правозахисна організація «Харківська правозахисна група» офіційно опублікувала заяву щодо санкцій проти громадян України, а саме: «...застосування санкцій до громадян України, які мешкають на підконтрольній українському уряду території, підривають фундаментальні принципи права, грубо порушують Конституцію

і міжнародні угоди, ратифіковані Україною, несуть серйозні загрози правам і свободам людини, а також мають ознаки узурпації влади в державі» [72]. Ми погоджуємось зі змістом заяви правозахисників про те, що санкції є міжнародно-правовим механізмом політичного характеру, який застосовує одна держава проти іншої держави, її фізичних та юридичних осіб, оскільки іншого способу боротьби з їх ворожим впливом просто немає. Застосування санкцій до власних громадян можливо лише за умови, якщо вони мешкають за кордоном, або переховуються на тимчасово окупованих територіях України, і держава вичерпала механізми притягнення їх до відповідальності. Такі дії влади створили ситуацію, за якої громадяни України були суттєво обмежені в правах без будь-якого пояснення та обґрунтування [72]. Але, на жаль, як зазначає В. Богатир, якщо навіть всі навколо розуміють незаконність позапроцесуального обмеження прав громадян, великі ставки в політичній грі не можуть не впливати на ставлення до питання представників тієї гілки влади, що оголошує свої рішення іменем України. Відповідно, необхідно прийняти як даність, що будь-яка неточність обраної правової позиції та будь-який брак доказової бази будуть витлумачені й застосовані суддями виключно на користь прийнятих державних рішень [18].

Існує позиція деяких вчених щодо можливості порушення прав людини і громадянина з боку самого Президента. О. Зозуля відмічає, що далеко не всі елементи існуючої в Україні системи захисту політичних прав людини можуть бути застосовані та визнані ефективними щодо захисту від порушень з боку Президента України. Так, на його думку, якщо розглядати захист прав людини від порушень з боку Президента у неюрисдикційному порядку, це є практично неможливо, так як обумовлюється статусом глави держави та характером його посягань на права людини. Зокрема правовий статус Президента України як глави держави виключає адміністративну форму захисту, а порушення Президентом України прав людини шляхом прийняття обов'язкових правових актів чи вчинення управлінських дій унеможлиблює ефективний самозахист.

Тому, на нашу думку, необхідно вдосконалювати механізм захисту політичних прав громадян з боку неюрисдикційних органів. До порушень прав людини призводить також діяльність допоміжних органів глави держави і, передусім, апарату Президента України, який хоча й не здійснює державно-владну функцію, але забезпечуючи діяльність глави держави, стає самостійним суб'єктом різноманітних суспільних відносин. Ми погоджуємось з позицією науковця, який стверджує, що захист прав людини від порушень з боку Президента України та його допоміжних органів має здійснюватись судами як органами правосуддя, юрисдикція яких поширюється у тому числі й на ті суспільні відносини, учасником яких є глава держави. Отже, фактично єдиним дієвим і доступним механізмом захисту політичних прав людини від порушень з боку Президента України та апарату глави держави виступає адміністративне судочинство. Висловлена теза підтверджується положеннями ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України. Пунктом 1 цієї ст. передбачено, що завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [85]. Що стосується спірних питань віднесення Президента України як глави держави до суб'єктів владних повноважень, ми виходимо із положень пункту 1 ст. 4 КАСУ, в якому надається визначення суб'єкта владних повноважень. Безпосередньо ця норма не відносить Президента України до суб'єкта владних повноважень, вказуючи, що це можуть бути органи державної влади та місцевого самоврядування, а також виділяється, додатково, інший суб'єкт при здійсненні ним публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, до якого і слід віднести Президента [85]. У підтвердження даної тези приведемо у приклад положення ст. 266 КАСУ, яка регламентує особливості провадження у справах щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Президента України та інших органів влади. В ній передбачено розгляд адміністративних справ щодо

законності (крім конституційності) указів і розпоряджень Президента України.

5.4. Інституційна спроможність органів виконавчої влади у сфері забезпечення політичних прав і свобод

Забезпечення політичних прав громадян займає особливе місце в діяльності органів виконавчої влади України. Дана особливість полягає у широкому колі повноважень та великій кількості органів виконавчої влади від центрального до місцевого рівнів. Забезпечення політичних прав громадян такими органами відбувається під час реалізації повноважень останніми відповідно до Конституції, Законів України, а також підзаконних нормативно-правових актів.

Для з'ясування особливостей правового забезпечення політичних прав громадян, нам необхідно розглянути правовий статус органів виконавчої влади в Україні і визначити місце, роль і вплив органів виконавчої влади на реалізацію політичних прав в державі.

Д. Бараненко пропонує визначити поняття і мету виконавчої влади, як самостійної форми державної влади, зміст якої становить організація функціонування державного управління з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина, інші обов'язки, покладені на неї відповідно до Конституції та інших законів України, що здійснюється через систему спеціально створених органів, побудованих відповідно до принципів підпорядкованості та взаємодії [10, с. 91].

Т. Коломоєць, розглядаючи адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України, зазначає, що він є вищим органом у системі органів виконавчої влади, який спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, обласних, міських, районних у містах державних адміністрацій. Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією

України [4, с. 20-21].

С. Осауленко детально досліджує адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України, а також Прем'єр-міністра. На її думку, даний статус передбачає наявність завдань, функцій, обов'язків вищого органу виконавчої влади України, що визначені в нормах адміністративного права. Прем'єр-міністр України, в свою чергу, має статус спеціального суб'єкта політичного та державного управління найвищого органу виконавчої влади, який включає сукупність публічно-владних повноважень в управлінській та організаційно-розпорядчій сферах виконавчої влади та відповідні функціональні обов'язки, а також підлягає політичній відповідальності за невиконання законодавчо визначених повноважень [186].

Аналіз адміністративно-правового статусу органів виконавчої влади є важливим напрямом у дослідженні публічного адміністрування та адміністративного права. Визначення правового статусу органів виконавчої влади, його структури та ключових складових суттєво впливає на розуміння механізмів державного управління. У цьому контексті заслуговують на увагу концептуальні підходи, запропоновані Я. Журавлем, Ю. Легезою та О. І. Лавреновою, які розглядають дану категорію з різних позицій.

Я. Журавель визначає адміністративно-правовий статус органів виконавчої влади крізь призму адміністративної правоздатності та дієздатності, які дозволяють здійснювати юридично-владний вплив у певній сфері суспільних відносин. Учений виокремлює такі основні складові адміністративно-правового статусу органів виконавчої влади: адміністративна правоздатність і дієздатність, здійснення повноважень юридично-владного характеру, наявність системи органів публічного адміністрування. Він підкреслює, що важливим компонентом адміністративно-правового статусу є адміністративно-владний вплив, що реалізується, зокрема, через засоби адміністративного примусу. Таким чином, Я. Журавель акцентує увагу на правових можливостях органів виконавчої влади та їхньому праві

застосовувати примусові заходи у межах визначених законом повноважень.

Ю. Легеза пропонує розглядати правовий статус суб'єктів публічного управління як сукупність їхніх завдань, функцій, повноважень, а також заходів юридичної відповідальності, встановлених нормами адміністративного права. Таким чином, дослідник наголошує на ширшому підході, включаючи не лише компетенцію органів виконавчої влади, а й відповідальність за її реалізацію. Відмінність цього підходу полягає у розширенні поняття адміністративно-правового статусу через визначення правових механізмів притягнення органів виконавчої влади до відповідальності у випадку порушення норм адміністративного права.

О. Лавренова розглядає адміністративно-правовий статус державної служби як складову центральних органів виконавчої влади та пропонує його структурування у вигляді чотирьох основних блоків. До них вона відносить: (1) цільовий блок, що включає цілі, завдання та функції; (2) структурно-організаційний блок, який визначає нормативне регулювання порядку формування та ліквідації державних служб, їх підпорядкування міністерствам та організаційну структуру; (3) компетенційний блок, що містить перелік повноважень органів виконавчої влади; (4) блок форм і методів діяльності, який регламентує механізми реалізації владних повноважень. Особливістю цього підходу є комплексний аналіз адміністративно-правового статусу з урахуванням не лише його юридичних аспектів, а й організаційної складової [145, с. 347].

Отже, науковці, загалом, відносять до складових адміністративно-правового статусу органів виконавчої влади компетенцію, тобто повноваження, які проявляють свій характер в сукупності прав та обов'язків.

Конституція України закріплює правове положення органів виконавчої влади. Система таких органів має три складові: вищий орган виконавчої влади, центральні та місцеві органи виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої

влади, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією [103]. Очолює уряд Прем'єр-міністр, який входить до його складу разом із Першим віце-прем'єр-міністром, віце-прем'єр-міністрами та міністрами. Формуванням складу уряду Конституція України наділяє Верховну Раду України, яка призначає керівництво та членів Кабінету Міністрів України за поданням Президента та Прем'єр-міністра України. Важливо зазначити, що подання для призначення більшості членів уряду вносить Прем'єр-міністр, в той час як Президент України подає на розгляд парламенту кандидатури на посади тільки двох міністрів – Міністра оборони України і Міністра закордонних справ [103].

Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції має велику кількість повноважень щодо управління державними справами. Їх можна розділити на декілька груп, в залежності від сфери діяльності уряду. Так, у сфері забезпечення національної безпеки України, Кабінет Міністрів забезпечує державний суверенітет, виконання Конституції, Законів України, актів Президента України; забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю. В економічній сфері уряд України забезпечує економічну самостійність України, здійснення внутрішньої політики держави, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання; організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи. У сфері здійснення управлінської діяльності, Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади; утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади; призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України. І, нарешті, під окремою «опікою» уряду України знаходяться права людини: Кабінету Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина [103].

Чинний Закон України «Про Кабінет Міністрів України», також, відносить до основних завдань Кабінету Міністрів України вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина і створення сприятливих умов для вільного та всебічного розвитку особистості [257].

У забезпеченні політичних прав громадян Кабінет Міністрів діє відповідно до принципів законності, відкритості та прозорості. Принцип законності складається із декількох частин: принципу, методу і режиму існування держави та полягає у розумінні, також суворому і неухильному виконанні усіма суб'єктами правовідносин вимог законів України, які повинні відповідати принципу справедливості права як в процесі реалізації норм права, так і в процесі правотворчості [145, с. 348].

Вимогою законності у процесі діяльності Прем'єр-міністра України є гарантованість прав і свобод людини і громадянина. Усі рішення, ухвалені очільником Уряду України, а також рішення Кабінету Міністрів України, що стосуються прав і свобод громадян, повинні прийматися з позицій їх захисту,

забезпечення та недопущення звуження. Зокрема, Прем'єр-міністр України не має права ініціювати розгляд Постанови Кабінету Міністрів України щодо зменшення розмірів заробітних плат чи скасування пільг для соціально-незахищених верств населення, оскільки це суперечить нормам Конституції України, яка забороняє звуження змісту та обсягу вже існуючих прав і свобод.

Повноваження органів виконавчої влади щодо прийняття підзаконних нормативно-правових актів, які змінюють приписи законів можуть слугувати порушеннями політичних прав громадян. Такої позиції, що є слушною на нашу думку, дотримується М. Журавель, пропонуючи врегулювати ці питання за допомогою прийняття Закону України «Про підзаконні нормативно-правові акти», в якому чітко зафіксувати порядок видання та введення в дію таких актів, їх ієрархію, а також закріпити фундаментальні положення для забезпеченні законності державного управління, який би передбачав, що по-перше, права і свободи громадян та їх гарантії, передбачені Конституцією та Законами України, не можуть бути обмежені чи скасовані підзаконними нормативно-правовими актами; по друге, підзаконні нормативно-правові акти не можуть встановлювати порядок реалізації конституційних прав і свобод громадян, який суперечить закону та обмежує такі права і свободи громадян, а також встановлювати юридичну відповідальність за такі порушення [145, с. 348].

До центрального рівня виконавчої влади законодавство України відносить міністерства, служби, агентства, інспекції, комісії [257]. Міністерство, в системі центральних органів виконавчої влади, забезпечує формування та реалізацію державної політики в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Натомість, державні служби, агентства, інспекції, комісії виконують окремі функції з реалізації державної політики.

О. Харенко розглядає права та обов'язки центральних органів виконавчої

влади за їх функціональним застосуванням щодо певного кола справ, тобто сукупність прав та обов'язків, що застосовуються та виконуються під час безпосереднього здійснення центральними органами виконавчої влади владно-розпорядчих функцій для досягнення покладених на них завдань [335, с. 327-328].

Під час реалізації свого функціоналу, центральні органи виконавчої влади зобов'язані діяти законно та не порушувати політичні права громадян. Це чітко передбачено законодавством. Так, всі державні органи, в тому числі і центральні органи виконавчої влади, діють відповідно до встановлених принципів.

Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» виокремлює наступні принципи діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади: 1. Діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, безперервності, законності, забезпечення єдності державної політики, відкритості та прозорості, відповідальності. 2. Міністерства діють за принципом єдиноначальності. Інші центральні органи виконавчої влади діють за принципом єдиноначальності, якщо інше не передбачено законом. 3. Підприємства, установи та організації, що належать до сфери управління міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, не можуть здійснювати владні повноваження, крім випадків, визначених законом [257].

Особливе місце, на наш погляд, серед центральних органів виконавчої влади, займають міністерства. Відповідно до чинного законодавства, міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Основні завдання міністерства передбачають: забезпечення нормативно-правового

регулювання та визначення пріоритетних напрямів розвитку тієї або іншої сфери; інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики; узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентіві України та Кабінету Міністрів України; забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні [257].

Як можемо бачити із вищевказаних основних завдань, останні притаманні всім без виключення і в незалежності від функціональної спрямованості міністерствам. Також, окремим пунктом основних завдань зафіксовано забезпечення проведення соціального діалогу з громадянами, в залежності від сфери діяльності того чи іншого міністерства, що, на наше переконання, є доцільним з огляду на дотримання політичних прав громадян. Вказане завдання повинно передбачати діалог з громадськістю, наприклад, з обговорення проблемних питань окремих проектів нормативно-правових актів, розгляду звернень громадян та ін.

Необхідно підкреслити, що в законодавстві України встановлено запобіжники у разі невідповідності нормативно-правових актів міністерств положенням Законів та Конституції України, а також можливого порушення прав громадян, що передбачає, по-перше, скасування Кабінетом Міністрів України таких актів повністю або в окремій частині, по-друге, їх оскарження фізичними та юридичними особами до адміністративного суду в порядку, встановленому законодавством України.

Інші центральні органи виконавчої влади різняться між собою за функціональним принципом щодо реалізації відповідної державної політики. Так, державні утворюються для реалізації функцій з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам. Державні агентства забезпечують виконання функцій пов'язаних з управлінням об'єктами державної власності, що належать до сфери їх управління, тоді як, державні інспекції забезпечують

виконання контрольно-наглядової функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства [257]. Цікавим є той факт, що до переліку центральних органів виконавчої влади у 2019 році внесли «комісії», яких раніше не існувало, але роз'яснень щодо їх функціонального призначення в Законі не міститься, що є, на наш погляд, недоліком.

Політичні права громадян України забезпечуються центральними органами виконавчої влади відповідно до їх компетенції, закріпленої на законодавчому рівні. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ, відповідно до положення, яке регулює його діяльність, як центральний орган виконавчої влади забезпечує формування державної політики щодо протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг; захисту державного кордону; цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій; міграції, у тому числі протидії нелегальній міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів та ін. Необхідно наголосити, що серед основних завдань Міністерства внутрішніх справ на першому місці знаходиться діяльність з охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави [200].

Не викликає сумніву той факт, що в процесі виконання службових обов'язків представниками Міністерства внутрішніх справ повсякчас порушуються політичні права громадян. Громадяни, чиї права були порушені, можуть звернутися зі скаргою щодо їх захисту. Міністерство внутрішніх справ, зі свого боку, здійснює обов'язковий розгляд звернень громадян, якщо питання висвітлені у зверненні пов'язані з їх діяльністю.

Як свідчить офіційна статистика, кількість повідомлень щодо порушення прав людини працівниками поліції протягом 2020 року становить 1 814 (у 2019 році – 1 652), значна частина яких стосувалася порушення права на свободу та

особисту недоторканість, оскільки продовжували мати місце незаконні затримання та отримання зізнань у вчиненні кримінальних правопорушень під тиском працівників поліції [352].

Як приклад, порушення працівниками поліції політичних прав громадян, можна привести ситуацію, що мала місце 22.06.2020 р. у м. Харкові під час мирної акції протесту інвалідів-ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС. Саме під час зазначеної акції працівники поліції вчинили протиправні діяння відносно її учасників. За результатами вжитих Уповноваженим ВРУ з прав людини заходів реагування, прокуратурою Харківської області були внесені відомості до ЄРДР за частиною другою ст. 365 КК України за фактом перевищення службових повноважень окремими працівниками поліції. Зазначені порушення були можливі через недостатній професійний рівень працівників правоохоронних органів, невиконання ними законодавства та відомчих нормативних актів, бажання деяких працівників за будь-яку ціну, навіть ціною здоров'я людини, розкрити кримінальне правопорушення [352]. Нажаль, такі випадки порушення політичних прав громадян працівниками поліції мають місце в Україні, а більшість із них просто не фіксуються, що призводить до подальшого ігнорування представниками правоохоронних органів законних вимог громадян щодо реалізації їх політичних прав передбачених Конституцією та Законами України. Тому, на наше переконання, необхідно удосконалювати дисциплінарне законодавство щодо повноважень і відповідальності працівників правоохоронних органів, в тому числі поліції, у разі порушення ними політичних прав громадян.

Місцевий рівень органів виконавчої влади в Україні представлені місцевими державними адміністраціями, які здійснюють виконавчу владу на рівні областей і районів. Це низовий рівень управління в системі органів виконавчої влади України. Місцеві державні адміністрації мають безпосереднє відношення до забезпечення політичних прав громадян під час реалізації встановлених законодавством України повноважень, але дані

повноваження мають юридичну силу тільки на встановленій адміністративно-територіальній одиниці. Це, так званий, територіальний принцип побудови виконавчої влади. Так, стаття 2 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» закріплює основні завдання місцевих державних адміністрацій, серед яких окремим пунктом передбачено додержання прав і свобод громадян [238].

Діяльність місцевих державних адміністрацій базується на законодавчо визначених принципах: відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність, верховенства права, законності, гласності, поєднання державних і місцевих інтересів, а також пріоритетності прав людини [238]. Принципи – це основоположні керівні ідеї, відправні засади, які покладені в основу організації і діяльності механізму державного управління [61]. Необхідно підкреслити, що тільки неухильне дотримання зазначених принципів надає можливість місцевим державним адміністраціям гідно представляти виконавчу владу на місцях і проводити реалізацію необхідних позитивних змін, що забезпечує соціально-економічний добробут громадян-мешканців тієї або іншої адміністративно-територіальної одиниці.

Ми підтримуємо думки вчених-адміністративістів, які стверджують, що ефективна робота місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення політичних прав громадян, залежить від злагодженого механізму їх діяльності. Ю. Кіцул, розглядає механізм діяльності місцевих органів виконавчої влади, як узяту в єдності систему організаційних і правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативна діяльність місцевих органів виконавчої влади, а також підкреслює мету такого результату – реалізація прав і свобод людини і громадянина. Основними елементами механізму діяльності місцевих органів, на його думку, є: норми права, які урегульовують діяльність місцевих органів виконавчої влади; правові відносини, що визначають зміст діяльності місцевих органів виконавчої влади; нормативно-правові акти, які реалізують права та обов'язки суб'єктів у сфері діяльності місцевих органів виконавчої

влади; система управління місцевих органів виконавчої влади тощо [110 , с. 37].

З цього приводу, О. Васьковська зазначає, що у сучасний період «правові механізми застосування та захисту політичних прав громадян України, як і гарантії цих прав, носять, переважно, декларативний характер, внаслідок чого нагальними видаються питання щодо визначення і формування реально діючого конституційно-правового механізму та належної системи гарантій забезпечення та реалізації політичних прав і свобод громадян України», до яких відноситься сукупність відповідних правових норм [22 , с. 11].

Якщо проаналізувати повноваження місцевих державних адміністрацій, можна побачити, що законодавець згруповує їх за відповідними галузями. Наприклад, відповідно до ст. 25 «Повноваження в галузі забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян» Закону України «Про місцеві державні адміністрації», місцева державна адміністрація забезпечує виконання Конституції та законів України, рішень Конституційного Суду України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, а також забезпечує розгляд звернень громадян та їх об'єднань, контролює стан цієї роботи в органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в організаціях і установах, розташованих на відповідній території[238]. Виходячи з цієї позиції законодавця, можна стверджувати, що правове забезпечення політичних прав громадян здійснюється за допомогою, в першу чергу, звернень громадян.

Право на звернення громадян регламентується Конституцією України, в якій закріплюється загальне право направляти індивідуальні, колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [103].

Також, правова регламентація і механізм реалізації прав громадян на

звернення передбачено у спеціальному Законі України «Про звернення громадян», який фіксує право громадян України звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення [233].

Закон захищає права громадян на звернення проти «всякого» і кожного – проти невизначеного кола осіб. Не можуть бути прийнятими законодавчі акти, які скасовують або зменшують це право. Кожна дієздатна особа має право звертатися до будь-якої державної або недержавної організації, до будь-якої посадової особи з важливого для неї питання, маючи впевненість у тому, що її буде прийнято, а її звернення буде зареєстровано і своєчасно розглянуто, підсумком чого буде мотивована відповідь про прийняте на підставах закону відповідне рішення [6, с. 258].

Подання звернення заявником має на меті реалізацію закріплених Конституцією України та чинним законодавством політичних прав та інтересів. До таких прав належить і право брати участь у здійсненні управління державними справами, тому особа може подати заяву про порушення чинного законодавства або недоліки в діяльності суб'єктів публічного адміністрування [153, с. 236].

У разі порушення політичних прав, громадяни можуть звернутися до органів виконавчої влади зі скаргою. Відповідно до Закону України «Про звернення громадян», скарга – це звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Значення права на оскарження для захисту політичних прав громадян виявляється у тому що воно є свого роду інформаційним каналом зв'язку, який поєднує органи публічної влади та громадян. Право на звернення до цих органів, з одного боку, є способом вираження громадської думки, а з іншого – засобом отримання владними суб'єктами інформації від громадян про якість і недоліки своєї роботи [233].

Розгляд письмових звернень громадян, в тому числі з питань реалізації та захисту політичних прав громадян, складається з певних стадій та етапів. В даному питанні, підтримуємо Г. Котляревську, яка обґрунтовує стадії та етапи процедури розгляду письмового звернення, а саме: 1) в межах стадії розгляду звернення виокремлено: а) етап первинного розгляду, який складається з сукупності процедурних дій: перевірка правильності адресування звернення; реєстрація звернення; у разі встановлення факту надсилання звернення не за адресою – пересилання за належністю після їх реєстрації; передача звернення із дорученням відповідному виконавцю; б) поточний розгляд звернення, який складається з таких процедурних дій: розгляд посадовою особою, до повноважень якої належить розгляд звернень громадян; проведення перевірки звернення; прийняття рішення та вжиття заходів щодо вирішення питань, поставлених у зверненні; 2) в межах підсумкової стадії розгляду звернень виокремлено етапи: а) наступного контролю за вирішенням відповідного доручення щодо звернення; б) етап наступного контролю за надсиланням обґрунтованих та своєчасних відповідей на звернення; в) етап зняття звернення з контролю; г) етап додаткового контролю за вирішенням відповідного доручення щодо звернення [153, с. 236].

5.5. Інституційна спроможність органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення політичних прав і свобод

Місьцеве самоврядування, як важливий суспільний інститут, забезпечує можливість громадян України приймати участь в управлінні місцевими

справами на відповідній території через процедуру виборів до органів місцевого самоврядування, що забезпечує реалізацію політичних прав громадян на умовах демократії. Незважаючи на те, що місцеве самоврядування регулюється статтею 140 Конституції України і є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [103], система місцевого самоврядування, на сьогодні, не в повній мірі задовольняє потреби суспільства. Діяльність органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях [105]. Тому, актуальним, на сьогодні, залишається питання правового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування взагалі, а також регулювання правовідносин таких органів у сфері забезпечення політичних прав громадян зокрема.

Проблемні питання забезпечення прав людини і громадянина органами державної влади та місцевого самоврядування розглядали такі вчені, як: І. Воронова, О. Бориславська, В. Гладких, Т. Заворотченко, Ю. Калиновський, О. Клименова, С. Кузнецов, С. Курило, А. Лимар, І. Литвиненко, А. Лукашенко, Т. Околіт, К. Сьох та ін. Але, забезпечення політичних прав громадян органами місцевого самоврядування у працях вчених розглядалось фрагментарно, що, на нашу думку, потребує більш детального вивчення.

У сучасному світі питання гарантування основних прав і свобод людини та громадянина набуває всеохопного значення. Воно стосується не лише діяльності державної влади та громадських об'єднань у межах країни, а й виходить на міжнародний рівень. Водночас ефективний захист прав та

інтересів громадян не може бути виключною відповідальністю держави — самі громадяни повинні об'єднуватися для відстоювання своїх прав і дотримання правових норм.

Однією з форм такої самоорганізації є органи місцевого самоврядування, які не мають дублювати функції державних структур, а повинні доповнювати механізм забезпечення прав і свобод людини. З одного боку, вони сприяють практичній реалізації закріплених у законодавстві прав, а з іншого — слугують інструментом контролю за діяльністю влади. Таким чином, незалежні громадські організації відіграють ключову роль у запобіганні можливим зловживанням та свавільним рішенням посадовців.

Місцеве самоврядування має пряме відношення до реалізації політичних прав надаючи громадянам можливість приймати участь в управлінні державними справами. Погоджуємось із позицією О. Данильяна про те, що місцеве самоврядування спроможне самостійно вирішувати внутрішні питання місцевого значення в межах та відповідно до Конституції і Законів України. Воно є найефективнішим механізмом стримування центральної державної влади, способом відстоювання інтересів певного територіального об'єднання громадян. У даному випадку члени певної общини, створеної за територіальним принципом, усвідомлюють себе не лише як громадяни України, а і як мешканці певного населеного пункту або району. Надання широких державно-владних повноважень органам місцевого самоврядування є однією з ключових ознак притаманних для демократичної та правової держави з розвинутим громадянським суспільством [74, с. 74].

О. Батанов розглядає місцеве самоврядування через призму муніципальних прав і свобод людини і громадянина, які, на його думку, визнані та гарантовані державою природні можливості людини і територіальних громад самостійно, під свою відповідальність вирішувати питання місцевого значення в політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній та інших сферах суспільного життя [12, с. 227].

Розглядаючи муніципальні права та свободи в різних сферах, О. Батанов наголошує, що вони мають рельєфно виражені характеристики відносно уособленого системного утворення, для якого характерна внутрішньо-структурна диференціація як певної сукупності правових можливостей у сфері муніципальної демократії, що поширюють свою дію на всі основні сфери людської життєдіяльності, такі як політична, економічна, соціальна, культурна та інші, в територіальному аспекті (місцевому та регіональному) її прояву, що дозволяє виділити відповідні види (політичні, економічні, соціальні, культурні та інші) та відносно самостійні групи (індивідуальні та колективні) муніципальних прав та свобод. Також, для муніципальних прав та свобод, на його думку, характерні ознаки внутрішньої єдності, збалансованості та взаємообумовленості як цілісного нормативно-правового утворення, що складає єдиний за своїм функціональним призначенням та юридичними характеристиками самоуправлінський (муніципальний) статус людини і громадянина [11, с. 559].

На особливому значенні місцевого самоврядування для реалізації політичних прав громадян наголошується у контексті його відокремленості як складового елемента публічної влади. Це ґрунтується на положеннях статті 7 Конституції України, яка закріплює визнання та гарантування місцевого самоврядування. Відповідно, воно має організаційну та фінансову автономію, що відмежовує його від державної влади.

Поділяємо підхід до класифікації правових норм, що регулюють відносини у сфері організації та функціонування місцевого самоврядування. Відповідно до такого підходу, ці норми можуть бути згруповані за чотирма основними категоріями. По-перше, це норми, які закріплюють засади конституційного ладу, принципи народовладдя, рівність усіх форм власності та гарантії місцевого самоврядування. По-друге, норми, що визначають діяльність органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав і свобод людини та громадянина. По-третє, норми, які встановлюють правові,

організаційні, матеріальні та фінансові основи місцевого самоврядування. Нарешті, по-четверте, це норми, що містять правові гарантії діяльності місцевого самоврядування. Такий підхід дозволяє системно розглядати правові аспекти функціонування місцевого самоврядування та його взаємодію з іншими елементами публічної влади.

Отже, проаналізувавши позиції вчених, можна констатувати той факт, що організація і діяльність місцевого самоврядування в Україні спрямована, в першу чергу, на дотримання, належне функціонування і захист прав (в тому числі і політичних) людини і громадянина.

Правове положення органів місцевого самоврядування закріплено в Конституції та Законах України. Так, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Закон застерігає і забороняє будь-які обмеження прав громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками [235].

Аналізуючи положення Конституції України, слід зазначити, що правове регулювання політичних прав громадян у сфері місцевого самоврядування передбачено:

- статтею 38 (право громадян брати участь у місцевих референдумах, а також право громадян вільно обирати і бути обраними до органів місцевого самоврядування);
- статтею 39 (право громадян проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про які завчасно необхідно сповістити органи місцевого самоврядування);
- статтею 40 (право громадян на індивідуальні чи колективні звернення до

органів місцевого самоврядування);

- статтею 50 (право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб у разі порушення політичних прав громадян) [103].

Механізм реалізації політичних прав громадян у сфері місцевого самоврядування полягає, на нашу думку, в активній діяльності громадян щодо використання і захисту прав під час проведення зборів, мітингів, демонстрацій, направлення відповідних звернень, висловлення своєї позиції під час проведення референдуму, виборів до відповідних органів.

Конституція України гарантує реалізацію політичних прав громадян збиратися мирно, без зброї, проводити збори, мітинги, походи і демонстрації. Проведенню таких заходів повинно передувати завчасне сповіщення органів місцевого самоврядування. Якщо компетентні органи мають інформацію щодо можливих порушень громадського порядку або загрози національній безпеці держави під час проведення таких заходів, реалізація політичних прав може обмежуватись судом [103]. В Україні, за всі часи незалежності, публічні заходи проводились у великій кількості, в тому числі, супроводжувались порушенням громадського порядку, іншими порушеннями закону, а також заборонялись до початку їх проведення. Тому, питання законності та вчасного сповіщення органів влади та місцевого самоврядування щодо їх проведення завжди були актуальними. Так як, основні заходи щодо організації та забезпечення громадського порядку та безпеки громадян під час проведення мітингів, зборів, демонстрацій належали до компетенції Міністерства внутрішніх справ України, останнє звернулося до Конституційного Суду України за офіційним тлумаченням положення частини першої ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Конституційний Суд України, у свою чергу, під час розгляду подання зазначив, що право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити

збори, мітинги, походи і демонстрації, закріплене в Конституції України – це невідчужуване і непорушне право громадян, гарантоване Основним Законом України. Це право є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо. На думку суду, під час здійснення цих прав і свобод не повинно бути посягань на права і свободи, честь і гідність інших людей. Щодо завчасного сповіщення компетентних органів про збори громадян, суд зауважив, що таке сповіщення має здійснюватися громадянами через організаторів масових зібрань. Завчасне сповіщення відповідних органів про проведення тих чи інших масових зібрань – це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масового зібрання. Конституційний Суд України вважає, що тривалість строків завчасного сповіщення має бути у розумних межах і не повинна обмежувати передбаченого статтею 39 Конституції України права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Такі строки мають слугувати гарантією реалізації цього права громадян. Упродовж цього строку зазначені органи мають здійснити і ряд підготовчих заходів, зокрема, щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо. Тривалість строку завчасного сповіщення має бути достатньою для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, чи відповідає проведення таких зібрань чинному законодавству, та в разі потреби, згідно з частиною другою ст. 39 Конституції України, звернутися до суду для вирішення спірних питань [301].

Варто відзначити підхід до питання проведення мирних зібрань,

відповідно до якого можливість проведення, наприклад, пікетування урядової будівлі чи міської ради однією особою не підпадає під правовий захист, передбачений статтею 39 Конституції України. Зокрема, зазначається, що зібрання однієї особи не може розглядатися як колективне волевиявлення громадян, яке підлягає особливому правовому регулюванню та захисту.

На його переконання, у разі якщо до індивідуального пікетувальника під час його акції долучатимуться інші особи, такий захід має характеризуватися як спонтанне зібрання. Учасники такого зібрання, перебуваючи під захистом ст. 39 Конституції України, не зобов'язані сповіщати органи влади про такий захід, оскільки це буде несумісним із власне суттю спонтанного зібрання [168]. Аналізуючи дану тезу, необхідно зазначити, що вище зазначене твердження потребує законодавчого врегулювання зважаючи на вище вказане рішення Конституційного Суду України, яке є обов'язковим для виконання всіма громадянами, а також і органами державної влади. Тому, наприклад, у разі проведення спонтанного зібрання, представники МВС України в будь-якому випадку будуть вимагати офіційного підтвердження (дозволу) на проведення публічних заходів, а якщо такого не буде – одразу припинять їх проведення, не розбираючись у тому який характер (спонтанний чи ні) ці заходи мали.

Питання правового регулювання звернень громадян ми детально розглядали в попередніх параграфах дисертації, тому зазначимо декілька тез, що стосується місцевого самоврядування. Отже, свої політичні права щодо вирішення питань місцевого значення громадяни можуть реалізувати за допомогою колективних та індивідуальних звернень. Законодавство України про місцеве самоврядування розподіляє повноваження відповідних органів на власні або самоврядні та делеговані. делеговані повноваження органам місцевого самоврядування надають органи виконавчої влади, а також це повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад. В даному випадку, розгляд звернень громадян органами

місцевого самоврядування належить до делегованих повноважень останніх. Так, ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає забезпечення вимог законодавства щодо розгляду звернень громадян органами місцевого самоврядування, а також здійснення контролю за станом цієї роботи на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності [235]. Місцеві вибори дозволяють громадянам України втілювати у життя можливості щодо реалізації своїх політичних прав. Виборче право означає можливість кожного громадянина України вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах свободи вираження поглядів і обміну думками та інформацією, вільного формування власного ставлення до участі у виборах, а обов'язковою складовою цього права є, зокрема, право на повагу до волевиявлення людини, її демократичного вибору та результатів виборів [277].

Своє право вільно обирати і бути обраним у сфері місцевого самоврядування громадяни України реалізують на місцевих виборах. Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради, сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади. Місцеві вибори, відповідно до чинного законодавства, можуть бути черговими, позачерговими, повторними, проміжними, додатковими або першими [24].

Що стосується проведення місцевих референдумів, необхідно зазначити, що це питання, на сьогоднішній день, не вирішено в правовому полі, оскільки Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» втратив свою чинність ще у 2012 році, натомість новий не прийнятий, хоча у ВРУ зареєстрований законопроект № 5512 від 19.05.2021 року «Про місцевий референдум». Даний законопроект надає можливість територіальній громаді реалізувати політичні права шляхом вільного волевиявлення. Також, місцевий референдум може проводитись за ініціативою виборців і призначається територіальною комісією з місцевого референдуму на вимогу не менш як

десяти відсотків від загального числа виборців, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади [236]. Як вказано в пояснювальній записці до законопроекту, прийняття Закону «Про місцевий референдум» створить законодавчу базу організації і проведення місцевого референдуму як однієї з форм реалізації місцевого самоврядування і локальної демократії, засобу вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого голосування.

Ще одне питання, яке відноситься до діяльності органів місцевого самоврядування і реалізації та забезпечення політичних прав громадян – є реформа децентралізації в Україні. В цілому підтримуючи таку реформу, зупинимось на деяких її елементах, які стосуються повноважень місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням № 77 від 23 січня 2019 року затвердив План заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019-2021 роки, пункт 2 якого передбачає передачу (децентралізацію) повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування та їх розмежування за принципом субсидіарності.

Для забезпечення цього положення передбачено супроводження вже прийнятого Верховною Радою України у першому читанні проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні».

Цим законопроектом пропонується внести зміни у чинний Закон України «Про місцеві адміністрації». Аналізуючи вказаний законопроект необхідно зауважити, що бажання уряду України щодо передачі, тобто децентралізації повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування, закріпленому у вище вказаному розпорядженні, ніяким чином не корелюється із положеннями законопроекту, які, на нашу думку, тільки посилюють

повноваження і вплив органів державної влади на органи місцевого самоврядування. Відповідно із статтею 22 проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні», обласні державні адміністрації взаємодіють із сільськими, селищними, міськими радами, їх виконавчими органами, сільськими, селищними, міськими головами, районними радами у вирішенні питань економічного, соціального та культурного розвитку відповідних територій, тобто їх відносини мають координаційний характер. Але, вже у ст. 23 законопроекту надається перелік повноважень обласної державної адміністрації із забезпечення законності в діяльності районних рад. Серед таких повноважень, наприклад, є повноваження щодо здійснення перевірки визначених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» актів районних рад на території відповідної області; застосування заходів з усунення порушень законодавства щодо визначених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» актів, прийнятих (виданих) районними радами; витребування від районних рад на території відповідної області, їхніх посадових та службових осіб копії документів, отримання додаткової інформації та пояснень з питань, що стосуються забезпечення законності та інші. Характер таких повноважень, на нашу думку, свідчить про їх імперативність і правоохоронний характер, що немає нічого спільного із координаційними діями органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, тим більше, щодо передачі таких повноважень і самої децентралізації. Це свідчить про бажання посилення впливу органів державної влади на діяльність місцевого самоврядування і відсутності «децентралізації» у будь-якому вигляді. На наш погляд, навпаки, необхідно обмежити вплив з боку органів виконавчої влади на діяльність органів місцевого самоврядування, надати можливість останнім самостійно вирішувати питання місцевого значення, звичайно в межах чинного законодавства, а у разі порушення закону –

здійснювати необхідне реагування з боку уповноважених законами державних органів.

5.6. Інституційна спроможність інститутів громадянського суспільства у сфері реалізації політичних прав і свобод

Важливу роль у забезпеченні політичних прав і свобод відіграє громадянське суспільство, оскільки воно діє на протигагу державним органам, контролює їх, інколи доповнює їх діяльність. Розвиток громадянського суспільства є важливою передумовою та базисом для забезпечення соціально–політичної стабільності в державі. Функціонування інститутів громадянського суспільства, формування його цінностей та пріоритетів формують національні інтереси держави. Прийняття «Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом...», поставили нові виклики у відносинах між державою та громадськістю, зумовлені необхідністю запровадження європейських правил та підходів, а також акцентували на необхідності розвитку співпраці між організаціями громадянського суспільства України та держав – членів Європейського Союзу [326]. Держава в особі її органів та посадових осіб підтримує громадську ініціативу щодо провадження волонтерської діяльності, гарантує і забезпечує захист передбачених Конституцією України та законами прав, свобод і законних інтересів волонтерів, отримувачів волонтерської допомоги, організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів.

Громадянське суспільство є складним утворенням і характеризується багатомірністю соціальних зв'язків у середині нього. На нашу думку, термін «громадянське суспільство» доцільно вживати для означення структурно визначеної, інституціоналізованої підсистеми суспільства із специфічними, притаманними тільки їй добровільними формами громадської активності, особливими культурними і соціально-психологічними особливостями. У вужчому сенсі під громадянським суспільством розуміють сферу

добровільних організацій та неформальних зв'язків, у які вступають індивіди і групи в публічній діяльності. З цієї причини громадянське суспільство іноді називають «третім сектором», яке в демократичних країнах є проміжною ланкою між громадянами і державою.

Метою створення інститутів громадянського суспільства є захист прав та свобод громадян та їх об'єднань, представлення інтересів громадян в органах державної влади. Найчастіше інститути та організації громадянського суспільства класифікуються за функціями: 1) об'єднання за інтересами (це різного роду гуртки, спілки, товариства, які організують дозвілля членів); 2) об'єднання, які виконують економічні та соціальні функції (профспілки, асоціації бізнесменів та споживачів, самоврядні професійні організації та союзи тощо); 3) групи, в центрі яких перебувають політичні та громадські свободи та обов'язки (так звані сторожові). Існують об'єднання, які можуть претендувати на виконання двох-трьох або більше функцій.

Громадянське суспільство характеризується кількома ключовими ознаками. По-перше, воно є окремою частиною суспільства, яка функціонує незалежно від держави. По-друге, його головною метою є забезпечення прав особистості, зокрема права власності. По-третє, громадянське суспільство складається з численних автономних економічних суб'єктів, які діють самостійно та конкурують між собою, не перебуваючи під контролем державних структур.

Узагальнюючи вищенаведені характеристики, можемо визначити громадянське суспільство як розвинуту систему суспільних відносин, основою якої є недержавні відносини, що реалізуються в діяльності інститутів громадянського суспільства (політичних партіях, громадських організаціях, ініціативах, громадських рухах, недержавних засобах масової інформації) та здійснюють значний вплив на органи державної влади, протидіють їй у випадку посилення авторитарних тенденцій [125, с. 41].

Правові основи державної політики щодо сприяння розвитку громадянського суспільства закріплені в Конституції України, а також у низці законодавчих актів. Зокрема, вони визначені в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших нормативно-правових актах, що регулюють діяльність інститутів громадянського суспільства. Серед них: «Про громадські об'єднання», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про органи самоорганізації населення» та інші.

Питання розвитку громадянського суспільства знайшли відображення у низці стратегічних документів. Зокрема, вони включені до Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119, Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695, а також Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, ухваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 710-р. Важливе місце в цьому процесі займає Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021[125, с. 42-43].

Оскільки громадянське суспільство часто ототожнюється з «третім сектором», одним із основних його інститутів є неурядові громадські організації та об'єднання (НГО). Хоча абсолютна більшість українських громадян не належить до жодної НГО, запит на вплив інституцій громадянського суспільства є помітним. Соціологічні опитування ілюструють, що участь в громадських організаціях сприймається як одна з найбільш ефективних форм участі громадян у прийнятті рішень та управлінні на державному і місцевому рівнях [320, с. 13].

На сьогодні у реалізації державної політики об'єктивною є тенденція до дедалі більшого залучення НГО до виконання її завдань. У зв'язку із цим зростає потреба доступності, підзвітності та відповідальності органів влади, підсилення механізмів контролю в антикорупційних та інших чутливих для громадської думки питаннях.

Крім того, на НГО покладаються очікування у розв'язанні низки проблем в українському суспільстві. Призначення громадських організацій вбачається передусім у: контролі за діями влади; виконанні правозахисної та соціальної функцій; участі у виробленні політичних (державних) рішень та у дорадчих органах, наданні пропозицій; захисті природного середовища; організації акції протестів; проведенні незалежних аналітичних досліджень тощо [350].

У сучасних умовах важливе значення мають питання належного застосування механізмів громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення, створення сприятливого і безпечного середовища для діяльності інститутів громадянського суспільства та їх членів, розширення сфер співпраці цих інститутів з державою та бізнесом, диверсифікації джерел отримання інститутами громадянського суспільства фінансової підтримки, розвитку благодійної та волонтерської діяльності та інше. Важливим показником дієвості громадянського суспільства є громадська активність. Показниками громадської участі є готовність та бажання громадян брати участь у державних справах, здійснювати громадський контроль органів державної влади. За допомогою громадської участі вирішуються різноманітні суспільні справи; в процесі такої діяльності формуються особисті якості, сприятливі для функціонування демократичних інститутів, - зацікавленість у суспільних справах, небайдужість, довіра, толерантність, відповідальність і компетентність тощо; формуються навички громадської діяльності.

Основними формами участі громадян до політичного життя та реалізації

політичних прав і свобод, передбачених законодавством України, які реалізуються за участі інститутів та організацій громадянського суспільства є вибори і референдуми, загальні збори (конференції) за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи, електронні петиції, консультації з громадськістю, громадська експертиза, участь громадян та інститутів громадянського суспільства у роботі консультативно-дорадчих органів та органів самоорганізації населення тощо.

Прикладне значення діяльності основних інститутів громадянського суспільства розкривається через виконувані ним функції, які за умови взаємодії з державою набувають політико-правового характеру. Функціями громадянського суспільства, на нашу думку, є основні напрями діяльності інститутів громадянського суспільства, спрямовані на обмеження державного впливу на всі сфери життєдіяльності людини, допомогу громадянам у вирішенні їх проблем у різних сферах суспільного життя, захист громадян від тиску держави, консолідацію суспільства [134, с. 11].

В Україні, як і в інших демократичних державах відстежується тенденція до залучення інститутів громадянського суспільства до виконання функцій, традиційно властивих державі. Зокрема, функції громадського контролю, легітимації політичної влади, протидії авторитарним тенденціям, політичної адаптації, компенсаторну, правозахисну, політико-правову, які реалізуються за допомогою його інститутів – політичних партій, неурядових громадських об'єднань, громадських рухів, недержавних засобів масової інформації [150, с 310].

На сьогодні інститути громадянського суспільства працюють у більшості суспільних сфер: у сфері захисту прав людини та громадянина, представлення інтересів різних груп громадян, надання соціальних та інших послуг, провадження благодійної та волонтерської діяльності, реалізації освітніх і культурних проектів, захисту довкілля, проведення аналізу реалізації державної політики, моніторингу діяльності органів влади, провадження

антикорупційної діяльності та інших [243].

Функціонування громадянського суспільства створює передумови для демократичного розвитку суспільства, його паритетної взаємодії з державою, визнання пріоритету суспільства у цих відносинах і стверджує у суспільній свідомості думку про те, що держава існує для суспільства, а не навпаки. На таку особливість функціонування громадянського суспільства вказує польський дослідник Я. Гонціанж, який вважає, що однією з функцій громадянського суспільства є захист індивідів від надмірного втручання держави у їх справи, а його власний розвиток і сприятливі умови значною мірою залежать від основних характеристик держави [38, с. 19].

Важливе значення має громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення національної та передусім політичної безпеки в умовах збройної агресії російської федерації проти України. Функції громадянського суспільства, яке воно реалізує по відношенню до держави ми можемо умовно поділити на зовнішні та внутрішні. Внутрішні функції громадянського суспільства спрямовані на забезпечення оптимальних умов існування громадянського суспільства у державі; це форми та способи взаємодії громадянського суспільства з державою. Вони полягають перш за все у тому, що громадянське суспільство, з одного боку, створює бар'єр, що не дозволяє державі активно втручатися у справи суспільства, забезпечує права і свободи громадян, в першу чергу так звані негативні права і свободи, до яких належать політичні та громадянські права і свободи, а з іншого – громадянське суспільство намагається корегувати та контролювати державну політику з максимальним урахуванням власних інтересів. «Основне спрямування громадського контролю над силовими структурами - запобігання перетворення України на державу «поліцейського типу», сприяння розвитку демократичних процесів у контрольованих структурах сектору безпеки» [308, с. 308]. «Громадянське суспільство посилює комунікативний потенціал держави, бізнесу та громади, що дозволяє маневрувати силами та засобами

забезпечення національної безпеки, створювати нові соціально-політичні формати захисту національних інтересів у сучасному глобалізованому світі» [308, с. 310].

Як зазначає західний науковець Г. Борн, який досліджував проблему парламентського контролю сектору безпеки, «громадянське суспільство володіє потенціалом для забезпечення протидії державній владі, протидії авторитаризму, й таким чином виконує важливу роль у забезпеченні політичних прав і свобод людини і громадянина. Групи в межах громадянського суспільства, такі як академічні інститути, аналітичні центри, неурядові організації з захисту прав людини та неурядові політичні організації, можуть активно впливати на рішення і політику у сфері безпеки». На важливій ролі зв'язку громадянського суспільства та держави наголошує Л. Гревцова: «Ведення ефективного діалогу між державою та суспільством сприяє формуванню ефективної системи забезпечення національної безпеки держави» [109, с. 79].

За результатами наукового дослідження щодо стану розвитку громадянського суспільства в Україні за 2021-2022 рр, яке проводили науковці Національного інституту стратегічних досліджень, було встановлено, що організації громадянського суспільства (далі ОГС) значно підвищили рівень власної інституційної сталості та спроможності. Протягом тридцяти років, що минули від дня набуття незалежності, ОГС України пройшли великий шлях становлення й розвитку: від ініціативних груп громадян до появи стійких інституцій. Наразі ОГС здатні адаптуватися й реагувати на будь-які кризи, розвивати міжсекторальну взаємодію з владою та бізнесом, залучати до співпраці широкі верстви населення, створювати нову якість соціальних послуг та бути рушієм важливих суспільних інновацій. Значною мірою високому рівню інституційної спроможності ОГС сприяла цілеспрямована політика підтримки розвитку громадянського суспільства з боку держави [256, с. 4-5].

Як зазначається у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, затвердженій Указом Президента України 27 вересня 2021 року № 487/2021, протягом 2016-2020 років кількість інститутів громадянського суспільства суттєво зросла. За даними Державної служби статистики України, відбулося збільшення кількості юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання: громадські організації - на 22149 (з 70321 станом на 1 січня 2016 року до 92470 станом на 1 січня 2021 року), громадські спілки - на 1122 (з 753 до 1875 відповідно), благодійні організації - на 4428 (з 15384 до 19812 відповідно), релігійні організації - на 3390 (з 23261 до 26651 відповідно), творчі спілки (інші професійні організації) - на 38 (з 279 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання - на 2392 (з 26321 до 28713 відповідно), органи самоорганізації населення - на 234 (з 1415 до 1649 відповідно) [243].

Важливе значення для реалізації політичних прав і свобод громадян мають правозахисні функції громадянського суспільства можна визначити як окремий напрям діяльності інститутів громадянського суспільства; використання правових, інформаційних, фінансових ресурсів інститутів громадянського суспільства для надання кваліфікованої юридичної допомоги фізичним та юридичним особам. Об'єктом правозахисної діяльності є порушені права та свободи громадян, їх об'єднань, а суб'єктами реалізації правозахисних функцій громадянського суспільства є правозахисні організації різних рівнів, окремі мас-медіа, профспілкові організації, інститут адвокатури, недержавні нотаріуси. Чільне місце серед суб'єктів забезпечення правозахисних функцій громадянського суспільства посідають громадські правозахисні об'єднання (далі – ГПО), які є особливим видом недержавних неприбуткових організацій і діяльність яких спрямована на утвердження і захист прав людини та фундаментальних свобод, ефективний контроль за їх дотриманням державою, її посадовими особами [65, с. 26].

Створення, реєстрація та контроль діяльності ГПО державними

органами в Україні здійснюється на підставі Конституції України та законів України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460XII, «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців» від 15.05.2003 р. № 755IV. Слід зазначити, що в Україні відсутній профільний закон, який регулював би діяльність ГПО (у багатьох країнах світу він ефективно діє).

В Україні діє низка різнорівневих право захисних об'єднань. Залежно від території, на яку поширюється діяльність ГПО, вони поділяються на локальні, національні та міжнародні. До найбільш відомих правозахисних об'єднань в Україні належать: Харківська правозахисна група (далі – ХПГ), Українська Гельсінська спілка з прав людини (далі УГСПЛ), Українська асоціація міжнародної амністії, Всеукраїнська рада захисту прав та безпеки пацієнтів, Міжнародна ліга захисту прав громадян України та ін. Правозахисні об'єднання працюють од часно у трьох напрямках [66]: захист прав людини в конкретних випадках (юридична допомога з боку ГПО має бути безкоштовною для заявника), громадські розслідування фактів порушення прав людини державними органами; поширення інформації про права людини, правове виховання; аналіз стану дотримання прав людини. Предметом контролю ГПО є поточна державна політика в галузі прав людини, рішення, дії (бездіяльність) державних органів та їх посадових осіб, у результаті яких порушуються права і свободи людини або створюються перешкоди для здійснення людиною своїх прав і свобод, або людина незаконно залучається до виконання яких-небудь обов'язків, або незаконно притягається до відповідальності. Ці порушення, перешкоди та примус можуть бути системними, тобто стосуватися не однієї людини, а групи людей, тому ГПО розглядають заяви і скарги як фізичних, так і юридичних осіб, у тому числі звернення групи людей, або проводять розслідування за власною ініціативою. Аналіз діяльності ГПО дає можливість зробити висновок, що вони виконують такі функції: моніторингу стану дотримання прав і свобод людини та

громадянина, консультативно-роз'яснювальну, освітньо-правову, посередницьку, громадського контролю, аналітико-законотворчу, комунікативну.

Функція моніторингу реалізується засобами масової інформації, громадськими об'єднаннями, мобільними моніторинговими групами діяльності органів внутрішніх справ України шляхом спостереження за дотриманням прав людини та громадянина. Функція моніторингу здійснюється ГПО через збір та аналіз фактів порушення прав і свобод людини та громадянина, проведення громадських розслідувань резонансних справ. ГПО здійснюють моніторинг законодавства, судової й адміністративної практики в галузі прав людини, підготовку незалежних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини, коментарів до офіційних доповідей, що подаються тією або іншою державою відповідно до міжнародних договорів. Зусиллями правозахисників здійснюється сприяння ратифікації міжнародних договорів у галузі прав людини, спостереження за відповідністю національного законодавства та застосованої практики міжнародним зобов'язанням у галузі прав людини.

Важливим аспектом діяльності правозахисних об'єднань є роз'яснення прав та обов'язків громадян, напрацювання правових механізмів їх захисту в державі та за її межами – консультативно-роз'яснювальна функція. Вона передбачає інформування заявника про його права та можливості їх правового захисту, сприяння йому в доступі до цих засобів; збір, підготовку та поширення матеріалів, що містять інформацію про внутрішнє законодавство (у тому числі імплементоване міжнародне право), яка стосується прав людини, коментарі до нього, відповідні адміністративні та судові рішення, їх тлумачення вищими судовими органами.

Освітньо-оправова функція реалізується ГПО шляхом проведення інформаційних заходів і компаній, присвячених розповсюдженню інформації про права людини, спеціалізованих семінарів із прав людини для

представників так званих професій ризику (співробітників органів внутрішніх справ і служб безпеки, службовців пенітенціарних закладів та установ, адвокатів, суддів, прокурорів, військовослужбовців, лікарів, журналістів, профспілкових діячів, соціальних працівників), представників законодавчої та виконавчої гілок влади, пов'язаних із створенням і виконанням законодавства, що стосується прав людини; організації різноманітних публічних кампаній з метою утвердження прав людини в суспільній свідомості. ГПО створюють просвітницькі друкарські аудіо, фото та кіно-матеріали про права людини для масового споживача, а також спеціального призначення, інформують про діяльність правозахисної організації, її власні публікації. Правозахисні об'єднання виконують важливі посередницькі функції між громадянами та державними органами з метою відновлення порушених прав і свобод за допомогою погоджувальної процедури (mediation), скеровують заяви (від імені заявника або від свого імені) компетентним органам для ви рішення. Реалізація посередницької функції передбачає також підготовку та надання парламенту, уряду й іншим органам державної влади й управління аналітичних записок, рекомендацій і пропозицій, що стосуються будь яких питань, пов'язаних із правами людини, зокрема з питань національної політики, адміністративних процедур і практики, процесуальних дій правоохоронних органів – суду, міліції, прокуратури, служби безпеки, податкової міліції тощо; міжнародних аспектів прав людини.

Згідно із ст. 55 Конституції України, громадяни після використання всіх національних засобів правового захисту мають право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. ГПО реалізують це право шляхом звернення від імені заявника або від свого імені до суду та міжнародних організацій (зокрема, до Комісії ООН з прав людини, Комітету ООН проти катувань, Європейського Суду з прав людини); беруть участь у судовому процесі з метою захисту та відновлення порушених прав і свобод

заявника тощо.

ГПО разом з іншими інститутами громадянського суспільства здійснюють **функцію громадського контролю діяльності державних органів**. Поняття «громадський контроль» охоплює сприйняття й оцінку громадянським суспільством політичної ситуації, що викликає відповідні дії посадовців, є реакцією на акти громадської поведінки. При цьому цільова спрямованість громадського контролю полягає у відтворенні та розвитку демократичних суспільних відносин, розширенні прав і свобод громадян [134, с. 10].

К. Струсь зазначає, що реалізація механізму контролю громадянського суспільства по відношенню до державної влади пов'язана, перш за все, із забезпеченням прав і свобод особи, суворим дотриманням закону та забезпечення його авторитету, з відповідальністю держави перед громадянами та з дійсним наданням кожній людині умов для її самореалізації [320, с. 14].

В Україні громадянське суспільство під впливом повномасштабної російської збройної агресії трансформувалося чи не найбільше, причому йдеться і про якісні, і про кількісні зміни. Щодо кількісних змін, то нагадаю, що станом на кінець 2020 р. в Україні було зареєстровано близько 112 тис. організацій, це 8,2% від усіх юридичних осіб, офіційно зареєстрованих у країні. До великої війни за рівнем розвитку громадянського суспільства Україна демонструвала найкращі, порівняно з іншими індикаторами, показники розвитку. Так, за показниками Freedom House, протягом 2015–2021 рр. цей показник коливався на рівні 5 – 5,7 бала (із 7 можливих) [382].

Як відмічає О. Дмитренко, з початком повномасштабного вторгнення різко змінилось сприйняття населенням категорії «громадянське суспільство» та неурядових організацій. Сплеск громадської активності з лютого 2022 р. можна простежити не лише на змінах всередині середовища ОГС, але також і на прикладах індивідуальної діяльності [53, с. 305]. Зокрема, збільшилась кількість волонтерів та волонтерських об'єднань, які тривалий час з різних

причин не були нормативно інституціоналізовані. У 2014 р., згідно з дослідженням ООН, досвід волонтерської діяльності мала чверть українців, а 9% почали активно волонтерити внаслідок російського воєнного вторгнення у 2014 р [71]. Дослідження ж 2022 р. засвідчують, що до різних видів громадської діяльності були залучені від 60% до 80% населення [414, с. 24].

Важливими напрямками реалізації функцій громадянського суспільства у сфері забезпечення національної безпеки є заходи щодо зміцнення обороноздатності та здійснення волонтерської діяльності. Основні напрямки волонтерської діяльності визначено у Законі України «Про волонтерську діяльність». Напрямки волонтерської діяльності є різноманітні та включають у себе заходи починаючи з надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, які потребують соціальної реабілітації, осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах до участі у антитерористичній операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам; надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою

агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України; утвердження української національної та громадянської ідентичності та інші [212].

Важливим напрямом діяльності інституцій громадянського суспільства та окремих громадян є також мобілізаційна функція - підтримка та раціональне використання масового мобілізаційного руху добровольців до лав Збройних Сил України та інших збройних формувань.

Важливу роль відіграють НГО в умовах воєнного стану з російською федерацією у протидії інформаційній агресії. Зокрема, НГО здійснюють контрпропагандистську та інформаційно-просвітню діяльність. Вона спрямована на моніторинг та спростування конкретних повідомлень російських, проросійських та сепаратистських ЗМІ; викриття форм, методів, прийомів та замовного характеру їх роботи; продукування та поширення інформаційного контенту, що об'єктивно та неупереджено відображає події та процеси, які відбуваються в українському суспільстві, російську агресію проти України, імперіалістичний характер зовнішньої політики рф.

Іншим напрямом діяльності інститутів громадянського суспільства в умовах передвоєнного стану є благодійність або фінансова допомога Збройним силам України. Зокрема, в рамках акції «Підтримай Українську армію!». З цією метою Міністерством оборони України було відкрито телефонну лінію «565», через яку можна переказувати кошти за допомогою телефонних дзвінків або надсилання СМС-повідомлень, два реєстраційні рахунки для надсилання банківських переказів.

Водночас, у взаємодії державних органів та інституцій громадянського суспільства відслідковуються низка проблем. Зокрема, навіть попри розширення нормативної бази, створення механізмів, йдеться переважно про формалізовану «суб'єктність» громадськості, брак контролю й підзвітності. В Україні порядок проведення публічних консультацій з громадськістю все ще регулюється урядовою постановою від 3 листопада 2010 р. Відповідно до ст.5

цієї постанови, консультації з громадськістю проводяться виключно органом виконавчої влади, який є головним розробником проєкту нормативно-правового акта або готує пропозиції щодо реалізації державної політики у відповідній сфері державного і суспільного життя [226]. Чергова спроба ухвалити закон, який регулює партисипативну практику в Україні і збільшує наші шанси на конвенційний розвиток демократії, стартувала в жовтні 2020 р. реєстрацією законопроєкту «Про публічні консультації». Перше читання законопроєкту пройшов у парламенті 5 березня 2021 р. (більше, ніж 2,5 року тому). В березні 2023 року проєкт закону було зареєстровано на проходження другого читання у порядку денному пленарних засідань ВРУ.

Безумовно, повномасштабна війна РФ проти України загальмувала процес українського законотворення, що вплинуло на темпи ухвалення і цього проєкту закону, який: чітко визначає правила проведення публічних консультацій під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; унормовує права та обов'язки суб'єктів владних повноважень (Президента України, ВРУ, КМУ, міністерств, ЦОВВ, місцевих органів виконавчої влади, органів влади АРК, місцевих органів влади) та права заінтересованих сторін (громадян та представників ОГС) у правовідносинах, пов'язаних з проведенням публічних консультацій, особливості проведення електронних консультацій, консультацій у формі публічного обговорення та адресних консультацій – передбачає створення єдиної онлайн-платформи публічних консультацій, балансоутримувачем якої буде відповідний центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах електронного урядування та електронної демократії.

Таким чином, можемо зробити висновок, що на сьогодні унормовано процедури проведення консультацій з громадськістю із органами виконавчої влади; громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Втім, звітність органів державної влади стосується переважно фактів їх проведення, тоді як моніторинг впливу громадських консультацій та експертиз, а також в

цілому громадської думки, на остаточні рішення видається проблематичним. В цілому, рівень мотивації органів державної влади і місцевої влади до взаємодії, так і НГО до продуктивної співпраці є недостатнім [350].

Так, за даними експертного опитування серед причин неефективності консультацій з громадськістю передусім: небажання органів виконавчої влади враховувати пропозиції НГО при проведенні консультацій, низька якість пропозицій НГО, відсутність належного інформування про проведення консультацій, корупція, яка заважає прозорості ухвалення рішень тощо [333, с. 50].

На нашу думку, підвищенню рівня взаємодії громадських структур і державних органів, а отже і забезпечення соціально-політичної стабільності в державі, сприяло б створення асоційованих структур, які мають визначене коло завдань і діють за принципом цільового підходу для їх досягнення. В Україні потрібно використовувати досвід функціонування громадських інститутів західних демократичних держав. У зв'язку з цим доцільно було б запровадити європейські механізми контролю органів виконавчої влади за діяльністю інститутів громадянського суспільства, провести адаптацію законодавства України у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків до законодавства Європейського Союзу, розвивати механізми електронного урядування й електронної демократії. Підвищенню рівня громадської участі сприяло б спрощення процедур та скорочення термінів реєстрації інститутів громадянського суспільства, запровадження єдиного порядку розподілу коштів для державної фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства, з одного боку, й податкове стимулювання їх діяльності, з іншого [125, с. 45].

Для підвищення ефективності співпраці між інститутами громадянського суспільства та державними органами доцільно запровадити низку заходів, серед яких: створення системи моніторингу, яка дозволить оцінювати реакцію

органів державної влади, зокрема правоохоронних структур, на результати громадських експертиз та моніторингів, зокрема антикорупційних перевірок, а також рішень, дій або бездіяльності органів влади та їх посадовців; прийняття законопроекту, що передбачає внесення змін до чинного законодавства у зв'язку з оновленням Закону України «Про інформацію» [225] та ухваленням Закону України «Про доступ до публічної інформації» (реєстр. №10455) [226] (цей документ має містити положення щодо посилення відповідальності посадових осіб за порушення норм законодавства, зокрема у випадках ненадання або приховування суспільно важливої інформації, неправомірного обмеження доступу до неї, необґрунтованих відмов у відповіді на запити чи надання недостовірних відомостей); забезпечення обов'язкового попереднього оприлюднення всіх проєктів нормативно-правових актів, що мають значний вплив на права, свободи, обов'язки та інтереси громадян. Це дозволить громадськості висловлювати свої зауваження та пропозиції ще на етапі підготовки рішень. Для цього можна використовувати офіційні веб-сайти державних органів або створити єдиний онлайн-ресурс із можливістю зручного пошуку; впровадження чіткого механізму надання громадськими організаціями пропозицій до нормативно-правових актів. Він має містити стандартну форму подання, визначати порядок розгляду та обов'язковість зазначення місця внесення схвалених пропозицій у тексті документа. У разі відхилення пропозиції необхідно надавати обґрунтоване пояснення причин такого рішення.

Розглянемо основні напрямки реалізації функцій громадянського суспільства у сфері забезпечення прав і свобод громадян, зокрема політичних прав і свобод.

Отже, функції громадянського суспільства спрямовані на утвердження і захист його головних цінностей, впровадження та оптимізацію інституційних механізмів демократії, а також політико-правових засад її відтворення та вдосконалення. Громадянське суспільство здійснює зв'язок між державними

інститутами та приватними особами, є важливою складовою процесу демократизації в державі. Ведення ефективного діалогу між державою та суспільством сприяє формуванню культури громадської участі у прийнятті державних рішень. Інститути громадянського суспільства здійснюють громадський контроль за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, захищають і відновлюють права громадян у випадку їх порушення державою. У зв'язку з цим можемо стверджувати, що діяльність громадських правозахисних об'єднань відіграє ключову роль у забезпеченні прав і свобод громадян, зокрема, й політичних прав і свобод.

Повноцінна реалізація функцій інститутами громадянського суспільства дозволяє створити «буфер» у відносинах між державою та громадянами, сприяє залагодженню конфліктів у суспільстві, вирішенню проблем громадян у сфері забезпечення їх прав і свобод, підвищенню правової культури громадян, привертає увагу громадськості, державних органів, міжнародних структур до порушень прав і свобод людини і громадянина й таким чином, формує правову державу.

Збройна агресія РФ стала каталізатором якісного розвитку громадянського суспільства. Це супроводжується його як структурними та кількісними змінами, так і якісними. Наразі очевидне зростання благодійних та волонтерських організацій. Істотно зросла участь громадян у діяльності цих організацій та, на чому особливо слід наголосити, рівень міжособистісної довіри, без чого неможлива ні волонтерська, ні благодійна діяльність. Наслідком цих процесів є розвиток горизонтальних зв'язків у суспільстві та інституційної довіри – тобто того, що лежить в основі розвитку соціального капіталу. Адже саме дефіцитом інституційної довіри пояснювалася, з-поміж іншого, інертність (суспільна аномія та абсентеїзм) громадянського суспільства у минулі роки.

Діяльність інститутів громадянського суспільства сприяє посиленню внутрішньої та зовнішньої безпеки держави, забезпечуючи тим самим

реалізацію національних інтересів із врахуванням інтересів окремих індивідів.

В Україні, на відміну від багатьох інших пострадянських країн, організації громадянського суспільства (ОГС) виступають партнерами державних органів та місцевого самоврядування у вирішенні важливих суспільних питань і розвитку демократії. ОГС активно залучені до формування державної політики в різних сферах та втілення відповідних рішень у всіх аспектах суспільно-політичного життя. Ключовими напрямками діяльності організацій громадянського суспільства у сфері забезпечення політичних прав і свобод громадян є забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення. Розвиток громадянського суспільства тісно пов'язаний з можливістю громадян впливати на прийняття державних рішень, а також реалізовувати право на участь у місцевому самоврядуванні.

Партнерство між ОГС та державними інституціями виявляється у реформах децентралізації, розвитку громад, безбар'єрності та соціальних реформах. Вони надають постійну допомогу вразливим категоріям населення, активно беруть участь у боротьбі з корупцією та зміцненні державної безпеки. ОГС відіграють важливу роль у виборчих реформах, забезпеченні прозорості та доступності виборчого процесу для всіх громадян України. Їх діяльність спрямована на захист прав людини та надання правової допомоги.

Проте законодавство містить чимало прогалин, а в деяких випадках потребує суттєвих змін. Органами державної влади, органами місцевого самоврядування не повною мірою забезпечено створення необхідних правових та організаційних умов для використання механізмів громадської участі. До того ж з'являються нові механізми громадської участі, які потребують належного врегулювання. Як результат - участь громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної

політики, вирішенні питань місцевого значення не має системного характеру [243].

Висновки до розділу 5

У розділі проаналізовано інституційну спроможність державної влади України та органів місцевого самоврядування у забезпеченні політичних прав і свобод громадян, що є ключовим чинником для досягнення політичної стабільності, зміцнення демократії та захисту конституційного ладу держави.

Інституційна спроможність визначена як здатність державних органів ефективно виконувати свої функції в умовах законодавчих та організаційних вимог, забезпечуючи належний рівень професіоналізму, матеріальних та людських ресурсів. Інституційна спроможність включає нормативно-правову базу, організаційну структуру та ресурсне забезпечення, що дозволяють належне виконання завдань, спрямованих на захист політичних прав і свобод. Злагоджена та стабільна політична система, яка реагує на виклики та дотримується демократичних стандартів, є необхідною умовою для розвитку правової держави та зростання довіри громадян до владних інституцій. Моніторинг індикаторів політичної безпеки є основою для запобігання загрозам правам і свободам громадян. Індикатори, такі як індекс демократії, індекс сприйняття корупції, рівень свободи преси та загальні показники політичної стабільності, дозволяють своєчасно ідентифікувати слабкі місця в політичній системі. Їхній аналіз та регулярний моніторинг дають можливість державі адаптувати політику відповідно до міжнародних стандартів, що посилює довіру громадян і зміцнює демократичні інститути.

Інституційна спроможність та політична безпека тісно пов'язані через взаємодію між державними органами. Від ефективності цієї взаємодії залежить стабільність політичної системи, що впливає на правовий порядок та забезпечення політичних прав громадян. Інституційна спроможність органів влади є необхідною умовою для формування дієвих правових інститутів, які

забезпечують надійну правову інфраструктуру та реалізацію принципу верховенства права.

У розділі обгрунтовано, що політична безпека держави тісно пов'язана з інституційною спроможністю органів влади. Політична безпека означає захищеність національних інтересів у політичній сфері, що передбачає правові гарантії політичного суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу. Відтак, індикатори політичної безпеки, такі як стабільність конституційного ладу, відсутність перешкод для реалізації прав і свобод, а також довіра до інститутів влади, слугують основою для моніторингу та прогнозування політичної ситуації в країні.

Проведене дослідження свідчить, що парламент володіє низкою ефективних механізмів для здійснення контрольної діяльності у сфері захисту політичних прав і свобод громадян. Верховна Рада України відіграє ключову роль у забезпеченні політичних прав громадян через прийняття суспільно-важливих нормативно-правових актів, зокрема законів, які створюють нормативне підґрунтя для реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні, а також реалізацію функції парламентського контролю, що є важливим інструментом забезпечення верховенства права і дотримання правових норм. Інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини є важливим складником контролю за дотриманням прав і свобод громадян, що включає надання юридичних механізмів для захисту конституційних прав у разі їх порушення. Діяльність Уповноваженого сприяють утвердженню правової держави та захисту основоположних політичних прав. Парламентські комітети здійснюють всебічний аналіз чинної законодавчої бази, організовують парламентські слухання та забезпечують систематичний моніторинг дотримання законодавства, що регулює права і свободи громадян. Комітети виступають як експертні структури, що підвищують якість ухвалюваних рішень та слугують важливим інструментом законодавчого контролю, посилюючи відповідальність виконавчих органів. Депутатські

запити та звернення є вагомими інструментами парламентського контролю, що дозволяють депутатам ініціювати розслідування та сприяти відновленню порушених прав громадян, особливо у контексті захисту політичних прав і свобод. Хоча такі запити та звернення часто мають рекомендаційний характер, їх належне виконання сприяє прозорості у діяльності органів влади та посиленню правових механізмів захисту громадян.

Президент України виконує конституційно закріплену функцію гаранта прав і свобод громадян, що забезпечує реалізацію механізмів політичної безпеки держави. У межах своїх повноважень Президент здійснює такі ключові функції: право законодавчої ініціативи, оголошення надзвичайного або воєнного стану, призначення всеукраїнських референдумів щодо змін до Конституції України а також проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Право законодавчої ініціативи Президента забезпечує можливість пропонувати законопроєкти, спрямовані на посилення правового захисту громадян, що є важливим для забезпечення стабільності правової системи та підвищення рівня захисту основних прав і свобод. Оголошення надзвичайного або воєнного стану є повноваженням Президента, спрямованим на підтримання правопорядку та забезпечення безпеки держави і громадян у кризових ситуаціях. Це повноваження дозволяє оперативно реагувати на загрози політичній безпеці та захищати конституційний лад. Призначення всеукраїнських референдумів є засобом забезпечення прямої демократії, який надає громадянам можливість безпосередньо впливати на ухвалення ключових державних рішень. Такий механізм сприяє зростанню довіри до політичної системи, забезпечуючи прозорість і легітимність державної політики.

Громадянське суспільство відіграє ключову роль у забезпеченні політичних прав і свобод, оскільки саме на цьому рівні громадяни отримують можливість реалізувати свої права та контролювати діяльність влади. Їхній внесок у розвиток демократичних процесів, підзвітності державних органів та

активної участі громадян у політичному житті є основою для побудови стабільного та правового суспільства. Організації громадянського суспільства (ОГС) відіграють важливу роль у моніторингу та захисті прав і свобод громадян. Через незалежний моніторинг і захист прав вони здатні виявляти та реагувати на випадки порушень, зокрема політичних прав, свободи слова, права на зібрання. ОГС сприяють громадській активності та обізнаності населення, забезпечують інформаційну підтримку та юридичний захист, особливо в питаннях політичної безпеки та правозахисної діяльності. Це допомагає громадянам розуміти свої права, знати механізми їхнього захисту та бути активними учасниками політичного життя. Активна діяльність громадських організацій та рухів допомагає у формуванні національної правової культури та зміцненні демократії. Вони створюють платформи для діалогу між державою та громадянами, що сприяє більш прозорому ухваленню рішень і зростанню довіри до державних інститутів.

Органи місцевого самоврядування мають вагомую роль у реалізації політичних прав громадян на місцях, забезпечуючи доступ до участі в управлінні через інструменти громадської участі та місцеві вибори. Дослідження підкреслює, що ефективна діяльність місцевого самоврядування, прозорість прийняття рішень та підзвітність є важливими чинниками для забезпечення прав громадян, особливо в умовах децентралізації. Місцеве самоврядування забезпечує громадянам можливість безпосередньо брати участь у прийнятті рішень, що впливають на їхнє повсякденне життя, завдяки реалізації принципу децентралізації влади. Це дає змогу громадянам на місцях ефективніше впливати на вирішення проблем, що їх стосуються, через інструменти прямої демократії, такі як громадські слухання, місцеві референдуми, звернення та петиції. Органи місцевого самоврядування є важливим елементом у захисті та реалізації прав громадян, оскільки вони наближені до населення і можуть гнучко реагувати на місцеві виклики та потреби. Саме через місцеве самоврядування громадяни отримують доступ до

механізмів контролю за владою на місцях, що є важливим для реалізації політичних прав. Важливою складовою місцевого самоврядування є прозорість та підзвітність, яка забезпечує довіру громади та ефективність управління. Це досягається через регулярну звітність перед населенням, відкриті сесії місцевих рад та співпрацю з громадянськими організаціями.

Загалом, інституційна спроможність органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері забезпечення політичних прав і свобод громадян є фундаментальним аспектом політичної стабільності держави. Проведений аналіз показав, що належна інституційна спроможність гарантує дотримання прав і свобод громадян, а також захищає державу від політичних загроз як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Дослідження індикаторів політичної безпеки та їхній регулярний моніторинг сприяють ранньому виявленню загроз і дозволяють ефективно реагувати на виклики, зміцнюючи правопорядок і стабільність держави. Отже, інституційна спроможність та політична безпека мають комплексний взаємозв'язок, що забезпечує надійне функціонування державної системи, захист конституційного ладу та права і свободи громадян.

РОЗДІЛ 6.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ В УКРАЇНІ

6.1. Реалізація політичних прав і свобод в умовах трансформації виборчої системи в Україні

Політична стабільність є фундаментальним чинником, що впливає на стійкість державного ладу, розвиток демократичних інститутів та зростання довіри громадян до виборчих процедур. У стабільній політичній системі передбачуваність та сталість виборчих процедур стають вирішальними для підтримки довіри виборців. Часті зміни виборчої системи можуть сприйматися громадянами як спроби маніпуляцій, що призводить до електорального розчарування та зниження явки. Якщо виборці відчують впевненість у тому, що правила виборчої системи є прозорими та стабільними, це зменшує політичну поляризацію, а також знижує ризик масових протестів або заворушень у випадку, коли політичні сили, що програли вибори, ставлять під сумнів їхню легітимність.

Україні важливо зберігати стабільні виборчі процедури, особливо в періоди політичної турбулентності або зовнішніх загроз, оскільки це сприяє підтриманню легітимності влади та запобіганню зростанню конфліктності у суспільстві. Досвід країн із розвиненою демократією, де правила виборчого процесу не змінюються протягом тривалого часу, показує, що стійка система виборів допомагає формувати довіру населення, мінімізує можливість зловживань і забезпечує прогнозованість у політичній сфері.

Особливого значення для сучасної України набуває проблема політичної стабільності, що безпосередньо пов'язана з виборністю державних органів. Саме періодична виборність і потенційна змінюваність вищих посадовців держави за результатами політичної конкуренції на вільних і чесних виборах,

публічна і вільна діяльність політичної опозиції забезпечують дієвий контроль діяльності державної влади і обмежують можливості різних зловживань владою. Інститут виборів є не лише засобом легітимізації політичної влади в державі, але й індикатором політичної безпеки та політичної стабільності. Стійкість самого інституту виборів прямо та безпосередньо впливає на політичну стабільність. Часто змінюваний порядок проведення виборчих процедур знижують легітимність самих виборів, що є передумовою політичної нестабільності.

Здійснення безпосереднього волевиявлення громадян через вибори регулюється насамперед Конституцією України. Зокрема, стаття 38 гарантує громадянам невід'ємне право брати участь у державному управлінні, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й місцевого самоврядування [339, с. 87]. Вибори як інститут конституційного права охоплюють сукупність правових норм, що регулюють процес обрання кандидатів на представницькі посади та до виборних органів [94, с. 52].

Регулювання порядку голосування та визначення результатів виборів до органів державної влади в Україні базувалося на спеціальних виборчих законах, таких як: «Про вибори Президента України» від 16 червня 1999 року, «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року, а також «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 року. Окремі аспекти організації виборчого процесу, як на початкових етапах розвитку виборчого законодавства, так і нині, регулюються такими законами України: «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року, «Про Державний реєстр виборців» від 21 вересня 2010 року, «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року та іншими нормативно-правовими актами.

З моменту здобуття незалежності в Україні застосовувалися різні виборчі системи. Зокрема, президентські та парламентські вибори 1990 і 1994

років проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості. На виборах народних депутатів 1998, 2002, 2012 та 2014 років застосовувалась змішана виборча система, за якою половина складу парламенту обиралась за мажоритарною системою відносної більшості, а друга половина – за пропорційною виборчою системою із закритими списками та голосуванням у єдиному багатомандатному окрузі. На парламентських виборах 2006 та 2007 року застосовувалась пропорційна виборча система з голосуванням за закриті партійні списки у єдиному багатомандатному виборчому окрузі. Різноманітні виборчі системи використовувались і на місцевих виборах: мажоритарна система відносної та абсолютної більшості з голосуванням в одномандатних та багатомандатних округах (місцеві вибори 2006 року, вибори міських голів в окремих містах 2015 року); змішана виборча система (2010 рік.), пропорційна виборча система, за якою проводилися парламентські вибори 2006 та 2007 років [25, с. 1].

Починаючи з 1 січня 2020 року в Україні вступив у дію оновлений Виборчий кодекс, який запроваджує пропорційну виборчу систему з регіональними списками та можливістю преференційного голосування. Цей Кодекс об'єднав ключові норми основних законів, що раніше регулювали виборчі процеси: закони «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України» та «Про місцеві вибори». Водночас закони «Про Центральну виборчу комісію» та «Про Державний реєстр виборців» залишаються чинними. Враховуючи, що ухвалення такого документа було передбачено Угодою про асоціацію з Європейським Союзом, а також ту гостру дискусію, яка супроводжувала процес його прийняття, можна стверджувати, що новий кодекс покликаний зменшити вплив фінансово-промислових груп на виборчі результати та водночас посилити вплив громадян на формування якісного депутатського складу. Починаючи з 1 січня 2020 року в Україні вступив у дію оновлений Виборчий кодекс, який запроваджує пропорційну виборчу систему з регіональними списками та можливістю преференційного

голосування. Цей Кодекс об'єднав ключові норми основних законів, що раніше регулювали виборчі процеси: закони «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України» та «Про місцеві вибори». Водночас закони «Про Центральну виборчу комісію» та «Про Державний реєстр виборців» залишаються чинними. Враховуючи, що ухвалення такого документа було передбачено Угодою про асоціацію з Європейським Союзом, а також ту гостру дискусію, яка супроводжувала процес його прийняття, можна стверджувати, що новий кодекс покликаний зменшити вплив фінансово-промислових груп на виборчі результати та водночас посилити вплив громадян на формування якісного депутатського складу. Окрім того, головною метою ухвалення виборчого кодексу його прихильники називали боротьбу з політичною корупцією на виборах до Верховної Ради, чому мала сприяти пропорційна система з відкритими списками [342].

Проте повномасштабне російське воєнне вторгнення і запровадження правового режиму воєнного стану зробило неможливими проведення як виборів Президента України, так і виборів до Верховної Ради України у встановлені законодавством терміни. Це пов'язано з тим, що у стані війни першочерговими завданнями держави є забезпечення національної безпеки, обороноздатності та збереження державного суверенітету, що суттєво обмежує реалізацію певних демократичних процедур.

Відповідна заборона закріплена у Законі України «Про правовий режим воєнного стану», де чітко зазначено, що проведення будь-яких виборів чи референдумів під час дії воєнного стану є забороненим. Зокрема, у частині 4 ст. 83 Конституції України також прописано, що повноваження Верховної Ради України не можуть бути припинені, а їхній термін автоматично продовжується до моменту обрання нового складу парламенту після завершення воєнного стану.

Це нормативне положення є важливим інструментом забезпечення стабільності державного управління в умовах війни, адже його мета –

уникнути політичної нестабільності та забезпечити безперервність функціонування ключових органів державної влади. Разом з тим, подібні норми не лише гарантують законність подовження терміну повноважень парламенту чи президента, але й підкреслюють необхідність збереження демократичних принципів у поствоєнний період, коли відновлення виборчих процесів стане можливим.

Вибори Президента України проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості. Це означає, що для перемоги в першому турі кандидат повинен набрати понад 50% голосів виборців. Якщо жоден кандидат не досягає цієї кількості, проводиться другий тур, у якому беруть участь два кандидати з найвищою підтримкою. Переможцем стає той, хто отримує більшість голосів у другому турі. Ця система закріплена в Конституції України та Виборчому кодексі України. Зокрема, стаття 103 Конституції визначає, що Президент обирається громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Виборчий кодекс деталізує процедуру проведення виборів, включаючи вимоги до кандидатів, порядок голосування та підрахунку голосів. Таким чином, виборча система Президента України базується на принципах мажоритарної системи абсолютної більшості, що забезпечує обрання глави держави з широкою підтримкою виборців.

Відповідно до ст. 133 Виборчого кодексу України, народні депутати України обираються за пропорційною виборчою системою. Це означає, що голосування відбувається за списки кандидатів, висунуті політичними партіями, а результати розподілу мандатів визначаються відповідно до кількості голосів, отриманих партіями. Вибори проводяться в єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, який включає всю територію України. Цей підхід забезпечує пропорційне представництво політичних партій, незалежно від їхньої регіональної підтримки. У виборах беруть участь лише політичні партії. Самовисування кандидатів у народні

депутати заборонено. Вибірчі списки партій мають відповідати законодавчим нормам, включаючи дотримання гендерної квоти. Для розподілу мандатів політична партія повинна отримати не менше 5% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Розподіл депутатських мандатів між партіями здійснюється за методом пропорційного розрахунку. Це гарантує, що кількість мандатів відповідає відсотку голосів, отриманих партією [24].

Вибори до парламенту України у 2019 році відбувалися за змішаною виборчою системою: 450 депутатів 225 з них обираються за списками кандидатів у депутати від політичних партій, блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва, інші 225 – в одномандатних виборчих округах за мажоритарною системою відносної більшості [15]. Це були останні вибори, проведені за змішаною системою.

У Виборчому кодексі України чітко визначено порядок та засади проведення виборів депутатів місцевих рад, а також сільських, селищних і міських голів. Ці положення відображають особливості організації місцевого самоврядування та забезпечення демократичного волевиявлення громадян. Зокрема, вибори депутатів місцевих рад проводяться залежно від чисельності виборців у територіальній громаді. Для громад із кількістю виборців до 10 тисяч застосовується мажоритарна виборча система відносної більшості (стаття 192, частина 1). У такому випадку кандидати обираються в одномандатних округах, де перемогу здобуває кандидат, який отримав найбільшу кількість голосів. Для громад із чисельністю виборців понад 10 тисяч вибори здійснюються за пропорційною виборчою системою з відкритими списками (Стаття 192, частина 2). Цей підхід передбачає, що виборці голосують не лише за партійні списки, але й за конкретних кандидатів у межах цих списків, що посилює їхню відповідальність перед виборцями.

Процедура обрання сільських, селищних і міських голів також залежить від чисельності громади. У громадах із кількістю виборців до 75 тисяч вибори

проводяться за мажоритарною системою відносної більшості (Стаття 192, частина 3). Таким чином, перемогу здобуває кандидат, який отримав найбільшу кількість голосів, незалежно від абсолютної більшості.

Для громад із населенням понад 75 тисяч вибори здійснюються за мажоритарною системою абсолютної більшості (стаття 192, частина 4). У цьому випадку для перемоги в першому турі кандидат повинен набрати понад 50% голосів. Якщо жоден із кандидатів не досягає цієї кількості, проводиться другий тур між двома кандидатами з найвищими результатами.

Кожна з виборчих систем має свої позитивні риси та недоліки. Зокрема, до переваг мажоритарної виборчої системи належать: наявність постійного зв'язку між кандидатом і виборцями округу; виборці голосують за конкретну людину, яку можуть оцінити та у випадку перемоги підтримує більшість виборців; простота у підрахунку голосів; до парламенту потрапляють лише великі політичні партії, що, своєю чергою, сприяє стабільності парламентських коаліцій і урядів; наявність у кандидата значної свободи у діях, оскільки він завдячує своїм обранням виборцям округу, а не партійному керівництву; можливість контролю за діяльністю депутата, персональна відповідальність перед виборцями. Серед недоліків мажоритарної виборчої системи можна виділити: суттєву розбіжність між кількістю отриманих голосів та кількістю депутатських мандатів, тобто викривлення результатів голосування; неврахування голосів значної кількості виборців; велику можливість для здійснення тиску на виборців, маніпуляцій та фальсифікацій; перешкоджання розвитку малих і середніх партій.

Переваги пропорційної виборчої системи полягають у тому, що голоси виборців розподіляються пропорційно, мінімізується їх утрата; враховуються інтереси різних суспільних груп; відбувається сприяння розвитку партійної системи та партійної ідеології; існує менше можливостей для фальсифікацій результатів волевиявлення громадян. Недоліки пропорційної виборчої системи: виборці голосують не за конкретних людей, а за партійний список, у

якому можуть виявитися прізвища невідомих, некомпетентних, непопулярних політиків; відсутність тісного зв'язку, контактів між депутатами і виборцями; доволі складна система підрахунку голосів; до парламенту потрапляє багато політичних сил, що ускладнює процедуру формування парламентської більшості та часто робить уряд у країні нестабільним; відсутність персональної відповідальності депутата перед виборцями за свої дії; обмеження свободи дій депутата, його залежність від партійного керівництва, якому він завдячує своїм обранням.

Зміна виборчої системи депутатів парламенту була обґрунтована та спиралась на ґрунтовні правові дослідження, з використанням методів соціологічних досліджень, зокрема опитувань громадян. Підтвердженням цьому є результати соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. На запитання: «Яку систему виборів до Верховної Ради Ви вважаєте найкращою для України?» 34,5% опитаних назвали пропорційну систему з відкритими партійними списками (виборці голосують за ту чи іншу партію, а також позначають найбільш прийнятних для себе кандидатів від цієї партії; місце в списку кандидата від партії залежить від того, скільки виборців проголосувало за нього); 17,2 % опитаних назвали змішану систему з закритими списками – як це є зараз (частина депутатів обирається за закритими списками, коли партії самі визначають порядок кандидатів у списках, а частина – у мажоритарних округах); 16,1 % опитаних визначили мажоритарну систему (всі депутати обираються за мажоритарними округами без голосування за списки партій); 5,2 % громадян визначили пропорційну систему з закритими партійними списками (партії ухвалюють списки кандидатів і визначають їх порядок у списку, а виборці голосують за список тієї чи іншої партії); 23,6 % респондентів не змогли відповісти на питання; 3,4 % відповідей було зазначено, як «інше» [200]. Таким чином, більшість опитаних обрали пропорційну систему з відкритими партійними списками як

найкращий варіант для України.

На думку науковців Національного інституту стратегічних досліджень, вибори за партійними списками забезпечують краще врахування в процесі виборів політичних уподобань суспільства, сприяють його політичній структуризації. Також відкритість списків сприяє демократизації внутрішньопартійного життя і збільшує вплив на партії як виборців у цілому, так і партійного загалу зокрема. Така система застосовується на парламентських виборах у 21 із 28 країні Євросоюзу [64]. Додатковими перевагами пропорційної системи з відкритими партійними списками надання виборцю додаткових можливостей впливу на формування органів влади, що підвищує довіру до виборів як таких, до органів влади й до політичної системи загалом; зростання політичної відповідальності партій, більший прогнозованості та послідовності у плануванні та виконанні виборчих програм; підвищення якості законотворчого процесу й більш системної діяльності уряду. Результатом виборів за пропорційною системою з відкритими списками має стати також партійно-фракційне структурування парламенту.

Прихильники зміни виборчої системи в Україні вказували на недоліки нинішньої (змішаної) системи: диктат партійних лідерів у формуванні закритих списків у пропорційній частині системи і роздробленість політичної структури парламенту та схильність до корупційних змов при прийнятті законів чи формуванні державного бюджету – у мажоритарній частині. Тому значна частина фахівців і представників громадянського суспільства підтримує перехід до пропорційної виборчої системи з відкритими списками – коли виборці голосують за партійні списки й можуть віддавати перевагу конкретним кандидатам. Зважаючи на те, що змішану виборчу систему застосовують зазвичай у тих державах, де триває пошук і становлення виборчої системи, або необхідно досягти компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю

сформованого ними уряду [7, С.56-57], то перехід до пропорційної виборчої системи свідчить про стабілізацію правової системи України та прагненні до переходу зі змішаної форми до чітко визначеної форми.

Водночас, очікування від запровадження пропорційної системи з відкритими списками не повинні бути завищеними. Деякі наслідки її запровадження можуть бути суперечливими. Зокрема, перехід до такої виборчої системи може призвести до надмірного посилення місцевих бізнес-політичних еліт, оскільки політичні партії будуть зацікавлені в рекрутуванні до своїх лав впливових регіональних діячів. Потенційними загрозами політичній безпеці держави є відродження політичних сил, які орієнтовані на іноземні держави і використовують своє перебування в парламенті для просування ініціатив із запровадження «територіальних автономій» та «федералізації», підтримки рухів, націлених на відокремлення від держави [7, с. 557].

Критичний огляд реформ виборчої системи свідчить про те, що впровадження пропорційної системи з відкритими списками, незважаючи на її потенційні переваги для прозорості, супроводжується низкою серйозних викликів і ризиків. Одним із головних ризиків є можливість посилення впливу регіональних олігархів та бізнес-груп. Відкриті списки дозволяють кандидатам просуватися за рахунок особистої підтримки з боку виборців, але цей процес можуть використовувати фінансово впливові групи, які прагнуть забезпечити представництво лояльних кандидатів у парламенті. У результаті це може призвести до ситуації, коли окремі регіони стають політично домінованими, а в законодавчій владі переважають інтереси цих груп, що потенційно обмежує об'єктивність та загальнонаціональне спрямування політичного курсу. На наш погляд, застосування пропорційної виборчої системи з відкритими списками є доцільним та достатньо аргументованим, так само, як і на місцевих виборах до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад. Виборці повинні

розуміти, що приховує передвиборчий слоган політичної партії, бачити конкретних політиків у партійному списку та мати можливість диференціювати свої уподобання щодо них.

Водночас відкрита система створює додаткові труднощі у внутрішній організації партійної роботи та формуванні коаліцій у парламенті. Така система покликана зменшити вплив партійного керівництва та забезпечити більшу індивідуальну відповідальність кандидатів, але вона також стимулює внутрішню конкуренцію між кандидатами, що нерідко ускладнює консолідацію партійних фракцій. Це може призвести до розколів у партіях, труднощів у формуванні стабільних коаліцій і зниження ефективності законотворчої діяльності. Крім того, зростання політичних амбіцій окремих кандидатів може сприяти появі фракційних груп всередині партій, що знижує єдність позицій у ключових питаннях.

Окремо варто зазначити ризики, пов'язані з недостатньою обізнаністю виборців щодо механізмів пропорційної системи з відкритими списками. Виборцям може бути складно розібратися в нових правилах голосування, що створює ризик зниження активності під час виборів та зростання кількості помилок у виборчих бюлетенях. Відсутність розуміння механізмів голосування може також стати передумовою для маніпуляцій на місцях та зростання недовіри до виборчого процесу.

Для покращення ефективності виборчого процесу вважаємо за доцільне внести деякі зміни до нормативно-правових актів, що регулюють виборчий процес в Україні. Внести зміни до статей 210, 212–214 Виборчого кодексу України (ВКУ), щоб зобов'язати політичні партії і кандидатів звітувати про джерела фінансування, розширивши повноваження НАЗК для контролю витрат. Зокрема, ст. 212–214 ВКУ регулюють прозорість фінансування, але потребують деталізації для розширення процедур моніторингу. Стаття 210 ВКУ, яка визначає фінансування передвиборчої агітації, може бути доповнена конкретними механізмами посиленого контролю.

Доцільно також запровадити кримінальну відповідальність за приховування джерел фінансування або подання недостовірних фінансових звітів шляхом внесення змін до ст. 159 Кримінального кодексу України (ККУ). Такі зміни сприятимуть встановленню жорстких стандартів прозорості виборчого процесу та забезпечать ефективний контроль за фінансовими потоками політичних партій і кандидатів. Зокрема, необхідно передбачити чітке визначення складу правопорушення, пов'язаного з приховуванням джерел фінансування, а також ввести санкції, які включають суттєві штрафи, обмеження прав обіймати посади, пов'язані з управлінням фінансами, та навіть позбавлення волі у разі систематичних порушень.

Оновити ст. 212–214 Виборчого кодексу України (ВКУ) для посилення адміністративної відповідальності також є важливим кроком. Їх можна доповнити положеннями, які передбачають збільшення штрафів за порушення, пов'язані з фінансуванням виборчих кампаній, та введення нових видів адміністративних санкцій, таких як тимчасове обмеження на участь у виборах для політичних партій чи кандидатів, що грубо порушують фінансові норми. Це дозволить зменшити кількість зловживань у сфері виборчого процесу та запобігти нелегітимному впливу на результати виборів.

Стаття 160 ККУ, яка стосується підкупу виборців, потребує розширення санкцій, аби забезпечити належну протидію цьому явищу. Доцільно встановити суворіші покарання за підкуп виборців, включаючи значні штрафи, обмеження прав займати виборні посади та позбавлення волі за систематичні або масштабні порушення. Крім того, необхідно чітко визначити відповідальність не лише для тих, хто пропонує підкуп, але й для осіб, які його приймають, у разі доведення наміру скористатися неправомірною вигодою.

Розширення можливостей для громадського моніторингу підвищило б публічність і прозорість виборчого процесу, сприяло б зміцненню довіри громадян до виборчої системи, а також забезпечило оперативне виявлення і реагування на порушення. Це дозволило б не лише посилити контроль за

дотриманням виборчого законодавства, але й створити ефективні інструменти взаємодії між громадянським суспільством та виборчими органами. Зокрема, доцільно запровадити відкриті електронні платформи, де громадські організації та офіційні спостерігачі зможуть у режимі реального часу фіксувати порушення та надавати звіти про хід виборчого процесу. Крім того, необхідно надати громадським спостерігачам ширші повноваження для доступу до виборчих діляниць, перевірки фінансових звітів та участі в засіданнях виборчих комісій. Це сприятиме створенню більш прозорої та відповідальної виборчої системи, що відповідає демократичним стандартам. На нашу думку доцільно було б доповнити ст. 240–247 ВКУ положеннями про права громадських спостерігачів публікувати звіти про порушення в режимі реального часу, що сприятиме підвищенню відповідальності учасників виборчого процесу.

Отже, для успішного впровадження цієї реформи необхідно реалізувати комплексну програму з роз'яснення виборцям нового виборчого механізму. Така програма має охоплювати інформаційні кампанії, освітні заходи та широке залучення громадських організацій для підвищення медіаграмотності та політичної культури населення. Поряд із цим потрібне створення чіткої правової бази для регулювання діяльності кандидатів та їхніх спонсорів, щоб уникнути випадків непрозорого фінансування та корупційного впливу на виборчий процес. Важливим завданням також є відпрацювання механізмів парламентської роботи для забезпечення ефективної взаємодії та координації кандидатів, обраних за відкритими списками, що допоможе зберегти стабільність і дієздатність законодавчого органу в умовах нової виборчої системи.

Підсумовуючи вищепроведений аналіз інституту виборів та типів виборчих систем, які застосовувалися та застосовуються зараз в нашій державі, можемо зробити наступні проміжні висновки.

1. Інститут виборів, відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні

політичної стабільності та політичної безпеки держави. У нашій державі вкрай важливо забезпечити досконалість та демократизм процедури проведення виборів, оскільки вибори є механізмом формування більшості інших політичних інститутів. У зв'язку з цим вважаємо, що вибори є не лише легітимним засобом формування органів державної влади, реалізацією принципу народного суверенітету, закріпленого в Конституції України, а й потенційною загрозою державному та суспільному ладу у випадку порушень процедури та принципів їх проведення.

2. Виборча практика України показала недоліки кожної з апробованих виборчих систем. Так, застосування мажоритарної виборчої системи може призвести до фальсифікацій, використання брудних виборчих технологій, таких як підкуп виборців, застосування адміністративного ресурсу. Пропорційна виборча система потенційно несе ризики наявності у партійних списках некомпетентних осіб; можливі також фальсифікації результатів через складну систему підрахунку голосів; покупка місць у партійних списках тощо. Якщо залишити змішану виборчу систему, то вона не лише об'єднує недоліки мажоритарної і пропорційної виборчих систем, але й створює складнощі щодо порозуміння в парламенті між депутатами, обраними різним способом.

3. Жодна із виборчих систем не є досконалою та здатною вирішити існуючі в Україні проблеми. Виборчий механізм повинен бути заснований на загальному рівному і прямому виборчому праві при таємному голосуванні. До органів державної та місцевої влади мають обиратися найбільш професійні, чесні та далекоглядні представники. Переходу на нову виборчу систему має передувати широка відкрита дискусія, із залученням фахівців як теоретиків, так і практиків; слід враховувати досвід зарубіжних країн та брати до уваги ефективно діючі виборчі системи у співвідношенні з формою державного правління та існуючим типом партійної системи. Важлива також громадська позиція виборців, їх рівень політичної та правової культури, вміння зробити вірний вибір на користь гідного кандидата або політичної сили.

4. Реформування виборчого законодавства має супроводжуватися посиленням заходів відповідальності за так звані «виборчі злочини» та вдосконаленням системи адміністрування виборів. Зміни до виборчого законодавства повинні забезпечити ефективні механізми протидії цим зловживанням. Важливо також зосередитися на прозорому та адекватному фінансуванні виборчих кампаній, вдосконаленні системи встановлення результатів голосування і професійності членів виборчих комісій.

6.2. Реалізація політичних прав і свобод в умовах децентралізації державної влади

Залучення громадян до вирішення питань, що мають загальнодержавне значення є одним з ключових принципів забезпечення та реалізації політичної безпеки держави. Реалізація політичної безпеки тісно пов'язана з забезпеченням демократичності формування та функціонування органів влади в державі. Однією з форм реалізації народовладдя є право громад на здійснення управління місцевими справами, тобто, здійснення місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування як засада конституційного ладу України - це один із найважливіших принципів організації та функціонування публічної влади в суспільстві та державі. Визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу України означає встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка базується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування у вирішенні всіх питань місцевого значення. Віднесення інституту місцевого самоврядування до засад конституційного ладу також означає неможливість його скасування чи обмеження. Сьогодні цей принцип розглядається як необхідний атрибут будь-якого демократичного ладу. У ст. 2 Європейської хартії місцевого самоврядування проголошується: «Принцип місцевого самоврядування повинен бути визнаний у законодавстві країни і, за можливістю, в конституції країни» [59].

Конституція України 1996 р. в повній відповідності з вимогами Європейської хартії, поруч із такими фундаментальними принципами, як народовладдя, суверенітет і незалежність України, поділ державної влади тощо, в окремій ст. (ст. 7) декларує принцип визнання та гарантованості місцевого самоврядування [103]. Згідно з «Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади» [258], ключовим принципом для формування необхідної системи ефективних органів місцевого самоврядування має стати принцип субсидіарності, за яким повноваження мають належати тому рівню управління, який знаходяться найближче до людини та на якому можливе виконання цих повноважень з точки зору ефективності. Для передачі більшості важливих для людини повноважень у територіальні громади було запропоновано на першому етапі сформувати спроможні громади через процедуру добровільного об'єднання.

У 2014 році в Україні стартувала реформа місцевого самоврядування, визначена «Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади». Її метою стало створення ефективної системи управління, яка б наблизила послуги до громадян, підвищила якість місцевого управління та сприяла демократизації суспільства. Цей процес відзначається значними політичними, фінансовими та організаційними змінами. До цього часу не було здійснено комплексного дослідження процесу реформування органів місцевого самоврядування в Україні в контексті забезпечення політичної безпеки держави, що й обумовило необхідність поглибленого аналізу даної проблеми.

Глибока інституційна криза української демократії вимагала тривалих та послідовних реформ, спрямованих на створення нової моделі державного управління. Ця модель мала не лише забезпечувати ефективність і прозорість влади, а й дозволити кожному громадянину відчувати її реальну корисність, а також мати можливість впливати на прийняття ключових рішень. Протягом останнього десятиліття трансформація українських інституцій мала особливу

специфіку: найбільш динамічні зміни спостерігалися на локальному рівні. Саме у громадах найшвидше впроваджувалися принципово нові підходи до управління, позбавлені радянських традицій. Цей інклюзивний стиль управління сприяв активнішій участі громадян у житті місцевих громад, зробивши їх важливими суб'єктами суспільно-політичного розвитку країни.

До початку реформи, більшість територіальних громад в Україні була досить слабкою – низька чисельність населення, складна демографія, низька економічна спроможність. До початку реформи у 2014 році більше 40% територіальних громад мали менше однієї тисячі населення. Такі громади не спроможні виконувати більшість повноважень, притаманних органам місцевого самоврядування, а їхні основні бюджетні витрати складала заробітна плата працівників сільради [273].

На першому етапі (2015–2018 рр.) основний акцент робився на добровільному об'єднанні територіальних громад, що дало змогу сформувати спроможні громади. Результатом стало створення 413 об'єднаних територіальних громад (ОТГ) до середини 2017 року, а до кінця 2020 року цей показник перевищив 1000. Проте основним викликом залишалося забезпечення сталого розвитку цих громад, а також рівного доступу до якісних адміністративних і соціальних послуг.

Реформа почалась із кроків, спрямованих на створення спроможних територіальних громад шляхом добровільного об'єднання суміжних територіальних громад. Замість понад 11 тисяч місцевих рад планується створення 1500–2000 спроможних територіальних громад. Станом на кінець травня 2017 року створено 413 об'єднаних територіальних громад (далі ОТГ). Мала бути сформована трирівнева система адміністративно-територіального устрою, який має включати у себе 27 регіонів (у межах існуючих 24 областей, АРК, Києва та Севастополя), 120-150 районів, 1500 громад [15, с. 11].

Одним з ключових аспектів адміністративно-територіальної реформи стала децентралізація державної влади, при якій питома вага адміністративної

діяльності покладається на місцеві органи або інші уповноважені державою суб'єкти. Децентралізацію задекларовано у ст. 132 Конституції України як одну із засад, на яких ґрунтується територіальний устрій держави. Проте, на відміну від Конституцій багатьох зарубіжних держав, засадою є не сама децентралізація, а «поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади» [103].

Метою децентралізації є наближення послуг до громадянина та підвищення їх якості; створення повноцінної системи місцевого самоврядування, де громади будуть спроможні виконувати покладені на них повноваження та відповідати за їх виконання; зміцнення громад, шляхом об'єднання їх ресурсів (фінансових, майнових, інтелектуальних) для підвищення якості послуг та розвитку місцевої інфраструктури; створення передумов для їх економічного розвитку громад; підвищення спроможності громад шляхом залучення іноземних інвестицій [15, с.16]. Фактично, місцеве самоврядування запустило механізми демократії на локальному рівні. Українці відчули свою спроможність впливати на перебіг подій у громадах, розпочався процес увласнення держави пересічними громадянами. Так, за підсумком першого року реформи децентралізації наприкінці 2016 р., 46% опитаних українців сказали про покращення ситуації в громадах через зростання надходжень у місцеві бюджети [51].

На нашу думку, децентралізацію державної влади з точки зору забезпечення політичної безпеки можна розглядати як двозначний процес із суттєвими перевагами та потенційними ризиками. З одного боку, децентралізація сприяє зміцненню демократичних засад управління, адже розширюється вплив територіальних громад, соціальних груп та громадськості на ухвалення рішень, що мають публічне значення. Це створює умови для підвищення прозорості, відкритості й відповідальності органів місцевого самоврядування. Громади отримують можливість ефективніше розпоряджатися ресурсами, задовольняти локальні потреби, підтримувати

ініціативи громадян і створювати платформи для співпраці з бізнесом та громадянським суспільством.

З іншого боку, децентралізація забезпечує більшу адміністративну і фінансову автономію територіальних громад. Це дозволяє їм зменшити залежність від центральних органів влади, сприяє швидшому вирішенню місцевих проблем, підвищує оперативність прийняття рішень і стимулює економічний розвиток на рівні громади. Проте така автономія може призвести до нових викликів, пов'язаних із політичною безпекою.

Однією з ключових загроз децентралізації є ризик сепаратизму, який може виникнути через надмірну концентрацію фінансових, політичних і адміністративних ресурсів у межах окремих територій. Це особливо небезпечно в регіонах із сильними етнічними, культурними чи історичними відмінностями. Сепаратизм може призвести до послаблення державного суверенітету, дестабілізації політичної ситуації та порушення територіальної цілісності країни.

Крім того, децентралізація може створити умови для нерівномірного розвитку регіонів. Заможні громади отримують можливість швидко нарощувати фінансові ресурси і поліпшувати соціально-економічний стан, тоді як бідніші громади можуть залишитися без належної підтримки, що призведе до посилення дисбалансу між регіонами. Це вимагає ефективного механізму державного нагляду, фінансового вирівнювання та гарантування дотримання єдиних стандартів публічного управління.

Таким чином, успішна реалізація децентралізації вимагає комплексного підходу: посилення ролі держави у моніторингу й координації, впровадження механізмів протидії сепаратизму, забезпечення рівного доступу до ресурсів та підтримки соціально-економічного розвитку всіх регіонів. Децентралізація може стати важливим інструментом забезпечення політичної безпеки, якщо її переваги будуть реалізовані, а ризики — ефективно мінімізовані.

Системоутворюючими елементами децентралізації є наступні:

1. Децентралізація політична (відповідний устрій). Публічно-правовий статус органів місцевого самоврядування походить від специфічного способу формування цих органів та їх представницького характеру. Відповідні конституційні гарантії формування системи органів місцевого самоврядування, її зміст та організація засвідчують незалежність таких органів від держави.

2. Децентралізація адміністративна полягає в тому, що на органи місцевого самоврядування покладено завдання, а відтак функції і повноваження щодо задоволення публічного інтересу в межах відповідної території.

3. Децентралізація фінансова передбачає наявність власних фінансових та матеріальних засобів, і означає здійснення правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад [223, с.163].

Колишній Президент України П. Порошенко (2014-2019 рр.) неодноразово наголошував на необхідності невідкладної консолідації зусиль щодо визначення адміністративно-територіального устрою України на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, а також з урахуванням основних принципів місцевого самоврядування [223].

Одним з напрямків реформування мала стати реформування моделі забезпечення безпеки та оборони, заснованої на державній вертикалі. В умовах децентралізації більш ефективним вважається комплексний підхід, який передбачає широке залучення громадянського суспільства в рамках новостворених територіальних громад до сприяння правоохоронним органам на місцях, створення добровольчих пожежних команд, ліквідації наслідків стихійних лих під кураторством Державної служби України з надзвичайних ситуацій, підвищення ефективності централізованої системи територіальної

оборони тощо [15, с. 17].

Слід зазначити, що через окупацію Російською Федерацією території Автономної республіки Крим, частини Донецької та Луганської областей, загальнодержавна реформа не розповсюджувалась на вказані території. З точки зору організації влади, території громад Донецької та Луганської областей можна поділити на три категорії:

1. Звільнені території, на яких повністю відновлено передбачений законом порядок місцевого самоврядування, а також на території, що взагалі не були окуповані.
2. Звільнені прифронтові території, де діє особливий порядок управління (припинене функціонування тих чи інших органів місцевого самоврядування).
3. Території, що залишаються під контролем окупаційних сил [50, с. 11].

Специфічними завданнями для органів місцевого самоврядування Донецької та Луганської областей, Херсонської та Запорізької областей які будуть звільненими від окупації, є відновлення пошкодженої в результаті бойових дій інфраструктури та розв'язання проблем внутрішньо переміщених осіб. На прифронтових територіях не діють повноцінні органи місцевого самоврядування (місцеві ради), натомість тут функціонують лише органи виконавчої влади – військово-цивільні адміністрації, що також унеможливорює здійснення децентралізації влади. На окупованих територіях не визнається суверенітет України. Участь місцевого громадського активу в обговоренні та здійсненні політики децентралізації є проблематичною з питань безпеки. У зв'язку з цим, добровільне формування навіть перспективних планів утворення громад на цих територіях не є можливою. Як зазначає Г.В. Макаров: «Важливою проблемою на території Донецької та Луганської областей є те, що значна частина фактичного населення територіальних громад не має легальних можливостей для впливу на політику місцевої влади, тому що не має права голосу на місцевих виборах або референдумах за місцем свого

фактичного проживання» [50, с. 11].

Україна є унітарною державою з єдиною правовою базою, у рамках якої мають працювати і громади з утворюваними ними силами безпеки. Головні спори навколо окремих аспектів безпеки громад точаться з приводу побоювань позбутися монополії держави на застосування сили, дезорганізації сектору безпеки та появи на місцях недержавних силових структур («приватних армій»), які можуть виявитися додатковою підставою появи сепаратистських рухів, посилення в регіонах напруженості, пов'язаної із соціально-політичними процесами, перерозподілом власності на землю та економічні об'єкти тощо [165].

П. Порошенко зазначив, що він не допустить децентралізації в питаннях оборони, національної безпеки, зовнішньої політики, боротьби з корупцією, забезпечення захисту прав і свобод громадян. З цього приводу проводиться і буде проводитись централізована державна політика.

Україна є, була і залишатиметься унітарною державою, незважаючи на спроби ворогів змінити цей устрій. Водночас процес децентралізації влади в Україні супроводжується низкою загроз, які впливають на політичну безпеку держави. Основною з цих загроз є ризик виникнення сепаратизму та федералізму в межах суверенної території України. Це може призвести до порушення конституційного ладу, втрати територіальної цілісності, дестабілізації ситуації в окремих регіонах або в країні загалом.

Серед інших проблем виділяється інституційна слабкість органів державної влади та місцевого самоврядування, що знижує ефективність управління і може спричинити поглиблення кризових явищ. Важливим викликом залишається незавершеність нормативно-правового забезпечення реформи децентралізації, що призводить до нечіткого розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та державною владою. Це створює простір для конфліктів і ускладнює координацію між різними рівнями управління. Додатково, знижується ефективність механізмів протидії

правопорушенням та відновлення порушених прав громадян, особливо на тимчасово окупованих і прифронтових територіях. Ці проблеми ускладнюються значною кількістю внутрішньо переміщених осіб, які через перебування на прифронтових територіях не можуть повною мірою реалізовувати свої конституційні права. Ще однією загрозою є руйнування або порушення роботи об'єктів критичної інфраструктури, що впливає на функціонування регіонів і створює соціально-економічні виклики. Всі ці фактори підкреслюють необхідність продуманого підходу до впровадження децентралізації, яка повинна забезпечувати не лише ефективність управління, але й гарантувати політичну безпеку та єдність держави.

Важливу роль у запобіганні послаблення центральної влади у секторі політичної безпеки має відіграти інститут префектів, який має з'явитися після набрання чинності змін до Конституції України щодо децентралізації та, відповідно, після ліквідації місцевих держадміністрацій. Поняття «префект», як і інші основні аспекти децентралізації внесені до Законопроекту «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації)» (реєстр. № 2217а). Основні положення про префектів у проекті: префекти призначаються Президентом України за поданням Кабінету Міністрів; префекти підзвітні Президенту України та Кабінету Міністрів; термін повноважень префекта на одній території обмежується трьома роками, щоб уникнути зрощення з місцевими елітами; префект має право зупиняти дію актів місцевих органів, якщо вони суперечать Конституції або законам України, із подальшим зверненням до суду.

Станом на грудень 2024 року, інститут префектів в Україні не був впроваджений. Законопроект №2217а, який мав запровадити цей інститут, так і не був ухвалений. Основними причинами цього стали кілька ключових чинників. По-перше, політична нестабільність, що склалася в Україні після 2015 року, ускладнила реалізацію масштабних реформ, які потребували внесення змін до Конституції. По-друге, інститут префектів викликав значний

опір на місцях, оскільки частина місцевих еліт і політичних сил сприймала його як загрозу для автономії місцевого самоврядування. Нарешті, серйозні дискусії точилися навколо розподілу повноважень: чи повинні префекти отримати виконавчі функції, чи їхня роль має обмежуватися лише наглядом і координацією. Ці фактори загальмували процес впровадження інституту префектів і залишили цю ініціативу на рівні незавершеного проєкту.

Реформа децентралізації в Україні в період 2015–2018 рр. була прогресивною зп своєю суттю, але не ідеальною. Про наявність певних недоліків, які потребують корекції, свідчили, щонайменше результати кількох досліджень, які дали кількісні та якісні показники. Так, у 2016 році частка людей, що відзначили певні зміни на краще у своєму населеному пункті внаслідок збільшення місцевих бюджетів, становила 46% серед опитаних. У 2018 р. ця частка трохи знизилася – до 39,5%, а до 2020 р. – до 35,5%. На кінець 2020 р. найбільше респондентів топ-причинами нестачі коштів на задоволення потреб громади вважали занадто високі витрати на її управління (45%) і неправильно сплановані видатки (40%). 27% однією з причин неефективного керування називали корупцію. Більшості респондентів (56%) було невідомо, чи здійснювалися після минулих виборів звіти голови перед громадою, а ще 17% стверджували, щозвітів узагалі не було. 92% - 93% респондентів вважали, що потрібно достроково припиняти повноваження місцевої ради та/або сільського, селищного, міського голови у разі бездіяльності чиухвалення хибних рішень. У той же час, респонденти не мали однозначної думки, який орган має ухвалювати подібне рішення: 38% вважали, що це має бути місцевий референдум, 20% – суд, 14% – місцева державна адміністрація. Отже, більш якісна децентралізація та закріплення прогресу локальної (місцевої) демократії потребують унормування (на рівні закону) великої кількості інклюзивних інструментів [51].

Попри значні досягнення, реформа стикається з певними викликами, такими як необхідність удосконалення законодавчої бази, забезпечення

належного фінансування та підвищення компетентності місцевих органів влади. Успішна реалізація запланованих заходів сприятиме зміцненню демократичних інститутів, покращенню якості життя громадян та сталому розвитку регіонів України.

26 березня Уряд затвердив Дорожню карту до 2027 року, яка спрямована на продовження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, з урахуванням нових викликів – військової агресії росії, а також набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС. Документі визначає ключові точки відновлення та розвитку громад у період війни й у повоєнні роки. У рамках середньострокового планування документ буде синхронізовано з Державною стратегією регіонального розвитку та Планом України.

У більшість політик Міністерства закладено цифровізацію з фокусом на прозорість, підзвітність та можливість залучення мешканців до розробки та ухвалення рішень. Одне з таких ефективних цифрових рішень DREAM – Державна цифрова екосистема управління відновленням, яка містить вже понад 3000 проєктів відновлення і модернізації, подовжуємо її вдосконалювати та масштабувати.

В контексті підтримки реформи децентралізації важливим є законопроект №4298, який має забезпечити адміністративний нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування та забезпечити відповідність цього закону Європейській хартії місцевого самоврядування та кращим принципам та практикам країн ЄС. Пріоритетний напрямок роботи Міністерства – підвищення інституційної спроможності територіальних громад та регіонів у розрізі проєктного менеджменту, цифровізації, антикорупції та стратегічного планування. А також формування прозорих та інклюзивних територіальних громад, інтегрованих у систему мультирівневого урядування [52].

Таким чином, з одного боку децентралізація влади в Україні є одним із компонентів формування ефективного адміністративно-територіального устрою, який передбачає створення «спроможних» адміністративно-територіальних одиниць. В той же час українська реформа децентралізації жодним чином не передбачає «децентралізації виконавчої влади». Щодо останньої можна вести мову про її «деконцентрацію» задля створення більш гнучкої системи нагляду та контролю, в тому числі, в контексті формування відповідних реакцій на виклики і ризики національній безпеці в умовах збройної агресії з боку росії. При цьому інститут префектів зафіксує ключову вимогу децентралізації – жорстке розмежування виконавчої влади та місцевого самоврядування. Зокрема, у змінах до Конституції визначені типи актів префекта, які можуть бути скасовані главою держави, а які – урядом: акти, що стосуються контролю над органами місцевого самоврядування є прерогативою Президента, а от ті, які стосуються територіальних органів виконавчої влади – Прем'єр-міністра. Через інститут префекта пропонується впровадити природний для ефективних систем управління принцип зворотного зв'язку: префект не керує, а координує, тобто узгоджує дії територіальних органів міністерств та відомств, контролює законність їх актів [15, с. 25].

Отже, реформа децентралізації в Україні є важливим етапом демократичних перетворень, спрямованих на наближення влади до громадян і розвиток місцевих громад. Вона дозволяє громадам самостійно вирішувати місцеві питання, ефективно розпоряджатися фінансовими ресурсами, а також сприяє активізації громадянського суспільства та підтримці місцевих ініціатив. Однак децентралізація має двозначний вплив на політичну безпеку. З одного боку, вона зміцнює демократичні інститути та підвищує прозорість управління, але з іншого боку, надмірна автономія громад може створювати ризики сепаратизму, особливо в регіонах із виразними етнічними чи культурними відмінностями. Для мінімізації цих ризиків необхідно

забезпечити ефективний державний нагляд і збалансоване розподілення повноважень.

Попри досягнутий прогрес, реформа потребує завершення, оскільки питання розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та державною владою залишаються невирішеними. Відсутність чіткої законодавчої бази створює передумови для дублювання функцій і виникнення конфліктів на місцевому рівні. Додаткові виклики існують на звільнених та тимчасово окупованих територіях. На звільнених територіях головними завданнями є відновлення інфраструктури, вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і поступовий перехід до місцевого самоврядування. На прифронтових територіях, де функції місцевої влади виконують військово-цивільні адміністрації, можливості громад залишаються обмеженими.

Інститут префектів, передбачений законопроектом №2217а, міг би стати ефективним механізмом нагляду за діяльністю місцевого самоврядування. Проте його впровадження було ускладнене через політичну нестабільність і спротив місцевих еліт. Іншим викликом є економічна нерівність громад. Реформа створила умови для швидшого розвитку заможних громад, тоді як менш розвинені залишаються фінансово слабкими. Для подолання цього дисбалансу необхідні механізми державної підтримки та перерозподілу ресурсів.

Цифровізація та прозорість є важливими пріоритетами реформи. Впровадження цифрових платформ, таких як DREAM, сприяє прозорості, залученню громадян до прийняття рішень і зменшенню ризиків корупції. Водночас, реформа має сприяти єдності держави, а не поглиблювати регіональні відмінності. Для цього необхідно забезпечити єдину правову базу, яка гарантуватиме дотримання принципу унітарності держави, закріпленого Конституцією України.

Загалом, реформа децентралізації має значний потенціал для покращення управління та забезпечення політичної безпеки України. Однак

для її успішного завершення необхідно подолати виклики, пов'язані із законодавчою невизначеністю, економічною нерівністю громад і інтеграцією прифронтових та окупованих територій у єдину систему управління. Реалізація цих завдань стане важливим кроком до зміцнення

6.3. Обмеження політичних прав і свобод в Україні в умовах збройної агресії РФ проти України

У період воєнного стану, запровадженого згідно з Конституцією України, забезпечення прав і свобод людини набуває особливого значення, адже навіть у найскладніших умовах законодавство гарантує збереження базових прав. Гарантії дотримання цих прав є основою правового режиму навіть в умовах надзвичайних викликів. Це положення не лише підтверджує прихильність держави до демократичних принципів, але й слугує основою для формування правового механізму взаємодії громадян і влади під час надзвичайних ситуацій. Гарантія захисту базових прав навіть у період загострення воєнної агресії є ключовим маркером правової стабільності держави.

Відповідно до норма Основного Закону, в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою ст. 64, зокрема не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 [103]. Це, зокрема: рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом; право на громадянство та на зміну громадянства; право на життя; право на повагу до гідності; право на свободу та особисту недоторканність; право надсилати індивідуальні чи колективні письмові звернення та на обґрунтовану відповідь на них; право на житло; на рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівність прав дітей незалежно від похо

дження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним; право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди; право знати свої права і обов'язки; гарантія, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи; право на правову допомогу; право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; неможливість бути двічі притягненому до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; презумпція невинуватості; гарантія того, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Особливої уваги заслуговує правовий механізм впровадження та продовження режиму воєнного стану. Дотримання процедур, передбачених законодавством, є ключовим фактором, який забезпечує легітимність дій держави в умовах кризи. Наприклад, рішення про запровадження воєнного стану має бути обґрунтованим і підтвердженим даними розвідувальних органів про загрозу державній безпеці. Збереження цього переліку прав, з одного боку, забезпечує безперервність правового порядку, а з іншого — слугує основою для функціонування механізмів контролю з боку міжнародних організацій, таких як ООН або Рада Європи, що оцінюють стан прав людини в Україні.

Воєнний стан передбачає суттєві зміни в діяльності органів державної влади. Відповідно до ст. 12 Закону «Про правовий режим воєнного стану», Верховна Рада України працює в сесійному режимі, навіть якщо спливає термін її повноважень. Такі норми забезпечують безперервність роботи законодавчої гілки влади в умовах кризи. Ключовою гарантією збереження демократичного режиму є обмеження тимчасового характеру. Положення ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» закріплює неприпустимість припинення повноважень Президента України, Кабінету

Міністрів, судових органів та інших інституцій, які забезпечують функціонування держави.

В умовах воєнного стану на органи публічної влади покладено завдання забезпечення раціонального зв'язку між законним обмеженням прав та свобод людини і громадянина та протидії воєнній агресії рф. Цей баланс забезпечується через обов'язкове дотримання принципу пропорційності, який визначає, що обмеження мають бути мінімально необхідними та обґрунтованими, із забезпеченням механізмів судового оскарження рішень влади. Введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади тягнуть за собою відповідальність згідно із законом (ст. 22) [249]. Протидія держави безпековим загрозам завжди пов'язана з певними обмеженням прав і свобод людини і громадянина, або ж невідповідним положенням для людей, що обумовлено потребою забезпечити безпеку всього суспільства. Дотримання цих норм під час ведення бойових дій є важливим елементом виконання міжнародних зобов'язань України, зокрема у рамках Женевських конвенцій.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із

зазначенням строку дії цих обмежень [249]. Наприклад, у рамках воєнного стану можуть запроваджуватися обмеження на вільне пересування окремими територіями або застосовуватися спеціальні режими комендантської години, що потребують додаткового регулювання та публічного контролю.

Особливої уваги заслуговує правовий механізм впровадження та продовження режиму воєнного стану. Дотримання процедур, передбачених законодавством, є ключовим фактором, який забезпечує легітимність дій держави в умовах кризи. Наприклад, рішення про запровадження воєнного стану має бути обґрунтованим і підтверджено даними розвідувальних органів про загрозу державній безпеці. 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента України № 64/2022 введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб. Строк дії воєнного стану в Україні продовжувався Указами Президента України від 14 березня 2022 року № 133, від 18 квітня 2022 року № 259, від 18 травня 2022 року № 341, від 12 серпня 2022 року № 573, від 7 листопада 2022 року № 757, від 6 лютого 2023 року № 58, від 01 травня 2023 року № 254, від 6 листопада 2023 року № 734/2023; від 5 лютого 2024 року № 49/2024, від 6 травня 2024 року № 271/2024. Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України Про правовий режим воєнного стану та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України [249].

Щодо особливостей дії нормативно-правових актів в умовах воєнного стану, слід зазначити, що відповідно до ст.13 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим, рішення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, що обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, тимчасово не

застосовуються [249].

Важливо також зазначити, що у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, судів, органів прокуратури, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, розвідувальних органів та органів, підрозділи яких здійснюють контррозвідувальну діяльність (ст. 10. Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). Відповідно до ст. 12. Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Верховна Рада України в разі введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях працює в сесійному режимі. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану [249]. Це положення також зафіксовано у ч. 4 ст. 83 Конституції України також прямо забороняє припиняти повноваження парламенту й автоматично продовжує їх до обрання нового скликання після війни [103].

Як зазначає Г. Зеленько, нормою для режиму воєнного стану є й розгляд законопроектів Верховною Радою України в режимі *ed hoc* – тобто знедотриманням звичних для мирного часу термінів унесення і розгляду законопроектів. В умовах, що об'єктивно склалися, така процедура не може вважатися недемократичною, оскільки йдеться про термінові рішення, спрямовані на забезпечення обороноздатності країни [67, с.16].

Отже, із запровадженням правового режиму воєнного стану після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення політичні процеси в Україні фактично «стали на паузу», оскільки у період дії Указу Президента України про введення воєнного стану на всій території України політичні права і свободи громадян, закріплені у статтях 38, 39 Конституції України, можуть бути обмежені, що включає обмеження: 1) права брати участь в

управлінні державними справами: а) права брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, б) права обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, в) права рівного доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; 2) права збиратися мирно та проводити збори, мітинги, походи і демонстрації [103].

Однак саме цей період став своєрідним «вікном можливостей» і у переформатуванні партійної системи. Насамперед це відбулося після ухвалення Закону «Про колабораціонізм» і призупинення діяльності низки політичних партій, які були помічені у проросійській діяльності. Проаналізувавши ситуацію, РНБО рішенням від 18 березня 2022 р. призупинила діяльність низки політичних партій, зважаючи на їхню пряму антиукраїнську політичну та організаційну діяльність в умовах збройної агресії з боку російської федерації, яка полягала у виправдовуванні війни, у публічних закликах до зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, що становило реальні загрози суверенітету і територіальній цілісності держави. Так було призупинено діяльність кількох десятків партій, найвідоміші з яких – «Опозиційна платформа – за життя», «Партія Шарія», «Держава», «Ліва опозиція», «Прогресивна соціалістична партія України», «Союз лівих сил», «Соціалістична партія України», «Соціалісти», «Опозиційний блок», «Наші», «Блок Володимира Сальдо», «Русь Єдина» та ін [351].

Однією з ключових проблем у період воєнного стану є баланс між забезпеченням публічної безпеки та дотриманням прав людини. Законодавство України містить чіткий перелік прав, які можуть бути тимчасово обмежені, наприклад, права на участь у виборах, проведення референдумів, мирні збори та страйки. При цьому такі обмеження повинні відповідати принципу пропорційності та бути необхідними для досягнення легітимної мети. Водночас Конституція України гарантує недоторканність прав, закріплених у статтях 24, 25, 27 та інших. Наприклад, право на звернення

до органів державної влади, визначене статтею 40 Конституції, залишається невід'ємним навіть під час воєнного стану. Це право можуть реалізовувати не лише громадяни України, а й усі особи, що перебувають на її території. Зокрема, у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 - 34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (пункт 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні»). Зазначені права можуть бути обмежені у період дії воєнного стану, але тільки в тій мірі, в якій це необхідно для забезпечення оборони країни і безпеки держави, і в тих межах, яких вимагає гострота стану.

Щодо обмежень політичних прав і свобод в умовах воєнного стану, слід зазначити наступне: згідно з положенням ст. 38 Конституції України, громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнських та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів публічної влади; проте, в умовах введення воєнного стану ці права обмежені, що реалізовано через заборону проведення виборів Президента України, всеукраїнських та місцевих референдумів, а також виборів народних депутатів України, за винятком проміжних виборів у виборчих округах на територіях, де воєнний стан не введений. Окрім того, в період воєнного стану не допускається проведення страйків, масових зібрань та акцій. Право на мирні збори, проведення мітингів, походів та демонстрацій без застосування зброї, за умови попереднього інформування відповідних органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування, визначене у ст. 39 Конституції України, також піддається обмеженням під час дії воєнного стану [181].

У той час як вибори заборонені під час дії воєнного стану беззастережно, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (пункт 8 частини 1 статті 8) [249] передбачає можливість проведення мирних зібрань за погодженням військового командування та військових адміністрацій (у разі їх існування). Отже, мирні збори навіть за умов воєнного стану не підпадають під категоричну заборону, на відміну від виборчих процесів.

Однією з ключових проблем у сфері нормативного регулювання мирних зібрань в Україні є відсутність окремого спеціального закону, який би чітко визначав механізми реалізації цього права. Такий вакуум у законодавстві призводить до обмеження можливостей громадян на проведення мирних зборів, а також до порушень інших суміжних прав і свобод. Найпоширенішими проявами негативної практики є: необґрунтовані заборони з боку адміністративних судів; використання механізмів адміністративної відповідальності для тиску на учасників зборів; обмеження, що базуються на рішеннях місцевої влади; а також застосування нормативних актів, ухвалених ще за радянських часів, у сучасних умовах незалежної України.

У той же час, у ч. 2 ст. 64 Конституції України наведено вичерпний перелік прав, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану в Україні, серед яких політичне право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, закріплене статтею 40 Конституції України. Як вбачається зі змісту вказаної норми, право на звернення можуть реалізувати «усі», тобто не тільки громадянин України, а будь-яка людина. Отже, не зважаючи на введення воєнного стану кожен має право в Україні реалізувати своє право на звернення та звернутися усно чи письмово до органів державної влади, що не може бути обмежене у зв'язку з приписом ст. 64 Конституції України [103].

Так, відповідно до статей 5, 23-1 Закону України «Про звернення громадян», громадяни України мають право звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу

місцевого самоврядування шляхом подання електронної петиції як форми колективного звернення [232].

На основі проведеного аналізу можемо зробити деякі проміжні висновки. Правовий режим воєнного стану в Україні має чітко визначені рамки, що гарантують збереження основоположних прав і свобод громадян навіть у складних умовах збройного конфлікту. Під час режиму воєнного стану баланс між публічним інтересом і індивідуальними правами має бути максимально збережений. На державу покладається обов'язок забезпечити раціональний зв'язок між встановленими обмеженнями прав і свобод людини та зусиллями держави щодо ведення війни та збройного протистояння країні-агресору рф. Україна у своєму підході до впровадження воєнного стану враховує як внутрішнє законодавство, так і міжнародні зобов'язання, дотримуючись принципів пропорційності та необхідності. Обмеження політичних прав і свобод в умовах воєнного стану мають тимчасовий (строковий) характер, із зазначенням в Указі про введення воєнного стану та/або продовження терміну дії воєнного стану в Україні на чітко визначену кількість діб і календарну дату, з якої необхідно рахувати термін встановлених обмежень. Відповідно до чинного законодавства, зокрема Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а також Указу Президента України про введення воєнного стану та/або продовження терміну дії воєнного стану в Україні також обов'язково вказується вичерпний перелік політичних прав і свобод, що обмежуються, зокрема, закріплених у статтях 38, 39 Конституції України: право брати участь в управлінні державними справами, право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, право рівного доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, право збиратися мирно та проводити збори, мітинги, походи і демонстрації. В умовах воєнного або надзвичайного не може бути обмежене право на звернення до органів влади та посадових осіб цих органів, закріплене

статтею 40 Конституції України, що являється юридичною гарантією реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина. Україна прагне зберегти цей баланс через мінімізацію обмежень, які впливають на права громадян. Зокрема, дотримання міжнародних стандартів дозволяє країні отримувати підтримку від міжнародної спільноти та підвищувати рівень довіри до її рішень. Важливою складовою є прозорість у прийнятті рішень щодо обмеження прав і свобод, а також наявність механізмів судового оскарження. Це гарантує захист інтересів громадян і знижує ризики зловживань з боку влади.

6.4. Політична корупція як загроза реалізації політичних прав і свобод

Корупція та неефективна система державного управління є однією з найбільш гострих та небезпечних загроз національній безпеці сучасної України. Корупція в Україні набула все більшого проникнення та укорінення в усіх сферах державного управління. Згідно з оцінкою Міжнародного валютного фонду, корупція в усьому світі коштує від 1,3 до 1,75 трильйонів євро на рік. Це послаблює зростання світової економіки приблизно на два відсотки [438, с. 15]. Поширення корупції знижує ефективність державного управління, підриває суспільну легітимність влади, сприяє правовому нігілізму та зневірі у принципах демократії й верховенства права. Це, своєю чергою, знижує конкурентоспроможність країни та її здатність реагувати на внутрішні й зовнішні виклики.

Проблема політичної корупції набуває особливої актуальності як окремий напрям дослідження, який має свої характерні особливості, суб'єктно-об'єктний склад, що відрізняє політичну корупцію від загального поняття корупції та корупційних відносин. Підтвердженням актуальності обраної теми є прийняття нового закону «Про запобігання корупції» та відображення корупційного діяння як правопорушення в адміністративному та кримінальному праві, за які передбачені заходи кримінальної,

адміністративної, дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності.

Корупцію визначено як одну з загроз національній безпеці України у Законі України «Про національну безпеку України» та Стратегії національної безпеки, адже її поширення загрожує національній безпеці України, знижує ефективність дій влади, підриває її суспільну легітимність, стимулює поширення у суспільстві правового нігілізму, зневіри у цінностях демократії та верховенства права. Внаслідок внутрішньої політичної корупції знижується рівень конкурентоспроможності країни на світовій арені, її здатність адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики.

Вищевказані передумови визначили необхідність більш глибокого аналізу корупції як загрози національній безпеці України.

Термін «корупція» походить від латинської латинського «*corruptio*», що означає «підкуп, продажність громадських та політичних діячів, посадових осіб». В юридичній науці корупція розуміється як комплексне поняття, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень: кримінальних, адміністративних, дисциплінарних [28, с.7].

М. Мельник визначає політичну корупцію, як посадові зловживання суб'єктів, наділених політичною владою (політичних і державних діячів, публічних службовців вищого рівня), спрямовані на досягнення політичних цілей (утримання та зміцнення влади, розширення владних повноважень) та/або з метою збагачення» [166, с.67].

На нашу думку корупцію можна визначити як зловживання владним становищем у публічному управлінні, системі правосуддя, економіці, політичній сфері або в неприбуткових організаціях (зокрема, фондах) з метою отримання незаконних матеріальних чи нематеріальних переваг для себе або інших осіб. Відтак корупція не є суто правопорушенням — вона виступає індикатором слабкості політичних інституцій, низької ефективності контролюючих механізмів і дефіциту правової культури в суспільстві. Саме тому її подолання потребує не лише юридичних, а й комплексних соціально-

політичних реформ, спрямованих на прозорість влади та підзвітність посадовців.

Важливо підкреслити, що протиставлення приватного інтересу суспільному носить не поодинокий, а системний характер. Корупція завдає шкоди не лише окремим державним або політичним інституціям, а й підриває фундаментальні засади суспільної довіри до органів влади загалом. Зниження рівня довіри громадян є особливо небезпечним, адже воно веде до делегітимізації державної влади, зростання громадянської апатії або, навпаки, радикалізації настроїв. Таким чином, корупція — це не лише правопорушення в класичному розумінні, а й маркер глибших системних проблем: слабкості інститутів демократії, неефективності механізмів контролю та відсутності сталої правової культури.

До основних причин виникнення корупції можна віднести корумпованість влади та слабкість традицій та правових засад легальної можливості відстоювати свої інтереси в органах влади. Це змушує представників бізнесу використовувати «тіньові» корупційні схеми для захисту своїх інтересів на законодавчому та виконавчому рівнях. Інститут депутатської та суддівської недоторканності є однією з передумов існування корупції, адже недоторканність дає відчуття безкарності. До інших причин виникнення корупції можна віднести непрозорість механізмів та джерел фінансування політичних партій а також відсутність надійних правових механізмів захисту бізнесу та приватної власності [325, с. 20].

Політична корупція є окремим напрямом дослідження через її характерні особливості, суб'єктно-об'єктний склад та специфічний вплив на демократичні інститути. Прийняття Закону України «Про запобігання корупції» [227] стало важливим кроком у боротьбі з цим явищем. Закон впроваджує кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність за корупційні діяння. Суть політичної корупції полягає у використанні влади для отримання приватних вигод, що спричиняє

руйнівний вплив на демократичні інститути. Особливістю політичної корупції є те, що вона дозволяє конвертувати владу в капітал, а капітал – знову у владу». Таким чином, політично корупційні дії можуть створювати так званий «повний корупційний цикл». Його суть полягає в тому, що вилучені через застосування корупційних схем публічні і приватні ресурси спрямовуються на збереження та/або розширення влади суб'єктів політичної корупції. Іншими словами, «повний цикл» виникає тоді, коли влада слугує меті здобуття багатства, а багатство – утриманню (розширенню) владних повноважень. Слід зазначити, що можливості створювати «повний корупційний цикл» мають суб'єкти, наділені політичною владою, тоді як позбавлені її можуть використовувати скоріше лише другу його складову [178]. До політичної корупції відносяться дії, що пов'язані в першу чергу з політичною сферою: виборчий процес, законотворчий, приватизаційний, бюджетний. Всі вищенаведені визначення та характеристики політичної корупції єдині в тому, що це явище притаманне всім державам світу і є невід'ємним атрибутом публічної влади. Володіння адміністративною владою є водночас можливістю для зловживання нею в будь-якій формі» [199, с. 4].

Українські дослідники Є. Алісов, В. Мартиновський наголошують, що намагання розробити та офіційно закріпити дефініцію корупції, яка б охоплювала всі форми та прояви останньої, є більш характерним для перехідних країн, які мають високий рівень корумпованості державного апарату. Це обумовлюється насамперед політичними вимогами та сподіваннями таким чином підвищити ефективність боротьби з цим явищем. Країни зі сталою демократією підходять до цієї проблеми більш стримано і виважено, уникаючи закріплення поняття «корупція» на законодавчому рівні. Наприклад, Німеччина, Італія, Франція, Канада та Фінляндія не виокремлюють корупцію як групу правопорушень [28, с. 8]. Однак в Україні спроба дати чітке визначення корупції в законодавстві має на меті підвищення ефективності боротьби з цим явищем.

В українському законодавстві здійснено спробу чіткої дефініції поняття «корупція». У ст.1 Закону України «Про запобігання корупції» корупція визначається як «...використання особою, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей». При цьому, під неправомірною вигодою розуміються грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав [227].

Дослідники Центру ім. О. Разумкова акцентують увагу на необхідності розмежування політичної та бюрократичної корупції. За їх позицією, «головним критерієм розмежування політичної і бюрократичної видів корупції є їх місце у процесі вироблення та реалізації політики. Вважається, що політична корупція притаманна стадії вироблення політики (прийняття політичних рішень, створення «правил гри»), тоді як бюрократична («звичайна», «дрібна») – стадії імплементації політики (реалізації відповідних рішень). Запровадження цього критерію зумовлюється відмінностями в характері політичних (нормотворча діяльність) і бюрократичних (адміністративно-розпорядницька діяльність) функцій [199, с. 8].

Отже, політична корупція має особливості, що відрізняють її від загального поняття корупції в інших сферах суспільного життя. У наведених визначеннях містяться посилання на кілька головних аспектів (складових) політичної корупції:

- суб'єкти – особи, наділені політичною владою, чиновники);
- цілі – отримання особистих вигод, приватних благ;

- зміст дій – конвертація колективних благ (ресурсів) у приватні за допомогою влади;
- характер дій – зловживання, нелегітимні дії, порушення певних визначених законом норм.

Суб'єкти політичної корупції можуть бути як індивідуальними (окремі політики, посадові особи), так і колективними (політичні партії, депутатські фракції). Суб'єкти політичної корупції можуть використовувати владу для встановлення правових норм, які відповідають їх приватним інтересам, закладати «обхідні шляхи» для ігнорування інших норм тощо. Корупційні ж дії суб'єктів бюрократичної корупції є порушенням встановлених норм і правил».

Політична корупція визначається особливостями мотивації її суб'єктів. Розрізняють дві головні групи цілей політично корупційних дій. У першому випадку метою політичної корупції є особисте чи групове збагачення. Суб'єкти політичної корупції використовують політичну владу для привласнення публічних чи приватних ресурсів у спосіб, який може бути або не бути формально протизаконним, але є порушенням моральних норм і зобов'язань цих суб'єктів перед суспільством.

З огляду на зазначені вище характеристики, до суб'єктів політичної корупції належать як окремі особи, так і групи осіб, залучені до політичного процесу, які володіють або прагнуть отримати повноваження для ухвалення чи реалізації політичних рішень. Водночас до цієї категорії можна віднести й тих акторів, котрі формально не є учасниками політичного процесу, але завдяки своїм повноваженням, функціям чи наявним ресурсам здатні впливати на прийняття політичних рішень — як легітимно, так і поза межами правового поля. Поділяємо думку Н. Армаш щодо визначення суб'єктів політичної корупції: «У цьому контексті суб'єктами політичної корупції можуть бути представники судової гілки влади, правоохоронних органів, ЦВК і виборчих комісій нижчих рівнів, а також фізичні особи - представники фінансово-

промислових груп, які через фінансові та інші механізми здійснюють вплив на учасників політичного процесу» [9].

Політична корупція є особливою формою боротьби за владу, в якій влада конвертується у капітал, а капітал знову у владу. Політичні корупційні дії використовують вилучені через застосування корупційних схем публічних та приватних ресурсів на розширення та збереження політичної влади. Таким чином, виникає замкнений цикл, у якому влада забезпечується багатством, а багатство знову використовується для утримання та розширення влади. Особливістю політичної корупції є те, що суб'єктом корупційного діяння є посадова особа, яка наділена владними повноваженнями. Хабарі використовуються для лобіювання законопроектів, отримання бажаної посади, забезпечення місця у виборчому списку тощо.

Проблема політичної корупції є також актуальною не лише в Україні, але й в Німеччині. Як зазначає німецький дослідник Х. Херберт, політичні партії є особливо вразливими щодо використання корупційних засобів у фінансуванні. Значна частка політичних партій від початку створюється в умовах політичної корупції і для досягнення відповідної мети. Надалі це поширюється на повсякденну діяльність партійних структур і зумовлює не лише їх відкритість до проявів політичної корупції, але й часто робить участь у політично корупційних схемах єдиною можливою умовою їх існування. Непрозорість фінансування діяльності партій, критична залежність від донорів, у тому числі крупних фінансових промислових груп. Внаслідок цього, значна частина політичних партій не є виразниками інтересів громадян на державному рівні, натомість є безпосередніми учасниками корупційних схем [399].

Ці твердження є абсолютно справедливими і для України, де політичні партії також лише частково є відображенням інтересів громадян, а в більшій мірі захищають та лобіюють інтереси олігархічних груп. Змішана система виборів до парламенту в Україні не дозволяє виборцям впливати на персональний

склад виборчих списків від політичних партій. За відсутності профільного закону про референдум практично неможливо реалізувати право громадян на його організацію та проведення. Процедура імпічменту Президента є недосконалою з процесуального боку та надзвичайно складною у її практичній реалізації. Інститут суддівського та депутатського імунітету також сприяють безкарності та безвідповідальності вищих посадовців. Хоча, слід зазначити, що завдяки розпочатій реформі у судовій системі намітилися позитивні зрушення щодо ретельного добору кандидатів на посаду судді, можливості притягти суддю до юридичної відповідальності у визначених законом «Про судоустрій і статус суддів» випадках. Хоча питання депутатського та суддівського імунітету є досить складними та дискусійними.

У сфері державного управління та судочинства корупція призводить, з одного боку, до значних матеріальних збитків, а з іншого - до нематеріальних наслідків, таких як втрата довіри громадян до державних органів. Наприклад, це може призвести до укладення контрактів компаніям, хоча вони надають більш дорогі або гірші послуги, ніж ті компанії, які будуть відібрані в об'єктивному і прозорому тендерному процесі.

Корупція може здійснюватися у різних формах, відповідно за вчинене правопорушення особа може бути притягнута до кримінальної, адміністративно-правової, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності. Найнебезпечніші форми корупції кваліфікуються як кримінальні злочини. До них, перш за все, відносяться розтрата (розкрадання) та хабарі. Розтрата полягає у витраті ресурсів, довірених посадовій особі, з особистою метою. Вона відрізняється від звичайної крадіжки тим, що спочатку особа отримує право розпоряджатися ресурсами легально: від начальника, клієнта тощо. Хабар є різновидом корупції, за якої, дії посадової особи полягають у наданні якихось послуг фізичній або юридичній особі в обмін на надання останнім, певної вигоди першому. У більшості випадків, якщо дача хабара не є наслідком злочиства, основну вигоду від операції

отримує хабародавець [399].

Основні Засади антикорупційної політики в Україні відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» визначаються Верховною Радою України, яка щороку проводить парламентські слухання з питань ситуації щодо корупції, затверджує та оприлюднює щорічну національну доповідь щодо реалізації засад антикорупційної політики. Антикорупційна стратегія розробляється Національним агентством на основі аналізу ситуації щодо корупції, а також результатів виконання попередньої антикорупційної стратегії. Антикорупційна стратегія затверджується Кабінетом Міністрів України [227].

Суб'єктів протидії корупції в Україні умовно можна поділити на три групи:

1) Суб'єкти із загальними повноваженнями (Президент України – у межах своїх повноважень він затверджує загальнонаціональні програми, концепції тощо; Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні; Кабінет Міністрів України – як вищий орган у системі органів виконавчої влади (прикладом нормативної координаційної діяльності Уряду є встановлення та зміна структурних підрозділів органів виконавчої влади, зокрема й підрозділів, діяльність яких спрямована на запобігання і протидію корупції); Генеральний прокурор України в частині реалізації свого конституційного статусу).

2) Суб'єкти зі спеціальними повноваженнями, перелік яких визначено Законом України «Про запобігання корупції». Органи прокуратури, органи Національної поліції України, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції здійснюють заходи щодо запобігання і протидії їй, безпосередньо виявляють, припиняють або розслідують корупційні правопорушення чи пов'язані з ними діяння.

3) Суб'єкти з повноваженнями учасника антикорупційних заходів, які мають право лише брати участь у запобіганні та протидії корупції, однак у

певних випадках вони мають право здійснювати заходи щодо припинення корупційних правопорушень, сприяти відновленню порушених прав чи інтересів держави, фізичних і юридичних осіб, брати участь в інформаційному й науково – дослідному забезпеченні проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції, залучатися до таких заходів: державні органи; органи влади; органи місцевого самоврядування; підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності, їхні посадові та службові особи; посадові та службові особи юридичних осіб публічного права, їх структурних підрозділів; громадяни, об'єднання громадян (за їх згодою). У державних органах, органах влади та органах місцевого самоврядування рішенням керівника центрального органу виконавчої влади утворено уповноважені підрозділи (особи) з питань запобігання та виявлення корупції, в тому числі в центральних органах виконавчої влади та їх територіальних органах.

Вищий антикорупційний суд України, створений у 2019 році, виконує завдання здійснення правосуддя у справах, пов'язаних із корупційними правопорушеннями. Його діяльність спрямована на захист прав і свобод громадян, інтересів суспільства та держави від корупційних та суміжних злочинів, а також на забезпечення судового контролю за досудовим розслідуванням у цій сфері [211].

Основні механізми запобігання та протидії корупції визначені Законом України «Про запобігання корупції» [227]. Серед ключових заходів виділяються такі: обмеження на використання службового становища в особистих цілях (ст. 22); заборона на отримання подарунків посадовими особами (ст. 23); заходи щодо недопущення отримання неправомірної вигоди або подарунків та визначення правил поведінки з ними (ст. 24); обмеження на сумісництво з іншими видами діяльності (ст. 25); заборона на спільну роботу близьких родичів (ст. 27); обов'язковість подання декларацій про доходи та майно особами, уповноваженими на виконання функцій держави

або місцевого самоврядування (ст. 45); а також заборона приймати від фізичних або юридичних осіб безоплатно кошти, майно, пільги чи послуги, за винятком випадків, прямо визначених законом чи міжнародними договорами (ст. 54) Основні механізми запобігання та протидії корупції визначені Законом України «Про запобігання корупції» [9]. Серед ключових заходів виділяються такі: обмеження на використання службового становища в особистих цілях (ст. 22); заборона на отримання подарунків посадовими особами (ст. 23); заходи щодо недопущення отримання неправомірної вигоди або подарунків та визначення правил поведінки з ними (ст. 24); обмеження на сумісництво з іншими видами діяльності (ст. 25); заборона на спільну роботу близьких родичів (ст. 27); обов'язковість подання декларацій про доходи та майно особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 45); а також заборона приймати від фізичних або юридичних осіб безоплатно кошти, майно, пільги чи послуги, за винятком випадків, прямо визначених законом чи міжнародними договорами (ст. 54) .

Спеціальним заходом подолання корупції в Україні є антикорупційна експертиза нормативно-правових актів (ст. 55), яка здійснюється Міністерством юстиції України щодо законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України у таких сферах: 1) прав та свобод людини і громадянина; 2) повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 3) надання адміністративних послуг; 4) розподілу та витрачання коштів державного бюджету та місцевих бюджетів; 5) конкурсних (тендерних) процедур [9].

Важливим засобом протидії корупції є спеціальна перевірка стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, а також посад з підвищеним корупційним ризиком, перелік яких затверджується Національним агентством, проводиться спеціальна перевірка, у тому числі

щодо відомостей, поданих особисто (ст. 56) [211].

Важливу роль у подоланні корупції, в тому числі політичної, відіграють громадяни та їх об'єднання. Громадському об'єднанню, фізичній, юридичній особі не може бути відмовлено в наданні доступу до публічної інформації стосовно компетенції суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання корупції, а також стосовно основних напрямів їх діяльності, відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції» [227], участь громадськості в заходах щодо запобігання корупції полягає в наступному:

- ✓ Право повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, реальний, потенційний конфлікт інтересів спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції, Національному агентству, керівництву чи іншим представникам органу, підприємства, установи чи організації, в яких були вчинені ці правопорушення або у працівників яких наявний конфлікт інтересів, а також громадськості;
- ✓ право запитувати та одержувати від державних органів, органів місцевого самоврядування інформацію про діяльність щодо запобігання корупції;
- ✓ право проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів, подавати за результатами експертизи пропозиції до відповідних органів, отримувати від відповідних органів інформацію про врахування поданих пропозицій;
- ✓ право брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах з питань запобігання корупції;
- ✓ право вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання ;відносин, що виникають у сфері запобігання корупції;

- ✓ право проводити, замовляти проведення досліджень, у тому числі наукових, соціологічних тощо, з питань запобігання корупції;
- ✓ право проводити заходи щодо інформування населення з питань запобігання корупції;
- ✓ право здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання корупції з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству;
- ✓ право здійснювати інші не заборонені законом заходи щодо запобігання корупції.

Важливо підкреслити, що надання громадянам таких повноважень є виявом демократичності правового режиму в Україні та важливим механізмом забезпечення прозорості й підзвітності влади. Громадський контроль і участь суспільства виконують роль своєрідного запобіжника проти корупційних проявів, особливо в умовах, коли державні інститути можуть бути вразливими до тиску або зовнішніх впливів.

Проте ефективність участі громадськості напряду залежить від кількох факторів: по-перше, від обізнаності населення щодо своїх прав та механізмів впливу; по-друге, від готовності влади дійсно взаємодіяти з громадянами, а не ігнорувати їхні ініціативи; і по-третє, від реального функціонування каналів зворотного зв'язку, таких як обов'язкове врахування результатів громадських експертиз чи належне реагування на повідомлення про корупцію. Відтак, залучення громадськості до антикорупційної діяльності є одним із ключових елементів побудови ефективної антикорупційної системи, але потребує належної підтримки з боку як державних органів, так і активного громадянського суспільства.

В Україні проголошено курс на боротьбу з корупцією, що затверджено у Стратегії національної безпеки України та нормах чинного антикорупційного законодавства. Подоланню корупції як загрози національній безпеці України спрямовано ряд заходів, таких як децентралізація функцій держави та

бюджетних ресурсів; відкритість, прозорість та підзвітність державних органів, упровадження електронного урядування, реформування інституту державної служби, реформування системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів державної служби, формування висококваліфікованого, патріотичного, політично нейтрального корпусу державних службовців, упровадження сучасних етичних норм для державних службовців, військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та інші. Розпочаті заходи щодо боротьби з корупцією на жаль ще не є повністю ефективними та дієвими, корупція ще залишається досить поширеним явищем на всіх рівнях державного управління. При цьому необхідно: удосконалити процедуру перевірки на доброчесність та забезпечити дієвий моніторинг способу життя, доходів і витрат державних службовців; забезпечити прозорість видатків державного і місцевих бюджетів.

Успішна протидія корупції можлива за умови належного виконання. дотримання норм антикорупційного законодавства на всіх рівнях державної влади та органів місцевого самоврядування. Ефективна діяльність суб'єктів протидії корупції, як в особі державних органів, так і з боку громадськості можлива лише на основі взаємодії об'єднань громадян з органами державної влади і органами місцевого самоврядування у сфері формування та реалізації державної антикорупційної політики, підтримки антикорупційних заходів держави громадянським суспільством, фінансового моніторингу діяльності органів державної влади, фінансування політичних партій та підзвітність щодо джерел доходів посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування, до якого будуть залучені представники громадськості, упровадження електронного урядування.

Підсумовуючи вищезазначене можемо зробити наступні висновки. Корупція є однією з найсерйозніших загроз національній безпеці України, що підриває ефективність державного управління, послаблює демократичні інститути, знижує довіру суспільства до влади і негативно впливає на

міжнародну конкурентоспроможність країни. Особливу небезпеку становить політична корупція, яка створює замкнений «корупційний цикл», у якому влада використовується для збагачення, а ресурси – для збереження та розширення владних повноважень, що загрожує верховенству права та демократичним принципам. Хоча прийняття Закону України «Про запобігання корупції» стало важливим кроком у правовій боротьбі з корупцією, ефективність впроваджених заходів залишається низькою через недоліки у перевірках доброчесності посадовців, непрозорість фінансування політичних партій та слабкий контроль за бюджетними витратами. Політична корупція потребує особливої уваги, оскільки вона викривлює демократичні процедури, включаючи вибори, законотворчість і розподіл бюджетів. Подолання цих викликів має стати пріоритетом державної політики, адже ефективна боротьба з корупцією сприятиме зміцненню демократичних інститутів, підвищенню довіри громадян до влади та сталому економічному розвитку. Важливу роль у протидії корупції відіграє громадянське суспільство, яке має бути залучене до моніторингу діяльності органів влади, забезпечення прозорості їх рішень і участі у антикорупційних заходах. Успішна боротьба з корупцією вимагає: розширення електронного урядування; моніторингу доходів і витрат посадовців; прозорості державних і місцевих бюджетів; активної співпраці державних органів із громадянським суспільством і міжнародними партнерами.

6.5. Вплив штучного інтелекту на реалізацію політичних прав і свобод людини і громадянина в Україні

У сучасному світі цифровізація стала невід'ємною частиною політичного життя, створюючи нові можливості та загрози для реалізації політичних прав і свобод. Цифрові технології дозволяють громадянам активно брати участь у політичних процесах через онлайн-платформи, соціальні мережі, електронні вибори та доступ до відкритих державних даних. Проте ці

досягнення супроводжуються викликами, які потребують регулювання та забезпечення захисту основних прав.

Процес цифровізації глибоко впливає на політичні права та свободи, створюючи як нові можливості для їх реалізації, так і значні виклики. Зокрема, це стосується захисту персональних даних, боротьби з дезінформацією, забезпечення кібербезпеки виборчих процесів та рівного доступу до політичної інформації. Штучний інтелект дозволяє практично повністю виключити людський фактор з процесів забезпечення захисту інформації та залишає лише допоміжні функції моніторингу та корекції. У зв'язку з цим штучний інтелект є технологією майбутнього. Штучний інтелект та його технології відкривають нові горизонти в епоху цифровізації та розпочинають активно використовуватися у цивільній та військовій сферах. За оцінками експертів, очікується, що завдяки впровадженню таких рішень зростання світової економіки у 2024 році дорівнюватиме \$1 трлн [338, с.52].

Розвиток технології ІІІ призводить до зміни статусу людини в суспільстві, тому використання технології ІІІ має поважати основні права та свободи людини та громадянина, особливо трудові права (оскільки існує «ефект заміщення»), й таким чином викликає появу соціальних проблем, та проблем пов'язаних з реалізацією окремих прав та свобод. У зв'язку з цим застосування технологій ІІІ в соціально-економічній та управлінських сферах має бути зважене та контрольоване громадськістю та органами державної влади. У зв'язку з цим постає питання про правове регулювання цих процесів в Україні, де національне законодавство має адаптуватися до викликів цифрової епохи. Інтеграція України до європейської спільноти, зокрема до Ради Європи засвідчила прийняття Україною низки міжнародно-правових зобов'язань, насамперед, – повага та захист до прав людини. Серед зобов'язань, взятих перед Радою Європи, визначальною є ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у 1997 році [230] та пов'язану з нею визнання юрисдикції Європейського суду з

прав людини. Питання, пов'язані з використанням штучного інтелекту (далі ШІ), повинні регулюватися відповідно до норм міжнародних договорів і конвенцій, ратифікованих більшістю європейських держав. Зокрема, відповідно до спеціалізованих міжнародних угод у сфері розвитку ШІ: Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, також відомої як Будапештська конвенція [89]; Європейська етична хартія щодо використання штучного інтелекту в судових системах та їхньому середовищі, Загальний регламент захисту даних[349].

Зростання обсягів обробки персональних даних викликає серйозні загрози для політичних прав і свобод. Сучасні технології дозволяють збирати величезні масиви інформації про громадян, включно з їх політичними уподобаннями, що використовується для цілеспрямованої політичної реклами. Наприклад, під час виборчих кампаній політичні партії використовують дані з соціальних мереж для мікротаргетингу, що може спотворювати вільний вибір виборців та впливати на їх політичні рішення. З іншого боку, недостатня увага до захисту цих даних може призвести до витоків або зловживань, як це сталося у скандалі з Cambridge Analytica, коли дані мільйонів користувачів Facebook були використані для маніпуляцій виборцями у США та Великобританії [56]. Тому одним із головних викликів цифровізації політичних процесів є забезпечення надійного захисту персональних даних громадян і запобігання їх несанкціонованому використанню. Цифрові технології також можуть використовуватися для обмеження політичних прав і свобод через цензуру та контроль над інформацією. Деякі уряди використовують закони про кібербезпеку або боротьбу з дезінформацією як інструмент для обмеження свободи вираження поглядів і доступу до інформації. Наприклад, у таких країнах, як Китай або Росія, цифрові технології використовуються для блокування опозиційних сайтів, соціальних мереж або платформ, де громадяни можуть висловлювати критику влади. Це обмеження загрожує принципам демократичного суспільства та сприяє створенню авторитарних

режимів, які використовують цифрові інструменти для контролю над населенням.

Згідно із положеннями чинного законодавства штучний інтелект – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням яких можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [338, с. 57].

Водночас, крім очевидних переваг застосування технологій ШІ у всі сфери суспільного життя, слід взяти до уваги можливі і загрози та виклики реалізації прав і свобод людини і громадянина. Так, ще в серпні 2012 р. професор філософії Х. Прайс опублікував статтю «Штучний інтелект: чи зможемо ми утримати його в коробці?», в якій закликав серйозно розглянути можливі загрози. Так, він вважає, що першим правильним кроком має бути припинення ставлення до штучного інтелекту як до предмету наукової фантастики і почати думати про нього як про частину реальності, з якою ми або наші нащадки можуть рано чи пізно стикнутися. Основною причиною небезпеки є принципова відмінність передбачуваного штучного інтелекту від людського. Всі цінності – такі, як «любов, щастя і навіть виживання», важливі для нас, тому що у нас є певна еволюційна історія – немає жодної причини вважати, що машини розділятимуть їх з нами. За словами дослідника: «Машини, можливо, будуть просто байдужі до нас, що спричинить катастрофічні наслідки» [206].

У результаті використання штучного інтелекту на карту поставлені права людини, закріплені в міжнародних правових документах, такі як право на повагу до приватного та сімейного життя, свободу вираження поглядів, недискримінацію, право на свободу пересування, право на свободу і чесні

вибори, право на справедливий суд. Україна не стоїть осторонь процесів удосконалення правового регулювання технологій штучного інтелекту та виражає прагнення зайняти значний сегмент світового ринку технологій штучного інтелекту, провідні позиції у міжнародних рейтингах. Зокрема, наша держава вже використовує досвід провідних європейських країн, таких як Естонія, і рухається до створення електронної України. У грудні 2020 року в Україні була схвалена Концепція розвитку штучного інтелекту [259], практична реалізація якої сприятиме інтеграції інноваційних технологій в економічно важливі сектори держави. Очікується, що технології штучного інтелекту сприятимуть трансформації економіки, ринку праці, державних інституцій та суспільства загалом. Їх застосування надасть можливість зменшити обсяги витрат і підвищити ефективність виробництва, якість товарів та послуг. Метою Концепції є визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту для задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління. Пріоритетними сферами, в яких реалізуються завдання державної політики розвитку галузі штучного інтелекту, нормативно визначені: освіта і професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя [259].

Особлива увага у положеннях Концепції присвячена розвитку штучного інтелекту саме у сфері кібербезпеки. Чинним законодавством України встановлено, що основним завданням у сфері кібербезпеки під час реалізації державної політики розвитку галузі штучного інтелекту є захист комунікаційних, інформаційних та технологічних систем, інформаційних технологій, передусім тих, що використовуються операторами (постачальниками) ключових послуг (включаючи об'єкти критичної інфраструктури) і є важливими для безперервності функціонування держави,

суспільства та безпеки громадян. Тривалий час в Україні не було законодавства, яке б регулювало питання безпеки як в інформаційному, так і в кіберпросторі. Першою спробою вирішити це питання став проект Закону України «Про засади інформаційної безпеки України», який пропонував розмежувати інформаційну та кібербезпеку [228].

Таким чином, основна вимога полягає в тому, що зібрані персональні дані повинні бути достатньо захищені, персональні дані повинні збиратися, використовуватися та надаватися з відома та згоди особи, а особа повинна мати доступ до персональних даних, зібраних про неї, включаючи можливість щоб виправити або видалити неправильні дані. Указом Президента України №685/2021 було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки», у якій визначено ключові поняття у сфері інформаційної безпеки, проаналізовано основні загрози та виклики в інформаційній безпеці [254]. У Стратегії зокрема зазначено, що відсутність належного рівня інформаційної культури та медіаграмотності в суспільстві в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій створює підґрунтя для маніпулювання громадською думкою, проведення стрімких деструктивних інформаційних операцій, що зумовлює існування потенційних та реальних загроз інформаційній безпеці України. Таким чином, вміння аналізувати інформацію з різних джерел, доступ до інтернет-джерел є важливою складовою протидії дезінформації з боку Російської Федерації в умовах воєнного стану в Україні.

На нашу думку, використання технологій ШІ має насамперед захищати право людини на гідність як основне та основоположне право людини, споконвічне для всіх інших прав і свобод, а порушення будь-яких прав людини таким чином можна вважати порушенням права до людської гідності. Використання технологій штучного інтелекту суттєво змінює структуру відносин, у тому числі правовідносин, створюючи новий тип «людина-машина». Зокрема, це впливає на сектор приватного права, зумовлює

необхідність створення виваженого правового врегулювання правового режиму/статусу роботів, наділених штучним інтелектом, притягнення до відповідальності за шкоду, заподіяну діями робота, оскільки це може порушувати права інших людей, а також захист і захист прав інтелектуальної власності, створених такими роботами. Впровадження технологій ШІ в усі сфери життя людини має бути максимально безпечним для людини, враховувати цінність і важливість кожного з основних прав людини, визначати цінність права на людську гідність. Значною проблемою від використання технологій штучного інтелекту сьогодні є порушення прав людини у сфері захисту конфіденційності приватних даних в Інтернеті та втручання в приватне та особисте життя.

Враховуючи необхідність створення єдиних універсальних правил регулювання використання технологій ШІ у світі в країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку, принцип універсальності прав людини та необхідність урахування та непорушності фундаментальних людських цінностей і слід підкреслити права. Важливою ознакою загальності прав є їх невідчужуваність і можливість їх обмеження лише в особливому порядку. Згідно з преамбулою до Конвенції, основні права та свободи людини найкраще забезпечуються «через ефективну політичну демократію». У зв'язку з цим стаття 3 Протоколу № 1 гарантує посередництво вільно обраних представників, а також право голосувати та бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування та забезпечують свобода волевиявлення виборців [262].

Відповідно до ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожен громадянин без будь-якої дискримінації та без необґрунтованих обмежень повинен мати право і можливість брати участь у державних справах як безпосередньо, так і через обраних представників.

Європейський суд з прав людини сформулював низку правових

положень щодо застосування цієї норми, зазначивши, що проведення виборів через розумні проміжки часу має важливе значення для справді демократичного суспільства, оскільки збереження фундаментальних прав і свобод людини в основному базується на демократії. Ці умови, на думку Суду, включають, крім свободи вираження поглядів, захищеної статтею 10 Конвенції, принцип рівності у ставленні до всіх громадян при здійсненні ними права голосу (активного виборчого права) та права висувати себе на виборах (пасивне виборче право).

Впровадження електронного голосування в Україні є актуальним питанням, яке потенційно може суттєво покращити демократичні процеси, зокрема підвищити доступність участі громадян у виборах та референдумах. Разом із тим, така ініціатива вимагає врахування низки правових, технічних, соціальних та безпекових аспектів. Однією з ключових переваг ШІ є можливість оптимізації виборчих процесів. Інтеграція алгоритмів штучного інтелекту дозволяє автоматизувати низку процедур, зокрема реєстрацію виборців, підрахунок голосів, моніторинг порушень та попередження фальсифікацій. Наприклад, алгоритми ШІ можуть аналізувати великі обсяги даних для виявлення аномалій, що підвищує прозорість і довіру до виборчого процесу. Крім того, застосування ШІ у політичній комунікації сприяє ширшому залученню громадян до виборчого процесу, підвищуючи рівень обізнаності про вибори, кандидатів і їх програми.

Щодо використання ШІ-технологій у виборчому процесі, слід зазначити, що в Україні ці технології ще знаходяться на стадії розробки та потребують законодавчого оформлення, хоча в багатьох зарубіжних країнах ШІ широко використовується, зокрема для електронного голосування та швидкої обробки результатів виборів. На сьогоднішній день система електронного голосування запроваджена в багатьох країнах світу: США, Канаді, Бразилії, Індії, Бельгії, Австралії, Естонії, Південній Кореї. У Великобританії, Німеччині, Франції, Іспанії, Португалії, Італії, Норвегії, Швейцарії, Казахстані, Японії, Китаї

проводяться експерименти з його використання [57].

Загалом електронне голосування – це фіксація волевиявлення виборця за допомогою електронних технологій, що включає процес голосування та процес автоматичного підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв та спеціального програмного забезпечення [75]. Для української виборчої системи «електронне голосування» є абсолютно новим, невідомим явищем, тому необхідно розуміти його сутнісні характеристики. Електронне голосування охоплює кілька різних типів голосування. Він охоплює як процес голосування за допомогою електронних засобів, так і процес автоматичного підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв і спеціального програмного забезпечення [354]. В Законі України «Про всеукраїнський референдум» закріплено можливість електронного голосування (ст. 6, 13, 23) [214], що свідчить про готовність на законодавчому рівні інтегрувати цей інструмент. Однак, для реалізації е-голосування необхідно прийняти: деталізовані підзаконні акти, які регулюватимуть процедуру е-голосування; технічний регламент для автоматизованої системи голосування; механізми забезпечення прозорості, безпеки та доступності.

У Європі обладнання для голосування почали використовувати в Нідерландах у 1969 році. На початку 1990-х Міністерство внутрішніх справ країни запровадило електронне голосування. У 2000 році майже 90% виборців користувалися електронним обладнанням. Однак через тиск опонентів технології на виборах 2008 року в Нідерландах повернулися до традиційних паперових бюлетенів [21]. В Естонії електронне голосування використовується на місцевих виборах з 2005 року та на парламентських з 2007 року, під час яких 30 275 громадян проголосували онлайн, не виходячи з дому [108, с. 60-62]. У 2002 році Естонія запровадила електронні підписи, цифрові ідентифікаційні картки з кодом і мікрочіпом, що містить візуальні дані на картці, а також два цифрові сертифікати, призначені для підтвердження особи власника картки та надання цифрових підписів. Сьогодні більшість

потенційних виборців мають електронні картки [309]. Сьогодні в США на більшості виборчих дільниць перфострічку замінили електронними машинами для голосування, оснащеними системою сенсорного екрану. Виборцю достатньо лише кілька разів натиснути пальцем на екран, роблячи свій вибір. Ця нова технологія коштувала чотири мільярди доларів і була запроваджена на виборчих дільницях у 42 штатах із 50 [331].

У Швейцарії, країні референдумів, близько 90% виборців віддають перевагу традиційному методу голосування. Система електронного голосування «E-Voting» впроваджується в рамках стратегічного проекту «Vote électronique». Перше пробне електронне голосування відбулося в 2003 році на муніципальних виборах у кантоні Женева. У 2005 році подібні пілотні проекти були реалізовані в кантонах Невшатель і Цюрих. Сьогодні така система частково охоплює виборців у 13 із 26 кантонів. На думку експертів, подальше поширення електронного голосування вимагатиме від влади термінового впровадження програмного забезпечення другого покоління, яке дозволить однозначно авторизувати/верифікувати виборців. Стратегічною перспективою швейцарської демократії є подальший розвиток Інтернет-технологій для безпосередньої участі громадян в управлінні державою [233].

Україна ще робить перші кроки до впровадження електронної системи голосування. На законодавчому рівні для цього ще не створено належної бази. Народний депутат України О.І. Тищенко вніс до Верховної Ради проект постанови про запровадження «електронного голосування», яке має забезпечити прозорість взаємодії влади та громадян України, але поки що проект не реалізований. З 2002 року в Центральній виборчій комісії в тому чи іншому вигляді функціонує Єдина інформаційно-аналітична система «Вибори», призначена для оперативного визначення попередніх результатів голосування [354].

Національне міністерство цифрової трансформації реалізувало пілотний проект із Smart-ID ПриватБанку. Це ідентифікація за допомогою електронного

підпису, який зберігається не на чіпі, а на телефонній картці. Таким чином кожна особа може легко отримати засіб ідентифікації особи. Це нововведення – ще один крок до запровадження електронної системи голосування. Але підпис на смартфоні недостатньо захищений від хакерських атак.

З точки зору забезпечення прав людини, зокрема права на чесні, прозорі вибори, слід зазначити наступні недоліки:

- електронне голосування не може гарантувати повного захисту від фальсифікацій шляхом втручання зацікавлених осіб у роботу системи;
- крім того, існує ризик витоку даних і порушення права на таємницю голосування;
- великим питанням завжди залишатиметься прозорість та надійність технологічних рішень такого типу голосування, що створюватиме недовіру до результатів голосування;
- найбільшим недоліком впровадження електронної виборчої системи в реаліях сучасної України, що відображає гібридну агресію, залишається можливість кібератак на систему, особливо з боку країни-агресора.

В Україні з 2015 року успішно запроваджено систему «електронних звернень», яка дозволяє громадянам звернутися до органів державної влади, подати скаргу чи пропозицію. Електронна петиція є одним із інструментів електронної демократії. Відповідно до Закону України «Про звернення громадян» звернення - це особлива форма колективного звернення громадян, пропозицій (зауважень), заяв (клопотань) і скарг, викладених у письмовій або усній формі [55]. Першою петицією, яка набрала необхідну кількість голосів, стала петиція Асоціації власників зброї України, яка вимагає законодавчого закріплення права громадян України на захист. Під час обробки інформації про підписи були виявлені так звані «боти», які намагалися збільшити кількість підписів. Дослідження показують, що у 2018 році через електронні додатки було надано понад 1000 консультацій [108, с. 58-59].

Наразі громадяни можуть подавати електронні петиції на офіційних веб-

сайтах: Президента України, Верховної Ради України; Кабінет Міністрів України та органи місцевого самоврядування.

На сучасному етапі розвитку цифрових технологій немає простого пояснення того, що таке ШІ, якщо припустити, що він тлумачиться як термін, який використовується для опису машин, які виконують людські когнітивні функції, такі як навчання, розуміння, міркування або взаємодія, оскільки її можна розглядати і як предмет інформатики, і як правову категорію, зокрема, об'єкт цивільного права. Не менш важливими для правового обговорення є питання прийняття рішень ШІ та настання юридичної відповідальності за шкоду, заподіяну ШІ, а також права інтелектуальної власності на твори як інтелектуальну власність, створені за участю штучного інтелекту.

Виникнення загроз правам людини в тій чи іншій формі при використанні ШІ потребує пошуку шляхів подолання ризиків і загроз правам людини та належного функціонування правозахисного та правовідновлювального механізму. Важливо не перебільшувати переваги ШІ, збалансувати переваги технологій ШІ, такі як точність і швидкість прийняття рішень, і етичність і емпатію, якість, якими може володіти лише людина при прийнятті рішень. Тому ми підтримуємо точку зору, що остаточне право прийняття рішень має належати виключно людині, яка перевіряє та контролює роботу ШІ.

Однак впровадження ШІ у політичну сферу супроводжується низкою ризиків. Одним із найбільш значущих є маніпуляція громадською думкою. Завдяки алгоритмам таргетування, ШІ може використовуватися для створення персоналізованої політичної реклами, яка впливає на електоральні настрої. Особливе занепокоєння викликають технології створення глибоких фейків, які здатні поширювати дезінформацію, підриваючи довіру до демократичних інститутів. Іншим важливим викликом є забезпечення рівності у використанні ШІ. Алгоритмічна дискримінація, що виникає внаслідок вбудованих упереджень у моделях штучного інтелекту, може призводити до нерівного

ставлення до окремих соціальних груп, порушуючи принцип рівності політичних прав.

Питання приватності також є актуальним у контексті застосування ШІ. Збір і аналіз персональних даних виборців викликає занепокоєння щодо їх безпеки та можливого зловживання інформацією. Особливо це важливо в умовах воєнного стану, коли забезпечення кібербезпеки набуває критичного значення. Використання ШІ може допомогти захистити виборчу інфраструктуру від кіберзагроз, але водночас потребує ретельного регулювання. Україна має значний потенціал для впровадження ШІ у політичні процеси. Зокрема, доцільно створити незалежні моніторингові органи для забезпечення прозорості використання технологій, розробити освітні програми для підвищення цифрової грамотності громадян та запровадити пілотні проекти електронного голосування для громадян за кордоном. Це дозволить зміцнити довіру громадян до демократичних процедур і забезпечити їхню більшу участь у політичному житті.

Підсумовуючи, ШІ є потужним інструментом для модернізації політичних процесів, підвищення прозорості виборчих процедур та забезпечення ефективності демократичних інститутів. Проте його використання вимагає чітких правових рамок та етичного підходу. Забезпечення прав людини, приватності та прозорості є ключовими принципами, які повинні лягти в основу інтеграції ШІ у політичну сферу. Належне регулювання та активна взаємодія з міжнародними партнерами сприятимуть збереженню демократичних цінностей і довіри громадян до державних інституцій.

На нашу думку, необхідно створити глобальне (обов'язкове) міжнародне законодавство щодо розробки та впровадження штучного інтелекту, зокрема для запобігання його нелегальному, тобто нецивілізаційному, використанню. Крім того, уряди та компанії, які використовують технологію штучного інтелекту, повинні знати про недосконалість даних, на яких базується ця

технологія, і подбати про запобігання дискримінації та порушенням прав людини. В Україні необхідно врегулювати діяльність у сфері ШІ, відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини, розробити власну національну стратегію формування засад етичного, соціального та нормативного застосування ШІ. Держава має створити такі умови, за яких розвиток ШІ не матиме негативного впливу на національну безпеку та дотримання Україною своїх зобов'язань за міжнародними договорами та угодами.

Закон України «Про захист персональних даних» хоча й забезпечує базові вимоги щодо обробки та зберігання даних, але не враховує специфіку сучасної цифровізації. Зокрема, відсутність чітких регуляцій щодо використання персональних даних під час політичних кампаній (мікротаргетинг, аналіз даних громадян) створює можливості для зловживань, подібних до випадку Cambridge Analytica. Важливо вдосконалити механізми захисту персональних даних, взявши за основу міжнародні стандарти, такі як GDPR, і створити чіткі правила використання політичними суб'єктами персональних даних виборців.

Попри існування Закону «Про основні засади забезпечення кібербезпеки», рівень захисту виборчої інфраструктури залишається недостатнім. Кібератаки на Центральну виборчу комісію під час виборів свідчать про необхідність посилення захисних заходів та впровадження сучасних технологічних рішень. Додатково, українське законодавство поки не пропонує належного захисту для цифрових платформ, які використовуються в політичних кампаніях, а також не забезпечує чіткого регулювання кіберзагроз у межах виборчого процесу.

Одним із найбільших викликів є боротьба з дезінформацією, яка може підривати політичні процеси та впливати на виборчі результати. Законодавство щодо дезінформації в Україні перебуває на стадії розробки, але ініціативи, такі як законопроект «Про дезінформацію», викликали значні

суперечки. Важливо знайти баланс між забезпеченням свободи слова та боротьбою з фейковими новинами, створивши механізми відповідальності за поширення дезінформації без порушення демократичних прав громадян.

Законодавство України недостатньо враховує сучасні цифрові виклики, пов'язані з політичними правами, особливо у контексті онлайн-комунікацій, цифрових платформ і соціальних мереж. Виборчі кампанії активно використовують інтернет-ресурси, проте їхній вплив на політичні процеси поки не врегульований належним чином. Наприклад, відсутні чіткі механізми контролю за використанням політичної реклами у соціальних мережах. Хоча Україна робить кроки до інтеграції міжнародних стандартів у своє законодавство (зокрема, через адаптацію до GDPR), все ще існують значні прогалини у гармонізації з міжнародними вимогами. Це стосується як захисту персональних даних, так і забезпечення прав на приватність у цифровому просторі. Аналіз українського законодавства показав, що в умовах стрімкої цифровізації існують певні прогалини, які потребують вдосконалення. Серед найбільших викликів — захист персональних даних під час виборів, протидія дезінформації та забезпечення кібербезпеки критичної інфраструктури. Пропоновані зміни до виборчого кодексу, законів «Про захист персональних даних», «Про звернення громадян», «Про інформацію» та «Про основні засади забезпечення кібербезпеки» покликані забезпечити ефективний захист політичних прав і свобод громадян в умовах цифровізації. Важливо також забезпечити належну імплементацію цих норм на практиці та посилити контроль за їхнім дотриманням.

6.6. Проблеми нормативно-правового забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан

Проблематика нормативно-правового забезпечення політичних прав і свобод громадян України залишається однією з ключових у сучасному

правознавстві, що зумовлено їхнім фундаментальним значенням для демократичного ладу держави. В умовах відсутності уніфікованого, всеосяжного переліку політичних прав та співіснування так званих «умовно-політичних» прав, які водночас мають ознаки громадянських, особливої ваги набуває дослідження нормативного регулювання «чистих» політичних прав і свобод. У цьому контексті необхідним є оцінювання рівня правової визначеності, виявлення прогалин у регулюванні та окреслення перспектив удосконалення нормативної бази.

У межах підрозділу здійснено аналіз сучасного стану нормативного регулювання політичних прав громадян України, реалізація яких відбувається у конвенційних формах і ґрунтується на принципах формальної участі у політичному житті. До «класичних» політичних прав, у цьому розрізі, належать: виборчі права (право обирати та бути обраним), право на участь у загальнодержавних і місцевих референдумах, право на об'єднання в політичні партії, право на участь у мітингах і демонстраціях із політичною метою, а також право на участь в управлінні державними справами.

Нормативно-правове забезпечення політичних прав здійснюється нормами низки правових галузей, насамперед конституційного, адміністративного, кримінального права та інших. Регулювання реалізується як за допомогою матеріальних норм, що визначають зміст політичних прав, так і процесуальних, які регламентують механізми їх практичної реалізації. Так, процесуальні норми встановлюють порядок проведення виборів і референдумів, реєстрації об'єднань громадян, формування громадських рад тощо, у той час як матеріальні норми визначають зміст відповідних прав, права й обов'язки суб'єктів, а також принципи народовладдя й механізми громадського контролю.

У своїй сукупності матеріальні та процесуальні норми визначають алгоритм дій для громадян і державних інституцій, передбачають заборони, дозволи, а також можливість обрання альтернативних варіантів поведінки.

Особливої уваги заслуговує поділ нормативно-правових актів за юридичною чинністю (на закони та підзаконні акти), а також за суб'єктами правотворчості, що детально стосується класифікації підзаконних актів [30, с. 57].

Конституція України, як Основний Закон, відіграє ключову роль у регулюванні політичних прав: вона закріплює засади конституційного ладу, визначає форму правління, правовий статус органів влади, права і свободи людини та громадянина [103]. Фундаментальне значення мають положення статей 5 і 69 Конституції України, де проголошується, що єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й місцевого самоврядування. Встановлено, що право на визначення та зміну конституційного ладу належить виключно народові й не може бути узурповане жодним органом чи посадовою особою. Народне волевиявлення реалізується через вибори, референдуми та інші форми прямої демократії.

Конституційне закріплення політичних прав представлено у розділі II Основного Закону: статті 36–37 гарантують свободу об'єднання у політичні партії, стаття 38 — право на участь в управлінні державними справами, участь у референдумах та виборах; стаття 39 — право на мирні збори, включно з політичною метою; стаття 40 — право звернення до органів влади.

Законодавче регулювання політичних прав представлено широким колом нормативних актів, серед яких: Закон України «Про політичні партії» [246], «Про місцеве самоврядування» [235], «Про звернення громадян» [232], «Про громадські об'єднання» [217], «Про доступ до публічної інформації» [224], «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [220]. Вагоме значення має також прийняття Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» [239], який заповнив тривалу правову прогалину у сфері референдумного законодавства.

Нагадаємо, що Закон України «Про всеукраїнський та місцеві

референдуми» [215] було скасовано 28.11.2012 р., а ухвалений натомість Закон № 5475-VI від 06.11.2012 р. [213] згодом визнано неконституційним згідно з рішенням Конституційного Суду України від 26.04.2018 р. [286]. Новий Закон № 1135-IX передбачає запровадження електронних процедур референдумного процесу, зокрема створення автоматизованої інформаційно-аналітичної системи для електронного голосування, що потребуватиме відповідного бюджетного фінансування. У Прикінцевих положеннях Закону також передбачено зміни до ряду законодавчих актів, зокрема Кодексу адміністративного судочинства України, Законів «Про Конституційний Суд України», «Про запобігання корупції», «Про політичні партії в Україні», «Про Центральну виборчу комісію».

Водночас, Закон № 1135-IX [214] не містить положень щодо регулювання місцевих референдумів. Наявний Закон України «Про місцеве самоврядування» закріплює право громадян на їх проведення, однак не визначає відповідного процесуального механізму. Станом на сьогодні зареєстровано та подано до розгляду Верховною Радою України законопроект «Про місцевий референдум» [236], покликаний усунути зазначену прогалину.

Серед кодифікованих нормативно-правових актів особливої уваги заслуговує «Виборчий кодекс України», який інтегрував норми, що регулюють порядок проведення місцевих виборів, виборів до Верховної Ради України та виборів Президента України. Виборчий кодекс України [24] замінює низку попередніх законодавчих актів, зокрема Закони «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про місцеві вибори».

З прийняттям Виборчого кодексу України були внесені відповідні зміни до Кримінального кодексу України (статті 157–160) та Кодексу України про адміністративні правопорушення (статті 212-22 – 212-24), які деталізують юридичні механізми реагування на порушення виборчих прав. Ці зміни надали можливість здійснювати досудове слідство за фактами підкупу виборців,

затримання порушників безпосередньо на виборчій дільниці, а також чітко розмежовувати адміністративну й кримінальну відповідальність за порушення, зокрема непрямий підкуп [121, с. 178–179].

Суттєвою прогалиною у нормативному забезпеченні залишається відсутність спеціального закону, який би комплексно регламентував суспільні відносини у сфері мирних зібрань. На сьогодні окремі аспекти реалізації цього права висвітлено в рішенні Конституційного Суду України № 1-30/2001 у справі щодо завчасного повідомлення про проведення зборів, мітингів і демонстрацій [284], ініційованій поданням Міністерства внутрішніх справ України з приводу офіційного тлумачення частини першої ст. 39 Конституції України.

Аналогічно, потребує ухвалення і спеціальний закон про громадський контроль, як складову участі громадян в управлінні державними справами. Наразі окремі елементи такого регулювання закріплені в Законі України «Про національну безпеку» [241], зокрема в розділі III «Демократичний цивільний контроль», а також у підзаконних нормативно-правових актах.

Нормативне забезпечення політичних прав громадян України суттєво підкріплюється міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, які згідно зі ст. 9 Конституції України мають статус частини національного законодавства. Також юридичну силу мають міжнародні угоди, укладені ще Українською РСР, щодо яких Україна підтвердила правонаступництво відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12.11.91 р. [250].

До основоположних міжнародно-правових актів належать: «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» [173], що набув чинності для України 23.03.1976 р.; «Загальна декларація прав людини» від 10.12.1948 р. [63]; «Перший Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 20 березня 1952 р. (ратифікований 17 липня 1997 р.) [262]. Згідно зі ст. 3 Протоколу, договірні сторони зобов'язуються

забезпечувати проведення вільних виборів на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Важливим джерелом права в Україні є й практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [210] є обов'язковою для застосування. Як зазначає М. Смокович, правові позиції ЄСПЛ мають доктринальне значення для тлумачення не лише положень Конвенції, а й норм національного законодавства [314].

Рішення ЄСПЛ можуть слугувати підставою для перегляду рішень українських судів у разі порушення політичних прав, зокрема у виборчих спорах. Наприклад, у справах № 43476/98 «К.А. Бабенко проти України» [327] та № 40269/02 «Корецький проти України» [326], ЄСПЛ вказав на недоліки в національному законодавстві, що зрештою сприяло прийняттю Закону України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. [217].

Серед підзаконних нормативно-правових актів, які впливають на реалізацію політичних прав, ключову роль відіграють акти органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, ЦВК, укази Президента України, постанови Верховної Ради та розпорядження Кабінету Міністрів. Зокрема, Указ Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24.03.2021 р. № 119/2021 [244] визначає стратегічні напрямки у сфері прав людини, вказуючи на потребу усунення системних недоліків, виявлених ЄСПЛ.

Інші укази Президента, як-от «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» [222] та «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [226], спрямовані на активізацію взаємодії держави з громадянським суспільством у політичній сфері.

Постанови Кабінету Міністрів України, зокрема «Про затвердження порядку сприяння проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої

влади» від 05.11.2008 р. та «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 р., визначають організаційні механізми участі громадян у публічному управлінні.

Ухвалений Верховною Радою України 15 лютого 2022 р. проєкт закону «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування»» передбачає унормування порядку ініціювання та проведення громадських слухань як важливого елементу участі громадян у місцевому самоврядуванні. Громадські слухання як форма демократії участі отримали відображення у низці законодавчих актів: ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 18 Закону України «Про засади державної регіональної політики», ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації». Специфіку їх проведення мають деталізувати статuti територіальних громад. Натомість інститут місцевого референдуму, як засіб прямої демократії, з 2012 року фактично виведений за межі правового поля, що вимагає законодавчого реагування.

Сприяння розвитку взаємодії між громадянським суспільством і органами державної влади покликані громадські ради — тимчасові консультативно-дорадчі органи, створені для забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної та регіональної політики. Їхні завдання, повноваження та організаційні засади функціонування закріплені у «Типовому положенні про громадську раду», де визначено правовий статус цих утворень.

Значну роль у реалізації політичного права на об'єднання у політичні партії відіграють накази Міністерства юстиції України, зокрема: «Про затвердження Порядку підготовки та оформлення рішень щодо легалізації об'єднань громадян та інших громадських формувань» і «Про затвердження Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи» [121, с. 180]. Ці нормативні акти визначають порядок створення політичних партій,

реєстрації громадських формувань та інші процедурні аспекти правоздатності у сфері політичної участі.

Особливе значення мають нормативні акти Центральної виборчої комісії (ЦВК), які є обов'язковими до виконання виборчими комісіями та комісіями з референдумів. Сюди належать роз'яснення, методичні рекомендації, а також акти щодо ведення списків громадян, які мають право участі у всеукраїнському референдумі за народною ініціативою.

На основі вищенаведеного можна сформулювати проміжні висновки. Нормативно-правове забезпечення політичних прав і свобод громадян України здійснюється у форматі комплексної системи, що охоплює як національні, так і міжнародні джерела права. Під цим поняттям слід розуміти сукупність діючих матеріальних і процесуальних норм, закріплених у законодавчих та підзаконних актах органів державної влади, а також міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, які прямо або опосередковано регулюють реалізацію політичних прав. Ці норми визначають передумови, способи, умови реалізації та відповідальність за порушення прав у сфері політичної участі.

Центральне місце в ієрархії джерел політичних прав посідає Конституція України, зокрема її розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Конституційні положення конкретизуються у спеціальному законодавстві, серед якого: Закони України «Про політичні партії», «Про місцеве самоврядування», «Про звернення громадян», «Про громадські об'єднання», «Про народовладдя через всеукраїнський референдум», «Про доступ до публічної інформації», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» тощо.

Ухвалення Виборчого кодексу України, який систематизував положення про організацію виборів усіх рівнів, а також Закону «Про народовладдя через всеукраїнський референдум», що усунув тривалу прогалину у сфері

безпосередньої демократії, стало важливим кроком у формуванні сучасного правового поля.

На сьогодні інституційна структура реалізації політичних прав в Україні охоплює: Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також судові й правоохоронні органи. Суттєвим доповненням виступають підзаконні акти, серед яких — укази Президента України («Про Національну стратегію у сфері прав людини», «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади», «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики») та постанови Кабінету Міністрів України («Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Про затвердження порядку сприяння проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади»). Ці документи регламентують механізми залучення громадян до управління державними справами на всіх рівнях.

Наявність нормативної прогалини у вигляді відсутності закону про мирні зібрання продовжує залишатися актуальним викликом. Попри закріплення права на мирні зібрання у ст. 39 Конституції України, в Україні досі не прийнято спеціального закону, який би врегулював порядок організації, повідомлення, обмеження та розпуску зібрань, а також гарантії їх проведення. Відсутність такого закону призводить до неоднакової практики застосування цього права на місцевому рівні та підвищує ризик зловживань з боку органів влади.

Також потребують нормативного врегулювання інститути громадського контролю та місцевого референдуму. Громадський контроль, як форма участі громадян в управлінні державними справами, наразі регламентується фрагментарно — через розділ III Закону України «Про національну безпеку» та окремі підзаконні акти. Слід врахувати попередні спроби законодавчого

врегулювання цього питання, зокрема: законопроект № 4697 від 14.04.2014, № 2737-1 від 13.11.2015, а також № 5458 від 30.04.2021. Розробка нового законопроекту має враховувати попередні напрацювання та бути гармонізованою з чинним антикорупційним, інформаційним та адміністративним законодавством для забезпечення дієвості громадського контролю. Спеціальний закон має чітко визначати суб'єктів, форми, повноваження та процедури громадського контролю.

Щодо місцевих референдумів, то після втрати чинності відповідного закону у 2012 році, правове регулювання цього інституту залишається невизначеним. Законопроект № 5512 «Про місцевий референдум», який покликаний заповнити цю прогалину, наразі подано до Верховної Ради та перебуває на розгляді профільного комітету.

У контексті сучасних викликів демократичного розвитку України, вдосконалення нормативно-правового забезпечення політичних прав потребує чітко сформульованих законодавчих ініціатив, спрямованих на усунення існуючих прогалин. Серед таких пропозицій можна виокремити наступні напрями змін до чинного законодавства:

1. До Виборчого кодексу України:

✓ внести зміни до ст. 85 ВКУ «Утворення дільничних виборчих комісій» у частині забезпечення прозорості формування ДВК, передбачивши: обов'язкову онлайн-публікацію списку поданих кандидатур з інформацією про суб'єкта подання; уточнення про можливість оскарження рішень щодо включення або відхилення кандидатур відповідно до загального порядку оскарження, передбаченого Виборчим кодексом України; надання пріоритету кандидатам із досвідом участі у виборчих процесах та відповідним рівнем освіти, без встановлення обмежень для інших осіб;

✓ ввести норму про можливість проведення пілотного проєкту електронного голосування для ВПО, військовослужбовців та українців за кордоном — шляхом доповнення статті 18 Виборчого кодексу України

положенням про можливість включення окремих категорій виборців до експериментальних процедур електронного голосування, а також розробленням окремої спеціальної статті в межах розділів, що стосуються організації голосування.

2. Щодо цифрових інструментів політичної агітації:

✓ доцільно розглянути можливість розробки та прийняття спеціального Закону України «Про етичне регулювання використання штучного інтелекту у сфері політики», у якому передбачити: – визначення базових понять: політичний ШІ-контент, цифрова агітація, таргетинг;

✓ встановлення вимог прозорості щодо політичної реклами, яка генерується або поширюється з використанням ШІ; заборону застосування маніпулятивних алгоритмів, зокрема deepfake, дезінформаційного контенту без маркування;

✓ створення при Центральній виборчій комісії консультативного органу з моніторингу та розробки етичних стандартів ШІ у виборчих процесах.

3. До Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»:

✓ з урахуванням змін, внесених Законом № 3703-IX від 09.05.2024, доцільно зосередитися на вдосконаленні правозастосовних механізмів реалізації норм про громадські слухання та участь у бюджетному процесі;

✓ запровадити єдиний державний цифровий портал (або реєстр), через який здійснюватиметься оголошення, фіксація результатів та моніторинг громадських слухань і консультацій;

✓ розробити уніфіковані методичні рекомендації для органів місцевого самоврядування щодо реалізації механізмів бюджету участі, включаючи мінімальні бюджетні вимоги, процедуру голосування та публічної звітності;

✓ запровадити обов'язкову норму щодо щорічного звітування органів місцевого самоврядування перед громадою про виконання рішень за результатами громадських слухань і реалізацію ініціатив бюджету участі.

4. До Закону України «Про звернення громадян»:

✓ уточнити механізм визначення максимально допустимого порогу кількості підписів на підтримку електронної петиції на рівні місцевого самоврядування (запровадити межу, наприклад, не більше 0,1% від чисельності жителів відповідної громади);

✓ удосконалити ст. 23¹ Закону, передбачивши уніфіковану форму публічного звіту щодо результатів розгляду електронної петиції, яка включатиме: 1) зміст петиції, 2) дані про результати збору підписів, 3) рішення органу, 4) обґрунтування, 5) подальші кроки; а також запровадити адміністративну відповідальність посадових осіб за порушення встановлених строків розгляду петиції або її формального розгляду без належного звіту.

5. У галузі громадського контролю:

✓ прийняти окремий Закон України «Про громадський контроль», який визначатиме: правову природу громадського контролю як форми реалізації політичних прав, його принципи, суб'єктів (громадські об'єднання, ініціативні групи, наглядові ради), механізми (звернення, запити, моніторинг, участь у консультаціях) та гарантії (правовий захист, доступ до інформації, реагування органів влади);

✓ передбачити обов'язковість залучення громадськості до оцінки ефективності реалізації державних політик через створення незалежних моніторингових рад із дорадчим мандатом при ключових міністерствах та агенціях, з обов'язковим щорічним звітуванням перед громадськістю.

6. Щодо мирних зібрань:

✓ ухвалити Закон України «Про свободу мирних зібрань», який врегулює порядок повідомлення, підстави для обмеження, гарантії безпеки учасників, механізми захисту учасників від зловживань з боку влади.

7. Щодо місцевого референдуму:

- ✓ ухвалити Закон України «Про місцевий референдум», який забезпечить реалізацію конституційного права громадян на участь у місцевому самоврядуванні через безпосереднє волевиявлення;
- ✓ визначити чіткі процедури ініціювання, реєстрації, організації, проведення та встановлення результатів місцевого референдуму;
- ✓ врегулювати порядок інформування громадськості, участі у дебатах, агітації та подальшого втілення рішень, прийнятих на місцевих референдумах, в обов'язкову практику органів місцевого самоврядування.

Реалізація наведених законодавчих пропозицій дозволить посилити правові механізми реалізації політичних прав громадян, зменшити рівень правової невизначеності та підвищити довіру до державних інституцій у сфері політичного процесу.

Отже, сучасна система нормативно-правового забезпечення політичних прав громадян України є достатньо розвиненою, але водночас має низку істотних прогалин, які стримують повноцінну реалізацію цих прав. Серед основних викликів — відсутність спеціального законодавства у сферах мирних зібрань, громадського контролю та місцевих референдумів. Подальший розвиток цієї сфери повинен ґрунтуватися на принципах верховенства права, відкритості, забезпечення інклюзивності та недопущення обмеження прав на участь у політичному житті. Лише системне оновлення та вдосконалення правової бази дозволить забезпечити ефективну реалізацію політичних прав громадян у демократичній правовій державі. Інструменти участі, спрямовані на розширення політичної інклюзії (мирні зібрання, петиції, звернення, громадські обговорення, слухання, місцеві референдуми, бюджети участі), потребують чіткішого законодавчого регулювання для забезпечення їх ефективного застосування. Зволікання у прийнятті відповідних нормативних актів може бути розцінене як спроба обмежити демократичну участь громадян і спричинити зниження рівня довіри до державної влади.

Висновки до розділу 6

Трансформація виборчої системи України відіграє ключову роль у забезпеченні політичної стабільності, легітимності влади та зниженні рівня політичної поляризації. Запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками у 2020 році стало важливим кроком для підвищення прозорості виборчих процедур і зменшення впливу олігархічних груп на політичний процес. Водночас система стикається із практичними викликами, такими як недостатня обізнаність виборців і ризик посилення впливу місцевих еліт. Умови воєнного стану підкреслили важливість безперервності функціонування органів влади, навіть за відсутності виборчих процесів, адже саме це гарантує стабільність управління. Відновлення демократичних процедур після завершення війни стане критично важливим кроком для зміцнення демократичних засад держави та політичної безпеки.

Реформа децентралізації є ще одним важливим елементом демократичних перетворень в Україні. Вона сприяє зміцненню місцевого самоврядування, підвищенню прозорості управління та ефективності розподілу ресурсів. Завдяки децентралізації створено понад тисячу об'єднаних територіальних громад, які отримали розширені фінансові та адміністративні повноваження. Проте цей процес зіткнувся з викликами, такими як економічна нерівність громад, ризики сепаратизму в регіонах із культурними та етнічними відмінностями, а також обмежена спроможність місцевої влади на окупованих територіях. Надалі реформа потребує завершення законодавчого регулювання, запровадження механізмів фінансового вирівнювання між громадами та створення інституту префектів для контролю за дотриманням унітарності держави. Особливого значення набуває цифровізація, яка дозволяє підвищити прозорість управління та залучити громадян до процесів прийняття рішень. Для звільнених територій пріоритетом залишаються відновлення інфраструктури, інтеграція внутрішньо переміщених осіб та поступове

повернення до повноцінного місцевого самоврядування.

Корупція залишається одним із найбільших викликів для України, серйозно підриваючи довіру до демократичних інститутів, ефективність державного управління та верховенство права. Особливо небезпечною є політична корупція, яка створює замкнений цикл зловживання владними ресурсами для збагачення та подальшого розширення повноважень. Це викривлює виборчі процеси, законотворчість і розподіл бюджету, загрожуючи національній безпеці. Попри прийняття Закону «Про запобігання корупції» та запровадження інших антикорупційних заходів, ефективність боротьби залишається низькою через недостатній контроль за доброчесністю посадовців, непрозорість фінансування політичних партій і слабкі механізми відповідальності за корупційні злочини. Подолання корупції потребує комплексного підходу, що включає вдосконалення законодавства, розвиток електронного урядування, залучення громадянського суспільства до моніторингу влади та посилення санкцій проти корупціонерів. Успішна боротьба з корупцією є основою для зміцнення демократичних інститутів, підвищення суспільної довіри та сталого економічного розвитку.

В умовах воєнного стану держава стикається з необхідністю балансувати між забезпеченням публічної безпеки та дотриманням прав і свобод громадян. Конституція України гарантує недоторканність ключових прав, таких як право на життя, гідність, свободу та звернення до органів влади, навіть у період воєнного стану. Тимчасові обмеження політичних прав, зокрема права на участь у виборах, референдумах та мирних зібраннях, запроваджуються лише в межах, визначених законом. Заборона діяльності проросійських партій та інших політичних структур, що загрожували національній безпеці, стала необхідним заходом для зміцнення суверенітету України. Прозорість і підзвітність дій влади в умовах воєнного стану, а також дотримання міжнародних стандартів, сприяють довірі громадян і підтримці з боку міжнародної спільноти. Надзвичайно важливим є збереження

функціонування ключових інститутів влади, таких як Верховна Рада, Президент та Кабінет Міністрів, навіть у найскладніших умовах.

Штучний інтелект (ШІ) відкриває нові можливості для реалізації політичних прав громадян, сприяючи прозорості виборчих процесів, автоматизації підрахунку голосів та покращенню доступу до інформації. Водночас він створює серйозні виклики, серед яких ризик маніпуляцій персональними даними, поширення дезінформації та недостатній рівень кібербезпеки виборчих платформ, особливо в умовах воєнного стану. Для захисту демократичних інститутів необхідно вдосконалити законодавство відповідно до міжнародних стандартів, створити етичні рамки використання ШІ та підвищити цифрову грамотність громадян, забезпечуючи дотримання політичних прав у цифрову епоху.

Аналіз сучасного стану нормативно-правового забезпечення реалізації політичних прав громадян України свідчить про існування розгалуженої системи законодавчих і підзаконних актів, яка, попри свою формальну розвинутість, характеризується внутрішньою фрагментарністю, неузгодженістю окремих норм і наявністю суттєвих прогалин у ключових сферах політичної участі. Конституція України, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою, а також галузеве законодавство формують основне нормативне ядро, що регулює політичні права. Однак практика свідчить про недостатній рівень кодифікації та системності цього регулювання.

Серед актуальних проблем нормативно-правового забезпечення політичних прав громадян України слід виокремити низку напрямів, які потребують першочергової законодавчої уваги та вдосконалення. Насамперед, до таких належить відсутність спеціального закону про свободу мирних зібрань. Незважаючи на конституційне закріплення цього права у ст. 39 Основного Закону, на рівні поточного законодавства досі не сформовано окремого правового акту, що регламентував би порядок організації зібрань,

вимоги до завчасного повідомлення, можливі підстави для обмеження, гарантії безпеки учасників, межі відповідальності та запобіжники проти свавільних дій з боку державних органів. Відсутність відповідної процедури створює правову невизначеність і сприяє неоднорідній судовій практиці у цій сфері.

Не менш проблемним залишається правовий вакуум у сфері місцевого референдуму, інституційна невизначеність якого зберігається з моменту втрати чинності Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» у 2012 році. На момент підготовки цього дослідження відповідний законопроект «Про місцевий референдум» подано до Верховної Ради України, однак він не набув чинності, що унеможливлює реалізацію громадянами конституційного права на безпосереднє волевиявлення на місцевому рівні.

Інститут громадського контролю також характеризується фрагментарністю правового регулювання. Наявні нормативні положення мають епізодичний характер і містяться переважно в Законі України «Про національну безпеку», розділі III «Демократичний цивільний контроль», а також у підзаконних актах, які не формують цілісної системи забезпечення цього механізму участі громадян в управлінні державними справами. Такий підхід не відповідає сучасним вимогам публічної політики, прозорості та підзвітності.

Окрім зазначеного, інституалізація громадських слухань та бюджету участі в Україні наразі має виключно локальний характер і не підтримується єдиним державним цифровим механізмом. Проведення слухань регламентується статутами територіальних громад, а участь у бюджетуванні здійснюється в межах ініціатив органів місцевого самоврядування або донорських проєктів. Відсутність уніфікованих вимог, державного порталу для фіксації результатів слухань, моніторингу рішень та публічного звітування обмежує інституційний потенціал цих форм демократії участі.

З метою усунення виявлених нормативних прогалин і забезпечення належного рівня гарантування політичних прав, доцільним є запровадження таких законодавчих рішень:

1. Ухвалення Закону України «Про свободу мирних зібрань», який має комплексно врегулювати всі процедурні та гарантійні аспекти реалізації відповідного права, забезпечити його узгодженість з міжнародно-правовими зобов'язаннями України та практикою Європейського суду з прав людини.

2. Прийняття Закону України «Про місцевий референдум», що має на меті встановлення чіткої процедури ініціювання, реєстрації, організації, проведення та юридичного визнання результатів референдуму як форми безпосередньої демократії на рівні територіальних громад.

3. Розробка Закону України «Про громадський контроль», який повинен визначити суб'єктів, форми, повноваження, гарантії та механізми здійснення контролю з боку громадськості над діяльністю органів публічної влади, а також передбачити створення консультативно-моніторингових структур при міністерствах та відомствах із мандатом на публічне звітування.

4. Запровадження єдиного державного цифрового ресурсу для фіксації проведення громадських слухань, збору даних щодо бюджету участі, моніторингу виконання рішень та забезпечення щорічної звітності органів місцевого самоврядування перед територіальною громадою. Також доцільною є розробка уніфікованих методичних рекомендацій щодо реалізації таких механізмів із обов'язковими мінімальними стандартами прозорості, інклюзивності та відкритості.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне дослідження конституційно-правового механізму забезпечення політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні в умовах сучасних викликів.

Робота відзначається високим ступенем теоретичної новизни, широтою аналітичного охоплення, а також практичною значущістю для удосконалення правової системи України в умовах європейської інтеграції та воєнного стану.

Досягнення поставленої мети дослідження — проведено комплексний аналіз політичних прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах сучасних трансформацій, а також компаративне зіставлення з німецькою правовою доктриною забезпечено через реалізацію низки взаємопов'язаних теоретичних і прикладних завдань. Це дало змогу не лише висвітлити загальні тенденції розвитку політичних прав, а й запропонувати концептуальні підходи до вдосконалення їх правового забезпечення, враховуючи українські реалії, європейські стандарти, вплив воєнного стану, цифровізації та новітніх технологій. У ході дослідження сформульовано авторську систематизацію політичних прав, уточнено понятійний апарат, виявлено правові суперечності, запропоновано шляхи їх подолання та удосконалення національного законодавства у відповідній сфері. У підсумку сформульовано такі основні результати:

1. Встановлено, що політичні права і свободи людини мають багатовікову історію, яка бере свій початок ще з античних часів і поступово еволюціонувала через феодальний і буржуазний етапи до сучасної моделі демократичної держави. Основоположні документи — такі як Велика хартія вольностей, Конституція США, Декларація прав людини і громадянина — відіграли ключову роль у формуванні засадничих принципів сучасних політичних прав.

Політичні права і свободи людини й громадянина визначені як

фундаментальний елемент конституційного ладу демократичної держави. У межах дисертаційного дослідження проаналізовано ключові парадигми теоретико-правового осмислення політичних прав, серед яких функціональний, інституційно-правовий, антропологічно-політичний та дихотомічний підходи. Також розкрито механізми реалізації політичних прав і свобод в Україні крізь призму міжнародно-правової парадигми із використанням інструментів компаративного аналізу.

Такий підхід дозволив здійснити всебічний аналіз політичних прав як засобу забезпечення участі громадян у суспільно-політичному житті, їх захисту від свавілля держави, а також як інструменту гарантування рівності можливостей у політичній сфері.

2. Установлено, що політичні права і свободи, як один із ключових виявів універсальності прав людини, мають засадниче значення для утвердження демократичного ладу, забезпечення участі громадян у здійсненні державної влади, формуванні суспільного консенсусу та реалізації ефективного контролю над владними інституціями. Їхнє нормативне закріплення в міжнародно-правових актах, зокрема у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Європейській конвенції з прав людини, а також у Конституції України, свідчить про високий рівень демократичної зрілості держави та її орієнтацію на цінності правової держави і верховенства права.

Значну увагу в дисертаційному дослідженні приділено вивченню міжнародних стандартів, що становлять методологічну й нормативну основу для гармонізації національного законодавства України у сфері політичних прав. Особливий акцент зроблено на аналізі положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Європейської конвенції з прав людини, Рекомендацій Ради Європи, судової практики Європейського суду з прав людини та інших міжнародних інструментів. Встановлено, що для успішної інтеграції України до європейського правового простору необхідним є

приведення національного законодавства у відповідність до цих стандартів, зокрема у частині забезпечення виборчих прав, свободи об'єднань, рівного доступу до політичної участі та захисту від дискримінації.

Універсалізація політичних прав розглядається як чинник формування глобального правопорядку, за якого держави беруть на себе не лише юридичні, але й моральні зобов'язання щодо належної реалізації цих прав. Це передбачає системну адаптацію внутрішнього правового регулювання до міжнародних правових зобов'язань, з урахуванням сучасних викликів та цінностей демократичного розвитку.

3. Уперше у вітчизняній юридичній науці здійснено класифікацію політичних прав і свобод людини і громадянина за функціональним критерієм із урахуванням підходів німецької правової доктрини. Запропоновано розподіл політичних прав на три основні групи: права участі (виборче право, право на референдум, доступ до публічної служби), захисні права (право на звернення, право на протест, право на опір) та права рівності (свобода вираження поглядів, свобода мирних зібрань і свобода асоціацій). Такий підхід дає змогу не лише структурувати політичні права за їх змістом та функціональним навантаженням, а й глибше усвідомити їхню роль у забезпеченні демократичного устрою держави.

У межах дослідження здійснено ґрунтовний аналіз кожної з зазначених груп прав. Права участі розглядаються як інструмент прямої демократичної взаємодії громадян із державними інститутами, що забезпечує можливість впливу на формування та реалізацію публічної політики. Захисні права виконують бар'єрну функцію — слугують засобом захисту особистості від свавільного втручання з боку державної влади, водночас сприяючи утвердженню відкритого і відповідального врядування. Права рівності, у свою чергу, гарантують недискримінаційний доступ до політичного процесу, створюючи правові передумови для рівноправної участі кожного громадянина у суспільному житті, незалежно від соціального чи іншого статусу.

Запропонована класифікація сприяє формуванню цілісного уявлення про політичні права як про комплексний правовий інститут, що охоплює і механізми участі, і засоби захисту, і гарантії рівності у політичній сфері.

4. Розкрито фундаментальний вплив принципу людської гідності на формування, реалізацію та захист політичних прав і свобод людини. У дисертаційному дослідженні обґрунтовано, що людська гідність є аксіологічною основою сучасної правової системи та визначальним орієнтиром у побудові демократичного суспільства, в якому політичні права виконують роль засобу самореалізації особи та її участі у публічному житті. Політична участь, як похідне від права на гідність, розглядається як ключовий механізм включення особи у процес прийняття суспільно значущих рішень, реалізації свободи слова, об'єднань та протесту.

Встановлено, що саме гідність людини визначає змістовні рамки політичних прав, надаючи їм не лише юридичного, а й етичного сенсу. Аргументовано, що політичні права покликані не лише забезпечити участь громадян у державному управлінні, а й слугують інструментом захисту від свавільного втручання держави, утвердження самоповаги особи та визнання її автономії. З цієї позиції, політичні права набувають особливої ваги в контексті побудови правової держави, в центрі якої перебуває людська особистість і її гідність.

Сформульоване авторське визначення права на людську гідність як природного, універсального та невідчужуваного права, що не залежить від соціального, расового, національного, релігійного чи будь-якого іншого статусу особи. Це право належить людині від народження, не втрачає своєї дії після її смерті, базується на усвідомленні власної цінності, виявляється у свободі самовираження та самовизначення в суспільстві. У запропонованому розумінні гідність є не лише об'єктом охорони, а й нормативною основою для побудови всієї системи прав людини, зокрема політичних прав, що є передумовою формування правової, соціальної та демократичної держави.

5. Досліджено особливості реалізації політичних прав у німецькому праві та їх співвідношення з концепцією свободи як правового статусу особистості. Встановлено, що у правовій доктрині Федеративної Республіки Німеччина свобода трактується не лише як гарантована можливість дії, але як онтологічна складова особистості, що забезпечується через систему основних прав (Grundrechte). Ці права розглядаються як юридичні механізми вільного розвитку особистості, що охоплюють її автономію, гідність і здатність до самореалізації у публічному та приватному житті. У цьому контексті свобода набуває значення не лише дозволу, а правового простору, який захищає особу від необґрунтованого втручання з боку держави.

На відміну від німецького праворозуміння, аналіз наукових джерел українського права свідчить про те, що в Україні свобода, як конституційна категорія, здебільшого розглядається в її позитивному вимірі — як юридично дозволена поведінка, яка реалізується в межах, установлених державою. Основні права і свободи в українській доктрині тлумачаться як конкретні напрями діяльності людини, легітимізовані законодавством, що свідчить про інструментальне розуміння свободи.

Обґрунтовано, що така різниця у правовому сприйнятті свободи зумовлює відмінності у регулюванні політичних прав: у німецькій моделі — це переважно негативна свобода, яка фокусує увагу на обмеженні держави від втручання в особисту сферу, тоді як в українській — це позитивна свобода, яка передбачає активну роль держави у створенні умов для її реалізації. При цьому німецьке право демонструє високий рівень конституційної гарантії основних прав, трактуючи свободу як сферу особистої відповідальності, що захищається державою, тоді як в Україні свобода здебільшого надається з огляду на публічний інтерес і реалізується через чітко окреслені законодавчі межі.

6. Доведено, що в німецькій правовій доктрині ключового значення набуває функціональний підхід до класифікації основних прав, який дозволяє розглядати їх не лише як декларативні юридичні положення, а як ефективні

механізми взаємодії особи з державою. У межах цієї класифікації виокремлюються чотири базові статуси:

- status negativus — права, що забезпечують захист особи від втручання держави (наприклад, свобода думки, мирних зібрань);
- status positivus — права, що зобов'язують державу створювати умови для реалізації свобод (наприклад, право на освіту, медичну допомогу);
- status activus — права участі у державному управлінні (наприклад, виборче право);
- права рівності — забезпечують рівне ставлення з боку держави до всіх суб'єктів правовідносин.

Обґрунтовано, що така систематизація дозволяє виявити інституційний обсяг обов'язків держави щодо реалізації кожного типу прав, а також точніше оцінювати ефективність державної політики у сфері прав людини. Функціональний підхід трансформує сприйняття прав із суто нормативного у діяльнісний вимір, акцентуючи увагу на реальному механізмі їх забезпечення. Запропоновано впровадження цього підходу до українського правового дискурсу.

7. Сформульовано авторське визначення терміну «політична участь» / «співучасть» як форми активного впливу громадян на державну політику, прийняття рішень та формування органів влади. У дослідженні обґрунтовано, що політична участь є однією з форм реалізації політичних прав, що належить переважно громадянам конкретної держави. Вона реалізується як через індивідуальні, так і колективні механізми — участь у виборах, референдумах, політичних партіях, громадських об'єднаннях, петиціях та протестах.

Політична участь трактується як невід'ємний елемент демократичного ладу, що не лише легітимізує державну владу, але й забезпечує ефективну взаємодію між громадянським суспільством і державними інститутами. Вона є однією з форм народовладдя та критично важливим чинником у підтриманні сталого демократичного порядку. Запропоноване визначення акцентує також

на важливості політичної участі для функціонування конституційної демократії, оскільки вона забезпечує реалізацію принципу рівного правового статусу, свободи ЗМІ, відкритості виборчого процесу та підзвітності влади перед громадянами. Отже, політична участь виконує не лише правозабезпечувальну, а й інтегративну функцію, сприяючи посиленню зв'язків між державою та громадянами.

Доведено, що політична участь є четвертим базовим правом, що має однакову конституційну цінність, як право на життя, свободу та приватну власність. Це право забезпечує можливість особи брати участь у демократичному дискурсі, формуванні загальної волі та ухваленні політичних рішень демократичним шляхом, що є прямим втіленням гідності людини як основоположного принципу правового порядку.

8. Обґрунтовано доцільність імплементації концепції «озброєної демократії» в українське правове поле як ефективного механізму захисту конституційного ладу від антидемократичних загроз. На основі аналізу німецької правової доктрини доведено, що в умовах сучасних викликів, зокрема війни, політичного екстремізму та зовнішньої агресії, демократична держава має право, а подекуди й обов'язок обмежувати окремі політичні свободи з метою збереження власної правової і політичної системи.

Концепція «озброєної демократії» (*wehrhafte Demokratie*) передбачає правову можливість встановлення меж для діяльності політичних партій, громадських об'єднань або окремих осіб, якщо їхня діяльність спрямована на підрив демократичного порядку або загрожує національній безпеці. Така модель демократії є формою самооборони демократичного ладу в умовах зовнішніх та внутрішніх загроз і деструктивних впливів.

Запропоновано запровадити в українському правовому дискурсі термін «конструктивно дієздатна демократія» як такий, що відображає необхідність забезпечення балансу між захистом основоположних прав і підтриманням публічної безпеки. Цей підхід має базуватися на принципах правової

визначеності, пропорційності, мінімального втручання та суворой обґрунтованості обмежень. Йдеться про формування механізму, за якого обмеження прав і свобод не лише допускаються в умовах небезпеки, але й стають способом збереження самої демократичної природи держави. Таким чином, упровадження концепції «конструктивно дієздатної демократії» в Україні відповідає як національним безпековим інтересам, так і міжнародним правовим стандартам захисту прав людини, забезпечуючи стабільність, правопорядок та конституційну ідентичність держави.

9. Встановлено особливості реалізації та обмеження політичних прав в умовах воєнного стану. Підкреслено, що обмеження прав можуть бути правомірними лише за умов дотримання принципу пропорційності, наявності легітимної мети, законодавчої підстави та гарантій тимчасовості. Обґрунтовано, що концептуальне ототожнення понять «обмеження» та «втручання» у вітчизняному праві корелюється з німецькою доктриною «Schranken». Проаналізовано німецьку концепцію «Schranken-Schranken», яка встановлює подвійний правовий фільтр: будь-яке обмеження повинно не лише базуватися на законі, а й відповідати принципу співмірності, захищаючи сутність самого права.

В умовах воєнного стану в Україні, згідно зі ст. 64 Конституції України, основні права та свободи, такі як право на життя, гідність, свободу, особисту недоторканність і право на звернення до органів влади, залишаються недоторканими. Тимчасові обмеження стосуються передусім політичних прав, зокрема участі у виборах, проведення референдумів, мирних зібрань і демонстрацій, і реалізуються виключно в межах, визначених законом та обґрунтованих суспільною необхідністю.

У роботі підкреслено важливість прозорості, підзвітності та юридичної визначеності дій влади під час обмеження політичних прав. Це сприяє підвищенню довіри громадян до державних інституцій, а також легітимізації рішень в очах міжнародної спільноти. Зазначено, що заборона діяльності

проросійських партій та структур, діяльність яких була спрямована на підриє суверенітету і територіальної цілісності України, є правомірною та необхідною реакцією правової держави на загрози її існуванню.

10. Доведено, що право на об'єднання у політичні партії є ключовим інструментом реалізації принципу політичного плюралізму та невід'ємним елементом демократичного ладу, особливо яскраво це простежується у німецькій правовій моделі. У ФРН політичні партії користуються особливим конституційним захистом відповідно до Основного Закону, що підкреслює їхню роль як суб'єктів формування політичної волі народу (ст. 21 GG). Рішення про заборону партій може ухвалити виключно Федеральний конституційний суд, що забезпечує інституційну неупередженість, високий стандарт доказовості та дотримання принципу правової визначеності. У німецькому правопорядку навіть політичні партії з радикальною ідеологією можуть продовжувати діяльність, якщо не виявлено реальної та безпосередньої загрози демократичному ладу.

На противагу цьому, в українському правовому полі політичні партії регулюються Конституцією України (ст. 36, 37) та Законом України «Про політичні партії в Україні», але вони не визнаються як невід'ємна складова конституційного ладу. Це зумовлює іншу правову природу механізму заборони партій. Хоча Конституція України передбачає можливість обмеження діяльності партій у разі загрози незалежності, територіальній цілісності чи безпеці держави, механізми контролю не завжди мають достатню інституційну автономію, що створює загрозу політичного зловживання.

11. Встановлено, що істотною відмінністю у правовому регулюванні діяльності політичних партій в Україні та Федеративній Республіці Німеччині є підхід до участі державних службовців, військовослужбовців і працівників правоохоронних органів у партійному житті. В Україні чинне законодавство передбачає повну або часткову заборону для цих осіб брати участь у політичних партіях, що закріплено, зокрема, у Законах України «Про

державну службу», «Про політичні партії в Україні», «Про Національну поліцію» тощо. Така заборона обґрунтовується необхідністю запобігання конфлікту інтересів, збереження політичного нейтралітету публічної служби та підвищення довіри до інституцій державної влади.

Натомість у правовій системі ФРН, яка ґрунтується на засадах конституційного плюралізму та відкритості демократичного процесу, не існує прямої заборони на членство держслужбовців у політичних партіях. Державні службовці визнаються політично активними громадянами, які мають право брати участь у партійному житті за умови дотримання принципів нейтралітету, доброчесності та лояльності до демократичного порядку. Регулювання здійснюється здебільшого на рівні внутрішніх етичних кодексів, дисциплінарного законодавства та практики адміністративної юстиції.

Такий підхід у ФРН демонструє вищий рівень довіри до інституційної саморегуляції та політичної зрілості публічних службовців, тоді як український підхід переважно базується на забороні як запобіжнику потенційних загроз. Враховуючи потребу в розбудові інституційної стійкості та правової держави в Україні, доцільно розглянути можливість пом'якшення або диференціації обмежень, зокрема шляхом запровадження механізмів внутрішнього партійного етичного контролю, незалежного моніторингу, а також адміністративної відповідальності за зловживання службовим становищем з політичною метою.

12. Здійснено аналіз інституційної спроможності органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері реалізації політичних прав. Інституційна спроможність розглядається як комплексна здатність державних органів, органів місцевого самоврядування та представників громадянського суспільства ефективно виконувати функції із забезпечення реалізації, охорони та захисту політичних прав громадян. Авторське визначення інституційної спроможності сформульовано як здатність суб'єктів публічної влади забезпечити ефективне функціонування правового механізму реалізації

політичних прав через наявність відповідних людських, фінансових, інформаційних ресурсів, чітке нормативне регулювання, горизонтальну та вертикальну координацію дій, підзвітність та відкритість у діяльності.

Обґрунтовано, що ефективна реалізація політичних прав на національному рівні пов'язана з ефективною роботою Верховної Ради України через функцію парламентського контролю, зокрема через інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, механізм депутатських звернень і запитів. У роботі акцентовано на доцільності посилення ролі парламентських комітетів, шляхом створення окремого Комітету з питань захисту політичних прав громадян, з огляду на зростання суспільного інтересу до реалізації політичних прав під час виборів і політичних криз.

Також обґрунтовано необхідність удосконалення адміністративної відповідальності за порушення політичних прав громадян. Наявна модель санкцій, яка обмежується штрафами, не має превентивного ефекту, що знижує дієвість механізму захисту прав. Запропоновано розширити перелік санкцій та уніфікувати практику їх застосування відповідно до принципів верховенства права.

Встановлено, що повноваження Президента України передбачені статтею 106 Конституції України, загалом, надають йому можливості щодо реалізації політичних прав громадян. Незважаючи на позиції науковців щодо суттєвого обмеження повноважень Президента України в різних сферах, в першу чергу у сфері виконавчої влади, а також у зв'язку із змінами до Конституції і переходу до парламентсько-президентської форми правління, необхідно констатувати, що Президент України має достатньо повноважень щодо забезпечення політичних прав громадян і реалізує їх особисто або за погодженням з іншими державними органами.

Доведено, що інституційна спроможність органів самоврядування є ключовою для реалізації політичних прав громадян на місцях, особливо у

контексті децентралізації. Встановлено, що дублювання функцій між виконавчими органами державної влади та органами місцевого самоврядування створює інституційні конфлікти, що знижує ефективність управління. Запропоновано оптимізацію цієї моделі через зосередження функцій вирішення місцевих питань виключно в органах місцевого самоврядування, тоді як функція контролю повинна здійснюватися представниками держави — наприклад, упровадженням інституту представника Президента в регіонах замість існуючих державних адміністрацій.

13. Встановлено, що збройна агресія з боку російської федерації стала каталізатором якісного розвитку громадянського суспільства в Україні, спричинивши не лише зростання кількості громадських об'єднань, ініціатив та волонтерських рухів, а й трансформацію їхньої ролі у державотворчих процесах. Зазначені зміни проявляються як у кількісному зростанні громадської активності, так і в сутнісному переосмисленні функцій громадських інституцій, зокрема у сфері політичних прав і свобод. Істотно зросла залученість громадян у правозахисну діяльність, участь у публічному контролі, моніторингу дотримання прав людини, формуванні політичних рішень, а також у відстоюванні демократичних цінностей на національному та міжнародному рівнях.

Доведено, що інститути громадянського суспільства відіграють важливу роль у забезпеченні як внутрішньої, так і зовнішньої безпеки держави, через формування горизонтальних зв'язків між владою та суспільством, мобілізацію громадського потенціалу для протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, зокрема в умовах гібридної війни. Їх діяльність сприяє реалізації національних інтересів із врахуванням потреб окремих соціальних груп, що зумовлює нову якість взаємодії між громадянином, державою та міжнародною спільнотою.

Встановлено, що ключовими напрямками діяльності організацій громадянського суспільства у сфері забезпечення політичних прав є

формування та реалізація механізмів громадської участі, вплив на державну політику, контроль за виборчим процесом, захист свободи слова, права на мирні зібрання, асоціації та петиції. Розвиток таких механізмів безпосередньо пов'язаний із підвищенням ефективності демократичного врядування та прозорості публічного управління.

Обґрунтовано, що сталий розвиток громадянського суспільства є передумовою політичної стабільності, а його активна участь у моніторингу дотримання політичних прав — одним із головних індикаторів рівня демократії. Запропоновано посилити нормативне регулювання діяльності громадських організацій у цій сфері, зокрема шляхом розширення інструментів громадського контролю, створення державної підтримки правозахисних ініціатив та посилення прозорості процедур залучення громадськості до прийняття політичних рішень.

14. Проаналізовано трансформацію виборчої системи України в умовах воєнного стану як одного з ключових викликів для забезпечення політичних прав громадян. Встановлено, що запровадження воєнного стану відповідно до Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зумовило тимчасове призупинення виборчого процесу, що, однак, не скасовує загальних зобов'язань держави щодо гарантування виборчих прав у довгостроковій перспективі. Утримання від проведення виборів у період активних бойових дій є вимушеним заходом, продиктованим необхідністю забезпечення публічної безпеки, стабільності державного управління та територіальної цілісності.

Визначено, що забезпечення безперервності функціонування інститутів влади у період призупинення виборчих процесів є критичним чинником політичної стабільності, легітимності державної влади та правової визначеності в умовах надзвичайної ситуації. Особливу роль відіграє збереження роботи Верховної Ради України, Президента, Кабінету Міністрів,

органів правосуддя та інших інституцій, навіть після завершення строків їхніх повноважень, що врегульовано спеціальними законодавчими нормами.

У межах дисертаційного дослідження підкреслено, що реформування виборчої системи України, зокрема перехід до пропорційної системи з відкритими списками, стало важливим кроком до демократизації політичного процесу. Така система передбачає посилення ролі виборця у формуванні виборчого списку, зменшення впливу партійної верхівки, а також збільшення прозорості фінансування виборчих кампаній. Водночас зазначено, що ця модель стикається з низкою викликів: недостатня обізнаність виборців, ризик маніпуляцій під час визначення рейтингових позицій кандидатів тощо.

Наголошено на необхідності завчасної підготовки до відновлення виборчих прав громадян після завершення воєнного стану, шляхом створення гнучких і прозорих механізмів поновлення виборчих процедур, які враховуватимуть специфіку пост-конфліктного періоду. Зокрема, йдеться про оновлення виборчих реєстрів, забезпечення голосування внутрішньо переміщених осіб, виборців на деокупованих територіях, впровадження цифрових інструментів голосування, підвищення довіри до виборчих комісій та ефективність судового контролю.

15. Досліджено особливості обмеження політичних прав і свобод в умовах воєнного стану. Встановлено, що у зв'язку з необхідністю протидії збройній агресії російської федерації та забезпечення публічної безпеки законодавством передбачено тимчасове обмеження деяких політичних прав і свобод, зокрема: права на участь у виборах, референдумах, мирних зібраннях і демонстраціях піддаються обмеженням, але лише у тій мірі, в якій це необхідно для захисту інтересів держави. Заборона виборчих процесів і масових зібрань є вимушеним заходом, спрямованим на підтримання безпеки. Обґрунтовано, що легітимне обмеження політичних прав в умовах воєнного стану повинно поєднувати юридичну обґрунтованість і демократичну

доцільність. Будь-яке втручання має не лише відповідати вимогам закону, а й зберігати баланс між інтересами безпеки і правами особи.

16. Досліджено децентралізаційну трансформацію системи влади як чинник розширення політичних прав громадян на місцевому рівні. Аргументовано, що реформа децентралізації є ключовим елементом демократичних перетворень в Україні: вона сприяє зміцненню місцевого самоврядування, підвищенню прозорості управління та ефективності розподілу ресурсів. Проте цей процес зіткнувся з викликами, такими як економічна нерівність громад, ризики сепаратизму в регіонах із культурними та етнічними відмінностями, а також обмежена спроможність місцевої влади на окупованих територіях. Надалі реформа потребує завершення законодавчого регулювання, запровадження механізмів фінансового вирівнювання між громадами та створення інституту префектів для контролю за дотриманням унітарності держави. Особливого значення набуває цифровізація, яка дозволяє підвищити прозорість управління та залучити громадян до процесів прийняття рішень. Наголошено, що для звільнених територій пріоритетом залишаються відновлення інфраструктури, інтеграція внутрішньо переміщених осіб та поступове повернення до повноцінного місцевого самоврядування.

Обґрунтовано, що децентралізація потребує інституційного доопрацювання, включаючи запровадження інституту префектів і фінансового вирівнювання.

17. Визначено основні загрози, пов'язані з політичною корупцією, яка виступає суттєвим чинником підриву легітимності демократичних інститутів, зниження довіри громадян до влади та порушення принципу рівного доступу до участі в політичному процесі. Особливої уваги заслуговують такі сфери корупційних ризиків, як непрозоре фінансування політичних партій і виборчих кампаній, політичне протекціоністське призначення кадрів, використання адміністративного ресурсу на виборах, а також конфлікти

інтересів при ухваленні політичних рішень.

Обґрунтовано, що політична корупція не лише деформує механізм реалізації політичних прав, а й створює структурні бар'єри для участі нових акторів у політичному житті. У зв'язку з цим запропоновано комплексний підхід до протидії цим явищам, що має включати: посилення прозорості фінансової звітності партій, імплементацію електронних інструментів публічного моніторингу, розширення повноважень антикорупційних органів (зокрема НАЗК і НАБУ), а також запровадження механізмів обов'язкового громадського контролю за розподілом державного фінансування політичних суб'єктів.

Підкреслено важливість цифровізації процесів публічного управління та створення єдиної цифрової платформи, яка забезпечуватиме відкритий доступ до інформації про діяльність політичних партій, доходи та витрати, участь у виборах, взаємодію з лобістськими структурами. Такий інструмент сприятиме формуванню відповідальної політичної культури та підвищенню суспільної довіри до демократичних інститутів.

18. Розкрито потенціал і ризики застосування технологій штучного інтелекту (ШІ) у сфері реалізації політичних прав і свобод громадян. Встановлено, що ШІ може стати ефективним інструментом підвищення прозорості виборчих процесів, зокрема через автоматизацію обробки результатів голосування, верифікацію виборців, підвищення оперативності обміну інформацією між виборчими комісіями, а також створення інтерактивних механізмів залучення громадян до прийняття політичних рішень.

Водночас обґрунтовано, що широке використання ШІ в політичній сфері породжує низку ризиків, зокрема: ймовірність масових маніпуляцій персональними даними, застосування алгоритмів для мікротаргетингу виборців з метою впливу на їх вибір, поширення дезінформації за допомогою ботів і глибоких фейків (deepfake), а також загрози кібербезпеці виборчих

платформ. Особливо критичним ці загрози стають в умовах воєнного стану, коли інформаційний простір країни є вразливим до зовнішнього втручання та дестабілізації.

Наголошено на необхідності системного вдосконалення нормативно-правового забезпечення регулювання застосування ІІІ у політичних процесах. Це включає: гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері цифрових прав людини, створення етичних кодексів використання ІІІ, розробку механізмів аудиту алгоритмів, що застосовуються у виборчих технологіях, та впровадження обов'язкових стандартів кіберзахисту. Підкреслено важливість формування цифрової грамотності громадян як ключового фактора збереження їхньої суб'єктності у цифровій демократії.

19. Проведено критичний аналіз нормативно-правового забезпечення політичних прав в Україні з урахуванням новітніх викликів, зумовлених як трансформацією політичної системи, так і умовами воєнного стану. Встановлено, що актуальною проблемою є відсутність спеціального закону України «Про свободу мирних зібрань», що створює правову невизначеність у регулюванні цього права та відкриває простір для довільного тлумачення норм з боку органів влади, особливо військових адміністрацій. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність чіткого законодавчого визначення меж, порядку та процедур проведення мирних акцій, що дозволить зберегти баланс між потребами безпеки та свободою вираження громадської думки.

Установлено, що політичні права громадян, хоча й отримали системну регламентацію у Виборчому кодексі України, все ж залишаються частково фрагментарно урегульованими в інших сферах. Виявлено також прогалини у регулюванні місцевих референдумів, громадських слухань та електронної демократії. Для усунення зазначених прогалин пропонується: ухвалення спеціального Закону України «Про свободу мирних зібрань»; прийняття Закону «Про місцевий референдум»; розробка комплексного Закону «Про

громадський контроль»; створення єдиного державного цифрового ресурсу для фіксації процесів громадських слухань і бюджету участі, а також запровадження уніфікованих стандартів прозорості, інклюзивності та звітності органів місцевого самоврядування. Удосконалення нормативного регулювання таких інструментів, як громадські слухання, петиції та бюджети участі, сприятиме активнішій участі громадян у політичному житті, що стане запорукою подальшого демократичного розвитку України.

Запропоновано конкретні напрями оновлення Виборчого кодексу, зокрема в частині прозорості *формування ДВК*, електронного голосування та адаптації до умов воєнного стану; удосконалення законодавства про політичні партії - анулювання реєстрації функціонально недієздатних партій, підвищення фінансової прозорості бюджетів політичних партій.

20. Встановлено, що в умовах воєнного стану Україна перебуває перед складним викликом — необхідністю одночасного забезпечення публічної безпеки та дотримання конституційно гарантованих прав і свобод людини і громадянина. Конституція України (ст. 64) визначає перелік прав, що не підлягають обмеженню навіть за умов надзвичайного або воєнного стану, зокрема право на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, а також право на звернення до органів влади. Це свідчить про закріплення в Основному Законі базових правових орієнтирів, які залишаються чинними навіть у періоди загрози національній безпеці.

Проаналізовано правові та інституційні механізми, запроваджені українською державою з метою збереження контролю за дотриманням політичних прав в умовах правового режиму воєнного стану. Серед них — можливість судового оскарження рішень органів державної влади, функціонування Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, парламентський контроль, а також діяльність інститутів громадянського суспільства, що здійснюють функцію громадського контролю та моніторингу.

Наголошено на важливості безперервного функціонування ключових

державних інституцій навіть у разі завершення строку їх повноважень. Закон «Про правовий режим воєнного стану» передбачає продовження діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, органів правосуддя та прокуратури. Такий правовий підхід забезпечує інституційну стабільність, запобігає утворенню вакууму влади та підтримує легітимність державної влади в умовах надзвичайної ситуації.

Доведено, що ефективна реалізація політичних прав можлива лише за умови наявності трьох взаємопов'язаних чинників: активної громадянської позиції, стабільної інституційної архітектури, здатної реалізовувати механізми правового захисту, а також внутрішньої саморегулювальної спроможності держави як гаранта прав і свобод. Саме така триєдина модель становить основу життєздатного демократичного правопорядку, здатного протистояти кризовим викликам, зокрема в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування. Право України. 1998. № 8. С.10.
2. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с.
3. Адміністративне право України. Т.1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / за ред. проф. В.В. Галуцька. Херсон: Грін Д.С., 2015. 272 с. С. 98–99.
4. Адміністративне право України: навчальний посібник / за заг. ред. Т.О. Коломoeць, Г. Ю. Гулевської. К.: Істина, 2007. 216 с., с. 20–21.
5. Адміністративне право України: підручник / за ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.
6. Адміністративне процесуальне право: навч. посібник / за заг. ред. Т.П. Мінки. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 278 с., с. 158.
7. Аналітична доповідь до щорічного послання президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». Національний інститут стратегічних досліджень. URL:
http://www.niss.gov.ua/public/File/analit_dopovid_POSLANNYA_2018_FINAL_Oct_02.pdf, с. 557–559.
8. Апелъ К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? Політ. думка.0994. № 3. С. 115–120
9. Армаш Н. О. Політична корупція – феномен сучасного державного управління. URL:
https://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/2_2017/12-17.pdf
(дата звернення: 05.06.2023).

10. Бараненко Д.В. До характеристики адміністративно-правового статусу центральних органів виконавчої влади. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 5 (34). 2020. С. 88–93, с. 91.
11. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики. Автореф. дис....канд.юрид.наук. 12.00.02. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2004. 17 с.
12. Батанов О.В. Муніципальне право України: підручник. Харків: Одиссей, 2008. 528 с.
13. Батанов О. В. Теорія муніципального права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 412 с.
14. Баштанник О. Концептуальні засади визначення феномену спроможності в сучасній методології дослідження державного управління. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2023. № 2. С. 10–18. URL: <https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/309/276>.
15. Безпекові аспекти політичної децентралізації в Україні: бачення, реалії та можливі наслідки. *Дослідження Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння (ЦДАКР)* / Загальна редакція: Ф. Флурі, В. Бадрак. Київ, 2017. 56 с.
16. Бельо Л.Ю. Політичні права та свободи. Їх зміст та правові гарантії. *Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики*. 2018 № 2 частина 3. С.3-8, С.5 URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/2_2018/part_3/3.pdf
17. Бернацький Б. Національні та європейські стандарти заборони політичних партій. *Український часопис конституційного права*. 4/2018. С. 122-131. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2018.5>
18. Богатир В. Оскаржувати слід підстави для введення санкцій, а не порушення чийхось прав. *Закон і бізнес*. Вип. № 15. 2021. URL:

- https://zib.com.ua/ua/147267-sankcii_rnbo_oskarzhuvati_slid_pidstavi_dlya_vvedennya_a_ne.html.
- 19.Болдирєв С. В. Організаційно-правові питання місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 22 с.,
- 20.Букач В., Камінська Н., Медвідь Л. Інституційні гарантії конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Юридичний часопис НАВС*. 2021, №1 (21). С. 39-46.
<https://doi.org/10.33270/04212101.39>
- 21.Бюлетень Центральної виборчої комісії. № 3 (27) 2013. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2013_3_visnik_title.cvk.pdf (дата звернення: 19.06.2023).
- 22.Васьковська О.В. Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2007. 20 с., с. 4, 11–12.
- 23.Верцімага І.В. Механізм здійснення парламентського контролю за реалізацією державної екологічної політики в Україні. Дис. ... канд. наук. з держ. управління. Київ, 2016. 214 с., с. 77.
- 24.Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 2-3. Ст. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20> (дата звернення: 18.02.2024).
- 25.Виборчі системи з відкритими списками: в пошуках оптимальної моделі для України. Міжнародна фундація виборчих систем в Україні. Київ, 2017. 71 с.
- 26.Вивід прав України / [М. Грушевський, С. Величко, В. Липинський та ін.; ред. М. П. Парцей]. Львів: Слово, 1991. 126 с., С.45-49
- 27.Висновок Харківської правозахисної групи щодо доцільності та законності запровадження карантинних заходів відповідно до

- Постанови Кабінету Міністрів України № 255 від 2 квітня 2020 року.
URL: <http://khpg.org/index.php?id=1586221405> (дата звернення: 14.07.2020).
28. Відповідальність за корупційні правопорушення: навч. посібник / Є.О. Алісов, В.В. Мартиновський, В.Я. Настюк, О.М. Шевчук. Харків: Юрайт, 2017. 168 с.
29. Володимир Зеленський підписав закон про всеукраїнський референдум. Офіційне інтернет-представництво Президента України. 8 квітня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-pidpisav-zakon-pro-vseukrayinskij-refere-67877>.
30. Гайворонський В. Джерела права. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 3. С. 56–65. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4582> (дата звернення: 19.06.2023).
31. Гайду А. В. Право на спротив як форма реалізації реального народовладдя. Актуальні проблеми політики. 2018. Вип. 62. С. 44–60. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/> (дата звернення: 20.09.2023).
32. Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації. Київ: Видавництво Україна, 2007. 348 с.
33. Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні. Дис. ... доктора юрид. наук. Харків, 2003. 413 с., с. 214.
34. Гідність людини. Що ми розуміємо під «гідністю», «людиною» та «людською гідністю»? : мат. Міжнародного наук.-практ. семінару «Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України». Київ, 2016. 216 с.
35. Гладких В.І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект: монографія. Харків: Факт, 2005. 368 с., с. 8–9.

36. Головатий С. Про людські права. Київ: Дух і Літера. 2016. 786 с.
37. Головченко В. В., Головченко О. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні: монограф. Чернігів: Видавець: Лозовий В. М., 2012. 328 с.
38. Гонціанж Я., Гнидюк Н. Реформа системи державного управління: можливості й загроза для розвитку громадянського суспільства. *Суспільні реформи і становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали наук.-практ. конф.* Київ, 2001. Т. 1. 423 с.
39. Горлач М. І. Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підручник для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр учбової літератури. 2009. 840 с. URL: https://pidruchniki.com/1105051936395/politologiya/politichna_uchast_strategiya_taktika_polititsi(дата звернення 01.06.2019)
40. Горобець Н.О. Деякі питання взаємозв'язку права на місце проживання фізичної особи та права на недоторканості житла фізичної особи. Проблеми цивільного права та процесу (пам'яті проф. О.А. Пушкіна): матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (31 травня 2008 р., м. Харків). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. С. 222–225.
41. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. К.: Атіка, 2007, 432 с.
42. Данильян О.Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 3 (26), 2015. С. 66–77, с. 74.
43. Дахова І. І. Розподіл повноважень між Президентом України і Кабінетом Міністрів України. *Форум права*. 2011. № 1. С. 241.
44. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського суду з прав людини // *Форум права*. 2018, № 4. – С. 17–25.

45. Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки від 04.07.1776. Архівні документи. URL: [https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php) (дата звернення: 20.09.2023).
46. Декларація прав людини і громадянина від 26.08.1789. URL: <https://uk.wikisource.org/> (дата звернення: 20.09.2023).
47. Демократія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F> (дата звернення 02.09.19)
48. Демократія. Основні принципи. URL: <https://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-1/part-1/unit-1/chapter-1/lesson-2/> (дата звернення 05.09.2019)
49. Депутатський запит щодо дотримання прав людини. Вх. 11/10-2344 від 22.06.2018 року. Електронний ресурс. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/wcadr_document?DOCUMENT_ID=147666&DOCUMENT_TYPE=1.
50. Децентралізація влади: як зберегти успішність в умовах нових викликів. Аналітична доповідь / авт. кол.: Жаліло Я.А., Макаров Г.В., Даниляк О.О. та ін. Київ, 2018. 21 с.
51. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування у 2020 році: результати 5-ї хвилі опитування громадян України. Офіс Ради Європи. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/633/2020Report_UKR_ukr.pdf (дата звернення: 12.03.2024).
52. Децентралізація, місцеве самоврядування і регіональний розвиток: стратегічний вимір. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35532.html>.
53. Дмитренко О. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України. Політична система України: конституційна

- модель та політичні практики: монографія / кол. авт.: Зеленько Г.І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 305–306.
54. Домбровська О.В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Нац. акад. внутр. справ України. К., 2005. 19 с.
55. Дорожко Є. Електронні петиції в Україні. Громадський простір. URL: <https://www.prostir.ua/?library=elektronni-petytsiji-v-ukrajini> (дата звернення: 19.06.2023).
56. Дубле Ів-Марі. Дезінформація та виборчі кампанії / переклад укр. мовою за підтримки проєкту Ради Європи «Підтримка прозорості, інклюзивності та чесності виборчої практики в Україні». – Страсбург: Рада Європи, 2020. – 33 с.
57. Електронні виборчі системи: процедури голосування та матеріальні засоби. Міжнародний досвід. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28966.pdf> (дата звернення: 19.06.2023).
58. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод прийнята 4 листоп. 1950 р., набула чинності 3 верес. 1953 р. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf
59. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
60. Єльнікова М.О. Класифікація конституційних прав в контексті праворозуміння. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015 р, вип.2, том.1. С.77-81. URL: http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo02/part_1/20.pdf

61. Забарний Г. Г., Калюжний Р. А., Шкарупа В. К. Адміністративне право України: навчальний посібник. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2003. 212 с., с. 13.
62. Заворотченко Т. М. Зміст, система та види політичних прав і свобод людини й громадянина // Актуальні проблеми політики. 2014. № 26 (65) С. 78-83
63. Загальна декларація прав людини.
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (18.01.2021)
64. Запровадження виборчої системи з відкритими списками: можливий вплив на політичну систему України. Аналітична записка НІСД. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Yanishevskiy_vidkr_sp-60a2d.pdf.
65. Захаров Є. Правозахисний рух в Україні: quo vadis? *Юридичний вісник України*. 2003. № 41. С. 26–32.
66. Захаров Є. Що таке правозахист? Завдання, функції, права і принципи діяльності правозахисних організацій. *І*. 2001. № 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua>.
67. Зеленько Г. Трансформація політичного режиму в Україні під час повномасштабної російської збройної агресії. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 16.
68. Іванків І. Права людства. Монографія. Київ: Ваїте, 2020. 158 URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/1/483674.pdf>
69. Ільницька У. В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер. : Політологія. 2012. Т. 197, Вип. 185. С. 37-41. С.38 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_197_185_9

- 70.Індекс демократії: Україна залишається у групі «перехідних режимів». Громадське радіо, 02 лютого 2018 р. URL: <https://hromadskeradio.org/news/2018/02/02/indeks-demokratiyi-ukrayina-zalysheyetsya-u-grupi-perehidnyh-rezhymiv> (дата звернення: 18.02.2024).
- 71.Інформаційна довідка щодо волонтерства та благодійництва. Міністерство соціальної політики. 2016. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12101.html?PrintVersion>.
- 72.Інформаційний портал «Права людини в Україні». Харківська правозахисна група. «Є ознаки узурпації влади: заява правозахисних організацій щодо санкцій проти громадян України». URL: <http://khpg.org/1608808961>.
- 73.Кампо В. Українська доктрина верховенства права: проблеми становлення і розвитку // Проблеми сучасного українського конституціоналізму: збірка наукових праць. На пошану Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова / Конституційний Суд України, Академія правових наук України; заг. ред.: Стрижак А., Тацій В.; упоряд.: Бринцев В., Кампо В., Стецюк П. Київ, 2008. С. 19.
- 74.Кант І. Критика чистого розуму. Переклад з німецької Юрія Федорченка. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
- 75.Караваєв І. Онлайн-вибори в Україні: реалії та перспективи. Юридична газета онлайн, 28 травня 2020 р. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/vibori-onlayn-v-ukrayini-realiyi-ta-perspektivi.html> (дата звернення: 19.06.2023).
- 76.Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (1997–2018). URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-povagudogidnosti> (дата звернення 10.02.20).

77. Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. Київ: НІСД, 2013. 104 с.
78. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с 290
79. Кірсте С. Транспозитивні основи позитивних прав людини / С. Кірсте // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — № 2. — С. 178–195.
80. Класифікація. Юридична енциклопедія. ред. кол. Ю. С. Шемшученко. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с. URL: <http://leksika.com.ua/20070908/legal/klasifikatsiya>
81. Клименко О. І. Конституційне право громадян на мирні зібрання та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2014. 20 с.
82. Ковалевська Д. Деліберативна демократія у процесах взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні та світі. Грані. Т.26, № 5, 2023. С. 26-32
83. Коваль М. В. Рух опору. Енциклопедія історії України : у 10т. Редкол.:В.А. Смолій та ін.;Інститут історії України НАН України.К.: Наукова думка, 2012. Т.9: 944с.
84. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади та право на громадську непокору: конституційно-правовий аспект. URL: <http://naub.org.ua/?p=161> (дата звернення 20.09.2023)
85. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/print> (дата звернення: 19.06.2023).
86. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 27.04.2021 р. № 80731-X. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
87. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підруч. для студ. ВНЗ та працівників місцевого самоврядування. К.: Правова єдність, 2008. 350 с.
88. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний договір від 04.11.1950. Ратифікована Україною 17.07.1997. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.02.2024).
89. Конвенція про кіберзлочинність. Ратифікація від 07.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 09.05.2023).
90. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_622#Text.
91. Констаний О. В. Види прав і свобод фізичних осіб, які захищаються в національній системі судового контролю за публічною адміністрацією // *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012, № 3 (11). – С. 161–173. URL: http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik11_15.pdf (дата звернення: 18.07.2020).
92. Конституційне (державне) право зарубіжних країн. Навч. посібник. В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, М. Пашков. За ред. В.М. Бесчастного. К.: Знання, 2008. 467 с.
93. Конституційне право громадян на звернення до органів державної влади. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_39684 (дата звернення: 18.02.2024).
94. Конституційне право України: навч. посіб. для студентів навч.-наук. інституту інформаційної безпеки Національної академії СБ України / В. Б. Барчук, О. І. Косілова, Л. В. Радовецька, І. О. Романюк; за заг. ред.

- канд. юрид. наук, проф. О.В. Шмоткіна. Київ: Нац. акад. СБУ, 2018. 168 с.
95. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.
96. Конституційний суд України. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/uhvaleno-rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-no-5-r2018>
97. Конституція (основний закон) Естонської Республіки від 28.06.1992. (рос.) URL: https://www.riigikogu.ee/wpcms/wp-content/uploads/2015/02/3_Pohiseadus_VENE.pdf (дата звернення 20.09.2023)
98. Конституція Іспанії. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM#11> (дата звернення: 15.02.2020)
99. Конституція Італійської Республіки: з передмовою В. Шаповала. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2018. 61 с.
100. Конституція Португальської Республіки від 25.04.1976 р URL: <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf> (дата звернення 20.09.2023)
101. Конституція Словацької Республіки від 01.09.1992. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/slovakia.pdf> (дата звернення 20.09.2023)
102. Конституція Угорської Республіки. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/hungary.pdf> (дата звернення: 15.02.2020)
103. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141
104. Конституція Федеративної Республіки Німеччини від 23.05.1949. URL:

- <https://legalns.com/download/books/cons/germany.pdf>
<https://legalns.com/download/books/cons/germany.pdf>
105. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p/print>.
106. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні. 2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 19.06.2023).
107. Коротюк О. В., Лавринович О. В. Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки / Переклад А. О. Воїнова, Д. В. Каєвич. Київ: ОВК, 2021. 404 с.
108. Косілова О. І, Федірко І. П. Розвиток е-урядування в Україні на шляху до реалізації прав і свобод громадян. / *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 82. С. 57-68
109. Косілова О. І. «Озброєна демократія» – засіб проти авторитаризму? *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2023 р. С. 78-82 URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/16.pdf
110. Косілова О. І. Адміністративно-правове забезпечення політичних прав і свобод органами місцевого самоврядування. *Юридичний бюлетень* 2021, №20 С.37-41 <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/20/10.pdf>
111. Косілова О. І. Виборча система як елемент політичної безпеки: політико-правовий аспект. *Наука і правоохорона*. № 3 (42), 2018 р. Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України.– С. 73-81 URL: <http://naukaipravoohorona.com/ua/journal.php?year=2018&number=3&lang=ukr>
112. Косілова О. І. Забезпечення політичних прав і свобод Верховною радою України: конституційно-правовий аналіз. Ірпінський юридичний

часопис. 2023 Вип. 3 (12) С.35-44

113. Косілова О. І. Індикатори політичної безпеки держави. *Наука і правоохорона*. № 2 (40), 2018 р. Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України. С. 273-279
URL:<http://naukaipravoohorona.com/ua/journal.php?year=2018&number=2&lang=ukr>
114. Косілова О. І. Інструменти адміністративно-правового забезпечення реалізації політичних прав громадян України. *Наука і правоохорона*. 2021, №4 С.45-50
115. Косілова О. І. Інформаційна безпека України в умовах глобалізації. *Правова інформатика*. №3(27) 2010 р. С. 22-28
URL:<http://ippi.org.ua/oi-kosilova-informatsiina-bezpeka-ukraini-v-umovakh-globalizatsii>
116. Косілова О. І. Класифікація основних прав і свобод людини і громадянина за функціями прав у правовій системі Німеччини. *Наука і правоохорона* № 4 (46), 2019 р. Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України. С. 389-39 URL:9
http://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2019_4.pdf
117. Косілова О. І. Конституційні права та свободи: україно-німецький правовий дискурс. *Юридичний вісник*. 2018. №4 С.70-75
118. Косілова О. І. Кравченко К. В. Конституційний принцип незалежності суддів у захисті прав та свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал* 2021, №3, С.21-24
<http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=140>
119. Косілова О. І. Міжнародні стандарти політичних прав людини. *Наукові інновації та передові технології*. № 4(32) (2024) С. 404-413
URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/10478>
120. Косілова О. І. Нормативна закріпленість принципу універсальності прав людини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*.

2019. № 3. С.32-35 URL:<http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-uncategorised/111-3-2019-ukr>
121. Косілова О. І. Нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2021. № 3, С. 176-183
122. Косілова О. І. Обмеження політичних прав та свобод: нормативні підстави, механізм реалізації. *Вісник КНУ. Юридичні науки*. № 3(114)/2020, С.18-24 URL:<http://visnyk.law.knu.ua/ua/baza-nomeriv/764-obmezhennya-politychnykh-prav-i-svobod-normatyvni-pidstavy-mekhanizm-realizatsiyi>
123. Косілова О. І. Особливості взаємодії громадянського суспільства та держави в умовах розвитку конституціоналізму в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Вип.4, Том 1. 2013 р. С.40-43 URL:<http://www.lj.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya?id=23>
124. Косілова О. І. Особливості політичної корупції в Україні. *Наука і правоохорона*, 2019 р., № 1 Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України. С. 296-304
125. Косілова О. І. Особливості формування правової держави і громадянського суспільства в сучасній Україні. *Інформація і право*. 2012. № 3. С. 40–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2012_3_7.
126. Косілова О. І. Політична безпека держави: теоретичний та структурно-функціональний аспект. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. 2018. № 1. С. 106–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2018_1_13.
127. Косілова О. І. Політична участь як форма реалізації політичних прав: теоретико-правовий дискурс. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* 2021, № 2(50) С.127-133

128. Косілова О. І. Право на гідність у системі прав і свобод людини і громадянина. *Наука і правоохорона*. № 1 2020 р., Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України. URL: http://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2020_1/11.pdf
129. Косілова О. І. Право на людську гідність у системі конституційних прав України та Німеччини. *Вісник КНУ. Юридичні науки*, №1 (112) 2020. С.27-32 URL: <http://visnyk.law.knu.ua/ua/baza-nomeriv/734-pravo-na-lyudsku-hidnist-u-systemi-konstytutsiynykh-prav-ukrayiny-ta-nimechchynu>
130. Косілова О. І. Право на свободу об'єднання у політичні партії у ФРН: міжнародні стандарти, підстави втручання, межі обмеження. *Південноукраїнський правничий часопис* № 2/2020, С.3-8
131. Косілова О. І. Право політичної співучасті громадянина як члена демократичної спільноти / «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки» – 2019 – Том 30 (69) № 5 – С.42-47 <http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/30-69-5>
132. Косілова О. І. Правова природа політичних прав та свобод. *Наука і правоохорона* № 2 (48) 2020 р. С.94-101
133. Косілова О. І. Правове забезпечення конституційних прав і свобод: адміністративно-правовий аспект. *Інформація і право*. 2021, № 1(36) С.134-141
134. Косілова О. І. Правозахисні функції громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10 (190). С. 10–14.
135. Косілова О. І. Сучасні загрози політичній безпеці України. *Зб-к наук. Праць НА СБ України*, Вип.31, 2009 р. С.59-67
136. Косілова О. І. Теоретико-правовий аналіз прав на опір та повстання: умови їх легітимації. *Наука і правоохорона*. № 3(61), 2023 р. С.83-92 URL: https://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2023_3.pdf

137. Косілова О. І. Теоретичні та практичні аспекти обмеження прав і свобод: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Інформація і право*. № 3-2020 С.26-33
138. Косілова О. І. Тлумачення права на гідність у правовій доктрині та практиці Федерального Конституційного суду Німеччини. «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського». Серія: Юридичні науки – Том 31 (70) № 2, 2020, Ч.1 С.41-46.
139. Косілова О. І. Тлумачення ст. 21 Конституції України у контексті європейської правової доктрини. *Інформація і право*. № 2(33)/2020 р. С.23-31.
140. Косілова О. І., Кравченко М. Г. Право на людську гідність крізь призму рішень Конституційного суду України та Федерального конституційного суду Німеччини. / *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2020 р. № 75. С.50-58 URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/04/kravchenko_kosilova_75.pdf
141. Косілова О. І., Меньшикова В. А. Вплив громадянського суспільства на забезпечення соціально-політичної стабільності в Україні. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. Науково-практичний журнал, серія «Юридичні науки». №2 (22) 2017 р. С.33-42 URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=iblsd_2017_2_6
142. Косілова О. І., Поєдинок В.В. Втручання у права людини в німецькій та українській правових доктринах/ *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №3 С.50-56 URL:http://www.pap.in.ua/3_2019/13.pdf

143. Косілова О. І., Солодовнікова Х. К. Основні права на свободи: новий підхід до дослідження на підставі порівняльного аналізу законодавства ФРН та України // *Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2019. – № 69. – С. 117-124
144. Косілова О. І., Солодовнікова Х. К. Права і свободи людини і громадянина v.s. штучний інтелект: проблемні аспекти. *Інформація і право*. 2020, № 4. С.56-66
145. Косілова О. І., Столбовий В. М. Адміністративно-правове забезпечення політичних прав громадян органами виконавчої влади України. *Наукові інновації та передові технології*. 2023, №5 (19) С.345-355 URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/4626/4650>
146. Косілова О.І. Політична безпека в системі національної безпеки України. *Правова інформатика*. № 1(29). 2011 С.72-78
147. Косілова О.І. Федірко І.П. Політична участь в умовах партиципаторної та дорадчої демократії: новітні підходи, сучасне трактування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка* 2021, № 2 (94) С.28-39
148. Косілова О.І., Федірко І. П. Права і свободи людини і громадянина: концептуальні підходи до диференціації в ФРН та Україні / *Інформація і право*. № 4 – 2019. С.20-27 URL:<http://ippi.org.ua/kosilova-oi-fedirko-ip-prava-i-svobodi-lyudini-i-gromadyanina-kontseptualni-pidkhodi-do-diferentsiat>
149. Косілова О.І., Федірко І. П. Універсальність політичних прав і свобод. / *Актуальні проблеми політики*. Вип. 73, 2024 р. С. 31-37
150. Косілова О.І., Федірко І.П. Держава і громадянське суспільство: напрямки взаємодії. / *Політологічний вісник*. № 90, 2023 р. С. 308-311 URL: <https://zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/184>
151. Косілова О.І., Федірко І.П. Забезпечення політичної безпеки в Україні в умовах децентралізації державної влади / *Юридичний науковий*

- електронний журнал. 2019. №1. С.48-51
URL:<http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-uncategorised/105-1-2019-ukr>
152. Косілова О.І., Шевченко А.Є., Кудін С.В. Вплив штучного інтелекту на реалізацію прав і свобод людини і громадянина в Україні. / Legal Bulletin. №2(8), 2023. С.65-74 URL: URL: URL:<https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/390>
153. Котляревська Г.М. Адміністративно-правове забезпечення механізму звернення громадян України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2020. 434 с., с. 236, с. 374.
154. Кравченко М. Г., Косілова О. І. Універсальність як визначальна характеристика сутності основних прав людини / *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 62. С. 52-61 URL:<http://easternlaw.com.ua/uk/konstitucijne-pravo/kravchenko-m-g-kosilova-o-i-universalnist-yak-viznachalna-xarakteristika-sutnosti-osnovnix-prav-lyudini>
155. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.02.2024).
156. Куцин Я. М. Праксеологія парламентського контролю: порівняльно-аналітичне дослідження. Дис. канд. юрид. наук. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. 262 с.
157. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини і громадянина: навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. Х.: Факт, 2001, С.71-72
158. Ларченко М. Усталена демократія: межі демократичної терпимості (світовий та український досвід). *Український часопис конституційного права*. №2 2021. С.15-27 URL: <https://www.constjournal.com/>

159. Ленгер Я., Фрідманський Р. Стандартизація прав людини: вплив глобалізаційних процесів. Закарпатські правові читання: Мат-ли XI Міжнародної науково-практичної конференції (11-31 квітня 2019 р., м. ужгород) /Ужгород: РІК-У, 2019. С.66-71.
160. Литвиненко І. Л. До питання класифікації конституційних прав і свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*, 2007, № 2 (22), С. 55-63. С.55 URL:www.univer.km.ua
161. Лісніча Т.В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2007. 20 с.
162. Локк Дж. Два трактати про врядування. Київ: Основи, 2001. 274 с
163. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428с.
164. Максимов С. Універсальність прав людини. Філософія права і загальна теорія права. № 1/2013. С.116-117
165. Маляр А. Охорона громадського порядку як тест для поліції та суспільства. *Українська правда*, 31 січня 2018 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2018/01/31/7170109/>.
166. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії / М. І. Мельник // Національна безпека і оборона. – № 7, 2009. – С. 67–72.
167. Мельник Р. С. Конституційні підстави обмеження права на свободу мирних зібрань: як їх розуміти та застосовувати на практиці // *Журнал східноєвропейського права*. 2015, № 16. С. 6–17. URL: http://easternlaw.com.ua/wpcontent/uploads/2015/06/melnyk_161.pdf (дата звернення: 18.07.2020).
168. Мельник Р. С. *Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика*. Київ, 2015. 168 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/e/233491.pdf>.

169. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р. С. Мельника. К.: Ваїте, 2014. 376 с.
170. Мельник Р.С. Громадянське суспільство, держава та адміністративне право. Право України. 2013. № 8. С. 227–233.
171. Мельник Р.С. Загальне адміністративне право в питаннях і відповідях: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 308 с.
172. Мельник Р.С. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права. Право України. 2015. № 10. С. 157–165.
173. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 16 груд. 1966 р. № 2200 А (XXI). URL:<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
174. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 16 груд. 1966 р. № 2200 А (XXI). URL:<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>
175. Міжнародно-правові документи з прав людини та законодавство України. URL: zakarpatska.land.gov.ua/.../Міжнародно-правовідокументи-з-прав-людини-та-зако (дата звернення: 25.05.2019).
176. Мін'юст вирішив через суд ліквідувати 48 партій-порожняків. URL: https://ukr.lb.ua/news/2020/02/07/449324_minyust_virishiv_cherez_sud.html (дата звернення: 25.05.2020).
177. Мірошниченко О.А. Право людини на життя (теорія та практика міжнародного співробітництва): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.11. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2005. 18 с.

178. Міщенко С. Політична корупція: український діагноз. URL: http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&material_id=43704&theme_id=7223 (дата звернення: 12.02.2020).
179. Монтеск'є Ш. Про дух законів. Видавництво: РІПОЛ Класік, Серія: PRO влада, 690 с.
180. Музика І.В. Легальність, легалізація, легітимація (як юридичні терміни). Енциклопедія історії України: у 10 т.. Редкол.: В.А. Солій (голова) та ін. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2009. Т. 6: Ла-Мі. 784 с.
181. Наливайко Л., Чепик-Трегубенко О. Application of the principle of the rule of law in international and national courts. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2022. № 4 (48). С. 413–419. URL: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2023/10/shhorichnyk_ukr_prava-2023.pdf#page=143.
182. Наливайко О. І., Братішко Н. А. Поняття та особливості міжнародно-правових стандартів прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 411–416. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anopr_2023_2_73 (дата звернення: 18.02.2024).
183. Окружний адміністративний суд міста Києва. Заборона діяльності Комуністичної партії України. URL: <http://oask.gov.ua/node/1589> (дата звернення: 25.05.2020).
184. Олійник А. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.
185. Осауленко С. В. Конституційне право на свободу об'єднання у політичні партії в документах Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії). *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 80. Одеса, 2018. – С. 123–124.

186. Осауленко С. В. Конституційне право на свободу об'єднання у політичні партії: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.02 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». — Ужгород, 2020.
187. Осіпов А. Про депутатський запит як інструмент захисту прав громади. Електронний ресурс. URL: <https://cabinet.sylaliudei.ua/publikatsiyi>.
188. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Затверджено Міністерством освіти і науки України. Третє видання, оновлене і доповнене. За заг. ред. А. Ф. Колодій. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.
189. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навчальний методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О. В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.
190. Основи політичної науки: курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 3: Політична свідомість і культура. Б. Кухта, Л. Климанська, А. Романюк. Львів: Кальварія, 1998. 556 с.
191. Основні права людини: німецько-український правовий вимір: монографія / за ред. Мельника Р.С. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022 – 404 с. – 402 с.
192. Павшук К. О. Право на опір у контексті сучасних демократичних процесів. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 92-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_129_13 (дата звернення 20.09.2023)
193. Паризька хартія для нової Європи: прийнята 21 лист. 1990 р. URL: <https://www.osce.org/mc/39516>
194. Перепада О. Розслідування вбивств на Майдані: оприлюднено звіт слідчої комісії парламенту. 07.07.2014 р. URL: <https://www.dw.com/uk>.
195. Петренко К. Особливості інституційної спроможності громадських об'єднань в Україні. Наукові записки Інституту політичних

- і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 4 (78). С. 376–388.
196. Печенюк Д.О. Партиципаторна демократія як напрям сучасної американської науки: історія становлення і концептуальні засади. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. №(2)112. С.41 URL: [file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0/Downloads/VKNU_FP_2013_2_13%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0/Downloads/VKNU_FP_2013_2_13%20(1).pdf) (дата звернення 03.09.2019)
197. Повстання. Юридична енциклопедія [у 6 т.]К. Українська енциклопедія ім .М. П. Бажана, 2002. Т.4: 720 с.
198. Погребняк С.П., Уварова О.О. Сопротивление угнетению. Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 2. С.4-62 URL: <http://lcslaw.knu.ua/2013-2.pdf> (дата звернення 20.09.2023)
199. Політична корупція як явище: підходи до визначення. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – № 7 (111), 2009. URL: <http://razumkov.org.ua> (дата звернення: 12.02.2020).
200. Положення про міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248608057>
201. Положення про Офіс Президента України: Указ Президента України від 25 червня 2019 року № 436/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text>
202. Посібник за статтею 11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Свобода зібрань та об'єднання. URL: <https://www.echr.com.ua/publication/svoboda-zibran-ta-obyednannya/>
203. Права і свободи людини і громадянина (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навч. посіб. / М.

- Савчин, В. Кампо, С. Вдовіченко та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 376 с.
204. Право обирати і бути обраним. Межі втручання держави у це право. URL: <https://yuristy.sumy.ua/advokatskij-ispit/usna-chastina/36-12-zakonodavstvo-pro-administrativni-pravoporushennya-ta-administrativne-sudochinstvo/304-pravo-obirati-i-buti-obranim> (дата звернення: 14.07.2020).
205. Правові засади створення та діяльності політичних партій. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_17869 (дата звернення: 25.05.2020).
206. Прайс Г., Таллінн Дж. Штучний інтелект – чи можемо ми тримати його в коробці? URL: <https://theconversation.com/artificial-intelligence-can-we-keep-it-in-the-box-8541> (дата звернення: 05.06.2023).
207. Принцип рівності конституційних прав і свобод громадян України // Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/310-pryncyp-rivnosti-konstytuciynyh-prav-i-svobod-gromadyan-ukrayiny> (дата звернення: 21.02.2025).
208. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 26 листопада 2018 року № 393/2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594>.
209. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 р. № 4061-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
210. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
211. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018 № 2447-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 24. – ст. 212.

212. Про волонтерську діяльність. Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 42. Ст. 435. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>.
213. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 р. № 5475-VI (визнаний неконституційним від 26.04.2018 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
214. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26 січня 2021 р. № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>.
215. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII (втратив чинність на підставі Закону України від 06.11.2012 р. № 5475-VI). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
216. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI // *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1.
217. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
218. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2235-III // *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.
219. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23.09.1997 № 540/97-ВР // *Офіційний вісник України*. 1997. – № 46.
220. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 19.06.2023).

221. Про державну службу. Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 25.05.2020).
222. Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод захисників України: Указ Президента України від 11 червня 2021 року № 230/2021.
URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2302021-39105>.
223. Про додаткові заходи щодо забезпечення реформ із децентралізації влади. Указ Президента України від 6 грудня 2018 р.
URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4122018-25710>.
224. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314.
225. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
226. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Закон України від 2 лип. 2010 р. № 1836-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1836-17>
227. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – ст. 2056.
228. Про засади інформаційної безпеки України: проект закону від 28.05.2014. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51123 (дата звернення: 10.05.2023).
229. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#n98> (дата звернення: 25.05.2020).

230. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 05.07.20).
231. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV // *Офіційний вісник України*. 2003. – № 52. – Ст. 2736.
232. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр/print>.
233. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
234. Про комітети Верховної Ради України: закон України від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80/print>.
235. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 21.02.2025).
236. Про місцевий референдум: проект закону від 19.05.2021 р. № 5512. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942 (дата звернення: 19.06.2023).
237. Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 р. № 595-VIII (закон втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення повторних, проміжних, додаткових виборів і заміщення депутатів, обраних у багатомандатному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів депутатів місцевих рад, на підставі Кодексу [№ 396-IX від 19.12.2019](#), ВВР, 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text> (дата звернення: 19.06.2023).

238. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квітня 1999 року № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14/print>.
239. Про народовладдя через всеукраїнський референдум: проект Закону України від 26.01.2021 р. № 1135-IX. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69060 (дата звернення: 19.06.2023).
240. Про Національне антикорупційне бюро України. Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 25.05.2020).
241. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
242. Про Національну поліцію. Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 25.05.2020).
243. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. Офіційний вісник України. 2021. № 77. Ст. 4856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021> (дата звернення: 18.02.2024). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>.
244. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
245. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII // *Офіційний вісник України*. 2017. – № 91. – Ст. 2765.

246. Про політичні партії в Україні. Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 25.05.2020).
247. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр>.
248. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр>.
249. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
250. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991 р. № 1543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
251. Про прокуратуру. Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 25.05.2020).
252. Про Раду національної безпеки і оборони України: закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80/print>.
253. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/print>.
254. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ

- Президента України від 15.10.2021 р. № 685/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (дата звернення: 10.05.2023).
255. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11 груд. 2003 р. № 1382-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 15. Ст. 232.
256. Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року: матер. щоріч. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; заг. ред. Ю. Каплан. Київ: НІСД, 2022. 56 с. (Серія «Гуманітарний розвиток»). URL: <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2022.15>, с. 4–5.
257. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17/print>
258. Про Кабінет Міні: Закон України від 27 лютого 2014 року № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>].стрів України
259. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (дата звернення: 10.05.2023).
260. Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України: Закон України від 19.12.2019 № 400-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-20/print>.
261. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30.06.2004 р. № 1932-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
262. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL:

- https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 19.06.2023).
263. Путраймс І.І. Ефективність імплементації міжнародних стандартів прав людини у законодавство України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2013. 20 с.
264. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. Вісник Національної академії правових наук. 2016. № 1 (84). С. 19–29.
265. Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції. Укр. часопис прав людини. 1995. № 1. С.14-22
266. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 2 (73). С. 12.
267. Рабінович П. М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Укр. часопис прав людини*, 1995, № 2, С 16-23
268. Рабінович П. М., Венецька О. Ю. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. Вісн. Акад. прав. наук України. 2012. № 4. С. 18–28.
269. Рабінович П.М, Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. К. : Атіка, 2004. 464 с.
270. Разметаева Ю. С. Право на сопротивление: основные теоретические аспекты. *Научный вестник Международного гуманитарного университета*. 2014. №8. С. 32–36
271. Реєстр політичних партій. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_31094 (дата звернення: 25.05.2020).
272. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи від 11.03.1980 р. №R(80)2

273. Реформа місцевого самоврядування (децентралізація). URL: <http://reformsguide.org.ua/ua/analytics/>.
274. Речицький. В. Конституційне АБВ. Харків: Права людини, 2016. 406 с.
275. Римаренко Ю. Приватне життя і поліція. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/68495-52-klasifikatsya-ta-mej-zdysnennya-prav-lyudini.html> (дата звернення: 05.07.20).
276. Рівень розвитку демократії в Україні // *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=33917 (дата звернення: 21.02.2025).
277. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України... 21 грудня 2017 року. № 3-р/2017. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/435-pravo-obyraty>.
278. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої ст. 3, абзацу третього частини третьої ст. 45 Закону України „Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення» Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» від 6 червня 2019 року № 3-р/2019
279. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі щодо конституційності окремих положень законів про запобігання корупції: Рішення від 6 червня 2019 р. № 3-р/2019. Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2024).

280. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 05.07.20).
281. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 9-рп/2007. Справа про утворення та реєстрацію партійних організацій. URL: <http://ccu.gov.ua/docs-search> (дата звернення: 25.05.2020).
282. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 9-рп/2007. Справа про утворення та реєстрацію партійних організацій. URL: <http://ccu.gov.ua/docs-search> (дата звернення: 25.05.2020).
283. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018. Офіційний вісник України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 25.05.2020).
284. Рішення Конституційного суду України від 19.04.2001 р. № 1-30/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
285. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/516> (дата звернення: 05.06.20).
286. Рішення Конституційного Суду України від 26.04.2018 р. № 4-р/2018. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS18076.html (дата звернення: 19.06.2023).
287. Рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2001 року № 20-рп/2001. Справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 року. URL: <http://ccu.gov.ua/docs-search> (дата звернення: 25.05.2020).
288. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року N 11-рп/99 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99> (дата звернення 12.01.20)

289. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого ст. 2, частини другої ст. 6, частин першої, другої ст. 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації) від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001.
290. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання: справа про смертну кару). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99> (дата звернення 12.02.20).
291. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 12 розд. I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18> (дата звернення 12.02.20).
292. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень ст. 1, частин першої, другої, третьої ст. 95, частини другої ст. 96, пунктів 2, 3, 6 ст. 116, частини другої ст. 124, частини першої ст. 129 Конституції України, пункту 5 частини першої ст. 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 року №

3-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12> (дата звернення 12.02.20).

293. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 92, пункту б розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/20051.
294. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) № від 26 лютого 1998 року № 1-рп/19981(абзаци перший, другий пункту 8 мотивувальної частини).
295. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням щодо відповідності Закону України «Про всеукраїнський референдум».
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#Text>
296. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»: Рішення Конституційного Суду України від 16 лип. 2019 р. № 9-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19> (дата звернення: 18.02.2024).
297. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень

частини першої ст. 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої ст. 11, ст. 15, частини першої ст. 17, ст. 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні): Рішення Конституційного Суду України від 12 черв. 2007 р. № 2-рп/2007 // *Офіційний вісник України*. – 2007. – № 45. – Ст. 1854.

298. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання): Рішення Конституційного Суду України від 19.04.2001 № 4-рп/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 20. Ст. 867. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01> (дата звернення: 18.02.2024).

299. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 4 розд. VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11> (дата звернення: 12.02.20).

300. Рішення Конституційного Суду України у справі про виборчу заставу: Рішення від 30 січня 2002 р. № 2-рп/2002. Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua> (дата звернення: 18.02.2024).

301. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання. 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/437-pravo-na-myrni-zibrannya>.
302. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання. 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/437-pravo-na-myrni-zibrannya>.
303. Рішення Конституційного Суду України. Від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 (справа про утворення політичних партій в Україні). URL: <http://ccu.gov.ua/docs-search> (дата звернення: 25.05.2020).
304. Рохман Б. М. Моральний вимір свободи: автореф. дис. ... філос. наук. Київ, 2006. 19 с.
305. Руссо, Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с.
306. Савчин М. В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. К. : Правова єдність, 2009. 1008 с. , С.335
307. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
308. Савчин М. Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 680 с.
309. Савчук О. Електронні виборчі системи: процедури голосування та логістика: міжнародний досвід. Інформаційний довідник. Європейський інформаційно-дослідницький центр, 2016. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28966.pdf> (дата звернення: 19.06.2023).
310. Свобода слова в умовах збройного конфлікту. Огляд практики Європейського суду з прав людини / Бурмагін О. О., Опришко Л. В., Опришко Д. І. Київ: ГО «Платформа прав людини», 2019. – 112 с.
311. [Система основних політичних прав і свобод громадян України.](https://sites.google.com/site/igroupteamsite/konstitucijne-pravo-) URL:<https://sites.google.com/site/igroupteamsite/konstitucijne-pravo->

312. Скоромоха В. Новітній конституційний процес в Україні у працях Л. Юзькова / *Проблеми сучасного українського конституціоналізму. Збірка наукових праць*. На пошану першого Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова. – С. 50-59.
313. Слінько Т.М. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15177/1/Slinko_30-34.pdf
314. Смокович М.І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
315. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
316. Соловійов А.В. Право людини на життя: цивільно-правові аспекти: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2004. 17 с. the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. – 2019. – № 62. ISSN 2409-6415 59
317. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо порушень прав і свобод людини під час подій, які відбувались в Україні з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Електронний ресурс. URL: <https://ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=2>.
318. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 12.04.2019)
319. Стефанчук Р.О., Федоренко В.Л., Янчук А.О. Фейкові референдуми і спотворена демократія – інструменти військової агресії рф проти України і Заходу. *Експерт: парадигми юридичних наук і*

- державного управління: електронне наукове видання: збірник. 2022. № 4 (22). Київ. Видавництво Ліра-К, 2022. 185 с
320. Струсь К.А. Механізм контролю громадянського суспільства за державою: шляхи вдосконалення. *Політика і суспільство*. 2003. № 5. С. 13–18.
321. Справа «Мельниченко проти України» (заява № 17707/02), Страсбург, 19 жовтня 2004 року // Європейський суд з прав людини. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_352#Text (дата звернення: 14.07.2020).
322. Суд заборонив діяльність партії «Русский блок» в Україні. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/05/13/7025250/> (дата звернення: 25.05.2020).
323. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 . URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/407.htm (дата звернення 01.06.2019)
324. Теорія партисипаторної демократії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%97#cite_ref-2 (дата звернення 02.09.19)
325. Турчинов К. О. Політична корупція. Причини виникнення та правові механізми її подолання / К. О. Турчинов // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2017. – № 3. – С. 19–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2017_3_5 (дата звернення: 05.06.2023).

326. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 05.06.2023)
327. Ухвала ЄСПЛ щодо прийнятності заяви № 40269/02 «Корецький проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_446#Text (дата звернення: 19.06.2023).
328. Ухвала ЄСПЛ щодо прийнятності заяви № 43476/98 «К.А. Бабенка проти України». URL: https://minjust.gov.ua/m/str_194 (дата звернення: 19.06.2023).
329. Участь України у міжнародно-правових договорах у сфері захисту прав людини. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/814> (дата звернення: 25.05.2019).
330. Федоренко В. Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. *Історико-правовий часопис*. 2016. №1 (7). С.80-86
331. Федорова А. Л. *Право на свободу мирних зібрань у контексті практики Європейського суду з прав людини* // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2013. № 30. С. 193–197.
332. Фенацці С. Швейцарська пряма демократія в епоху цифрових технологій. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus> (дата звернення: 19.06.2023).
333. Фігорнюк І. О. Універсальність прав людини та їх відображення у правовому аспекті. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/59601/1/фігорнюк.pdf> (дата звернення: 18.02.2024).

334. Фінальний аналітичний звіт «Удосконалення консультацій з громадськістю. Пропозиції громадськості та влади». За ред. Ковриженко К.С. Київ: КВУ, 2012. С. 50.
335. Форми здійснення народовладдя // *Підручники онлайн*. URL: https://pidru4niki.com/1081080646872/pravo/formi_zdiysnennya_narodovla_ddya#81 (дата звернення: 21.02.2025).
336. Харенко О. О. Адміністративно-правовий статус центрального органу виконавчої влади: проблема змісту. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 325–330, с. 327–328. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_60_46.
337. Хребет О. Свобода слова під час конфлікту: коли обмежувати і як. Практика ЄСПЛ. URL: <https://zmina.info/articles/svoboda-slova-pid-chas-konfliktu-koly-obmezhuvaty-i-yak-praktyka-yespl/> (дата звернення: 14.07.2020).
338. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 18.02.2024).
339. Цяпа С. М. Огляд зарубіжних законодавчих ініціатив стратегічного використання технологій штучного інтелекту в сучасних умовах // *Інформація і право*. – 2021. – № 2 (37). – С. 51–59
340. Чемсак Ю. В. Виборче законодавство України: особливості розвитку та сучасний стан. *Юридичний науковий електронний журнал*. С. 86–89
341. Чепмодурова А. Поняття та зміст принципу рівності у праві. *Право і громадянське суспільство*. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2020/11/36.pdf>
342. Черваньова Д. Універсальність прав людини, як основна їх властивість. *Науковий вісник Ужгородського національного*

- університету. Серія: *Право*. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261386/257839>
343. Червоненко В., Данильченко А. Виборчий кодекс ухвалили: як відбудуватимуться вибори по-новому і коли. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-48936236>.
344. Чи заборонять в Німеччині право радикальну НДПН. DW від 16.01.2017. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%87%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%8C-%D0%B2-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%83-%D0%BD%D0%B4%D0%BF%D0%BD/a-37149602>.
345. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. Київ: Арттек, 2002. 264 с.
346. [Шаптала Н. К. Конституційне право України: навч. посіб. / Н. К. Шаптала, Г. В. Задорожня. – Д. : ТОВ «ЛізуновПрес», 2012. – 472 с.](#)
https://pidru4niki.com/1791021146887/pravo/viborche_pravo_ponyattya_vidi#64
347. [Шляхтун П. П.](#) Конституційне право: словн. термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
348. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монограф. Київ: Центр навч. літератури, 2005. 424 с.
349. Щедрова Г.П., Барановський Ф.В., Новакова О.В., Пашина Н.П. Основи політології: Навчальний посібник. 2005. Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля. 170 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-3355.html>

350. Що таке GDPR? Новий закон ЄС про захист даних (GDPR.eu, 2020). URL: <https://gdpr.eu/what-is-gdpr/> (дата звернення: 05.06.2023).
351. Щодо активізації взаємодії організацій громадянського суспільства із органами державної влади. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/881>.
352. Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій: Рішення РНБО України від 18.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0005525-22/sp:max100#Text>.
353. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік». URL: <https://mvs.gov.ua/upload/document/Ro93g3MaqXSvbW3hNew1nINvDVEPM4muuhpacjb4.pdf>, с. 106–107.
354. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні: дисертація на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2019. – 494 с.
355. Ярова А. Електронні вибори в Естонії: досвід для України. Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні: матеріали міжнародної наук. конф. (ВНТУ, 2017). URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/e-democracy/e-democracy2016/paper/viewFile/1694/1384> (дата звернення: 19.06.2023).
356. Alexy R. Menschenrechte ohne Metaphysik? DZPhil52. 2004. S. 15-24.
357. Almond, Gabriel Abraham, Verba, Sidney The Civic Culture. Princeton, N. J.: Princeton University Press. 1963.P. 180—181.
358. Australian Communist Party v Commonwealth. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Australian_Communist_Party_v_Commonwealth

359. Banoutsos Andreas G.. Mapping the development of anti-terror legislation in Greece in the aftermath of 9/11. <https://rieas.gr/researchareas/editorial/485-anti-terror-legislation-in-greece>
360. Barendt, E. *Freedom of Speech*. Oxford: Clarendon Press, 1985. – 14 p.
361. Beck'scher Online-Kommentar GG. Retrieved June 12, 2020. URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/komm/BECKOK_29_BandVerfR/GG/cont/BECKOK.GG%2Ehtm (дата звернення: 05.07.20).
362. Bernhard Wilmes. Politische Partizipation von Migrantinnen und Migranten. URL: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossier-migration/247685/politische-partizipation?p=all> (дата звернення 19.06.2019)
363. Bielefeldt H. Philosophie der Menschenrechte. Grundlagen eines weltweiten Freiheitsethos. Darmstadt, 1998. S.125-129
364. Bollen K. M. World System Position, Dependence, and Democracy: The Cross – National Evidence / K. M. Bollen // American Sociological Review. – 1983. – Vol. 48, No. 4. – P. 468–479.
365. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>
366. BVerfG, 2 BvB 1/01. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2003/03/bs20030318_2bvb000101.html.
367. BVerfGE 118, 168. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv118168.html> (дата звернення: 05.07.20).
368. BVerfGE 2, 1 (Leitsatz 2) – SRP-Verbot. URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv002001.html>

369. BVerfGE 34, 369. Beck'scher Online-Kommentar GG/Lang, Stand: 01.06.2014 Edition: 21. GG Art. 2 Rn. 25 ff. URL: <https://beck-online.beck.de> (дата звернення: 10.06.2020).
370. BVerfGE 39, 334/Ls. 2. Extremistenbeschluß. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv039334.html>.
371. BVerfGE 47, 198. Wahlwerbesendungen. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv047198.html>.
372. BVerfGE 5, 85 (141). Заборона КПН. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv005085.html>.
373. BVerfGE 69, 257. Politische Parteien. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv069257.html>.
374. BVerfGE 7,198 ff. Beschluss vom 15. Januar 1958 - 1 BvR 400/51 URL: [undesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html](https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html) (дата звернення: 15.02.2020)
375. Campbell Kenneth J. Joseph Goebbels: Propagandist. *American Intelligence Journal*. 2012. Т. 30, вип. 2. С. 125–134
376. Charta der Grundrechte der Europäischen Union: angenommen am 7. Dezember 2000, neu proklamiert am 12. Dezember 2007. Amtsblatt der Europäischen Union. 2007. C 303/1. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_de.pdf (дата звернення: 18.02.2024).
377. Defensive democracy. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Defensive_democracy
378. *Der Sachsenspiegel. Beschreibung der Handschrift*. URL: <http://www.sachsenspiegelonline.de/export/ssp/ssp.html> (дата звернення 08.10.19).
379. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution: With Introd. By ECS Wade. London: Macmillan 1959. 235 p.

380. Eppig F. *Grundrechte*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010. — 471 s.
381. European Commission for Democracy through Law, Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures URL:[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2000\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2000)001-e)
382. Fox Gregory and Nolte Georg. *Intolerant Democracies. Democratic Governance and International Law* (Cambridge: CUP, 2000).
383. Freedom in the World. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023>.
384. *Freiheit*. URL: <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/freiheit-32648/wikipedia> (дата звернення 08.10.19).
385. Freiheitlich-demokratische Grundordnung. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <https://www.bpb.de/kurzknapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202025/freiheitliche-demokratische-grundordnung/>
386. Funktionen der Grundrechte – Arten und funktionen in der Übersicht. URL: <https://www.juracademy.de/grundrechte/grundrechte-arten-funktionen-uebersicht.html> (дата звернення 26.10.2019).
387. Geschichte der Menschenrechte. URL: https://www.planet-wissen.de/geschichte/menschenrechte/geschichte_der_menschenrechte/pwwbgeschichtedermenschenrechte100.html (дата звернення: 27.09.2019).
388. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht (BVerfGG). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/>.
389. Gesetz über die politischen Parteien. 1967. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partg> (дата звернення: 10.06.2020).
390. Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vereinsg/>

391. Geuther G. Besondere Merkmale der Grundrechte Informationen zur politischen Bildung Nr. 305/2013, s. 14-16 URL: <http://www.bpb.de/157699/grundrechte-in-der-europaeischen-union> (дата звернення 04.06.2019)
392. Geuther G. Besondere Merkmale der Grundrechte Informationen zur politischen Bildung Nr. 305/2013. URL: <http://www.bpb.de/157699/grundrechtein-der-europaeischen-union> (дата звернення 04.06.2019)
393. Gropl. Verfassungsrechtliche Rechtfertigung von Grundrechtseingriffen. URL: <https://www.uni-saarland.de/fileadm> (дата звернення: 05.07.20).
394. Grosse Wurde, kleine Munze «Unantastbar»: Die zwei widersprachlichen Interpretationslinien des ersten Grundgesetzartikels. Frankfurter Allgemeine Zeitung. Seite 8 / Donnerstag, 5. Juli 2001, Nr. 153. 20. BVerfG, Urteil vom 15.02.2006 – 1 BvR 357/05. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2006/02/rs20060215_1bvr035705.html (дата звернення: 16.02.2020).
395. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949> (дата звернення: 07.07.20).
396. *Grundrechtesschutz. Menschenwürde.* URL: <https://www.grundrechtesschutz.de/gg/menschenwurde-2-255> (дата звернення: 14.02.2020).
397. Hallermann A., Kaim Parteien im internationalen Vergleich. Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2003. – 102 s. URL: www.thueringen.de/de/lzt (дата звернення: 25.05.2020).
398. Hans D. Jaras Funktionen und Dimensionen der Grundrechte/ Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. C.F. Muller,

- Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, Munchen, Landsberg, Berlin. 2006. 1442 s
399. Hans Heinrich Rupp. Einteilung und Gewichtung der Grundrechte: Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band II. Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, Munchen, Landsberg, Berlin. 2006. 1548 s.
400. Hans Herbert von Arnim. Korruption, Netzwerke in Politik, Ämtern und Wirtschaft. Droemer Knaur, München, 2003.
401. Hufen F. Staatsrecht II § 5 Rn. 3. C.H.Beck; Auflage: 3., aktualisierte und überarbeitete Auflage (19. Oktober 2011). 755
402. Huntington S., The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, Norman: Univeristy of Oklahoma Press, 1993.
403. Informationen zur Parteigründung. URL: <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/verfassung/parteienrecht/informationen-zur-parteigrueundung/informationen-zur-parteigrueundung-node.html>.
404. Isensee J. Würde des Menschen. Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band IV. C. F. Müller Heidelberg 2011. § 87. S. 3–111.
405. J.Ipsen. Staatsrecht II Verlag: Vahlen; Auflage: 29., überarbeitete (28. August 2017). 325 s.
406. Jan Schapp. *Freiheit, Moral und Recht*. 2. Auflage. Mohr Siebeck, Tübingen. 2017. 319 s.
407. Jarass G. Spezielle Gleichheitsrechte. URL: <https://www.juracademy.de/grundrechte/gleichheitsrechte.html> (дата звернення: 18.02.2024).
408. Jürgen Kühling Kommunikationsfreiheit als europäisches Gemeinschaftsgrundrecht. Duncker & Humblot GmbH, 1999. – S. 86.
409. Kant, I.: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten und des Rechts (1785). Akademie Ausgabe. Bd. IV, S. 421.

410. Kant, I.: Metaphysik der Sitten (1797). Akademie Ausgabe. Bd. VI, S. 237. Zitiert nach Bielefeldt: Philosophie der Menschenrechte, S. 70.
411. Koenig M. Menschenrechte. Frankfurt am Main. 2005. S. 12.
412. Kosilova O., Fedirko I. Artificial intelligence and political rights: challenges and prospects for Ukraine. / Collective monograph. Digital transformation in Ukraine: ai, metaverse, and society 5.0/ Editors: O. Kostenko, Yekhanurov Y. SciFormat Publishing Inc. Canada, 2024. S. 205-216
413. Loewenstein K. Militant Democracy and Fundamental Rights. *The American Political Science Review*. 1937. Vol. 31, No. 3. P. 417–432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164> (дата звернення: 18.02.2024).
414. Lüth-Urteil des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE 7, 198 . URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv007198.html#Opinion>
415. Martin E.C., Zarembo K. Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Dormancy to Action. *European Societies*. 2023. Vol. 25. P. 1–27.
416. Milbrath L. W. Goel M. L. Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics? — Second Edition.— New York: University Press of America, 1982.— P. 2
417. *Negative und positive Freiheit.* URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Negative_und_positive_Freiheit (дата звернення 08.10.19).
418. Osiatyński W. Prawa człowieka i ich granice / Wiktor Osiatyński. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2011. – 371 s. – C. 179.
419. Otto Böhm, Doris Katheder: Grundkurs Menschenrechte - Die 30 Artikel kommentiert für die politische Bildung. 5 Bände, Echter Verlag, Würzburg 2012ff, 420 Seiten.
420. Parteispenden-Urteil des [Bundesverfassungsgerichts](https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv008051.html) (BVerfGE 8, 51, 64 f.). URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv008051.html>

421. Peter M. H. Natürliche Personen als Grundrechtsträger: in Merten. Papier (Hrsg.), HGR II, 2006. S.1130-1143.
422. Pieroth B., Kingreen T., Schlink B., Poscher R. Grundrechte .C.F. Müller GmbH, 2016 – 357s.
423. Politische Parteien in Deutschland. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Politische_Parteien_in_Deutschland.
424. Public Management Reviews. Towards an Integrated Public Service. OECD. Ireland. 2008. 377 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264043268-en>.
425. Raz J. Individual Rights in the World Order / Joseph Raz // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15–20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. — Beijing, 2009. — P. 1–17.
426. Rechte und korrespondierende Pflichten. Libertar-konservative Betrachtungen über die modern Gesellschaft. URL: <https://catocon.wordpress.com/tag/negativesrecht/>(дата звернення 01.06.2019)
427. Rolf Schmidt. Grundrechte. Grasberg bei Bremem. 2015. 430 s.
428. Rory O'Connell. Militant Democracy and Human Rights Principles. *Constitutional Law Review*. 2009. pp. 84-90
URL:https://www.academia.edu/219890/Militant_Democracy_and_Human_Rights_Principles
429. Sajó András From militant democracy to the preventive state? *Constitutional Law Review. Journal of the Constitutional Court of Georgia* P.63-83
430. Schloer B. Die Menschenwürde im ukrainischen Recht. *Osteuropa Recht*, 2017, S. 475 – 497
431. Schuster J. Die umstrittene Universalität der Menschenrechte. Stimmen der Zeit. URL: <https://www.herder.de/stz/hefte/archiv/139-2014/12-2014/die-umstrittene-universalitaet-der-menschenrechte/> (дата звернення: 14.04.2019).

432. Universal Islamic Declaration on Human Rights, adopted by the Islamic Council of Europe on 19 September 1981/21 Dhul Qaidah 1401. [URL: http://hrlibrary.umn.edu/instate/islamic_declaration_HR.html](http://hrlibrary.umn.edu/instate/islamic_declaration_HR.html) (дата звернення 20.09.2023)
433. Vasak K. A 30-Year Struggle [Електронний ресурс] / Karek Vasak. // The UNESCO Courier. – Режим доступу: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000048063>
434. Volksherrschaft URL: <https://www.juraforum.de/lexikon/volksherrschaft> (дата звернення 03.09.2019)
435. Von Mohl R. Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates. H. Laupp, 1844. B. 1. 712 s.
436. Was heisst «Universalität der Menschenrechte»? URL: <http://www.humanrights.ch/de/MenschenrechteThemen/Universalitaet/Bedeutung/index.html> (дата звернення: 14.04.2019).
437. What is democracy?. *Encyclopedia Britannica*, 18 Nov. 2019, URL: <https://www.britannica.com/question/What-is-democracy>. Accessed 15 July 2023.
438. William Easterly: National policies and economic growth: A reappraisal. In: Philippe Aghion, Steven Durlauf (Hrsg.): Handbook of Economic Growth. Elsevier, 2005. S. 15.
439. Woyke W. Politische Beteiligung // Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202091/politische-beteiligung-politische-partizipation?p=all> (дата звернення: 02.09.2019).

ДОДАТКИ

**ФАКУЛЬТЕТ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
НАЦІОНАЛЬНОГО
АВІАЦІЙНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Просп. Гузара Любомира, 1
Київ, 03058, Україна
Тел.: +380 44 406 71 96
www.fmv.nau.edu.ua
imv@nau.edu.ua

**FACULTY OF
INTERNATIONAL RELATIONS
NATIONAL
AVIATION UNIVERSITY**

1, Liubomyr Huzar Ave.
Kyiv, 03058, Ukraine
Phone: +380 44 406 71 96
www.fmv.nau.edu.ua
imv@nau.edu.ua

02.10.2024 № 15/467

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Косілової Ольги Іванівни на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право;
муніципальне право (тема «Конституційно-правове забезпечення
політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові
підходи до розуміння в умовах викликів сучасності»)**

Результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри міжнародного та європейського права Національного авіаційного університету Косілової Ольги Іванівни на тему: «Конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з галузі знань 08 «Право», за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право використовувалися викладачами кафедри міжнародного та європейського права в процесі здійснення освітньої діяльності, упроваджувалися елементи методичних розробок до викладання дисциплін «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», «Порівняльне конституційне право», «Методологія міжнародно-правових досліджень» та під час проходження науково-дослідної практики студентами спеціальності 293 «Міжнародне право».

Теоретична цінність зазначених наукових напрацювань Косілової О.І. полягає в удосконаленні теоретичних положень щодо переосмислення класичних підходів до політичних прав, щоб забезпечити їх дієвість у нових реаліях глобалізації та технологічної революції. Складна геополітична ситуація та глобальні виклики, пов'язані з безпекою, міграцією та збереженням

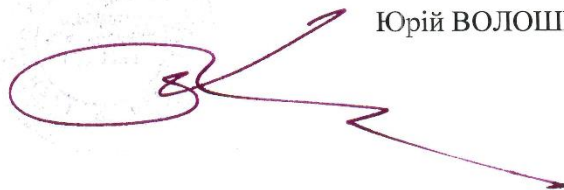
національної ідентичності, роблять політичні права і свободи ще більш значущими. Особливо важливим постає питання захисту політичних прав у періоди воєнного стану, коли обмеження прав і свобод може бути необхідним для забезпечення національної безпеки. Проте навіть у таких умовах політичні права не повинні втрачати свого значення, адже вони є ключем до формування сильної демократії та політичної стабільності.

Дисертаційне дослідження має практичне значення, оскільки спрямоване на вдосконалення механізмів моніторингу дотримання політичних прав громадян, розробки рекомендацій щодо забезпечення ефективної реалізації виборчих прав, права на мирні зібрання, свободи об'єднань та інших демократичних прав; для розвитку стратегій національної безпеки – у частині правового забезпечення політичної безпеки держави, аналізу ризиків і загроз для політичних прав громадян, а також у сфері правового регулювання обмежень політичних прав в умовах надзвичайного та воєнного стану.

Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни на тему: «Конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності» обговорена та схвалена на засіданні кафедри міжнародного та європейського права Факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету (протокол № 12 від 02 вересня 2024 року).

Декан Факультету міжнародних відносин,
д.ю.н., професор, професор кафедри міжнародного
та європейського права

Юрій ВОЛОШИН

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Косілової Ольги Іванівни

на тему «Конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод
людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах
викликів сучасності» за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право;
муніципальне право.

№ ____ від «13» 03 2025 р.

Цим підтверджується, що результати дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни на тему «Конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право, впроваджені у діяльність Конституційного Суду України.

У межах дисертаційного дослідження було проведено ґрунтовний аналіз конституційно-правового забезпечення політичних прав і свобод людини в Україні, їх нормативного регулювання та практики застосування. Отримані наукові результати стали основою для формування правових позицій щодо механізмів реалізації та захисту політичних прав громадян, а також розробки підходів до їх обмеження в умовах кризових ситуацій, зокрема воєнного стану.

Результати дисертації включають комплексний аналіз конституційно-правового забезпечення політичних прав і свобод людини та громадянина в умовах сучасних викликів. Було досліджено універсальність прав людини, механізми їх обмеження в умовах воєнного стану, вплив інститутів

Конституційний Суд України
364 -005 -16/671 від 13.03.2025

громадянського суспільства на забезпечення політичних прав і свобод, а також інституційну спроможність органів державної влади щодо їх гарантування.

Окрему увагу приділено впливу новітніх викликів, таких як застосування штучного інтелекту, децентралізаційні процеси та трансформація виборчої системи України. Також проведено порівняльно-правовий аналіз реалізації політичних прав у правових системах України та Німеччини.

Результати дослідження взяті до уваги в практичній діяльності Конституційного Суду України, зокрема під час підготовки висновків і рішень, які стосуються політичних прав і свобод людини і громадянина; аналізу відповідності законодавчих актів конституційним нормам і міжнародним стандартам у сфері політичних прав і свобод; при розробці правових позицій для суддів Конституційного Суду, а також під час підготовки аналітичних документів щодо обмеження політичних прав в умовах правового режиму воєнного та надзвичайного стану.

Судді Конституційного Суду України

Кичун В.І.

Різник С.В.

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. директора Державного
науково-дослідного інституту
МВС України

Михайло ВЕРБЕНСЬКИЙ

12.02.2025

АКТ

**впровадження у науково-дослідну діяльність
Державного науково-дослідного інституту МВС України
результатів дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни
за темою «Конституційно-правове забезпечення політичних прав людини і
громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів
сучасності»**

Комісія у складі: начальника науково-організаційного відділу ДНДІ МВС України, доктора юридичних наук, професора Федотової Г.В., провідного наукового співробітника науково-організаційного відділу ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, старшого дослідника Тригубенко М.В., провідного наукового співробітника науково-організаційного відділу ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук Бойкова А.Г., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни за темою «Конституційно-правове забезпечення політичних прав людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності» мають необхідний теоретичний і методологічний рівень та практичну цінність і можуть бути використані й враховані під час проведення науково-дослідної роботи «Науково-організаційна діяльність в органах та підрозділах системи МВС: правове забезпечення», шифр «Організатор» (державний реєстраційний номер 0123U103514) передбаченої Планом наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок ДНДІ МВС України на 2025 рік.

Начальник науково-організаційного відділу
ДНДІ МВС України,
д.ю.н., професор

Г.В. Федотова

Провідний науковий співробітник
науково-організаційного відділу
ДНДІ МВС України,
к.ю.н., старший дослідник

М.В. Тригубенко

Провідний науковий співробітник
науково-організаційного відділу
ДНДІ МВС України,
к.ю.н.

А.Г. Бойков

26/163
12.02.2025

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з наукової роботи
Державного податкового університету
К. е. н., доцент, с. н. с.
Олександра СМІРНОВА
04 березня 2025 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Комісія у складі: завідувача кафедри теорії та історії держави і права, к. ю. н. Бак В. І., директора навчально-наукового інституту права, д. ю. н., професора Топчія В. В., начальника науково-організаційного відділу Новицького С. В. склали цей акт про те, що у ході виконання науково-дослідної роботи на тему «Забезпечення дії права в процесі реалізації державної політики» термін виконання 2017-2023 рр., (державний реєстраційний номер 0117U006224), яка виконувалась на кафедрі теорії та історії держави і права Державного податкового університету, були використані матеріали дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни на тему «Конституційно-правове забезпечення політичних прав людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності» у підрозділах 3.2., 3.3. та 3.4. розділу III (Звіт про науково-дослідну роботу «Забезпечення дії права в процесі реалізації державної політики»).

Комісія відзначає, що положення, викладені у підрозділах 3.2, 3.3 та 3.4, мають вагомому наукову цінність. Авторкою закладено концептуальні основи для подальших досліджень у сфері правозастосування, державного управління та розвитку демократичних інститутів.

Наукові положення авторки формують сучасне доктринальне розуміння верховенства права як фундаментального принципу правової держави; аналізують співвідношення влади та громадянського суспільства, наголошуючи на його ролі у демократичному контролі; інтегрують

конституційні, політичні та адміністративні аспекти функціонування державного механізму.

Практичну цінність складають пропозиції авторки щодо вдосконалення критеріїв оцінки ефективності державної влади для використання органами публічної адміністрації та правозахисними установами. Авторкою обгрунтовано необхідність посилення демократичного контролю шляхом удосконалення механізмів громадського моніторингу правозастосування, що може бути інтегровано у програми співпраці держави та неурядових організацій.

Комісія вважає, що висновки та пропозиції Косілової Ольги Іванівни до науково-дослідної роботи на тему «Забезпечення дії права в процесі реалізації державної політики» є виваженими, ґрунтовними і можуть служити підґрунтям для наукових дискусій.

Завідувач кафедри теорії та історії
держави і права, к ю. н.

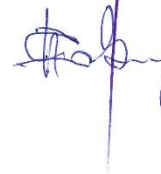
В. І. Бак

Директор навчально-наукового інституту права,
д. ю. н., професор

В. В. Топчій

Начальник науково-організаційного відділу

В. В. Новицький

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
09117, пл. Соборна 8/1, м. Біла Церква, Київська обл., Україна, тел./факс (04563) 5-12-88

«24» 02 2025 р. № 01-12/91

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Косілової Ольги Іванівни на тему «Конституційно-правове забезпечення
політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові
підходи до розуміння в умовах викликів сучасності» за спеціальністю
12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Результати дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни на тему «Конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності» за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право впроваджені в діяльність кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін соціально-гуманітарного факультету Білоцерківського національного аграрного університету.

Зокрема, аналітичні матеріали дослідження використано при розробці навчальних програм і курсів, зокрема для дисциплін «Конституційне право України», «Конституційне процесуальне право» та «Муніципальне право», а також у підготовці науково-аналітичних матеріалів за профілем кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін при проведенні наукових та освітніх заходів, присвячених питанням конституційного права та прав людини.

Результати дисертації мають практичну цінність, використовуються в освітньому процесі для формування у студентів глибшого розуміння конституційно-правових механізмів реалізації та захисту політичних прав і свобод, передумов та нормативних підстав їх обмежень у правових системах України та Європейського Союзу.

Завідувач кафедри
конституційного права
та теоретико-правових дисциплін

Декан
соціально-гуманітарного факультету

Наталія БРОВКО

Інна КОВАЛЬЧУК

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Вищого навчального

приватного закладу «Дніпровський
гуманітарний університет»

доктор юридичних наук, професор

Олег КИРИЧЕНКО

АКТ № 2

25 лютого 2025 р.

м. Дніпро

Про впровадження в освітній процес
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»
результатів дисертаційного дослідження
Косілової Ольги Іванівни

Уклала комісія у складі:

голови:

першого проректора ВНПЗ «Дніпровський
гуманітарний університет» кандидата
юридичних наук, доцента Алфьорової Т.М.;

членів комісії:

в.о. завідувача кафедри права Навчально-
наукового інституту ВНПЗ «Дніпровський
гуманітарний університет» кандидата
юридичних наук, доцента Лежневої Т.М.,

начальника навчально-методичного відділу
ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний
університет» Акімової О.О.;

про те, що основні положення дисертаційного дослідження здобувача
наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 -
конституційне право; муніципальне право Державного некомерційного
підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»
Косілової Ольги Іванівни за темою «Конституційно-правове забезпечення
політичних прав людини і громадянина: доктринально-правові підходи до
розуміння в умовах викликів сучасності» впроваджені в освітній процес
Вищого навчального приватного закладу «Дніпровський гуманітарний
університет» та використовуються під час проведення лекційних і
семінарських (практичних) занять з навчальних дисциплін «Конституційне

право» та «Права і свободи людини та громадянина», а також можуть використовуватися при підготовці підручників, навчальних посібників, курсів лекцій та інших навчально-методичних матеріалів.

Основні результати дисертаційного дослідження Косілової О.І. відображені в таких наукових працях:

1. The right for freedom uniting in political parties: experience of Ukraine and the federal republic of Germany/ Olha I. Kosilova, M.G. Kravchenko, Ivan P.Fedirko *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*. Vol. 9, No. 1, 2022 P. 1-17

URL:<https://www.inderscience.com/info/inarticle.php?artid=119446>

2. Observance of human rights in the use of AI as technology / Olha I. Kosilova, Olha V. Rozghon, Chrystyna K. Solodovnikova, Volodymyr M. Stolbovyi, Olha O. Barabash *Law, State and Telecommunications Review / Revista de Direito, Estado e Telecomunicações* / Vol. 14 No. 2 (2022) P.38-67

3. Cyber-corruption: new types of corruption offences in the digital world and their impact on criminal liability. Sofia Ya. Lykhova, Tetiana D. Lysko, Olha I. Kosilova, Oleh V. Kyrychenko, Oleksandr V. Shamara. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual Unicuritiba*. Vol.3. n. 41 |e- 6398| p.135-147 |Julho/Setembro 2023.

URL:
https://revista.unicuritiba.edu.br/index.php/RIMA/article/view/e-6398?fbclid=IwAR0y1L_5GVYoe3RiQeeZWHF50SseQyzRm6wyd0LGLaljvKLHyPOagdVGd0o

4. Косілова О. І. Права і свободи людини і громадянина v.s. штучний інтелект: проблемні аспекти. /Косілова О., Солодовнікова Х. *Інформація і право*. 2020, № 4. С.56-66 URL:
http://ippi.org.ua/sites/default/files/7_18.pdf

5. Косілова О. І. Правове забезпечення конституційних прав і свобод: адміністративно-правовий аспект. *Інформація і право*. 2021, № 1(36) С.134-141

6. Косілова О. І. Політична участь як форма реалізації політичних прав: теоретико-правовий дискурс. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* 2021, № 2(50) С.127-133

7. Косілова О.І. Федірко І.П. Політична участь в умовах партиципаторної та дорадчої демократії: новітні підходи, сучасне трактування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка* 2021, № 2 (94) С.28-39

8. Косілова О. І. Нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2021, №3, С.176-183

9. Косілова О.І. Кравченко К.В. Конституційний принцип незалежності суддів у захисті прав та свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал* 2021, №3, С.21-24
<http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=140>

10. Косілова О. І. Адміністративно-правове забезпечення політичних прав і свобод органами місцевого самоврядування. Юридичний бюлетень 2021, №20 С.37-41 <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/20/10.pdf>
11. Косілова О. І. Інструменти адміністративно-правового забезпечення реалізації політичних прав громадян України. *Наука і правоохорона*. 2021, №4 С.45-50
12. Косілова О. І. Адміністративно-правове забезпечення політичних прав громадян органами виконавчої влади України. / Косілова О.І., Столбовий В. *Наукові інновації та передові технології*. 2023, №5 (19) С.345-355 URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/4626/4650>
13. Косілова О. І. Забезпечення політичних прав і свобод Верховною радою України: конституційно-правовий аналіз. Ірпінський юридичний часопис. 2023 Вип. 3 (1 2) С.35-44
14. Косілова О. І. Вплив штучного інтелекту на реалізацію прав і свобод людини і громадянина в Україні. / Косілова О.І., Шевченко А.Є., Кудін С.В. *Legal Bulletin*. №2(8), 2023. С.65-74 URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/390>
15. Держава і громадянське суспільство: напрямки взаємодії. / Косілова О.І., Федірко І.П. *Політологічний вісник*. № 90, 2023 р. С. 308-311 URL: <https://zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/184>
16. Косілова О. І. «Озброєна демократія» – засіб проти авторитаризму? *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2023 р. С. 78-82 URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/16.pdf
17. Косілова О. І. Теоретико-правовий аналіз прав на опір та повстання: умови їх легітимації. *Наука і правоохорона*. № 3(61), 2023 р. С.83-92 URL: https://naukaipravoochorona.com/journal/ukr/2023_3.pdf
18. Косілова О. І. Міжнародні стандарти політичних прав людини. *Наукові інновації та передові технології*. № 4(32) (2024) С. 404-413 URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/10478>
19. Універсальність політичних прав і свобод. / Косілова О.І., Федірко І.П. Актуальні проблеми політики. Вип. 73, 2024 р. С. 31-37

Голова комісії

Тетяна АЛФЬОРОВА

Члени комісії:

Тетяна ЛЕЖНЄВА

Олена АКІМОВА

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Косілової Ольги Іванівни на тему «Конституційно-правове забезпечення
політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові підходи
до розуміння в умовах викликів сучасності» за спеціальністю 12.00.02 –
конституційне право; муніципальне право

Актуальність дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни зумовлена необхідністю удосконалення механізмів забезпечення політичних прав і свобод у контексті сучасних глобальних викликів, таких як демократичні трансформації, воєнний стан, цифровізація державного управління та євроінтеграційні процеси України. Дослідження має особливе значення для формування правової культури, розвитку громадянського суспільства та забезпечення стабільності демократичних інститутів.

Результати дисертаційного дослідження Косілової Ольги Іванівни впроваджені в діяльність кафедри права та публічного управління Житомирського державного університету імені Івана Франка. Аналітичні матеріали дослідження застосовано при розробці навчальних програм для курсів «Теорія права», «Конституційне право» та «Людські права». Результати дослідження були також використані для підготовки наукових доповідей, проведення круглих столів і семінарів, присвячених проблемам захисту прав людини у сучасних умовах. Ольга Іванівна брала участь у XII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції» із доповіддю на тему «Цифровізація політичних процесів: виклики, можливості та роль штучного інтелекту в Україні», яка була організована кафедрою права та публічного управління 5 грудня 2024 року.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Ольги Іванівни Косілової затверджено на засіданні кафедри права та публічного управління Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 14 від 20 лютого 2025 р.).

Завідувач кафедри
кандидат юридичних наук, доцент

В.о. проректора з наукової та
міжнародної роботи
кандидат хімічних наук, доцент

Ольга РУДНИЦЬКА

Володимир ЧУМАК

UB
ЖДУ ім. Івана Франка
№229-19-1/2025 від 27.02.2025
Чумак В. (В.о. Проректор) 27.02.2025
15:50

ГО «Захист прав фізичних та юридичних осіб»

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Косілової Ольги Іванівни на тему «Конституційно-правове забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина: доктринально-правові підходи до розуміння в умовах викликів сучасності» за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.

Громадська організація «Захист прав фізичних та юридичних осіб» підтверджує впровадження результатів дисертаційного дослідження Косілової О. І., присвяченого аналізу конституційно-правових механізмів забезпечення політичних прав і свобод людини в умовах воєнного стану та пов'язаних із ним обмежень прав і свобод громадян.

Дослідження пропонує нові науково обґрунтовані підходи до розуміння правової природи політичних прав, їхньої класифікації, меж обмеження в кризових ситуаціях, а також практичних аспектів їх реалізації та захисту.

Впровадження напрацювань Косілової О. І. здійснено у правозахисній, правозастосовній та освітній діяльності громадської організації, зокрема через: розробку рекомендацій для органів місцевого самоврядування з питань конституційно-правового забезпечення політичних прав громадян України; проведення правопросвітницьких заходів для громадян щодо механізмів захисту своїх політичних прав; створення навчальних матеріалів для підготовки юристів, які працюють у сфері конституційного права та правозахисту.

Результати дослідження мають практичну цінність та можуть бути використані в діяльності органів державної влади, судових установ, правозахисних організацій, а також у законотворчій роботі з метою вдосконалення механізмів реалізації політичних прав і свобод громадян України відповідно до європейських стандартів.

Голова ГО

20.02.2025

Тетяна ПОСТРИГАНЬ